corespondență memorii jurnale

DIDEROT

scrisori către Sophie Volland

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Volumul cuprinde o selecție din scrisorile lui Diderot către Sophie Volland publicate în ediția LES LETTRES DE DIDEROT À SOPHIE VOLLAND *précédées d'une Étude, d'un Avertissement, d'un Sommaire et d'une Chronologie, suivies de Notes et d'un Index. Édition établie et présentée par Yves Florenne, pour la première fois intégrale et conforme au manuscrit autographe.* Paris, Le club français du livre, 1965.

Numerotarea scrisorilor cu cifre romane aparține autorului ediției franceze, care a indicat locul de origine numai pentru scrisorile trimise din altă parte decît din Paris, exceptînd scrisorile la care Diderot a menționat el însuși *Paris*.

Versiunea în limba română reproduce întocmai grafia, uneori ezitantă, a numelor și localităților, a titlurilor de opere citate în scrisori după manuscrisul original, restituit cu fidelitate de editorul francez. În notele ediției în limba română este indicată grafia curentă.

Pentru alcătuirea volumului în limba română a fost consultată și ediția DIDEROT — LETTRES À SOPHIE VOLLAND. *Textes publiés d'après les manuscrits originaux, avec une introduction, des variantes et des notes par André Babelon.* Paris, Gallimard, 1930 (8-e édition 1938).

Notele reproduse după aceste ediții poartă între paranteze mențiunea Nota ed. fr.

A. I.

IUBIRE ȘI FILOSOFIE SAU PARADOXUL UNEI CORESPONDENȚE PE DREPT CUVÎNT CELEBRE

S-a spus despre scrisorile către Sophie Volland că sînt capodopera lui Diderot, pentru că nici una din scrierile Filosofului, cel mai îndrăzneț și mai original gînditor al Secolului Luminilor, pe care Voltaire îl considera „un om necesar lumii, născut pentru a o lumina și pentru a zdrobi fanatismul și ipocrizia“ [1], nu evocă atît de autentic, de viu și de profund istoria unei existențe tumultuoase și, în același timp, spiritul acelei epoci extraordinare din / în care s-a născut, prin efortul și dăruirea lui Diderot, *Enciclopedia*, prima manifestare viguroasă a spiritului modern, „una dintre contribuțiile cele mai considerabile și mai semnificative ale filosofiei franceze din secolul al XVIII-lea la progresul rațiunii umane“ [2]. În nici una din scrierile sale Diderot nu și-a dezvăluit atît de deplin și de adevărat ca în corespondență vitalitatea prodigioasă, efervescența intelectuală, inteligența creatoare de idei, curiozitatea universală pentru formele cele mai variate ale gîndirii umane, științe, filosofie, literatură, arte, temperamentul excesiv și contradictoriu, solicitat deopotrivă de luminile rațiunii și de elanurile sensibilității. Nu-i de mirare că acest vulcan în erupție, care timp de patruzeci de ani a revărsat torențial idei de tot felul, fierbinți și amestecate, metale prețioase și zgură grosolană, cum scria Taine [3], și-a prelungit spontan preocupările în scrisorile de dragoste adresate timp de peste douăzeci de ani inteligentei și sensibilei Sophie Volland, transformîndu-le în inestimabile documente despre veacul al XVIII-lea, pe care istoria literară bio-

---

[1] Voltaire către Diderot, decembrie 1760.

[2] Jacques Proust, *Dictionnaire rationaliste*, articolul *Encyclopédie.*

[3] Hippolyte Taine, *Les Origines de la France contemporaine*, 1876.

grafică este nevoită să le cedeze istoriei culturii și civilizației, istoriei ideilor și mentalităților.

Scrisori de dragoste ? Fără îndoială, scrisorile lui Diderot către Sophie Volland sînt un capitol fascinant și tulburător din antologia celor mai frumoase scrisori de dragoste din literatura franceză, aflîndu-se, în galeria „iubirilor celebre", alături de cuplurile mitice Abélard și Héloïse, George Sand și Alfred de Musset, Victor Hugo și Juliette Drouet.[1]

O poveste de iubire mai puțin obișnuită. Cînd s-au cunoscut, probabil în iulie 1755, nici unul dintre ei nu mai era foarte tînăr, Diderot urma să împlinească patruzeci și doi de ani, iar Louise-Henriette Volland, pe care Filosoful, „iubitor de înțelepciune", avea s-o facă pentru totdeauna cunoscută sub numele de Sophie, gîndindu-se poate la etimologia cuvîntului, se apropia de treizeci și nouă de ani.

Diderot despre el însuși

Afecțiunea matură, răscolitoare, constantă pe care Diderot a nutrit-o pentru Sophie Volland timp de aproape trei decenii a fost un veritabil revelator al personalității profunde a Filosofului, care, pentru Sophie și prin ea, a tentat și înfăptuit, înaintea Cetățeanului din Geneva, proiectul rousseauist de a dezvălui adevărul despre sine fără complezență și fără ipocrizie : „Scrisorile mele sînt o reflectare destul de veridică a vieții. Înfăptuiesc, fără să-mi dau seama, exact ceea ce mi-am dorit de sute de ori. Cum așa, mi-am zis, un astronom își petrece treizeci de ani din viață în vîrful unui observator, cu ochiul lipit zi și noapte de un telescop ca să determine mișcarea unui astru și nimeni nu se va strădui să se studieze pe sine însuși, nimeni nu va avea curajul să-și țină la zi un registru cuprinzînd toate gîndurile minții, toate simțămintele inimii, toate durerile și bucuriile sale ; vor trece așadar veacuri nenumărate fără să se poată ști dacă viața este un lucru bun sau rău, dacă firea omenească este bună

---

[1] *Lettres d'amour*. Présentation de Jean-Claude Carrière, Paris, Editions „J'ai lu", 1962.

sau rea, ce anume ne face fericiți sau nefericiți". (Scrisoarea LXX)

„Proiect de sinceritate totală", de natură s-o sperie pe Sophie, presupunînd asumarea deschisă a propriei complexități, îndrăzneala de a coborî în ascunzișurile nemărturisite ale eului, pe care doar psihanaliza le va explora un secol și jumătate mai tîrziu : „Ar trebui însă mult curaj ca să nu ascunzi nimic. Am fi poate în stare să recunoaștem mai degrabă intenția de a comite o mare nelegiuire, decît un micuț sentiment nelămurit, meschin sau josnic. Ne-ar fi poate mai ușor să scriem în registru : «Am rîvnit tronul în dauna vieții celui ce-l ocupă», decît să scriem : «Într-o zi, la baia turcească, am văzut, în mulțimea de tineri aflați acolo, un băiat de o frumusețe nemaipomenită, nu m-am putut stăpîni și pînă la urmă m-am apropiat de el.» Acest gen de examen n-ar fi fără folos pentru noi."

De la un capăt la altul al acestei corespondențe, Diderot vorbește cu complezență despre el însuși, despre viața, sentimentele și gîndurile lui, despre ceea ce este și ceea ce face, despre lucrările și proiectele lui, despre preferințele și antipatiile, necazurile, grijile și neliniștile lui de zi cu zi, dar curiozitatea și interesul cu care se autocontemplă, complexitatea uneori tulburătoare a stărilor psihice revelate în scrisorile către Sophie anticipează înclinația romantică spre etalarea eului și anunță una din experiențele majore ale romantismului — tentația și voluptatea introspecției și a confesiunii.

Biografii lui Diderot au găsit în scrisorile către Sophie Volland cel mai autentic, mai viu și mai pasionant jurnal, un *Bildungsroman* în care se citește istoria vieții, a formării și afirmării uneia din personalitățile cele mai complexe și mai originale ale secolului al XVIII-lea.

Bildungsroman

Evocarea mediului familial din Langres, orășel din departamentul Haute-Marne, centru tradițional de fabricare a cuțitelor, la granița dintre Franche-Comté și Lorena, unde Denis Diderot s-a născut la

8 octombrie 1713, dezvăluie solidele legături ale Filosofului cu burghezia vremii, întreprinzătoare și energică, avînd cultul meseriilor practice și al valorilor morale solide. În scrisorile trimise din Langres, în timpul călătoriei din iulie 1759, pentru partajul moștenirii (considerabile) rămasă de la tatăl său, Diderot schițează, pentru Sophie, portretul acestui părinte sever dar cinstit și drept, simbol al virtuților familiale și al dragostei paterne, portretele Surioarei și al abatelui, frații Filosofului, caractere cît se poate de deosebite, dificil de conciliat. *Soeurette*, surioara Denise, „este vioaie, activă, veselă, hotărîtă ; se ofensează ușor, își revine greu, n-o preocupă nici prezentul, nici viitorul, nu se lasă impresionată nici de lucruri, nici de oameni, liberă în acțiuni, și mai liberă în vorbe ; e un fel de Diogene feminin". (VIII) Fratele mai mic, abatele Didier-Pierre, „s-a născut sensibil și senin. Ar fi avut haz ; religia însă l-a transformat într-un om fricos și bîntuit de scrupule nejustificate. E trist, taciturn, neîncrezător și chițibușar. Parcă ar avea mereu la el o riglă incomodă cu care măsoară conduita celorlalți și pe a lui proprie." (VIII) În portretul pe care i-l schițează acestui frate de un caracter dificil și bănuitor, vorbește cu gravitate ateul Diderot, care, și în această împrejurare, condamnă religia în numele Naturii : „E o fire sensibilă, dar e drept că și-o reproșează ; e un om cinstit, dar dur. Ar fi fost un prieten bun, un frate bun, dacă Hristos nu i-ar fi poruncit să calce în picioare toate aceste deșertăciuni. Fratele meu este un creștin bun ce-mi dovedește clipă de clipă că e preferabil să fii un om bun și că ceea ce ei numesc perfecțiunea evanghelică nu-i altceva decît arta funestă de a zădărnici pornirile firești care poate ar fi fost la fel de puternice la el ca și la mine". (XIII)

Între aceste două ființe atît de deosebite, Filosoful : „Blînd, tolerant, poate excesiv de indulgent, mi se pare că sînt o medie destul de echilibrată a celorlalți doi". (VIII)

Ca și Surioara și abatele, Diderot se simte solidar cu oamenii din ținutul natal : „În ce mă privește, sînt și eu de aici, numai că șederea în capitală și o muncă asiduă m-au corectat puțin. Sînt constant în ceea ce privește gusturile. Ce mi-a plăcut odată, îmi place totdeauna pentru că opțiunea mea este totdeauna motivată. Fie că urăsc, fie că iubesc, știu clar de ce. E drept că în mod spontan am tendința să neglijez defectele și să mă entuziasmez pentru calitățile oamenilor. Sînt mai impresionat de farmecul vieții decît de hidoșenia viciului. Mă depărtez pe nesimțite de cei răi și mă îndrept către cei buni. Dacă într-o lucrare, într-un caracter, într-un tablou există ceva frumos, acolo mi se opresc ochii ; numai asta văd, numai de asta îmi aduc aminte ; restul, îl uit aproape complet". (XI)

„Suflet sensibil"

Sensibil și impresionabil, impulsiv și excesiv în comportare, Diderot reacționează în toate împrejurările cu o extraordinară intensitate emotivă : „Dacă spectacolul oferit de nedreptate mă umple cîteodată de o atare indignare încît îmi ies din fire și în acel delir aș ucide, aș distruge, cel oferit de echitate mă umple de o atare duioșie, mă înflăcărează și mă entuziasmează într-atît încît mi-aș da bucuros și viața". (XLVI).

„Suflet prea delicat", rănit de o scrisoare tiranică de la prietenul Grimm (XXXVIII), de un gest sau de un cuvînt, în stare să verse lacrimi la lectura unei pagini din romanul *Clarissa Harlowe* de Richardson, comentat pe larg împreună cu Sophie Volland, Diderot este totodată o natură robustă, exuberant și vesel, plin de vitalitate, amator de glume, uneori foarte libere, mare iubitor de mese îmbelșugate, victima unei rebele tendințe de îngrășare : „Mă rotunjesc ca o bilă", observă cu amărăciune (XXIII ; XLVIII).

Excesiva lui sensibilitate și emotivitate, nevoia de afecțiune, bunătatea și blîndețea caracterului sînt, poate, motivațiile profunde ale puternicei pasiuni pe care a simțit-o pentru Sophie Volland.

Viaţa de familie nu-i dăduse satisfacţiile aşteptate. După studii solide la colegiul Louis-le-Grand (sau la Colegiul Harcourt, cum susţin alţi istorici literari), după zece ani de viaţă boemă, analogă celei pe care o va atribui mai tîrziu *Nepotului lui Rameau*, timp în care încercase diferite meserii (secretar în cabinetul procurorului Clément de Ris, preceptor la Randon de Massane, autor de traduceri şi chiar de predici pentru misionari), Diderot se căsătorise în secret, în noaptea de 6 decembrie 1749, fără asentimentul patern, cu tînăra lenjereasă Antoinette Champion, „Nanette", cu trei ani mai în vîrstă ca el, dar relaţiile dintre soţi se alterează foarte curînd. Legătura lui Diderot cu o aventurieră, Doamna de Puisieux, rămîne un episod puţin cunoscut al vieţii lui sentimentale din acei ani.

Doamna Diderot pare să fi avut un caracter dificil şi arţăgos. Filosoful se plînge, deseori, în scrisorile către Sophie Volland, de „furtunile domestice". de disputele violente care-l lasă complet epuizat : „Întrebările cele mai amabile provoacă răspunsuri atit de dure din partea ei, încît nu-i vorbesc decît atunci cînd este neapărată nevoie [...]. A trecut vremea cînd lipsa de raţiune mă făcea furios şi cînd, disperat că nu puteam să ridic mîinile asupra altcuiva, le întorceam şi mă loveam pe mine, cînd mă dădeam cu capul de pereţi. Mă obişnuiesc". (XLII)

Din fericire există Angélique, fiica lor, născută în 1753, după ce soţii Diderot avuseseră încă trei copii, o fetiţă şi doi băieţi, dispăruţi foarte de timpuriu. Dacă n-a fost ceea ce se cheamă un soţ ideal, Diderot a fost cu siguranţă un tată exemplar, plin de afecţiune şi de solicitudine pentru această fiică adorată : „Sînt nebun de legat după fiica mea [...]. Dacă aş pierde acest copil, cred că aş muri de durere ; o iubesc mai mult decît aş putea să-ţi spun", scrie Diderot într-o scrisoare din anul 1768 (CLX). Cînd Angélique avea cincisprezece ani, Filosoful se hotărăşte să-i ţină o lecţie de educaţie sexuală, în

spiritul unei morale naturale, vorbindu-i despre „tot ceea ce se poate spune decent“ pentru a o pune în gardă împotriva greşelii, despre diferenţa dintre sexe, necesitatea de a ascunde părţi ale corpului „a căror vedere ar îndemna la viciu“, „formarea laptelui în mamélе şi necesitatea de a-l folosi pentru hrana copilului“, explicaţii şi sfaturi pe care Angélique le primeşte cu seninătate şi înţelepciune, promiţînd să nu se căsătorească decît la momentul potrivit, ceea ce va face patru ani mai tîrziu, în 1772, luînd în căsătorie pe François-Nicolas Coroillon de Vandeul, dintr-o familie burgheză din Langres.

Întîlnirea lui Diderot cu Sophie Volland avea să împlinească o vocaţie, să satisfacă o puternică nevoie de dragoste şi, mai ales, de comuniune spirituală.

Pînă în ziua cînd Diderot, întîlnind-o probabil în locuinţa ei pariziană de pe rue des Vieux-Augustins, a fost cuprins pentru ea de o pasiune ce nu s-a stins pînă la sfîrşitul zilelor, Sophie Volland, care a inspirat una din cele mai celebre corespondenţe din istoria literaturii franceze, rămîne învăluită în umbra unui anonimat aproape total. Cercetările întreprinse de biografii lui Diderot sau de editorii corespondenţei lui (André Babelon, Yves Florenne, Georges Roth) au descoperit puţine lucruri despre primele patru decenii din viaţa ei. Se ştie doar că s-a născut la 27 noiembrie 1716, într-o familie din burghezia mijlocie, petrecîndu-şi viaţa între Paris şi Isle, domeniul familial de lîngă Vitry-le-François, pe malurile Marnei. Nu fusese căsătorită şi nu se ştie care a fost viaţa ei sentimentală pînă la întîlnirea cu Diderot.

La patruzeci de ani, trăia încă sub tutela unei mame excesiv de autoritare, pe care Diderot o numeşte în scrisori cel mai adesea Morphyse, dar şi „la chère maman“, desigur ca să-i cîştige bunăvoinţa. Cînd ostilă, reticentă, misterioasă şi neîncrezătoare, cînd binevoitoare şi afectuoasă, dar întotdeauna prezentă între Diderot şi Sophie, doamna Volland pare să inspire celor doi un fel de respect

colorat de teamă : „Găsesc că ai avut curaj în mărturisirile făcute şi răspunsurile date mamei dumitale". (XXXV) „Morphyse nu este făcută să fie neglijată", şi gelozia ei nu le va permite niciodată să fie fericiţi, se plînge Diderot, după cinci ani de afecţiune pentru Sophie. (XLIX) Iar după şapte ani, în 1762 : „În împrejurările importante, Morphyse este destul de dispusă să-mi dea dreptate. De fiecare dată cînd o afacere cere încredere, şi cînd eu pot face ceva, mă preferă ; şi cu toate acestea mă chinuie, îmi face viaţa nesfîrşit de grea. Purtarea ei nu corespunde cu stima pe care mi-o acordă. Dacă am cîteva clipe fericite, i le smulg [...]. La patruzeci de ani trecuţi, o fiică are prietenii, cunoştinţele ei, care pot foarte bine să nu fie cunoştinţele şi prietenii mamei sale". (LXXXV)

Îndrăgostindu-se de Sophie, pare-se din primul moment, şi scriindu-i cu regularitate, timp de aproape trei decenii, sute de scrisori fierbinţi şi pasionate — cronica unei iubiri de o constanţă de-a dreptul impresionantă, dar şi oglinda unei epoci de excepţie din istoria culturii şi civilizaţiei franceze, Diderot a smuls-o din obscuritatea unei existenţe fără strălucire şi a proiectat-o în eternitate, pe orbita carierei postume a strălucitorului ei iubit.

Portret în oglindă

Cum vor fi fost înfăţişarea, privirea, zîmbetul ei, în ce va fi constat farmecul acestei femei atît de iubite, se poate doar deduce din scrisorile lui Diderot, deoarece de la Sophie Volland au rămas puţine mărturii. Portretele au dispărut, iar scrisorile pe care i le-a scris lui Diderot au fost pierdute sau distruse. S-au păstrat, scrise de mîna ei, numai rîndurile din testament, prin care îi lasă moştenire lui Diderot, nebănuind că Filosoful o va urma în nefiinţă după numai cinci luni, o ediţie din *Eseurile* lui Montaigne şi inelul pe care Diderot îl săruta cu afecţiune. (I)

Dar imaginea ei se constituie ca un mozaic în oglinda magică a iubirii, cu puterea ei miraculoasă de transfigurare : „Dacă te-aş vedea de aici ; dacă aş

avea măcar o oglindă magică în care s-o văd pe prietena mea în orice clipă", îi scrie Diderot după zece ani de afecţiune constantă. (CXII)

Portretul în oglindă o înfăţişează pe Sophie Volland în contururi estompate, colorate însă de afecţiunea cu care o priveşte Diderot : „Acum patru ani mi-ai părut frumoasă ; astăzi te găsesc şi mai frumoasă. Este magia statorniciei, cea mai dificilă şi mai rară dintre virtuţile noastre". (XX) O frumuseţe „cam barocă", de o asprime naturală, sobră şi colţuroasă, purtînd ochelari, cu o sănătate destul de şubredă, care-i provoacă veşnice nelinişti lui Diderot.

Cam atît se poate afla din scrisori despre înfăţişarea ei exterioară. Este curios, dar semnificativ, cum Diderot, dotat cu o remarcabilă acuitate vizuală, dezvoltată prin contactul cu pictorii vremii, şi care nu era deloc indiferent la atributele feminine şi toaletele doamnelor întîlnite în saloanele de la Paris, Grandval sau La Chevrette, admiră la Sophie îndeosebi calităţile morale, proiectînd asupra ei imaginea stilizată, arhetipală, a iubitei ideale, onestă, virtuoasă, sensibilă, inocentă (sînt termenii folosiţi de Diderot în scrisori).

După insistenţa cu care Diderot îi solicită părerea despre cărţi de filosofie, morală sau literatură (Voltaire, Rousseau, Helvétius, Marmontel, Richardson), Sophie, pe care Filosoful o vrea Aspasia lui, pare să fi fost o cititoare cultivată şi exigentă, sensibilă şi inteligentă, de o inteligenţă oarecum virilă, care-l face pe Diderot să scrie (admirativ ?) : „Sophie este cînd bărbat, cînd femeie, după cum îi e voia". (I) Povestindu-i cu umor intrigile feminine de la Grandval, Diderot conchide : „Dar dumneata nu prea eşti femeie". (LXXI)

În spiritul tradiţiei clasice a iubirii bazată pe respect, Diderot admiră la Sophie solidele calităţi morale, care înalţă şi purifică, onestitatea, sinceritatea, virtutea, sensibilitatea : „Cu cît te voi stima mai mult, cu atît îmi vei fi mai dragă ; cu cît îţi voi

da mai multe dovezi de virtute, cu atît mă vei iubi mai mult. Ce tare m-aş teme de vicii chiar dacă n-aş avea nici un alt judecător decît pe draga mea Sophie [...]. Nu-i aşa că ai prefera să mă ştii mort decît stăpînit de răutate ? Iubeşte-mă aşadar mereu, pentru ca mereu să mă tem de vicii. Sprijină-mă în continuare pe calea bunătăţii. Cît e de minunat să strîngi în braţe un om de bine ! Acesta este gîndul care sfinţeşte îmbrăţişările ; ce înseamnă mîngîierile a doi îndrăgostiţi cînd nu pot fi modul de exprimare al infinitei stime ce-şi poartă ?" (II) „Niciînd n-a existat o pasiune mai justificată de raţiune decît a mea". (VI)

S-ar părea că este vorba de un ideal de origine livrescă, ideal de iubire născută din admiraţie şi respect, generatoare de virtute, validată de raţiune. Dar paradoxalul Diderot, marcat în profunzime de înclinaţia secolului al XVIII-lea spre sensibilitate, de gustul irezistibil pentru emoţiile sentimentului, înduioşare şi lacrimi, dezvoltă, în scrisorile către Sophie Volland un discurs sentimental de factură romantică *avant la lettre*, exaltat şi excesiv, insistent pînă la obsesie, folosind cu precădere din arsenalul de figuri (gesturi, semne, fraze) descrise de Roland Barthes în frumoasa carte *Fragments d'un discours amoureux*, pe cele care ipostaziază iubirea-pasiune.

Dialectica particulară a acestor scrisori de dragoste constă în prezenţa copleşitoare a persoanei fundamentale a discursului, *eu* (Diderot) şi absenţa obiectului iubit (Sophie), a cărei voce nu se aude deoarece scrisorile ei s-au pierdut. Rareori, Diderot citează fragmente din scrisorile primite de la Sophie şi această prezenţă indirectă, oblică, dă oarecare consistenţă interlocutoarei subiectului îndrăgostit.

Discurs (de) îndrăgostit

„Îmi mărturiseşte lucruri duioase, afectuoase ; le simte ; le gîndeşte ; dar mi le mărturiseşte oare numai mie ? [...] Nu domnişoară ; nu te iubesc decît pe dumneata ; nu voi iubi niciodată pe nimeni în afară de dumneata, şi nu voi da niciodată a

înțelege alteia că o găsesc demnă de a fi iubită fără să mă cuprindă remușcările". (XIV)

Scrisorile lui Diderot sînt puternic expresive, încărcate de dorința de a semnifica iubirea și de a provoca răspunsul, fără de care comunicarea n-ar fi fost posibilă, arta elocinței diderotiene desfășurîndu-și magistral virtuțile persuasive.

Ca în orice *dis-cursus* (de) îndrăgostit, figurile se succed în mintea subiectului îndrăgostit (Diderot) fără nici o ordine, căci depind de întîmplare, de moment, de celălalt (obiectul iubit, Sophie Volland). Ele vibrează singure ca sunetele unei melodii, sau se repetă la nesfîrșit, ca motivele unei simfonii. „Nici o logică nu leagă figurile, nu determină contiguitatea lor ; figurile sînt în afara sintagmei, în afara povestirii ; sînt Erynii ; se agită, se izbesc, se potolesc, revin, se depărtează, fără să aibă mai multă ordine ca un zbor de țînțari". [1]

Scrisorile lui Diderot către Sophie Volland nu povestesc un roman de dragoste, care ar presupune un început, o dezvoltare și un sfîrșit. Ele desfășoară un discurs orizontal, ale cărui figuri nu se integrează, nu se ordonează după logica povestirii, ci afirmă o pasiune constantă în manifestările ei de la prima pînă la ultima scrisoare. Repertorierea alfabetică, arbitrară, a figurilor discursului (de) îndrăgostit propusă de Roland Barthes își confirmă pertinența și pentru scrisorile lui Diderot. Cîteva din figurile discursului sentimental au o deosebită rezonanță în aceste scrisori, ele se cheamă și își răspund ca într-o simfonie. *Absența,* definită de Barthes ca „episod de limbaj care pune în scenă lipsa obiectului iubit — oricare ar fi cauza și durata — și tinde să transforme această lipsă în încercarea de părăsire" [2], revine cu insistență după ce Sophie, surprinsă (la patruzeci de ani !) de autoritara Doamnă Volland în camera ei împreună cu Diderot, este obligată să-și urmeze mama la Isle,

[1] Roland Barthes, ***Fragments d'un discours amoureux***, Paris, Éditions du Seuil, 1977, p. 10.
[2] Ibidem, p. 19.

unde va rămîne cîte şase luni pe an, absenţă care generează un acut sentiment de frustrare şi explică recurenţa temei despărţirii definitive şi a morţii [1]: „Fără îndoială este plăcut să iubeşti şi să fii iubit, dar cînd această pasiune este traversată de tot felul de obstacole, nu este oare sursa suferinţelor celor mai crunte ? Gîndeşte-te cu ce preţ mi se îngăduie să te văd cînd eşti acolo ? Şi apoi nu trebuie oare în fiecare an să te pierd pentru şase luni ? Şi dacă, fără a înceta să te iubesc, te pierd pentru totdeauna ?“ (XCIV)

Sau *Aşteptarea*, „tumult de angoasă suscitat de fiinţa iubită, în urma unor mici întîrzieri“ [2], aşteptarea întîlnirilor, a scrisorilor transmise prin intermediari (cel mai adesea Damilaville) şi mereu întîrziate, aşteptarea întoarcerii de la Isle, acompaniată de nostalgia timpului pierdut : „Draga mea, pentru mine nu există fericire decît alături de dumneata. Ţi-am spus-o de multe ori şi nimic nu este mai adevărat. Dacă aş fi condamnat să stau mai mult timp aici (la Grandval, n.n.) şi să nu te pot vedea, sînt sigur că n-aş mai trăi. Aş pieri într-un fel sau altul. Ceasurile mi se par lungi, zilele nu se mai sfîrşesc, săptămînile sînt o veşnicie“. (XVI)

Şi mai ales *Te-iubesc* (scris de Barthes în franceză *je-t-aime)*, repetat pînă la obsesie în scrisorile lui Diderot, figura care „nu se referă la declaraţii de dragoste, la mărturisirea, ci la proliferarea repetată a strigătului de dragoste“ [3], expresie care, afirmă Barthes, nu poate fi descompusă, fiind o aglutinare pe care orice alterare sintaxică o distruge, frază-cuvînt care suprimă explicaţiile, gradaţiile, scupulele şi nu are alt referent decît proferarea ei (fiind un performativ), nu are sens decît atunci cînd este formulată, nu transmite altă informaţie decît pronunţarea ei imediată, fiinţă

---

[1] Yves Florenne, *Sophe et le Philosophe*, in *Les Lettres de Diderot à Sophie Volland*, Paris, Le Club français du livre, 1965, tome I, p. XXV.

[2] Roland Barthes, op. cit., p. 47.

[3] Ibidem, p. 175.

bizară care nu ţine nici de lingvistică, nici de semiologie, ci aminteşte mai degrabă de plăcerea pe care o provoacă muzica — un motiv muzical modulat la infinit în scrisorile lui Diderot către Sophie Volland : „*Dacă te iubesc* ? Din toată inima ; da, din toată inima, şi simt spunîndu-ţi-o o emoţie în adîncul sufletului care mă asigură că spun adevărul". (LXXVIII) După zece ani de la prima lor întîlnire, Diderot îi repetă : „Draga mea, nu poţi ghici cît mă preţuiesc că am ştiut să recunosc calităţile tale ; cît de fericit mă consider că te-am întîlnit ; cît de dragă îmi erai prima dată cînd ţi-am spus-o ; cu cît mai dragă mi-ai devenit de atunci. Nu-i o iluzie. Timpul spulberă toate iluziile, şi toate pasiunile au un sfîrşit. Cu cît te-am văzut mai mult, cu atît te-am iubit mai mult". (CXI)

Deşi actualizează ipostazele eterne ale discursului sentimental, scrisorile lui Diderot sînt marcate de un *cod* care dezvăluie, în spaţiul mintal al epocii Luminilor, prezenţa valorilor spirituale care vor afirma, în epoca romantică, primatul sensibilităţii şi al afectivităţii : „Am văzut toată înţelepciunea naţiunilor, şi m-am gîndit că nu valorează cît dulcea nebunie pe care mi-o inspiră draga mea". (XXV)

Stil pasionat de factură romantică, presărat cu imaginile fetişismului sentimental (inelul purtat de Sophie, portretul-substitut al persoanei iubite, banca întîlnirilor de pe aleea d'Argenson, micul castel — spaţiu paradisiac, proiecţie în imaginar a aspiraţiei spre comuniune deplină), obiecte şi imagini cu funcţie evocatoare, care anticipează „miracolul memoriei afective" [1], pe care scriitorii epocii romantice, Chateaubriand, Lamartine sau Victor Hugo îl vor trăi cu încîntare, cu mult înaintea lui Proust.

O undă de tulburare, o ambiguitate căreia psihanaliza i-ar putea descoperi motivaţiile profunde se strecoară însă, din cînd în cînd, în dialogul sentimental dintre Diderot şi Sophie Volland, o gelozie

[1] Georges Poulet, *Études sur le temps humain*, tome I, Paris, Plon, 1949, p. XXXII.

abia mascată pentru afecțiunea neliniștitor de tandră pe care o manifestă pentru Sophie sora ei mai mică Marie-Charlotte Le Gendre — Uranie pentru Diderot. Atît de mare pare să fie disponibilitatea afectivă a lui Diderot încît sentimentele lui se extind asupra celor trei surori Volland, cărora le scrie deseori scrisori colective. La Paris, le vizitează asiduu pe Marie-Jeanne de Sallignac — Doamna de Blacy, dar mai ales pe Doamna Le Gendre, asistă la toaleta ei, se oferă să-i servească drept iubit simulat, o îngrijește cu un devotament impresionant cînd este bolnavă (curioasă, dealtfel, fascinația cu care Diderot descrie, în scrisorile către Sophie, simptomele bolilor de care suferă Doamna Diderot, Doamna Le Gendre sau prietenul lui Damilaville).

Apoi, o jenă abia sesizabilă intervine în scrisorile din anii 1769—1770, cînd sentimentalul Diderot este cucerit de Doamna de Maux, dar poate și de fiica acesteia, Doamna de Prunevaux, cum susțin unii biografi ai Filosofului, pasiune tomnatică, cu gust amar, care-i lasă intactă nevoia de a fi iubit de Sophie, de prietenele lui, pe care le asociază în același elan de afecțiune : „Dragi și bune prietene, ați ales un moment prost pentru a vă răci de mine, vă avertizez. Am nevoie, mai nevoie ca oricînd, de a vă iubi și de a fi iubit de cineva. Am contat pe voi pentru toată viața și, dacă mă părăsiți, voi rămîne singur". (CLXXIX)

Dar jocul de lumini și umbre [1], care dă dialogului sentimental dintre Diderot și Sophie Volland profunzimi nebănuite, nu epuizează valoarea inegalabilă a acestei corespondențe. Oricît de frumoase, de pasionate ar fi, scrisorile de dragoste apelează la un registru stilistic puternic marcat de subiectivitate, care riscă să le restrîngă sfera de interes la persoana interlocutorilor.

Scrise în epoca cea mai strălucită a carierei filosofice și literare a lui Diderot, *spiritus rector* al uneia din cele mai îndrăznețe și uimitoare creații

[1] Yves Florenne, op. cit., p. XXVI.

ale minții omenești, *Enciclopedia,* scrisorile către Sophie Volland evocă, în tablouri de un relief uluitor, atmosfera intelectuală din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, cînd spiritul filosofic se afirmă cu tot mai multă îndrăzneală, supunînd examenului critic sistemele filosofice, structurile sociale și politice ale Vechiului regim din Franța, dogmele religiei și prejudecățile de tot felul.

Personalitate complexă, aflată sub semnul contradicției, al dualității, temperament liric și imaginativ dar avid de certitudinile științei și ale filosofiei, spirit paradoxal, deopotrivă atras de luminile rațiunii și de tumultul pasiunii, Diderot a întruchipat superlativ în persoana lui, în spațiul mintal al secolului Luminilor, coexistența dintre *esprits éclairés* și *âmes sensibles,* dintre valorile spirituale din sfera rațiunii și cele aparținînd domeniului sensibilității și afectivității. După cum remarcă Georges Gusdorf, ordinea unei logici a identității și a noncontradicției este incompatibilă cu temperamentul autorului scrierilor *Le Neveu de Rameau* și *Jacques le Fataliste et son maître,* ale căror personaje propun o rezervă de semnificații, un surplus ireductabil care suscită uimirea și dezmințirea, chiar în clipa cînd par să permită descoperirea unei unități. „Contradicțiile lui Diderot exprimă mai bine adevărul lui Diderot decît ar face-o un discurs coerent". [1]

„Minte luminată"

În acel secol care a revoluționat gîndirea pentru a revoluționa instituțiile și moravurile, Diderot era considerat *Filosoful* prin excelență, în sensul special pe care-l căpătase acest termen. În portretul *filosofului* schițat în *Enciclopedie,* se recunosc trăsăturile lui Diderot, dar și ale lui Montesquieu, Voltaire, d'Holbach, Helvétius. Pentru gînditorii secolului al XVIII-lea, filosofia nu trebuie să se preocupe cu precădere de cercetarea marilor probleme meta-

Filosoful, modelul uman al secolului

[1] Georges Gusdorf, *Naissance de la conscience romantique au siècle des Lumières,* Paris, Payot, 1976, p. 149.

fizice privind originea și destinul omului, ci mai ales de chestiunile de ordin politic, social, moral sau religios de care depinde existența umană. Articolul ***Philosophe***, redactat de Dumarsais, afirma că *filosoful* este determinat să acționeze de rațiune. el își întemeiază principiile pe o infinitate de observații particulare, avînd o mare stimă pentru „știința faptelor". Dar cultivarea spiritului filosofic — spirit de observație și de experiență — nu este singurul scop al *filosofului*, necesitățile vieții îi impun imperios frecventarea semenilor săi. Împotriva principiilor lui Rousseau, Diderot și *Enciclopedia* considerau că rațiunea îi cere filosofului „să cunoască, să studieze și să se străduiască a dobîndi toate calitățile sociabile". *Filosofii* obișnuiți, care gîndesc mult, sau gîndesc prost, sînt împotriva oamenilor, se scrie în articol. Dar *filosoful* nostru este plin de omenie. Ca și Cremes al lui Terențiu, el se consideră om, și deci solidar cu omenirea : *Homo sum, humani a me nihil alienum puto.*

„Îmi place filosofia care înalță omenirea", afirmă programatic Diderot într-o scrisoare către Sophie. **(XIII)**

Gîndirea filosofică diderotiană, îndrăzneață, spontană și mobilă, nu lipsită de contradicții dar evoluînd dialectic spre afirmarea consecventă a materialismul ateu, se exprimă strălucit în scrisorile către Sophie Volland, într-o aparentă dezordine care ascunde ordinea profundă a unei reflecții de o originalitate fără egal în secolul Luminilor.

„Cel mai mare dialogist francez".

Geniul „celui mai mare dialogist francez", cum îl consideră Jean Varloot, se desfășoară scînteietor într-o succesiune de paradoxuri, scene dialogate sau povestiri alerte, cu nimic mai prejos de *Jacques le Fataliste* sau *Le Neveu de Rameau*. Profund și plin de vigoare în scrierile lui, Diderot era și mai uimitor în conversație, scria prietenul său Grimm în *Correspondance littéraire* (1 octombrie 1763). În salonul Doamnei d'Épinay de la Chevrette, unde domnea Grimm, în salonul baronului d'Holbach de la

Grandval sau de pe rue Royale din Paris, strălucit centru al mişcării enciclopediste, Diderot susţinea sau iniţia, cu o virtuozitate dialogistică fără egal, scînteietoare conversaţii în domeniile cele mai variate — filosofie, morală, religie, literatură, artă, pasionante încrucişări de idei, în care esenţialul nu era replica interlocutorului ci schimbul de argumente pentru descoperirea adevărului. În scrisorile către Sophie Volland, care nu frecventa saloanele Enciclopediştilor şi, probabil, nici nu-i cunoştea (cu excepţia lui Grimm) decît din scrierile lor, Diderot reproduce, cu o vervă uluitoare, lungi fragmente din acele veritabile sărbători ale spiritului, în care umorul alterna cu reflecţia despre materie, mişcare şi originea vieţii, anecdota de alura cea mai liberă, cu condamnarea fanatismului religios şi a inechităţii sociale. „Şi cine ar crede că..., că aceasta este scrisoarea unui îndrăgostit tandru şi pasionat către o femeie pe care o iubeşte ? — Nimeni. Lucrul acesta nu este totuşi mai puţin adevărat", scrie Diderot la sfîrşitul unei lungi scrisori de la Grandval, unde fusese vorba despre Anglia văzută de d'Holbach şi Helvétius, despre dogmele religiei şi fanatismul religios, despre natură şi morală. (CXVII)

La Grandval, proprietatea Doamnei d'Aine, soacra baronului d'Holbach, unde se întîlneau gînditorii cei mai îndrăzneţi ai secolului, unde Enciclopediştii discutau cu aprindere despre filosofie, istorie, teatru, muzică, agricultură, morală, politică sau religie, în acest mediu foarte liber, unde reflecţiile cele mai profunde şi mai originale alternau cu glumele licenţioase şi farsele burleşti, Diderot îşi desfăşura strălucit talentul de improvizator genial, propunînd paradoxuri, subiecte de meditaţie, cazuri de conştiinţă pe care le reproducea apoi fidel în scrisorile către Sophie Volland.

Jurnalul de la Grandval, redactat pentru Sophie, scrisorile de la Chevrette sau din Paris, evocă atmosfera spirituală incandescentă în care s-a născut

și înfăptuit una din marile realizări ale spiritului uman, *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers,* căreia Diderot, principalul ei animator și realizator, i-a consacrat peste douăzeci de ani (1746—1773) de muncă neobosită.

„Mașina de război" enciclopedistă

Operă de vulgarizare, în sensul pozitiv pe care termenul îl avea în secolul al XVIII-lea, ferment de idei înnoitoare care au fertilizat întreaga gîndire modernă, afirmînd preeminența adevărului rațional asupra prejudecăților, valoarea științei, a experienței și observației substituite autorității acceptate, încrederea în om și în bunătatea lui naturală, operă militantă, îndreptată împotriva opiniilor și instituțiilor trecutului, *Enciclopedia* a întîmpinat atacuri violente, mai ales din partea iezuiților, încă de la primul volum, care a apărut la 1 iulie 1751, precedat de importantul *Discours préliminaire* scris de d'Alembert.

La cîteva zile după apariția volumului II, atacurile iezuiților împotriva abatelui de Prades, prieten cu Diderot și colaborator al *Enciclopediei,* care susținuse o teză pentru doctoratul în teologie acuzată de a fi propagat sensualismul și religia naturală, provocase interzicerea, la 7 februarie 1752, prin decret al Consiliului regelui, a primelor două volume ale *Enciclopediei.*

În anul 1759, data primelor scrisori către Sophie Volland care s-au păstrat, Diderot înfrunta dificultăți imense în publicarea *Enciclopediei,* din care apăruseră primele șapte volume. Examinînd cîteva cărți subversive, printre care *De l'Esprit* a lui Helvétius și *Enciclopedia,* Parlamentul (cea mai înaltă instanță judecătorească în timpul Vechiului regim din Franța) condamnase cartea lui Helvétius, hotărînd să fie arsă în fața clădirii Parlamentului pentru ideile materialiste ale autorului, iar un decret al Consiliului regelui din 8 martie 1759 revoca Privilegiul acordat librarilor-editori în 1746 pentru publicarea dicționarului enciclopedic, interzicînd

distribuirea și retipărirea *Enciclopediei*. Soarta lucrării părea pecetluită dar Diderot, după un scurt moment de descurajare, reușește să tipărească clandestin următoarele zece volume ale dicționarului, care sînt terminate în 1765 și apar la începutul anului 1766. Cele unsprezece volume de planșe care însoțeau dicționarul, apărute între anii 1762 și 1772. reprezentau o veritabilă inițiere în artele mecanice, înfățișînd muncitori în ateliere, etape ale procesului de fabricație a obiectelor, unelte și mașini.

În scrisorile către Sophie Volland se citește istoria acestei grandioase întreprinderi, pe care nu o putea concepe și înfăptui decît un „secol filosof", cum scria Diderot în articolul *Encyclopédie* din dicționar. În conversațiile animate reproduse în scrisori, interlocutorii lui Diderot sînt d'Alembert în momentul critic al defecțiunii acestuia față de *Enciclopedie*, ca urmare a revocării privilegiului și a reacției violente a lui Rousseau la articolul *Genève*, scris de d'Alembert ; d'Holbach, filosof materialist și ateu consecvent, generos și luminat colaborator al dicționarului, dar susceptibil, morocănos și excesiv de autoritar în familie ; Damilaville care, prin funcția sa la biroul Vingtième (contribuție egală cu a douăzecea parte din venit), facilitează corespondența lui Diderot, a lui Voltaire, instalat la Ferney, și a Enciclopediștilor. Apoi prietenul cel mai iubit, sensibilul dar instabilul Grimm, pentru care Diderot scrie seria de *Salons*, apărută în publicația *Correspondance littéraire ;* inepuizabilul abate Galiani, cu care disertează îndelung despre religie sau morală, despre relativitatea moravurilor, despre China și obiceiurile chinezilor.

Despre Voltaire, Diderot scrie în termeni elogioși, deși nu-l va întîlni decît o singură dată, în anul morții acestuia, 1778. După interzicerea *Enciclopediei*, în 1759, și întețirea atacurilor împotriva filosofilor, Voltaire, instalat la Ferney, lîngă granița elvețiană, pentru a se sustrage persecuțiilor, riposta prin pamflete virulente împotriva adversa-

rilor Enciclopediştilor, Palissot, Fréron, Lefranc de Pompignan. În scrisorile către Sophie Volland, Diderot se face ecoul bătăliei duse de Voltaire împotriva numeroşilor săi duşmani, filosofi, Parlament, iezuiţi, ziarişti. De la Ferney, Voltaire, care colaborase la redactarea *Enciclopediei*, îi scria lui Diderot : „Este de necrezut. Numai dumneavoastră sînteţi în stare, în toată lumea, de un efort atît de prodigios“... La rîndul său, tolerantul Diderot admiră la Voltaire înţelepciunea cu care, în numele solidarităţii filosofilor, trecînd peste vechea lor dispută, „patriarhul de la Ferney“ îi oferă ospitalitatea lui Rousseau, silit să se refugieze în Elveţia în urma publicării lucrării sale *Émile* : „Cu privire la ciudăţeniile artiştilor am să-ţi relatez una care rezumă întreaga viaţă a lui Voltaire şi-l face demn de o infinită stimă în ochii mei. I se dă să citească o pagină înfiorătoare scrisă de Rousseau, cetăţeanul din Geneva, împotriva lui ; Voltaire se înfurie, se dezlănţuie, îl face infam, spumegă, declară că-i vine să-l omoare pe netrebnic. «Şi totuşi, îi spune cineva din preajma sa, ştiu din sursă sigură că azi, mîine, poate poimîine, trebuie să vină să vă ceară azil, ce-o să-i faceţi ? — Ce-o să-i fac ? zice Voltaire, scrîşnind din dinţi. Ce-o să-i fac ? O să-l iau de mînă, o să-l duc în odaie şi o să-i spun : Na, ăsta-i patul meu, e cel mai bun din toată casa, culcă-te în el, dormi aici cîte zile oi mai avea şi fii fericit»“. (CXXIX)

Rousseau apare în scrisori într-o lumină mai degrabă nefavorabilă, deşi relaţiile dintre Diderot şi Rousseau debutaseră sub auspicii fericite. Încarcerat la Vincennes, în iulie-noiembrie 1749, pentru ideile materialiste din *Lettre sur les Aveugles à l'usage de ceux qui voient*, Diderot fusese vizitat de Rousseau, care, sub efectul acestei întîlniri, concepuse teza centrală a viitoarei sale doctrine, expusă în primul *Discours (Discours sur les Sciences et les Arts)*. şi anume, ideea că, departe de a epura moravurile, dezvoltarea civilizaţiei a fost funestă bunătăţii primitive a omului. Cîţiva ani mai tîrziu, în

1757, Rousseau rupsese însă relaţiile cu Diderot şi cu Enciclopediştii în urma apariţiei, în volumul VII al *Enciclopediei*, a articolului *Genève*, scris de d'Alembert care, la instigaţia lui Voltaire, deplîngea lipsa unui teatru la Geneva. Rousseau dă replica în *Lettre à d'Alembert sur les spectacles* (1758), denunţînd imoralitatea comediei şi influenţa corupătoare a teatrului. Cu toate acestea, indulgentul Diderot se fereşte să comenteze această scriere a „marelui sofist" sub efectul animozităţii şi al nemulţumirii : „N-am citit-o, sufletul nu-mi este încă îndeajuns de senin ca s-o judec imparţial. Mai bine întîrzie săvîrşirea unei anumite acţiuni, decît să te grăbeşti să comiţi o nedreptate". (VI).

Multe din ideile dezbătute în paradoxurile, istoriile povestite sau dialogurile reproduse în scrisorile către Sophie se regăsesc răspîndite în paginile *Enciclopediei*, pentru care Diderot a redactat peste o mie de articole pe temele cele mai variate.

O profundă unitate de gîndire leagă între ele articolele din *Enciclopedie*, scrierile lui Diderot cu caracter filosofic şi scrisorile către Sophie Volland, dezvăluind originalitatea şi caracterul îndrăzneţ al concepţiilor filosofice materialiste şi ateiste afirmate de Diderot cu tot mai multă fermitate începînd din 1749, anul publicării scrierii sale *Lettre sur les Aveugles à l'usage de ceux qui voient*, pînă în 1769, anul redactării celor trei lucrări care marchează adeziunea totală la filosofia materialistă, *Entretien entre d'Alembert et Diderot*, *Le Rêve de d'Alembert*, „cea mai mare extravaganţă şi în acelaşi timp filosofia cea mai profundă", cum o defineşte Diderot într-o scrisoare către Sophie (CLXVII) şi *Suite de l'Entretien*.

Filosofie, morală şi politică

Întemeindu-se pe postulatul incompatibilităţii dintre raţiune şi credinţă, condamnarea virulentă a religiei, „marea prejudecată", a dogmelor şi fanatismului religios, introduce, în conversaţiile de la Grandval, poziţiile cele mai înaintate ale mişcării enciclopediste, în termenii în care erau formulate de Diderot în *Le Rêve de d'Alembert* şi de d'Holbach

în *Le Christianisme dévoilé.* Negarea categorică a unui principiu divin, a unei inteligențe superioare care ar fi creat și ordonat lumea, conducea inevitabil la materialism, ceea ce demonstrează încă o dată Diderot în celebrele sale paradoxuri de la Grandval. Pentru Diderot nu există decît un singur principiu, materia veșnică, dotată cu sensibilitate și mișcare, principiu care explică „tot ceea ce s-a produs în univers de la piatră pînă la om" *(Le Rêve de d'Alembert)*, prin combinații tot mai complexe de molecule. Senzația este o proprietate a materiei, iar gîndirea o formă dezvoltată a sensibilității. Totul este legat în univers, totul se întrepătrunde, susține Diderot în conversațiile de la Grandval (XXI), ca și în *Enciclopedie*, în articolul *Animal*, „piesă de rezistență a mașinii de război enciclopediste" [1], în care Diderot formulează ideea evoluției ființelor vii, de la cele mai puțin organizate la cele superior organizate, sau în articolul *Naître*, unde afirmă: „Termenii de viață și moarte nu au nimic absolut; ei nu desemnează decît etape succesive ale aceleiași ființe..."

Ca și *Le Neveu de Rameau*, în care Diderot dezvăluie dialectica binelui și răului, paradoxurile conștiinței etice, scrisorile către Sophie Volland revin cu insistență asupra implicațiilor morale și sociale ale doctrinei materialiste și ateiste profesată de Diderot, afirmînd principiile unei morale naturale, care legitimează fericirea și plăcerea. Situînd omul în centrul preocupărilor filosofice, cum afirmă în faimosul articol *Encyclopédie* din volumul V al dicționarului, Diderot crede, ca și Rousseau, în bunătatea naturală a omului, a instinctelor lui, dar spre deosebire de Rousseau, Filosoful acceptă ideea progresului științific, social și moral, sinonim cu libertatea politică și socială.

Filosofia politică a lui Diderot, așa cum apare formulată și în articolele *Autorité politique* și

---

[1] Jacques Proust, *Diderot et l'Encyclopédie*, Paris, Armand Colin, 1962, p. 288.

Droit naturel din *Enciclopedie*, se întemeiază pe postulatul contractului social, formulat în termeni care anunță, în mod surprinzător, tezele lui Rousseau din *Le Contrat social*, despre consimțământul indispensabil al indivizilor pentru exercitarea autorității politice.

Atras, ca și Voltaire, de mirajul „despotismului luminat" (cf. scrisorile XXIV, LXXIII), înțeles ca guvernarea autoritară a unui stat pe care suveranul îl face să progreseze aplicînd teoriile politice ale filosofilor timpului, Diderot disertează amplu, în scrisorile către Sophie din anii 1773—1774, despre calitățile „Semiramidei Nordului", Ekaterina a II-a, la invitația căreia petrece cinci luni la Petersburg, încercînd, în decursul celor șaizeci de conversații cu împărăteasa, să impună adoptarea unui program liberal de reforme sociale și politice.

În acest context de dezbateri pasionate privind filosofia, religia, morala, politica, știința sau economia, se înscriu și preocupările estetice și literare ale lui Diderot, cu ecouri largi în scrisorile către Sophie Volland, cititoare avizată și interlocutoare competentă. Solicitat de prietenul său Grimm să redacteze, pentru publicația acestuia *Correspondance littéraire*, cronici asupra expozițiilor bienale de pictură organizate la Luvru, Diderot, prieten cu pictorii Vernet și Greuze, cu sculptorul Falconet, acceptase cu entuziasm să scrie renumitele sale *Salons* (cu excepția anilor 1773, 1777, 1779) și comentate în scrisorile către Sophie Volland. În consens cu concepțiile sale filosofice, Diderot preconizează, ca și alți gînditori ai secolului, apropierea de natură, afirmînd că arta și literatura trebuie să imite adevărul din natură și să provoace emoții. Această concepție asupra frumosului îl face, dealtfel, să prefere peisajul natural grădinilor „à la française" prea riguros desenate de Le Nôtre, anunțînd, și în această privință, sensibilitatea romantică, preferința romanticilor pentru natura nealterată de intervenția artificială a artei formalizatoare.

Estetica emoției

Criteriului emoției provocată de opera de artă, Diderot îi adaugă însă un criteriu rațional, susținînd că frumosul provine din adaptarea riguroasă a operei la obiectul ei. Astfel, domnul San-Pietro din Roma este frumos pentru că Michelangelo a descoperit curba de cea mai mare rezistență, afirmă Diderot într-o scrisoare către Sophie : „O operă arhitectonică e frumoasă atunci cînd e solidă și cînd acest fapt e vizibil ; cînd coincide exact cu destinația sa și cînd acest fapt se cunoaște". (LXXXIV) Instinctul artistului „nu este altceva decît rezultatul unei infinități de experiențe mărunte". Adept al ideii relativității frumosului, Diderot afirmă în această importantă scrisoare că ideea de frumos depinde de influența moravurilor, care „constituie baza tuturor fenomenelor".

Geniu/metodă

În artă și literatură, geniul creator, pe care Diderot îl preferă metodei care ordonează (cum se vede din fabula privighetorii și cucului, povestită în scrisoarea XLIII), este definit ca un instinct, o inspirație intuitivă, puternică, entuziastă, care nu se supune regulilor gustului. Ideile lui Diderot din articolul *Génie*, scris pentru volumul VII al *Enciclopediei*, prefigurează unul din marile mituri ale epocii romantice, mitul geniului înnăscut, creator de sublim, care-l face pe Shakespeare superior lui Racine, pe Homer superior lui Vergiliu : „Gustul este adesea separat de *Geniu. Geniul* este un adevărat dar al naturii ; ceea ce produce este opera unei clipe ; gustul este opera studiului și a timpului ; el ține de cunoașterea unei multitudini de reguli fie stabilite, fie presupuse ; el nu produce decît frumuseți convenționale". Operele produse de gust sînt elegante, prelucrate fără să pară, cele produse de Geniu au uneori aerul neregulat, sălbatic, abrupt. „Regulile și legile gustului sînt piedici pentru *geniu*, care le sfărîmă pentru a zbura spre sublim, patetic, măreț." Victor Hugo și întreaga mișcare romantică nu se vor exprima în alți termeni, cîteva decenii mai tîrziu.

Între tragedie și comedie

Deși absorbit de publicarea *Enciclopediei*, căreia i-a consacrat o energie imensă, timp de peste două decenii, Diderot a scris mult, abordînd simultan genuri diverse, dar cele mai multe dintre operele sale au apărut postum. Ambiționînd să revoluționeze teatrul prin crearea de „comedii serioase sau drame burgheze", implicate în realitatea timpului și utilizînd resorturile pateticului și ale sensibilității, piesele sale *Le Fils naturel* (1757) și *Le Père de famille* (1758), aplicare prea conștientă și sistematică a unei teorii, au cunoscut la reprezentare (prima în 1771, a doua în 1760) un succes mediocru. Cu toate acestea, crearea dramei de către Diderot nu era un episod, izolat și fără urmări, din istoria teatrului francez, ci un moment semnificativ al mișcării spirituale a secolului, răspunzînd preocupărilor și sensibilității timpului, așteptării și gustului unui nou public, burghez sau popular, care impunea teatrului o nouă categorie de subiecte și de personaje, inspirate din conflictele vieții moderne, „o tragedie domestică", după cum scria Diderot, fundamental diferită de tragedia clasică, eroică și grandioasă, destinată aristocraților de la Versailles.

Dar Diderot a influențat decisiv evoluția teatrului nu prin piesele sale, mai degrabă neizbutite literar, ci prin poetica „genului serios", pe care a formulat-o în eseurile *Entretiens avec Dorval* (1757) și *Discours sur la poésie dramatique* (1758), indicînd drept caractere ale dramei burgheze trei virtuți cardinale, adevărul, sensibilitatea și moralitatea [1], principii care aveau să asigure succesul de public al noii formule dramatice. În august 1769, Diderot consemna entuziasmat, într-o scrisoare către Sophie Volland, succesul reprezentării dramei *Le Père de famille* la Théâtre-Français, care demonstra imensa vogă a unui gen de acum înainte aclimatizat: „Și-apoi, v-o spun fără părtinire, piesa are un ritm atît de rapid, e atît de violentă și de tare, încît e

---

[1] Cf. Michel Lioure, *Le Drame de Diderot à Ionesco*, Paris, Armand Colin, 1973, p. 24.

imposibil s-o anihilezi. În sfîrşit, a fost înţeleasă şi a obţinut aplauze. Toate spectacolele au parte de o lume şi de un tumult înspăimîntător. Nimeni nu-şi mai aduce aminte de un atare succes, mai ales la prima reprezentaţie, cînd piesa era, ca să zic aşa, aproape necunoscută. Lumea e unanimă, şi trebuie să recunosc şi eu, piesa e într-adevăr foarte mare şi foarte frumoasă". (CLXVI)

Capodopera romancierului

Proza narativă a lui Diderot. *La Religieuse*, roman epistolar scris în 1760 şi publicat în 1796, povestirea dialogată *Le Neveu de Rameau*, începută în anul 1762, cunoscută abia în 1805, datorită traducerii lui Goethe şi publicată în 1821, romanul *Jacques le Fataliste et son maître*, scris în 1773 şi publicat în 1796, nu suscită comentarii ample în scrisori, deşi Sophie Volland pare să fi fost mare amatoare de lectură şi bună cunoscătoare a romanului francez şi european. Doar *Le Neveu de Rameau* îi dă lui Diderot satisfacţii nedisimulate : „Fără îndoială, e cel mai bun lucru pe care l-am făcut de cînd mă ocup de literatură, oricum ai lua-o, atît prin diversitatea registrelor cît şi prin varietatea subiectelor şi abundenţa ideilor ce n-au mai trecut nimănui prin minte, sau cel puţin aşa mi se pare mie. [...] Uneori pare o pură conversaţie la gura sobei ; alteori e tot ce se poate imagina mai elocvent sau mai profund". (CXIX)

Ca şi acest dialog filosofic scînteietor de vivacitate, în care Diderot abordează cele mai multe din ideile sale morale şi estetice, scrisorile către Sophie Volland, remarcabile prin diversitatea registrelor, varietatea subiectelor şi abundenţa ideilor, îmbină cu spontaneitate tonul „conversaţiei la gura sobei" cu reflecţia profundă şi originală, paradoxul cu naraţiunea, dialogul cu efuziunea lirică, într-o scriitură fragmentară, care dezvăluie strălucit multiplicitatea geniului lui Diderot.

Uimitor în conversaţie, cum remarcau toţi cei care l-au cunoscut, Grimm, d'Holbach, abatele Galiani, Marmontel, tentat de veşnice digresiuni şi

improvizaţii, Diderot a folosit din plin în scrisorile către Sophie Volland resursele conversaţiei, procedee şi tehnici de oralitate, într-o aparentă discontinuitate, sub care se ascunde continuitatea reflecţiei şi preocupărilor : „...scriindu-ţi, discut ca şi cînd aş fi lîngă dumneata şi ţi-aş vorbi cu braţul sprijinit pe speteaza scaunului dumitale. Îţi spun de-a valma, dezlînat, fără să mă gîndesc, tot ce se petrece atît în spaţiul pe care-l ocup cît şi în afara acestuia"... (LXX) Pseudodiscontinuitate permiţînd circulaţia nestingherită a ideilor, printr-un mecanism al asociaţiilor libere, care-i sugerează lui Diderot o tulburătoare analogie între conversaţie, vis şi nebunie, pe care psihanaliza freudiană nu va putea decît s-o confirme : „Ciudat lucru mai e şi conversaţia, în special cînd participă lume mai multă. Uită-te la circuitele pe care le-am parcurs ; nici halucinaţiile unui bolnav ce deliriază nu-s mai heteroclite. Şi totuşi, după cum nimic nu e dezlînat nici în mintea unui om care visează, nici în aceea a unui nebun, la fel şi într-o conversaţie, toate se leagă pînă la urmă, atîta doar că uneori e foarte greu să mai găseşti imperceptibila veriguţă care leagă atîtea gînduri disparate. Un om rosteşte un cuvînt pe care îl izolează de cele dinainte şi-l urmăreşte după mintea sa ; un altul procedează la fel, şi apoi, descurcă-se cine poate. O singură însuşire fizică îl poate conduce pe cel ce îi consacră o analiză la o infinitate de lucruri foarte diverse. Să luăm, de pildă, o culoare, uite, galbenul : aurul, mătasea, părăluţele, fierea, paiul, toate sînt galbene ; în cîte direcţii nu ne-ar duce acest fir unic ? Nebunia, visul, conversaţia dezlînată înseamnă să treci de la un obiect la altul prin intermediul unei însuşiri comune". (XLVII)

Conversaţie-vis-nebunie

Natură contradictorie, suspus unor solicitări antinomice, în acelaşi timp *Lui* şi *Moi* în *Le Neveu de Rameau*, valetul şi stăpînul în *Jacques le Fataliste et son maître*, Diderot mînuieşte superlativ paradoxul, cu valoare euristică, pentru a

Paradox dramatizat, povestire-parantează

expune ideile sale filosofice cele mai profunde și mai originale, ca în celebrul paradox dialogat reprodus în scrisoarea de la Grandval din 17 octombrie 1759 (XXI), în care este vorba despre materia sensibilă, mișcare, viața ca etapă superioară în evoluția materiei, idei care constituie fundamentul filosofiei materialiste a lui Diderot.

Povestitor strălucit, înzestrat cu darul de a anima personaje, situații și întîmplări, Diderot întrerupe deseori scrisorile către Sophie prin „povestiri-paranteze“ [1], asemănătoare celor din *Jacques le Fataliste et son maître*, enclave narative în care eul diderotian funcționează în tripla instanță de scriptor, personaj și narator homodiegetic (care-și povestește propria istorie).

În aceste fragmente narativizate, în care prezentul se substituie spontan formelor verbale ale trecutului, Diderot face să alterneze, cu o uimitoare rapiditate, portretul, povestirea de evenimente și dialogul — discurs raportat al personajelor, cu înaltă valoare mimetică. Categorie axială a discursului diderotian, dialogicul afectează toate palierele textului — intradiegetic (dialog între personaje) și metadiegetic (dialogul dintre narator și naratar, dintre Diderot și Sophie, pe deasupra discursului personajelor). Virtuozitatea dialogistică a lui Diderot, schimbul rapid de replici scînteietoare, pantomima expresivă a personajelor, succesiunea rapidă a secvențelor narative din faimoasele scene dramatizate din jurnalul de la Grandval, unde discută, se mișcă, trăiesc cu o extraordinară intensitate șăgalnica Doamnă d'Aine, susceptibilul baron d'Holbach, atrăgătoarea Doamnă d'Holbach sau șugubățul Moș Hoop, amintesc de verva amețitoare din *Le Neveu de Rameau* sau *Jacques le Fataliste et son maître*, de cele mai strălucite momente ale creației literare diderotiene.

---

[1] Daniel Mornet, *Diderot, l'homme et l'oeuvre*, Paris, 1941, p. 129.

Constituindu-se din aceste serii discursive paralele și complementare, discurs sentimental, discurs filosofic, discurs dramatic și discurs narativ, scrisorile lui Diderot către Sophie Volland oglindesc, în multiplele ei ipostaze, fizionomia profund originală a marelui inclasabil al epocii Luminilor franceze.

ANGELA ION

Paris, 10 mai 1759 [1] Vineri dimineața

Ieri, la ora opt, am plecat la Marly [2]. Am ajuns la zece și jumătate. Am poruncit să ni se pregătească o masă copioasă și apoi ne-am plimbat prin parc, unde m-a frapat contrastul dintre arta gingașă a pergolelor și a boschetelor și vigoarea naturală a unui pîlc stufos de copaci mari care le domină, alcătuindu-le un fel de fundal. Clădirile, depărtate unele de altele și pe jumătate mascate de pădure, par să adăpostească niște zeități mai mărunte, pavilionul din mijloc fiind rezervat stăpînului lor, ceea ce-i conferă ansamblului o nuanță de feerie care mi-a plăcut.

Într-o grădină nu trebuie să existe multe statui or aici mi se pare că sînt prea multe. Statuile ar trebui considerate niște ființe cărora le place singurătatea și care o caută, asemenea poeților, filosofilor și îndrăgostiților, iar atari ființe nu se întîlnesc la tot pasul.

Cîteva statui frumoase, ascunse unele de celelalte, așezate în locuri de taină, care să mă cheme, pe care să le caut sau uneori să le întîlnesc din întîmplare, care să mă oprească din drum ca să stăm îndelung la sfat, și atît ; nimic altceva.

Pașii mă purtau de colo colo, de la un obiect la altul și pretutindeni mă însoțea sufletul meu melancolic. Ceilalți ne-o luau înainte, grăbiți ; baronul Gleychen [3] și cu mine veneam din urmă, încet. Mă simțeam bine alături de acest om. Și asta pentru că purtam în inimă același sentiment nemărturisit. E uimitor ce bine se înțeleg ființele sensibile ; aproape n-au nevoie să-și vorbească. Un cuvînt rostit în treacăt, o ușoară neatenție, un comentariu vag și dezlînat, o părere de rău stîrnită de trecut, o aluzie, sunetul glasului, mersul, privirea, atenția trează, tăcerea. Totul este o destăinuire. Rosteam puține cuvinte : eram stăpîniți de multe sentimente ; amîndoi sufeream; el însă era mai demn de compătimire decît mine. Din cînd în cînd îmi întorceam privirea spre oraș ; a lui se îndrepta spre pămînt ; căuta o ființă ce nu mai este printre noi.

Ne-am pomenit în faţa unei statui care m-a izbit prin simplitatea, forţa şi sublimul ideii exprimate. Este vorba despre un Centaur ce poartă în spate un copil. Copilul îşi apropie degetele de capul fiarei şi o stăpîneşte, trăgînd-o de un fir de păr. Ar trebui să vezi chipul Centaurului ; capul său plecat, expresia sa melancolică ; respectul faţă de copilul despotic : se uită la el şi parcă i-ar fi frică să meargă. O altă statuie mi-a plăcut şi mai mult : un Faun bătrîn înduioşat de un copil nou-născut, pe care-l ţine în braţe. Statuia Agrippinei scăldîndu-se nu este la înălţimea reputaţiei sale, sau poate nu sînt eu în măsură s-o judec cum trebuie. Ne-am împărţit plimbarea în două. Înainte de masă am străbătut numai partea de jos a parcului.

Am mîncat toţi cu poftă. Baronul [4] nostru a fost dezlănţuit ; e inegalabil. Este original atît în idei cît şi în exprimare. Închipuie-ţi un satir vesel, picant, indecent şi nervos în mijlocul unui grup alcătuit din figuri cuviincioase, molatece şi delicate. Aşa era baronul printre noi. N-ar fi stînjenit-o însă şi nici n-ar fi jignit-o pe draga mea Sophie, pentrucă Sophie este, cînd bărbat, cînd femeie, după cum îi e voia. Nu l-ar fi jignit şi nici nu l-ar fi stingherit pe prietenul meu Grimm [5], pentru că acesta îi îngăduie imaginaţiei s-o ia razna, iar vorba deşucheată îl supără doar atunci cînd e rostită anapoda. Ce mult am regretat că nu e printre noi acest prieten ; şi ce duios a fost momentul cînd, la masă, ne-am desferecat tainiţele sufletului şi ne-am apucat să-i descriem şi să-i lăudăm pe prietenii absenţi ! Cîtă căldură în exprimare ! ce fericiţi eram că vorbeam despre ei ! Ce fericiţi ar fi fost dacă ne-ar fi auzit ! Dragul meu Grimm ! Cine oare îţi va relata spusele mele ?

Masa a durat mult şi totuşi a fost scurtă. Am străbătut apoi partea de sus a parcului. Am afirmat că dintre toate jocurile de apă, cele mai frumoase sînt cascadele sau cele în care apa curge liberă şi că din acestea nu s-au construit nicăieri. Am discutat despre artă, poezie, filosofie şi dragoste ; despre măreţia şi deşertăciunea tuturor realizărilor noastre ; despre sentimentul nemuririi şi despre poezia sa ; despre oameni, zei şi regi ; despre spaţiu

și timp ; despre moarte și viață ; era un concert din ansamblul căruia se ridica mereu cuvîntul disonant al Baronului nostru. Spre seară s-a stîrnit vîntul și s-a răcorit așa încît ne-am apropiat de caleașcă.

Baronul Gleychen a călătorit mult. El este cel care, la întoarcere, a susținut conversația. Ne-a vorbit despre Inchizitorii Veneției ce merg totdeauna, la mijloc, între duhovnic și călău ; despre barbaria de la curtea Siciliei, care a lăsat un car triumfal din antichitate, împodobit cu basoreliefuri și cai, pe mîna unor călugări, să-l topească și să facă niște clopote ; s-a ajuns la acest subiect pornindu-se de la distrugerea unei cascade de la Marly, ale cărei plăci de marmură împodobesc acum biserica Saint-Sulpice. Eu unul am vorbit puțin. Ascultam și visam. Între orele opt și nouă, am sosit la poarta prietenului nostru. M-am odihnit la el pînă la zece.

Am dormit de oboseală și de tristețe. Da, draga mea, de tristețe. Prevăd un viitor dureros. Sufletul mamei dumitale este pecetluit cu cele șapte peceți ale Apocalipsului [6]. Pe fruntea ei scrie : mister. Am văzut doi sfincși la Marly și mi-am adus aminte de dînsa. Ne-a promis și și-a promis ei însăși mai mult decît îi stă în putere să respecte. Mă consolez însă și trăiesc datorită certitudinii că nimic nu va despărți vreodată sufletele noastre. Acest lucru s-a spus, s-a scris, s-a jurat atît de des încît fie ca măcar odată să se și înfăptuiască, iar de nu, Sophie, nu va fi din vina mea.

Domnul de Saint-Lambert [7] ne invită, pe baron și pe mine, la Epinay, să petrecem cîtva timp alături de Doamna d'Houdetot [8] ; refuz și bine fac, nu-i așa ? Vai de cel ce caută distracții ! Le va găsi și se va vindeca de durerea sa, pe cînd eu vreau să mi-o păstrez pînă în clipa cînd toate se sfîrșesc. Mi-e teamă să vin să te văd ; și totuși va trebui s-o fac și pe asta ; soarta își bate joc de noi de parcă ar fi nevoie de toată această suferință ca legătura noastră să dăinuie. Rămîi cu bine, draga mea. Scrie-mi cîteva cuvinte prin Lanau, te rog. Apropo, păstrează bunăvoința surorii dumitale [9] și nu-i vorbi despre noi doi decît atunci cînd nu-ți vei mai putea înăbuși sentimentele, sau cînd ea te va provoca. Pînă și cei mai apropiați prieteni

sînt incapabili să acorde prea multă importanţă problemelor noastre. Numai durerea te învaţă să asculţi şi să-i compătimeşti pe îndrăgostiţi. Ea încă n-a învăţat ; bine ar fi nici să nu înveţe vreodată ! Sărut inelul pe care l-ai purtat.

II

2 iunie 1759 [10]
Sîmbătă dimineaţa

Iată, duioasa şi statornica mea prietenă, lucrarea marelui sofist [11]. N-am citit-o, sufletul nu-mi este încă îndeajuns de senin ca s-o judec în mod imparţial. Mai bine întîrzie săvîrşirea unei anumite acţiuni, decît să te grăbeşti să comiţi o nedreptate. Nu te încrede prea mult în propria dumitale inimă şi teme-te ca nu cumva antipatia faţă de om să se extindă şi asupra scriitorului. Citeşte-l ca şi cînd eu unul n-aş avea nici un motiv să mă plîng de el.

Omul poate, aşadar, să fie elocvent şi sensibil chiar dacă nu are nici principii în materie de onoare, nici sentimente de adevărată prietenie, nici virtute, nici veracitate ! şi asta mă supără. Dacă acest om nu are în minte un sistem de depravare gata alcătuit, îi plîng de milă ! Iar dacă nu şi-a stabilit anumite noţiuni despre dreptate şi nedreptate, care să-l împace cu urîciunea procedeelor sale, îi plîng din nou de milă ! În edificiul moral, totul se leagă. E greu ca un om să scrie fără încetare paradoxuri şi totodată să aibă moravuri simple. Uită-te la dumneata, draga mea Sophie, şi spune-mi de ce eşti atît de sinceră, atît de directă, atît de autentică în tot ceea ce spui ? Eşti aşa, pentru că tocmai aceste calităţi constituie baza caracterului dumitale şi-ţi sînt regula fundamentală de comportare. Un om ale cărui gînduri şi vorbe sînt în permanenţă îndreptate spre rău şi care s-ar comporta constant bine ar constitui un fenomen foarte straniu. O minte dereglată influenţează sufletul, iar dereglarea sufletului influenţează mintea. Să procedăm în aşa fel, draga mea, încît minciuna să nu-şi afle locul în viaţa dumitale. Cu

cît te voi stima mai mult, cu atît îmi vei fi mai dragă. Cu cît îţi voi da mai multe dovezi de virtute, cu atît mă vei iubi mai mult. Ce tare m-aş teme de vicii chiar dacă n-aş avea nici un alt judecător decît pe draga mea Sophie.

Am ridicat în inima mea o statuie pe care n-aş vrea niciodată s-o sfărîm. Ce durere i-aş provoca dacă m-aş face vinovat de vreo faptă care să mă înjosească în ochii ei ! Nu-i aşa că ai prefera să mă ştii mort decît stăpînit de răutate ? Iubeşte-mă, aşadar, mereu, pentru ca mereu să mă tem de vicii. Sprijină-mă în continuare pe calea bunătăţii. Cît e de minunat să strîngi în braţe un om de bine ! Acesta este gîndul care sfinţeşte îmbrăţişările ; ce înseamnă mîngîierile a doi îndrăgostiţi atunci cînd nu pot fi modul de exprimare al infinitei stime ce-şi poartă ? Cîtă micime şi mizerie în îmbrăţişările îndrăgostiţilor de rînd ! Cît de încîntătoare, de înălţătoare şi de puternice sînt ale noastre ! Vino, draga mea Sophie, vino. Simt cum îmi arde inima. Înduioşarea aceea, datorită căreia devii şi mai frumoasă, o să-ţi apară pe chip. A şi apărut. Vai ! De ce nu eşti lîngă mine ca să te bucuri de ea ! Ce fericită ai fi dacă m-ai vedea în clipa asta ! Cît de mult ţi-ar fi pe plac aceşti ochi potopiţi de lacrimi, această privire, întreaga mea înfăţişare ! De ce oare se încăpăţînează lumea să tulbure două fiinţe a căror fericire chiar şi cerul ar privi-o cu bucurie ? Lumea nu ştie răul pe care-l face ; trebuie s-o iertăm. Nu te voi vedea în dimineaţa asta. Nu-l voi găsi acasă pe Domnul Petit [12] şi sînt imobilizat în casă de Domnul Chimène [13]. Am stat toată noaptea să-i citesc tragedia şi să-i copiez lui Grimm cîteva pasaje. Diseară mă voi duce la Comedia cea nouă, şi tot pentru el o voi face. Ce suflete frumoase avem cîteşitrei, dumneata, el şi cu mine ! Dacă aş fi lipsit de unul din voi doi, cine ar putea umple acest gol cumplit ? Trebuie să trăiţi amîndoi, ca nu cumva într-o bună zi să ajung vocea care strigă în pustiu. Voi fi undeva la parter, mai în fundul sălii, pe la mijloc ; de acolo te vor căuta ochii mei. Mă voi întoarce după interludiu, sau poate înainte, ca să-mi aştern pe hîrtie impresiile şi să lucrez pentru prietenul meu.

Mîine la amiază voi fi acolo unde mă aştepţi. Voi fi acolo negreşit. Cîte clipe duioase sacrific de dragul mamei

dumitale ! Am meditat puţin asupra obiecţiilor surorii dumitale. Deci nu mă stimează îndeajuns ca să mă ştie închis în aceeaşi cutie cu dînsa ? [14] Nu, nu este asta, draga mea Sophie. Se teme poate că într-o zi cînd vei fi, sau cînd nu vei mai fi, această cutie... ? Mama dumitale pune, aşadar, stavilă tuturor lucrurilor duioase şi nevinovate la care ne gîndim ? Spune-i [15] că cele două portrete pot fi aşezate aşa cum va dori dînsa... ; spune-i că sînt un om bine intenţionat, că nimic nu mă va face să mă schimb faţă de dumneata... ; spune-i că mi-am dobîndit cea mai mare consideraţie în memoria oamenilor... ; spune-i că am ajuns la vîrsta cînd nu-ţi mai modifici caracterul... ; spune-i cît de măgulit aş fi, cît de fericită ai fi, să ne ai alături, să ne simţi, să ne priveşti rînd pe rînd, pe dînsa şi pe mine, pe mine, şi pe dînsa... Poart-o cu gîndul la clipa cînd vă veţi despărţi ; dînsa întorcîndu-se la Châlons, [16] dumneata la Paris... Dacă refuză să-ţi dea portretul său, înseamnă că se detaşează de al dumitale... Doamnă, cîntăriţi bine totul şi nu vă întristaţi sora. Urmaţi impulsul inimii dumneavoastră ; totdeauna vă va îndruma spre bine. Îmi place ca oamenii să aibă concepţii delicate. Îmi place de asemenea ca uneori oamenii să le neglijeze... Este de ajuns să poţi spune cîndva : la asta mă gîndisem şi eu... Ce ciudat că tocmai un om gelos vorbeşte astfel şi insistă... Sînt oare dezamăgit ? Nu ştiu... Simt doar că doresc nespus un lucru care, dacă s-ar fi făcut fără consimţămîntul meu, m-ar fi întristat. M-ar fi întristat grozav şi-l doresc grozav ; şi este un gest de bunăvoinţă pentru care i-aş fi extrem de recunoscător Doamnei Le Gendre, deoarece ar fi un mod de a-ţi face plăcere şi l-ai prefera tuturor celorlalte... Dacă sora dumitale se hotărăşte să ne satisfacă dorinţa, şi dacă astfel ne vei avea pe amîndoi, bagă de seamă, Sophie, nu te uita la dînsa cu mai multă duioşie decît la mine. Şi nici să n-o săruţi mai des. Dacă faci cumva una ca asta, aflu, să ştii. Rămîi cu bine, prietenă, pe mîine. Ce seară frumoasă am petrecut ieri ! Erai foarte emoţionată, foarte tandră ; şi Domnişoara Boileau [17] era spirituală ca un înger. Era fericită de fericirea dumitale şi de a mea. Ceea ce dovedeşte că are un suflet frumos.

IV

15 iunie 1759 [18]

Iată scrisoarea lui Grimm. Am recitit-o înainte de a ţi-o trimite. Închipuie-ţi ce va resimţi cînd va afla că acela care-i spunea acum cîteva luni, sărutîndu-l : „Asta e pentru fiul meu, asta e pentru fiica mea, asta pentru nepoţica mea“, nu mai este [19]. S-a stins în braţele a doi dintre copiii săi, fără dureri, fără agonie şi fără zbucium. Tatăl meu nu era dintre oamenii pe care să-i uiţi odată ce i-ai cunoscut. Grimm îşi va aduce aminte de el şi-l va plînge.

Vei îndulci durerea ce nu mă va mai părăsi, ce nu m-a părăsit nici cînd mă aflam alături de dumneata ; emoţia şi melancolia izvorîte din această durere se vor contopi cu sentimentele de duioşie şi plăcere pe care mi le dăruieşti, iar din contopirea unor atari sentimente va lua naştere o stare de pace deplină. O, dacă ar putea deveni starea obişnuită ! la urma urmei trebuie doar să rămîn un îndrăgostit credincios şi un fiu credincios, un om foarte recunoscător şi foarte afectuos şi cred că am aceste calităţi. Nu ne-ar mai fi dat să resimţim acea bucurie zgomotoasă de odinioară. Sufletul nu mi s-ar mai descătuşa decît din cînd în cînd ; dar unda de veselie ce s-ar strecura din inima mea, asemenea unei raze de soare ce se pogoară din cer într-o zi mohorîtă şi înnegurată, va fi cu atît mai strălucitoare şi mai binevenită. Efectul tristeţii noastre asupra celorlalţi e foarte ciudat. N-ai observat uneori, la ţară, tăcerea bruscă a păsărilor atunci cînd, din întîmplare, într-o zi senină, un nor se aşterne peste locul ce răsuna de ciripitul lor ? O haină de doliu în societate este ca norul ce provoacă, ori de cîte ori trece, tăcerea momentană a păsărelelor. Cum s-a risipit norul, cîntecul reînvie.

Cum te simţi astăzi ? Ai dormit bine ? Ţi se întîmplă uneori să dormi cu braţele deschise, aşa ca mine ? Ce duioasă îţi era privirea ieri ! Ce duioasă îţi este de cîtăva vreme ! Ah, Sophie, nu mă iubeai îndeajuns, dacă astăzi mă iubeşti mai mult... Dacă mi-ai scris cîteva rînduri, am să ştiu cum s-a desfăşurat seara de ieri, după plecarea

mea... Citeşte, te rog, povestea acestui abate de Prades [20]. Ce ticălos !... din păcate sînt mulţi ca el... La revedere, duioasa mea prietenă. Te sărut. Te sărut bine, nu-i aşa ? Şi totdeauna îmi face aceeaşi plăcere... totdeauna. Nu ne vor crede ; şi asta în pofida tuturor proverbelor ; chiar dacă-s de la Solomon cetire ! Omul acela avea prea multe femei ca să înţeleagă ce se petrece în sufletul unui om cumsecade, care nu stimează, şi nu iubeşte decît una singură.

V

10 iulie 1759 [21]

Scriu pe întuneric. Am venit. Voiam să-ţi sărut mîna şi să plec. Mă voi întoarce acasă fără această răsplată. Dar nu voi fi îndeajuns de răsplătit dacă-mi va fi fost îngăduit să-ţi arăt cît te iubesc ? E ora nouă. Îţi scriu că te iubesc, cel puţin asta vreau să-ţi scriu dar nu ştiu dacă pana îmi îndeplineşte dorinţa. Oare n-ai să vii ca să ţi-o pot spune şi apoi să fug ?

Rămîi cu bine, draga mea Sophie, noapte bună. Nu-ţi spune inima că sînt aici ? E prima dată cînd scriu pe întuneric. Această situaţie ar trebui să-mi inspire gînduri foarte duioase. Nu am decît unul singur, şi anume, că nu pot pleca de aici. Speranţa să te văd o clipă mă ţine în loc şi-ţi tot vorbesc fără să ştiu măcar dacă alcătuiesc cuvinte. Pretutindeni unde vei vedea spaţii libere, citeşte : te iubesc.

VI

25 iulie 1759 [22]

Nu pot să plec de aici, pînă nu-ţi scriu cîteva rînduri. Deci, draga mea prietenă, contezi cu adevărat pe mine ? Fericirea, viaţa dumitale sînt deci legate de durata afec-

ţiunii mele ! Nu te teme, scumpa mea Sophie. Va dura şi vei trăi, ba mai mult, vei trăi fericită. Nu am săvîrşit încă nelegiuirea şi nici nu o voi săvîrşi ; sînt totul pentru dumneata, eşti totul pentru mine ; vom înfrunta împreună încercările pe care soarta va voi să ni le scoată în cale. Mă vei ajuta să le îndur mai uşor pe ale mele, eu te voi ajuta să le înduri pe ale dumitale. Dacă aş putea să te văd întotdeauna aşa cum eşti de cîteva luni încoace ! Trebuie să admiţi că eu unul nu m-am schimbat, sînt la fel ca în prima zi : în această privinţă nu am nici un merit, meritul este al dumitale. Dovada unor calităţi reale este tocmai faptul că pe zi ce trece se evidenţiază tot mai mult. În privinţa statorniciei mele, bizuie-te pe calităţile dumitale şi pe discernămîntul meu. Nicicînd n-a existat pasiune mai justificată din punct de vedere raţional decît a mea. Nu-i aşa, draga mea Sophie, că eşti întru totul demnă de a fi iubită ? Priveşte-te, din lăuntru. Analizează-te, dă-ţi seama în ce măsură eşti demnă de dragostea mea şi află astfel cît te iubesc. Aceasta este măsura invariabilă a sentimentelor mele.

Noapte bună, draga mea Sophie, plec pătruns de cea mai duioasă şi pură bucurie ce-i poate fi hărăzită unui om. Sînt iubit de cea mai demnă dintre femei. Sînt la picioarele ei, acesta îmi este locul şi i le sărut.

VIII

Langres, 31 iulie 1759 [23]

N-au trecut decît patru zile de cînd sînt aici şi mi se pare că au trecut patru ani. Timpul parcă stă pe loc. Mă plictisesc. Am să-ţi povestesc cîte ceva despre problemele noastre de familie, de vreme ce mi-ai îngăduit-o. În primul rînd, e imposibil să-ţi imaginezi trei fiinţe înzestrate cu caractere mai diferite decît sora mea, fratele meu şi cu mine. Surioara e vioaie, activă, veselă, hotărîtă ; se ofensează uşor, îşi revine greu, n-o preocupă nici prezentul, nici viitorul, nu se lasă impresionată nici de lucruri, nici de oameni ; liberă în acţiuni, şi mai liberă în vorbe ; e un

fel de Diogene feminin. Sînt singurul bărbat pe care l-a iubit vreodată ; de aceea mă și iubește atît de mult. Bucuriile mele o încîntă. Suferința mea ar ucide-o. Abaele s-a născut sensibil și senin. Ar fi avut haz ; religia însă l-a transformat într-un om fricos și bîntuit de scrupule nejustificate. E trist, taciturn, neîncrezător și chițibușar. Parcă ar avea mereu la el o riglă incomodă cu care măsoară conduita celorlalți și pe a lui proprie. E supărător și supărat. E un soi de Heraclit creștin, gata în permanență să deplîngă nebunia semenilor săi. Vorbește puțin, ascultă mult : e rareori satisfăcut.

Blînd, tolerant, poate excesiv de indulgent, mi se pare că sînt o medie destul de echilibrată a celorlalți doi. Sînt ca o unsoare care împiedică aceste două piese dure ale mecanismului să scîrțîie prea tare atunci cînd vin în contact. Cine însă le va modera ciocnirile cînd nu voi mai fi eu ? Grija aceasta mă chinuie. Mi-e teamă să-i apropii pe unul de celălalt, căci în ziua cînd s-ar despărți ar face-o într-un mod foarte spectaculos. Avem în comun două calități ; sîntem dezinteresați și avem simțul dreptății. Slavă Domnului, totul se va termina repede și bine, fără să trebuiască să mă amestec. Tata ne-a lăsat contracte în valoare de treizeci de mii de franci, patruzeci de mii de kilograme de grîu, reprezentînd patruzeci de mii de franci, o casă în oraș, două căsuțe frumoase la țară, vii, mărfuri, cîteva polițe și mobilă corespunzătoare cu situația unui om ca el. Fratele și sora mea vor fi avantajați și mă bucur. Să pună stăpînire pe tot ceea ce vor dori și să mă lase să plec. De ce oare înainte mă acomodam atît de bine cu viața de aici și astăzi nu mai pot s-o suport ? Pentru că, draga mea Sophie, atunci nu iubeam și acum iubesc.

Lucrurile în sine nu înseamnă nimic. Nu au nici dulceață, nici amărăciune reală. Ceea ce le face așa cum sînt, este sufletul nostru ; și al meu le disprețuiește. Tot ce mă înconjoară mă obosește, mă întristează și-mi displace. Să mi se promită însă că prietena mea va veni aici ; numai să apară, și brusc, totul va străluci datorită prezenței sale. Exact în măsura în care obiectele s-au schimbat pentru mine, nici eu nu mai sînt același față de ele. Lumea mă găsește schimbat, sînt serios, obosit, visător, neatent, distrat. Nici o ființă nu-mi captează atenția ; nici un cuvînt

nu mă interesează ; sînt stăpînit de indiferență, și de un dispreț atotcuprinzător. Totuși oamenii au pretenții și aici, ca oriunde, și-mi dau seama că pretutindeni las în urma mea tainice jigniri. Cu cît mă stimează mai mult, cu atît suferă mai rău de pe urma inadvertențelor mele ; iar eu mă minunez de prostia celor ce se acuză sau se felicită de buna sau proasta noastră dispoziție ; se mîndresc că au provocat niște stări sufletești, cînd de fapt nu au avut nici un amestec. Dacă aș îndrăzni să-i lămuresc, le-aș spune : Mi-ați place cu toții dacă aș avea-o aici pe draga mea Sophie, deși v-ar pune într-o situație de inferioritate. Comparația pe care aș stabili-o între voi și ea nu v-ar avantaja, dar aș fi fericit, și un om fericit este indulgent. Vino, așadar, să mă împaci cu acest oraș. Nu se poate însă. Trebuie să-l urăsc pînă în clipa cînd voi scăpa de el și mă voi întoarce lîngă dumneata. Simt dinainte că acest gînd îmi va înfrumuseța ultimele clipe petrecute aici.

Ți-am primit amîndouă scrisorile deodată. Resimt întocmai tot ceea ce-mi descrii : am plătit tribut apei și aerului acestui ținut ; poate că-mi va fi cu atît mai bine. Nu-i așa că Domnului Desmarets trebuie să-i adresez scrisorile către Isle ? [24] Mă voi întoarce deci cu mama dumitale ! Mă așteptam la una ca asta. Nu prin Roger speram eu să primesc vreo scrisoare de la dumneata ; am căutat totuși în pachetul mamei dumitale și în cutiile din caleașcă și m-am mirat că nu am găsit nimic. Grimm știe că sînt aici : de ce nu mi-o fi scris ? Mă neglijează. Draga mea prietenă, repară-i greșeala. Vorbește-mi despre dumneata. Vorbește-mi despre scumpa dumitale soră. Dacă ți se întîmplă cumva, în lipsa mea, să te întorci uneori la castel [25], ia-mă și pe mine. La rîndul meu, visez și eu la diverse moduri de perfecționare a acestuia și am ajuns la concluzia că am avea nevoie acolo de cineva care să fie confidentul tuturor și să joace rolul de conciliator comun. Ce părere ai ? Dacă mă gîndesc bine, aș prefera ca această funcție să-i fie încredințată unei femei, mai degrabă decît unui bărbat. Rămîi cu bine, buna, duioasa mea prietenă. Te îmbrățișez și-ți repet toate jurămintele pe care ți le-am făcut. Martoră să-mi fii dumneata, soră dragă [26]. Dacă s-ar întîmpla vreodată să n-o fac fericită, urăște-mă, dispre-

ţuieşte-mă, urăşte, dispreţuieşte toţi bărbaţii. Sophie, te iubesc nespus iar pe sora dumitale o stimez precum te iubesc. Cînd oare voi fi iar lîngă amîndouă ? Curînd, curînd.

[P.S.] Aminteşte Domnului de Prysie [27], abatelui [28], Domnului Gaschon, dacă mai este pe acolo, de mine, şi prezintă-i Domnişoarei Boileau respectele mele. Vei continua oare să fii atît de inumană încît să nu-mi spui nimic despre fetiţă ? [29] Parcă o văd. O văd şi pe mamă, şi această imagine mă emoţionează profund.

De cînd am venit, m-am întîlnit cu toţi arendaşii Tatălui meu şi n-a fost unul căruia să nu-i dea lacrimile. Cît îl regretă toţi pe omul acesta !

Sora mea ţi-ar plăcea mult. Este fiinţa cea mai deosebită şi cu cea mai originală personalitate din cîte cunosc ; e bunătatea personificată, dar întru-un mod foarte special. Ar putea fi menajeră la castel. Nu vreau însă nici picior de capelan pe acolo.

Rămîi cu bine, draga mea Sophie. Rămîi cu bine, respectabilă şi demnă soră a dragei mele Sophie. Uită-te într-o parte şi întinde-mi mîna.

XI

Langres, 11 august 1759 [30]
Sîmbătă

Iată cum am statornicit pacea în familie. Mi s-a părut că sora mea e cam obosită de pe urma administrării averii şi că şi-a făurit anumite principii de economie, care nu coincid cu ale abatelui. Abatele vrea să trăiască bine, sora lui vrea să tezaurizeze. Abatelui îi plac musafirii şi mîncarea aleasă. Surioara se simte bine cu un mic număr de oameni şi vrea să-şi respecte obrazul la momentul potrivit, dar fără risipă. Abatele, în cursul deplasărilor sale cu caracter ecleziastic, a făcut cunoştinţă cu tot soiul de oameni care se vor purta cu el aşa cum s-a purtat şi el cu ei. Surioara presimte că locuinţa ei va deveni un fel

de han ; se teme că va trebui să îndure povara grijilor gospodăreşti, că-şi va pierde liniştea, că-şi va irosi veniturile şi că va vedea în preajma ei, tot anul, numai figuri necunoscute şi neplăcute. E o adevărată încîntare s-o auzi făcînd portretul acestor oameni pe care nu i-a văzut niciodată altfel decit cu ochii minţii şi redînd conversaţiile lor aşa cum i se năzare ei. O latură a caracterului ei constă tocmai în faptul că e veselă atunci cînd bombăne şi că te face să rîzi cînd se supără. După ce ţi-a zis-o şi ai rîs, crede că a dobîndit cîştig de cauză şi e mulţumită.

Cum am procedat ? Mai întîi l-am convins pe abate că gelozia lui este neîntemeiată, căci nici nu ştiu de unde i se trage impresia că mi-e mai dragă sora noastră. M-am străduit să-l fac să înţeleagă că şi dacă l-aş iubi de o sută de ori mai mult decît ar putea el s-o presupună, tot ar exista ceva ce aş iubi mai mult, şi anume, dreptatea. I-am menajat susceptibilitatea. Am prevăzut şi am evitat tot ceea ce ar fi putut să-l jignească. I-am liniştit sufletul, apoi am acţionat. Surioara are o prietenă strîmtorată. Am convins-o că e bine s-o invite la ea ; abatele a fost de acord ; cucoana s-a şi instalat ; ea se ocupă acum de gospodărie şi Surioara nu mai are alte obligaţii în afara celor pe care vrea să şi le asume. Toată afacerea îi costă doar internatul unei nepoate care locuia la această prietenă şi căreia a trebuit să i se găsească un loc cuviincios şi sigur. Cît poate costa aşa ceva ? Mai nimic. A fost nevoie să stabilim cheltuielile comune în aşa fel încît abatele să cheltuiască după placul inimii, sora lui să pună bani de-o parte cît pofteşte şi nici unul dintre ei să nu pară că-l împovărează pe celălalt. I-am propus abatelui să accepte o pensie de la sora sa. Au fost de acord amîndoi. Am fixat pensia şi totul s-a aranjat. Ne-am hotărît să vindem una din cele trei case pe care le aveam. Rămînem cu una în oraş şi alta la ţară : ei o vor ocupa pe cea de la oraş. Le va aparţine şi-mi vor rambursa o treime din valoarea ei. Cea de la ţară va rămîne în stăpînirea comună a celor trei copii. Va fi pivniţa ce adăposteşte roadele viilor noastre şi hambarul recoltelor noastre. Restul s-a împărţit în trei loturi. Mi l-au oferit pe cel dintîi, fără îndoială cel mai avantajos. Nu sînt interesat, dar îmi place să se procedeze corect şi

nu pot să-ţi spun cît m-a emoţionat gestul lor. Celelalte două loturi le-au tras la sorţi între ei. În rest, aceste împărţeli, mai degrabă simulate decît reale, nu sînt altceva decît nişte precauţii rezonabile împotriva unor viitoare inconveniente. Vom continua să ne încasăm veniturile în comun. Fratele şi sora mea vor administra averea şi în fiecare an îmi vor trimite porţia mea, mare sau mică, după cum anul va fi fost bun sau rău. Vom fi solidari unii cu alţii în faţa evenimentelor. Grindina ne va lovi în mod egal ; vom prospera sau vom suferi împreună. Bunurile noastre sînt separate, fiecare şi-l are pe al său, ne-am asociat însă împotriva evenimentelor. Dragă tată ! dacă sufletul dumitale s-ar afla în preajma copiilor, ce mulţumit ar fi de ei ! Toate problemele s-au rezolvat într-un sfert de oră şi într-un mod atît de blînd, atît de liniştit. atît de corect, încît aţi fi plîns de bucurie, amîndouă. Nici n-am vrut să aud pomenindu-se de mobilă. Surioara mea şi abatele şi-o vor împărţi. Bănuiesc însă că mi-au mărit corespunzător partea. Totul e în ordine atît în ceea ce mă priveşte cît şi în ceea ce-i priveşte pe ei. Am vîndut lucrurile inutile ; am onorat cîţiva creditori ; pe alţii îi vom onora în curînd. Am încasat nişte rente ; avem o pungă comună care se umple pe zi ce trece ; cînd va cuprinde tot ceea ce ni se cuvine, o vom deschide şi ne vom împărţi banii după ce vom îndeplini ultimele dorinţe ale tatălui meu. Mai sînt o mulţime de detalii mărunte, rezolvate în acelaşi spirit şi pe care ţi le-aş povesti dacă le-aş avea perfect în minte ; te-ar interesa pentru că mă iubeşti. Tocmai mi s-a adus actul de partaj. A fost întocmit de către un om de onoare. Îl vom transcrie, îl vom semna, ne vom îmbrăţişa şi ne vom lua rămas bun.

Încă de pe acum mă tem de acest moment. Fratele şi sora mea se tem şi ei. Fusese fixat pentru luni, mi-au mai cerut însă cîteva zile ; cum să-i refuz ? Poate că nu mă vor mai vedea multă vreme. Numai de m-ar ierta mama dumitale de această amînare ! Trag nădejde că da. Abatele voia să mă ducă la el, la mănăstire. Un prieten care locuieşte în fundul unei păduri s-a smuls de acolo ca să mă vadă. Îi promisesem o vizită. Abatelui i-a trecut pofta, iar eu nu-mi voi respecta promisiunea faţă de prie-

tenul meu. Regret fie şi o zi ce mă ţine departe de dumneata. Regret de asemenea scrisoarea aceea care acum mă aşteaptă la Isle ; se află în mîinile mamei dumitale care o va păstra prea multă vreme. Mă tem de clipa cînd o să mi-o înmîneze. Cum o să mi-o ofere ? Cum o s-o primesc ? Vom fi tulburaţi amîndoi. Dînsa îmi va vedea tulburarea ; eu am s-o ghicesc pe a dînsei ; vom tăcea sau dacă vom vorbi, presimt că mă voi bîlbîi, şi nu-mi place să mă bîlbîi. Şi-ţi închipui că aş avea curajul să cer pană şi cerneală ca să-ţi scriu ? Bine mă mai cunoşti !

Locuitorii acestei regiuni au mult haz, sînt foarte vioi şi nestatornici ca morile de vînt. Aceste caracteristici provin, cred, din vicisitudinile climei de aici, care trece, în decurs de douăzeci şi patru de ore, de la frig la cald, de la calm la furtună, de la senin la ploaie. E imposibil ca efectele acestor schimbări să nu se exercite asupra lor şi ca sufletele să le fie mai multă vreme în aceeaşi dispoziţie. Se deprind astfel, din cea mai fragedă vîrstă, să se schimbe după cum bate vîntul. Pe umerii unui locuitor din Langres, capul e cam ca o morişcă pe vîrful unei clopotniţe. Niciodată nu stă locului într-un punct anume, iar dacă se întoarce de unde a pornit, nu zăboveşte mult. Sînt surprinzător de sprinteni în mişcări şi în gîndire, dar vorbesc tărăgănat. În tot oraşul poate că doar sora mea are o pronunţie rapidă. E o excepţie a cărei cauză îmi scapă. Sigur că auzind-o, ai crede că e o străină. Se cunoaşte că şi eu sînt de aici, numai că şederea în capitală şi o muncă asiduă m-au mai corectat puţin. Sînt constant în ceea ce priveşte gusturile. Ce mi-a plăcut o dată îmi place totdeauna, pentru că opţiunea mea este motivată. Fie că urăsc, fie că iubesc, ştiu clar de ce. E drept că în mod spontan am tendinţa să neglijez defectele iar calităţile oamenilor să mă entuziasmeze. Sînt mai impresionat de farmecul virtuţii decît de hidoşenia viciului. Mă depărtez pe nesimţite de cei răi şi mă îndrept către cei buni. Dacă într-o lucrare, într-un caracter, într-un tablou, într-o statuie, există ceva frumos, acolo mi se opresc ochii ; numai asta văd ; numai de asta îmi aduc aminte ; restul, îl uit aproape complet. Ce se întîmplă cu mine cînd totul este frumos ? O ştiţi prea bine, dumneata, draga mea Sophie,

sora dumitale și prietenul meu. Un ansamblu e frumos atunci cînd este unitar ; în acest sens Cromwell este frumos, și Scipio la fel, și Medeea, și Cezar, și Brutus. Uite, mi-a scăpat o frîntură de filosofie. Va constitui tema uneia dintre conversațiile noastre pe bancă [31], la Palais-Royal. Rămîi cu bine, prietena mea. De azi în opt zile sper că voi fi și eu acolo ; nu-ți voi scrie că te iubesc. Ți-o voi spune personal. Ți-o voi jura. Ți-o voi dovedi și vei fi fericită, și eu voi fi la fel ; oare draga surioară nu va fi și ea fericită ?

XII

Langres. 14 august 1759 [32]

Mai am de petrecut aici două nopți. Joi dimineața. în zori, voi părăsi această casă, unde, într-un răstimp destul de scurt, am resimțit multe și felurite senzații. Închipuie-ți că am stat tot timpul la masă în fața portretului tatălui meu, cam prost pictat, dar executat abia cu cîțiva ani în urmă și deci, semănînd destul de bine ; ne-am petrecut zile în șir citind hîrtii scrise de mîna lui, și în aceste ceasuri din urmă umplem cufere cu haine pe care le-a folosit el și pe care s-ar putea să le folosesc și eu. Toate aceste raporturi ce leagă oamenii între ei într-un mod atît de duios generează uneori clipe foarte dureroase. Foarte dureroase ! Greșesc, mă aflu acum într-o stare de melancolie pe care n-aș da-o pe toate bucuriile zgomotoase din lume. Mă sprijin pe patul unde a zăcut un an și trei luni. Sora mea se scula de cîte zece ori pe noapte ca să-i aducă cearșafuri calde și să păstreze pîlpîirea de viață care începea să se stingă în mădularele lui. Trebuia să străbată un coridor lung ca să ajungă în această firidă unde tata se refugiase după moartea soției sale. Patul lor stătuse gol vreme de unsprezece ani. Ca să-i fie mai ușor fiicei sale să-l îngrijească fără încetare, și-a călcat pe inimă și s-a întors în patul acela. Cînd s-a suit în el, a zis : „Aici mă simt mai bine, dar aici am să mor". Se înșela : a murit sau mai degrabă l-a cuprins somnul de veci într-un fotoliu. în-

conjurat de fiul său, de fiica sa și de cîțiva prieteni. A plecat din mijlocul lor fără să-și fi dat cineva seama.

Actul de partaj s-a semnat ieri. Lucrurile s-au petrecut așa cum ți-am spus. Eu am semnat primul. I-am întins pana fratelui meu, care i-a dat-o surorii noastre. Eram numai noi trei de față. După ce am semnat, le-am arătat cît am fost de mișcat de felul cum au procedat. Abia puteam să vorbesc, plîngeam în hohote. I-am întrebat apoi dacă sînt mulțumiți de mine. Nu mi-au răspuns, dar m-au îmbrățișat amîndoi. Ne era inima foarte strînsă la toți trei. Sper că se vor iubi între ei. Despărțirea noastră, care se apropie, va fi dureroasă. Pe măsură ce mă voi apropia de Isle, un alt sentiment va lua locul durerii, și apoi altul, pe măsură ce mă voi apropia de Châlons, și apoi încă unul, pe măsură ce voi înainta spre Paris. Înainte de a mă afla în brațele dumitale, voi fi văzut casa unde a locuit femeia pe care o iubesc cel mai mult pe lumea asta și femeia pe care o stimez pe cît o iubesc pe cea dintîi ; și aceste două femei sînt două surori. Rămîi cu bine, draga mea Sophie, rămîi cu bine, dragă soră ; nu îndrăznesc să sper că mă aștepți cu aceeași nerăbdare cu care eu doresc să ajung pînă la dumneata. Rămîi cu bine, rămîi cu bine. Dacă m-aș întoarce în ajun de Sfîntul Ludovic [33], acest buchet ar valora cît oricare altul, nu-i așa, prietena mea dragă ?

Tot la Langres : azi 14 august 1759

XIII

Guémont, lîngă Vignory
17 august 1759 [34]

Prea fericit ținut unde nu există altă pană și nici altă cerneală sau hîrtie în afară de cele ce-i trebuie parohului ca să înscrie copiii ce se nasc pe aici ! Sînt la douăsprezece leghe de Langres, într-un sat unde datorez bunăvoinței preotului plăcerea de a vorbi cu Sophie. Niciînd poate nu s-a aflat aici un îndrăgostit ; sau cel puțin unul atît de duios ca mine. Această față bisericească mi-a împrumutat singura pană pe care o avea ; mă crede ocupat cu cine știe

ce probleme importante ; şi de fapt, nu are dreptate ? Ce problemă mai importantă aş putea avea decît să-ţi spun că zbor către dumneata cu o bucurie a cărei frenezie nu se compară decît cu cea a durerii mele cînd am fost nevoit să te părăsesc ? Aşadar te voi vedea ! Să-ţi mai spun ceva despre acest paroh cu a cărui pană îţi scriu că te iubesc la nebunie ; pana aceasta a mîzgălit predicile în care preotul îi osîndea pe idioţii ăia amăriţi ai săi, fiindcă şi-au ascultat inima a cărei predică era mai justă ca a lui.

La cinci dimineaţa, m-am smuls din braţele Surioarei. Cît ne-am sărutat ! Cît a plîns ! Cît am plîns şi eu ! O iubesc foarte mult şi cred într-adevăr că nu mă iubeşti mai mult decît mă iubeşte ea. Abatele a asistat la această scenă şi era emoţionat. I-am dat în grijă fericirea dragei noastre surori şi ei fericirea fratelui nostru. Ea îşi va îndeplini desigur această misiune. M-am oferit să arbitrez micile lor neînţelegeri, dacă se vor ivi cumva, iar abatele, spunîndu-mi că este îndreptăţit să conteze mai mult pe echitatea decît pe afecţiunea mea, a acceptat. A greşit cînd mi-a zis una ca asta, căci, realmente, nu există om din tagma lui pe care să-l stimez mai mult decît pe el. E o fire sensibilă, dar e drept că şi-o reproşează ; e un om cinstit, dar dur. Ar fi fost un prieten bun, un frate bun, dacă Hristos nu i-ar fi poruncit să calce în picioare toate aceste deşertăciuni. Fratele meu este un creştin bun ce-mi dovedeşte clipă de clipă că e preferabil să fii un om bun şi că ceea ce ei numesc perfecţiunea evanghelică nu-i altceva decît arta funestă de a zădărnici pornirile fireşti care poate ar fi fost la fel de puternice la el ca şi la mine. Ce bine-mi pare ! E încă devreme şi voi avea timp să stau de vorbă cu dumneata pe îndelete. Cîte n-am să-ţi povestesc în timp ce gazdele mele atît de cumsecade îmi pregătesc fără multe fasoane o tocăniţă de pui pe care am s-o mănînc cu poftă ! Oameni buni, nu vă grăbiţi aşa ; mi-e o foame de lup, dar decît să mănînc, prefer să stau de vorbă cu draga mea Sophie. Ce mai face ea ? Ce mai zice ? La ce se gîndeşte ? Unde crede că sînt ? Oriunde ar presupune că mă aflu pe acest pămînt, mă iubeşte.

Reuşisem să-l apropii pe frate de sora sa. Mă felicitam pentru acest succes. Mă bucuram. Pluteam toţi trei în

fericire, cînd o nimica toată a fost gata să ducă totul de rîpă. Ieri, mai degrabă aseară, soseşte abatele ; vede cuferele pregătite ; pretinde că nici măcar n-am catadicsit să-mi anunţ plecarea ; că a fost un aranjament între Surioară şi mine ; că pe el îl neglijăm ; că ne ascundem de el ; că nu-i spunem nimic ; că nu-l iubim ; că-şi dă seama de toate astea chiar şi în cele mai neînsemnate împrejurări ; şi pe urmă ne pomenim că-l apucă disperarea, că se sufocă, nu mai poate nici să bea, nici să mănînce, nici să vorbească ; şi uite aşa, mă văd nevoit să-l iau de mînă, să-l sărut, să-i exprim tot ceea ce simt şi poate chiar mai mult decît simt. Îmi era milă de el şi mă înfioram gîndindu-mă la soarta Surioarei, care-mi spunea : „Uite, asta-i viaţa pe care mi-o pregăteşte ; zi de zi va trebui să-mi întorc mintea pe dos ca să i-o îndrept pe a lui“.

Aceste vorbe şi alte cîteva de acelaşi soi, căci la aşa ceva se pricepe de minune, stîrnesc din nou furtuna ce abia începuse să se mai potolească ; şi filosoful dă din colţ în colţ, înnebunit între doi oameni care aci se tocmesc şi cad la învoială, aci se retrag unul într-o parte, altul în cealaltă, spre uimirea slujitorilor care serviseră cina şi acum se uitau stingheriţi la cei trei oameni, ce tăceau cu înverşunare, fiecare la distanţă respectabilă de celălalt şi de masă ; unul, adică eu, sprijinindu-şi cu amărăciune capul în mîini ; altul, adică sora mea, întinsă în fotoliu ca cineva gata să aţipească ; cel de al treilea, foindu-se pe scaun şi căutîndu-şi zadarnic o poziţie confortabilă.

Totuşi, după ce i-am expediat pe slujitori, am luat cuvîntul ; le-am adus aminte ce şi-au jurat pe trupul neînsufleţit al tatălui lor ; i-am implorat, de dragul şi de mila mea, să pună capăt unei situaţii ce-mi sfîşie inima ; am luat-o de mînă pe Surioară : „Nu şi nu, frate ; omul ăsta a fost, este şi va fi toată viaţa nesociabil ; mă duc să mă culc — Nu draga mea, n-ai să mă laşi în halul ăsta de tristeţe — Nu ştiu cu cine o fi trăit omul ăsta de vede numai comploturi în juruł lui — Las-o să zică. Vezi bine că şi dacă o să ne îmbrăţişăm, de iubit n-o să mă iubească mai mult“.

Între timp, am tras-o după mine pe Surioară — care mai se lăsa, mai se împotrivea. Am ajuns în sfîrşit pînă

la preot și i-am împăcat. Am luat o gustare rece în timpul căreia le-am ținut, fiecăruia în parte, o frumusețe de predică. Eram emoționat. Nu mai știu ce le-am spus ; rezultatul a fost totuși că și-au întins mîna peste masă, și-au strîns-o cu lacrimi în ochi și, după ce și-au mărturisit sincer greșelile, mi-au cerut iertare și m-au copleșit cu mîngîierile. Nici nu mai era vorba de fraze coerente, ci doar de cuvinte fără șir, de demonstrații dintre cele mai duioase și mai expresive.

Abatele s-a sculat cu noaptea în cap. A venit primul la mine în odaie și mi-a vorbit, cînd în termeni religioși, cînd rațional, ceea ce nu e prea rău, demonstrîndu-mi că dacă omul e pornit, oricît s-ar supraveghea, e imposibil să nu se trădeze în diversele sale acțiuni. Ce să-i răspunzi la una ca asta ? Că trăisem prea puțin alături de el ; că nu-l cunoșteam la fel de bine ca Surioara și multe alte baliverne pe care le debitezi ca să nu rămîi dator și care nu-i păcălesc decît pe cei ce ne iubesc și au tot interesul să ne creadă. Dar altceva ce să fac ? Cît despre Surioară, mulțumită de ea însăși și de mine, dormea dusă.

Uite că tocănița de pui doarme și ea ; foamea și țăranca asta cumsecade, care mi-a gătit, mă zoresc, hai, mănînc repede ca să apuc să continui ceea ce poate nici nu vei putea citi. Dar ce contează ! Eu tot îți voi scrie, exact ca în seara aceea cînd îți scriam pe întuneric.

Tocănița a fost excelentă și apa delicioasă. Draga mea Sophie, dacă m-ai fi văzut mîncînd ! Prost mai sînt ! Îmi închipui că ești atentă la tot ceea ce fac ! Aici, bieții oameni sînt atît de jenați că nu au ce să-mi dea ca desert, încît parcă nici nu îndrăznesc să mi-o spună ; își închipuie probabil că sînt cine știe ce mare grangur. E drept că am caleașcă și cai, dar n-am lachei. Ei n-au de unde să știe și totuși mă respectă.

Apropo, pisicile de la țară nu îndrăznesc să mănînce din farfurie. Sînt tare hoțomance de felul lor : parcă ar fura și ceea ce li se dă. Mulți oameni se poartă la fel. Dar unde rămăsesem ? Da, ce apă bună ! În sănătatea dumitale, Sophie. Îmi dați voie, doamnă ? Da.

În sfîrșit, iată și clipa sfîșietoare a despărțirii. Ne-am luat rămas bun cu multă duioșie. L-am îmbrățișat pe

abate dar pe Surioară am sărutat-o de o sută de ori ! Am vorbit cu abatele dar nu i-am spus nici un cuvînt Surioarei. În fond sîntem, de felul nostru, oameni foarte reuşiţi ; dar e imposibil să găseşti fiinţe cu caractere mai diferite. Ce bine ar fi dacă s-ar iubi unul pe altul aşa cum mă iubesc pe mine ! Dacă mi-ar fi putut dărui toată casa, ţi-aş fi adus-o. Avem totuşi în comun o calitate, şi anume, sîntem sensibili şi dezinteresaţi. Abatele nu ţine la nimic, asta e sigur ; la bani nici vorbă.

Am uitat să-ţi spun că citind scrisorile pe care i le scrisesem tatălui meu, a găsit cîteva cuvinte care l-au jignit. Mi le-a reproşat cu multă amărăciune şi asta chiar din primele zile. I-am spus : „Nu mai ştiu ce conţin acele scrisori, ştiu doar că nu este vorba nici de răutate, nici de intenţii rele, dar, dacă fără voia mea ţi-am greşit cu ceva, te rog, frate, să mă ierţi. Surioara trebuie să fie mîndră ; am auzit-o bombănind : „Ca frate mai mare eşti prea smerit“. Această remarcă a dat şi mai mare greutate scuzelor mele.

I-am lăsat foarte mulţumiţi de mine, ca şi de toţi ceilalţi care au avut ceva de a face cu noi în această problemă. Nu există decît o singură cale în privinţa asta. Şi nu pot să-mi ascund bucuria. Ei nu sînt chiar la fel de mulţumiţi unul de celălalt. Draga mea Sophie, dumneata care eşti atît de des în aceasta situaţie, spune-mi, nu-i aşa că e un sentiment foarte reconfortant ? Acum, cînd sînt departe de ei, mă laudă şi-şi fac în forul lor interior mici reproşuri pentru care mă felicit. În acest moment am impresia că vizitiul meu se îmbată în tovărăşia gazdei, căci vorbesc despre război şi religie. Îi aud strigînd : „Cum adică, Dumnezeu şi regele nu sînt stăpînii noştri ? Şi atunci de ce se tot vorbeşte iarăşi despre impozite ? !“ Să se îmbete, că altă mîngîiere tot nu au ! Ei cu vinul, eu cu dragostea ; nu îndrăznesc să-i condamn. Mîine îşi vor ispăşi beţia de azi ; a lor va fi trecut şi a mea va dăinui. Dar după cum am pornit-o, nu prea cred că o să închei curînd această scrisoare. Dar, cu cît mă vei citi vreme mai îndelungată, cu atît va fi mai bine, nu-i aşa, draga mea Sophie ? Am plecat ; am şi ajuns la Chaumont ; acum am ajuns la Berthe-

net, un sătuc înşirat pe coama unui deal la poalele căruia curge Marna. Ce loc încîntător ! Am sosit la Vignory.

Draga mea, ce minunăţie este acest Vignory [35] ! Scumpa dumitale soră să nu-mi mai pomenească vreodată de canapelele, de pernuţele ei pufoase, de ţapiţeriile şi oglinzile ei, de toate acele reci accesorii ale voluptăţii. Aceste zorzoane artificiale nu se pot compara cu ceea ce am văzut aici ! Imaginează-ţi vreo sută de căsuţe risipite pe dealuri, printre lacuri, printre codri uriaşi, pajişti alternînd cu dealuri, toate străbătute de izvoare, de parcă ar fi fost dinadins făcute de mîna omului pentru bucuria ochilor. Nu, întru onoarea flăcăilor satului, nu vreau să cred că mai există pe aici vreo fetişcană trecută de paisprezece ani care să mai fie fată mare. Fără îndoială, cum iese din casă, cum e ademenită, căci în aceste unghere răcoroase, tainice, singuratice, învăluite în tăcere, de, ochiul vede, inima cere. Scumpa mea Sophie, oare nu vei veni niciodată la Vignory ? Dar caii zboară, l-am şi lăsat mult în urmă. Am ajuns la Provenchères. Altă încîntare. Niciodată n-am făcut un drum atît de frumos. Pentru cai, drumul e prost, urcă şi coboară întruna, dar pentru călător, e cît se poate de plăcut. Iată-mă la Guémont, de unde cu pana parohului îţi scriu tot ce-mi trece prin minte. Mîine, devreme, voi fi la Joinville, la amiază, la Saint-Dizier ; de la Saint-Dizier la Isle, dacă s-o putea, în aceeaşi zi. sau sîmbătă de dimineaţă, dacă azi e într-adevăr joi, după cum cred, căci nu ştiu niciodată prea bine în ce zi mă aflu. Te iubesc în toate zilele şi nu le deosebesc decît pe cele cînd mă cred mai iubit.

E aproape zece seara. Mi s-a făcut patul, promiţîndu-mi-se cearşafuri curate. Oamenii n-o să mă păcălească. Deci, în curînd voi dormi. Noapte bună, draga mea Sophie. Noapte bună, scumpă soră. Dacă mîine e zi de poştă la Joinville sau la Saint-Dizier, mîzgălelile mele vor pleca. Nu cred că voi fi rugat să zăbovesc la Isle ; lumea [36] pare prea grăbită să se întoarcă lîngă dumneata. Să dea Dumnezeu să nu se răzgîndească ! Dacă această dorinţă e reală, întîrzierile mele au accentuat-o desigur, dar cine poate şti ceva. Poimîine mă voi afla la chéremul temutei Circe. Ba nu, draga mea Sophie veghează asupra mea, şi

cel vegheat de Sophie este în siguranţă. Noapte bună amîndurora. Fiindcă veni vorba, tot alături dormiţi ? Tare aş vrea s-o ştiu. S-ar putea ca la Isle să mă cuprindă nişte scrupule, care mi s-ar spulbera dacă aş şti-o. Mi s-a năzărit o idee foarte năstrușnică, şi anume, că voi fi găzduit chiar în camera dumitale ; ar fi în stare de una ca asta. Parcă mi-ai spus că e o cameră cu parchet, nu-i aşa ? Dacă o s-o ţin tot aşa, mă apucă ziua. E ca atunci cînd sînt lîngă dumneata. De cîte ori nu m-am sculat de pe scaun şi nu ţi-am spus bună seara la ora nouă şi la douăsprezece eram tot acolo ! Cine-i poate înţelege pe îndrăgostiţi ? Nu par meniţi nici să fie mereu împreună, dar nici să stea despărţiţi. Veşnic alături s-ar uza, zice-se ; despărţiţi suferă prea mult. Şi totuşi noapte bună, de astă dată de-a binelea.

Am ieşit din satul numit Guémont. N-am închis ochii toată noaptea ; m-au mîncat de viu nişte gîngănii, nu ştiu din care ; am scăpat de acolo abia la ora şase, nu mai devreme. Slujitorii îşi cam fac de cap cu mine. Am străbătut patru leghe şi apoi am gustat cîte ceva. Pe drum am lăsat Joinville în stînga noastră ; aşezarea e cocoţată pe o stîncă la poalele căreia curge Marna, ceea ce-i conferă mult pitoresc. Rîul este un minunat tovarăş de călătorie ; aci îl pierzi, aci îl reîntîlneşti, aci iar îl pierzi ; şi de fiecare dată îţi place ; călătoreşti între rîu pe de-o parte şi între cele mai frumoase costişe pe de alta. Ne-am ospătat şi ne-am refăcut într-un sat numit Lachécourt. M-am destins stînd de vorbă cu un bătrîn de nouăzeci de ani. Îmi plac copiii şi bătrînii. Pe aceştia din urmă îi socotesc nişte oameni ce au suferit mult, şi-i respect ca pe nişte fiinţe deosebite, faţă de care soarta s-a arătat îndurătoare. Hangiţa satului e o grăsană veselă ; înjură de cele sfinte şi zice că asta nu-i înjurătură. Zău dacă ştiu cum o fi zicînd atunci cînd admite ea însăşi că înjură.

Nefericiţi trebuie să fie oamenii din acest ţinut. Cît m-au mai binecuvîntat pentru cîţiva bănuţi. Mă consideră cu toţii faţă bisericească, ba unii mi-au zis chiar Înălţimea Voastră. I-am răspuns celui care prima dată mi s-a adresat astfel : „Calul meu e înalt, nu eu". E mult de cînd nu prea mai pun preţ pe fleacuri ; acum, nici atîta

Mi se umple inima de cea mai caldă duioşie cînd semenii mei mă binecuvîntează.

Micul nostru castel va fi un lăcaş într-adevăr binecuvîntat ! Acolo, fără oglinzi, fără tablouri, fără canapele, vom fi cei mai fericiţi dintre muritori, datorită binelui pe care-l vom face şi a vorbelor bune ce se vor spune despre noi. Iar dacă nu se vor spune, fi-vom oare mai puţin fericiţi ? Oare o faptă bună ştiută doar de noi şi de cel de sus nu e şi mai frumoasă ? Îmi place să cred, pentru onoarea omenirii, că pămîntul a acoperit şi va mai acoperi o infinitate de fiinţe care n-au săvîrşit decît fapte bune. Sînt adeptul unei filosofii care preamăreşte speţa umană. A o înjosi, înseamnă a încuraja viciul. Dacă raportez oamenii la imensitatea spaţiului ce se află deasupra capetelor lor sau sub picioarele lor, îi reduc la dimensiunile unor furnici care se zbuciumă într-un furnicar şi mi se pare că, micşorîndu-se, viciile şi virtuţile lor sînt egale cu zero.

Am ajuns la Saint-Dizier. E abia ora unu şi jumătate. Dacă iubita mea Sophie s-ar afla la Isle, sigur astă seară aş fi şi eu acolo. Dar nu-i, iar eu voi dormi, fără îndoială, la Vitry sau în altă parte, de unde îi voi mai scrie cîteva cuvinte. Mîine, cînd se va scula mama dumitale, voi fi şi eu acolo. A şi început să-mi bată inima. Acum mi se pregăteşte masa ; pînă o fi gata, am să-ţi povestesc o mică aventură care mi s-a întîmplat la Langres într-una din ultimele zile. Acolo se afla şi o oarecare marchiză de la Carre, nici mai puţin spirituală, nici mai puţin zăpăcită decît celelalte doamne, care slavă domnului, nu sînt nici ele lipsite de asemenea daruri. Înainte de căsătorie se numea Domnişoara de Rouvre. Într-o dimineaţă, bagă bine de seamă, înainte să fi apucat să mă scol din pat, mă pomenesc cu ea în vizită. Ne-a lovit pe amîndoi un fel de nebunie. Am pus la cale cea mai plăcută viaţă posibilă. Va veni să petreacă nouă luni pe an la Paris ; celelalte trei luni le vom petrece împreună la Langres sau la Rouvre, după cum ne va conveni mai bine. A doua zi mi-a trimis un bileţel de dragoste prin care îmi reamintea angajamentele luate şi-mi cerea să-i scriu nişte versuri în cinstea zilei de naştere a unei prietene de a ei. I-am răspuns cît mai spiritual, cît mai puţin sentimental cu putinţă, foarte

răutăcios, dar astfel încît să nu fie prea evident. Răspunsul suna cam așa : Porunciți-mi orice, dar nu-mi porunciți să fiu la fel de spiritual ca dumneavoastră. Înviorați-mi gîndurile și simțurile și atunci „voi cuteza“ să vă dau ascultare. Ca să înțelegi semnificația acestui „voi cuteza“, trebuie să-ți spun că marchiza a avut un soț destrăbălat, căruia îi mersese vestea că are o boală lumească. Referindu-se tocmai la acest lucru, sora mea, la întrebarea : „Domnișoară, de ce nu te căsătorești ?“, i-a răspuns marchizei : „Nu cutez, deoarece căsătoria este uneori nesănătoasă“.

Pînă deseară îți mai scriu cîteva cuvinte. Voi mînca două ouă proaspete, și un porumbel fript, căci mi-e foame. Călătoria îmi prieste. Și totuși e o prostie să călătorești. E ca și cînd un om, care ar avea în salon cea mai plăcută companie, și-ar petrece întreaga zi plimbîndu-se de colo colo, din pod pînă în pivniță. Toată această mîzgăleală de prin hanuri, în care n-ai să te descurci niciodată, îți va fi expediată mîine de la Vitry, pe adresa Domnului Berger.

Era să fac o boroboață nemaipomenită. Credeam că de la Saint-Dizier trebuie neapărat să trec prin Vitry și nu-i deloc așa. De fapt, mă aflu foarte aproape de casă, peste două ceasuri voi vorbi cu mama dumitale. Îmi bate inima. Ce-i voi spune ? Ce-mi va răspunde ? Hai, trebuie să pornesc. Rămîi cu bine, draga mea Sophie. Mă bazez pe urările dumitale de bine. Pe vineri.

Am uitat să-ți spun că nu am scris versurile cerute și că am plecat fără să-i întorc marchizei vizita.

XIV

Isle, 19 august 1759 [37]

Iată-mă, domnișoară, în acest loc unde m-am lăsat atît de mult așteptat [38]. Scumpa mamă era foarte dornică să mă certe, ceea ce înseamnă că abia aștepta să se întoarcă lîngă dumneata ; totodată știi însă cît este de bună și indulgentă. I-am expus motivele mele ; nu le-a dezaprobat și am fost mulțumiți unul de celălalt.

Era cam șase cînd caleașca a intrat pe alee. Am oprit-o. Am coborît. I-am ieșit în cale mamei dumitale, cu brațele deschise ; m-a primit așa cum știi că-i primește pe cei pe care se bucură că-i vede ; am vorbit puțin, foarte dezlînat, cum se întîmplă totdeauna în asemenea situații : „Speram că vii în ziua cutare... — Asta doream și eu, dar n-a fost posibil. — Și în ziua cutare ?... — Cum să refuzi un frate, o soră, cînd te roagă ?... — Ți-a fost tare cald ?... — Da, mai ales de la Perte încoace, căci mă bătea soarele drept în față... — Ești obosit ?... — Puțin... — Cu sănătatea am impresia că o duci bine... Arăți mai bine... Și afacerile ? — Totul s-a aranjat... — Totul s-a aranjat !... Dar poate vrei să te las singur ; vino să te conduc în camera dumitale..."

I-am oferit brațul și m-a condus în camera cu clavecinul unde am stat cîteva minute, după care m-am întors în salon, unde am găsit-o pe scumpa dumitale mamă lucrînd cu Domnișoara Desmarets. Soarele apusese. Amurgul era foarte frumos. Am profitat de el. Mai întîi am vizitat tot parterul. Aspectul exterior îmi plăcuse ; pot să spun același lucru și despre interior. Salonul, mai ales, este cum nu se poate mai reușit. Îmi plac lambriurile, cele simple, așa cum sînt acestea. Clima de aici mi se pare sănătoasă, căci lambriurile nu sînt cîtuși de puțin vătămate, deși o ușă dă spre alee, cealaltă spre grădină și crînguri. E cît se poate de bine. Dacă Doamna Le Gendre are, în ceea ce privește micul castel, pretenții mai mari, înseamnă că-i place fastul. Stimată doamnă ![39] dumneavoastră, care aveți un suflet atît de sensibil și de gingaș încît relatarea unor gînduri înțelepte, a unor fapte bune vă emoționează nespus, aruncați-vă permuțele pe fereastră, dobîndind astfel o binecuvîntată calitate în plus.

Am vizitat apoi tot pătratul acela mare din dreapta, și hambarul, și cotețele de găini, și pivnița de vinuri, și teascul, și saivanele, și grajdurile. Mi-a făcut mare plăcere să văd toate aceste lucruri, deoarece am avut și eu așa ceva și mă interesează. Acei patriarhi a căror poveste n-o citești niciodată fără să regreți vremurile de demult și moravurile de atunci, n-au trăit decît în corturi și staule. Nici urmă de canapele pe acolo ; doar fîn proaspăt și paie,

și oamenii erau sănătoși tun și în jurul lor zburdau puzderie de plozi.

Mama aleargă ca un iepure. Nu se teme nici de scaieți, nici de spini, nici de bălegar. Nimic din toate acestea nu-i oprește pașii, nu-i jignește mirosul ; nici mie. De fapt, pentru un nas cinstit ce și-a păstrat candoarea firească, o capră nu pute, ci miroase a femeie, un miros tare de mosc și ambră. Exprimarea e dură, dar exactă.

Între timp carele cu fîn și grîne au început să intre în curte ; și asta mi-a plăcut. Da, doamnelor, sînt un țărănoi și mă mîndresc că sînt așa. De acolo am pornit să vizităm grădina ; mi s-a părut cam mică ; ușa aceea de la capătul salonului, drept în față, m-a indus în eroare ; nu știam că da spre crînguri [40] și că acele crînguri prelungesc grădina. Le-am străbătut ; am trecut cele două poduri. Am salutat din nou Marna, prietena și credincioasa mea tovarășă de drum.

Crîngurile acestea mă încîntă. Aici aș vrea să locuiesc ; aici aș visa ; aș trăi simțăminte gingașe ; aș spune vorbe duioase ; aș iubi după placul inimii ; dacă mi s-ar îngădui și aș avea timp, lîngă fiecare copac m-aș închina zeului Pan și Venerei cîmpenești. Vei spune poate că sînt cam prea mulți copaci pe acolo ; dar vezi, cînd îmi doresc o viață fericită, o doresc îndelungată. Minunat loc mai e acest crîng ! Cînd îți aduci aminte de el, cum poți să mai suporți simetria palatului Thuileries și plictisitoarea promenadă de la Palais-Royal, unde toți copacii sînt ciuntiți în chip de căpățînă de varză, unde te înăbuși, deși grădinarii și-au dat atîta silință, curățind, tăind, smulgînd, stricînd totul, ca să-ți dea iluzia că dispui de puțin aer și spațiu ?

Ce faci pe acolo pe unde te afli ? Ar fi mai bine să vii dumneata încoace, decît să ne chemi pe noi acolo. Sălbăticia acestor crînguri și a tuturor locurilor zămislite de natură este sublimă, iar mîna omului, cînd se atinge de ele, le transformă în ceva drăgălaș. Nelegiuită-i mîna omului de cînd, lăsînd sapa, s-a apucat să meșterească aurul și nestematele.

Am discutat despre chioșcul căruia i-ați închinat gîndurile dumneavoastră, doamnă [41] ; l-am văzut ; ne-am

așezat ; aici, după cîte mi s-a spus, vă retrăgeați adesea, ca să fiți singură cu dumneavoastră înșivă. Veniți și acum să vă refugiați aici. Ființa care vă stimează și vă respectă cel mai mult își va vedea de drum și nu se va apropia spre a vă întrerupe șirul gîndurilor. Veniți ; o clipă în acest locșor singuratic este de ajuns ca să vă convingă că Ființa eternă ce vă înconjoară fără încetare, dacă există, nu poate fi decît bună, iar puritatea sufletelor noastre este mai importantă pentru această ființă decît justețea opiniilor noastre. Și ce-i pasă ce gîndim despre ea, atîta vreme cît, văzîndu-ne faptele, ne recunoaște drept imitatorii, drept copiii săi. Veniți, nimeni nu vă va tulbura liniștea ; pămînteasca mea Sophie și cu mine vom rătăci departe de dumneavoastră și nu ne vom apropia pînă ce Uranie [42] nu ne va face un semn. Între timp, neprețuita mamă va veghea și asupra fericirii celei ce meditează, și asupra fericirii celor ce rătăcesc. Vedeți ce influență are asupra mea viața la țară. Sînt mulțumit de ceea ce scriu, sau mai degrabă scriu și sînt mulțumit și presimt că în oraș, în loc să mă mai las vrăjit de farmecul naturii, mă voi ocupa de nuanța subtilă care diferențiază noțiunile *ipocrizie — falsitate*.

Ne-am întors cam tîrziu. Roua, lucru pe care poate că nu-l cunoști, udă plantele către seară și le răcorește după căldura de peste zi. Să nu fi fost roua, poate că ne-am fi plimbat mai mult. Ne-am odihnit puțin în salon. Pe drum, i-am povestit mamei dumitale cum mi-am rînduit afacerile cu familia. Am vorbit despre scumpele ei fiice ; ne-am înduioșat cu privire la mamă și la copil. I-am descris zilele acelea de arșiță, cînd abia te mai suportai pe tine însuți și cînd mama își lua în brațe copilul dogorînd de febră și-l ținea ceasuri întregi strîns la piept. Am văzut cum i-au dat lacrimile și ne-am spus reciproc : „Și-a îndeplinit atît de bine îndatoririle ! Trebuie să fie atît de mulțumită de propria ei comportare încît ori de cîte ori are nevoie de consolare, îi este de ajuns să-și aducă aminte de reacțiile ei".

Scumpa mamă, căreia îi împărtășeam îngrijorarea mea cu privire la sănătatea dumitale, mi-a înmînat două dintre scrisorile dumitale. Azi am primit-o pe cea de-a treia,

împreună cu pană, cerneală și hîrtie ca să-ți răspund ; și eu nimic. Las totul baltă, ca să-ți arăt cît mă bucur că mă aflu într-un loc unde ai trăit. Oare niciodată nu ne vom întîlni cu toții aici, cu sufletele pe deplin împăcate și pe deplin unite ? L-am avea aici gata ridicat, gata clădit, castelul nostru ideal !

Ne-am culcat devreme. Patul mi s-a părut excelent și dacă ar fi depins doar de dumneata, aș fi petrecut cea mai odihnitoare noapte, dar mi-a venit în minte decretul acela [43] despre care totuși nu mi s-a vorbit peste zi, și asta m-a cam zbuciumat. Dacă dumneata nu ai fi în oraș, cel mai bun lucru ar fi să-l uit cu desăvîrșire ; dar mai există și spectacolul suferinței care te înconjoară și pe care imaginația mea o amplifică ; și acel frate al Domnului de Prysie ; și atîtea alte victime, și națiunea, și impozitele ! Ne vom întoarce, așadar, în acel loc tumultuos și bîntuit de suferință. Mîine voi fi la Châlons, unde ne așteaptă Domnul Le Gendre, și miercuri dimineața, sper, la Paris, oraș unde, pentru mine, se află fericirea, deși îl bombăn și-l vorbesc de rău. Pe miercuri, doamnă ; pe miercuri, domnișoară. Miercuri am să v-o aduc pe scumpa dumneavoastră mamă și astfel mă veți iubi mai mult. Această mamă atît de bună și de atentă a venit să-și petreacă toată dimineața cu mine. Mi-a luat-o înainte și am vorbit despre dumneata ; pe drum, vom vorbi tot despre dumneata ; e un subiect de conversație care ne este la fel de drag amîndurora.

Deoarece mai am încă un mic răgaz, voi răspunde scrisorilor dumitale, domnișoară. În loc să-mi faci fel de fel de recomandări privind graba cu care să ajungem lîngă dumneata, mai bine trimite-mi aripi. Am avut parte de toate plăcerile pe care mi le descrii ; totuși n-am ajuns încă nici pe departe atît de rotofei pe cît crezi ; mă simt însă bine și sper să compensez timpul pierdut, fără să-mi periclitez sănătatea.

În privința muncii însă, noul necaz ce s-a abătut asupra editorilor și le va oferi încă un prilej să se dezguste, ar putea să mă lipsească de orice activitate. Dar poate că, în situația aceasta, aș avea mai mult de cîștigat decît de pierdut ; scumpa dumitale mamă mi-a adus niște argu-

mente foarte juste și apoi a adăugat : „Decretul cu pricina e poate doar un zvon ; o cunoști pe Domnișoara Volland : veștile exacte nu prea sînt specialitatea ei". Îi accept punctul de vedere pentru că mă liniștește și pentru că am nevoie de liniște sufletească, după cum prea bine știi, deși te distrezi adesea dîndu-mi-o peste cap. Fără a cunoaște detaliile necazului nostru, ne-am putea închipui destul de bine dezolarea pe care a provocat-o ; dumneata ești însă acolo, știi despre ce este vorba, e altceva. În curînd vom fi și noi la fel de necăjiți ca și dumneata. Dar nu din prima clipă. Acea primă clipă va fi fericită. Mi-am dorit-o atît de mult !

Nu cred că proiectul de a stăvili luxul, de a reînvia gustul pentru lucrurile simple, de a stîrni interesul oamenilor față de comerț, de agricultură, de problemele demografice să fie nici atît de dificil, nici atît de primejdios cum crezi dumneata ; și chiar dacă ar exista inconveniente momentane, ce contează ? Nu vindeci un bolnav fără să-l chinuiești, să-l faci să țipe, uneori chiar să-l mutilezi. Mă bucur că Doamna Le Gendre se simte mai bine. Dacă viața este un rău necesar, cel puțin rațiunea, care ne ajută să suportăm vicisitudinile, este un lucru bun. Plimbați-vă în continuare la Palais-Royal. Distreaz-o pe această soră multiubită. Distrează-te. Cheamă-mă uneori pe banca noastră de pe aleea d'Argenson și spune-le celor ce o ocupă că-i aparține scumpei dumitale mame și că trebuie să v-o lase.

Da, draga mea Sophie, da, conversațiile noastre mi se vor părea totdeauna încîntătoare : da, le vom relua ; ne vom scruta sufletele și, mulțumiți sau nemulțumiți de cele ce vom descoperi, vom fi cel puțin conștienți de faptul că nu ne-am ascuns nimic. Sufletul dumitale este la fel de neîntinat, nu-i așa ? Dacă ar exista ceva ce ar trebui să-ți iert, aș face-o fără îndoială, dar aș suferi cumplit. Sînt atît de obișnuit cu nevinovăția dumitale ! Ce frază ciudată. De ce oare, cele mai cinstite expresii au devenit aproape ridicole ? Realmente, am stricat totul, pînă și limba, pînă și cuvintele. După toate aparențele, în miezul existenței a apărut o pată de ulei care s-a întins în așa hal, încît a ajuns să cuprindă totul.

Iar m-am întors la decretul Consiliului. Cîți dușmani avem ! Cît sînt de constanți ! Ce răi sînt ! Într-adevăr, cînd compar capacitatea oamenilor de a iubi cu aceea de a urî, cea dintîi mi se pare tare subțirică, neînsemnată, pirpirie ; știm să urîm, dar nu știm să iubim. Ți-o spun eu, tocmai eu, draga mea Sophie. Să fie deci întru totul adevărat ? Cît despre zvonul că aș fi plecat în Olanda, că David [44] ar fi ajuns acolo înaintea mea, că am avea de gînd să ne terminăm lucrarea acolo, mă aștept la una ca asta. Poți să te îndoiești de orice, stimată adeptă a lui Pyrrhon [45], atîta vreme cît nu te îndoiești de sentimentele duioase pe care mi le inspiri. Sînt la fel de adevărate ca în prima zi. Citatul latinesc este foarte spiritual. Probabil că mintea mea e prost alcătuită, de vreme ce mi se pare răutăcios. Am primit totul și la timp. Ziua de azi ne-o petrecem aici. Am început-o foarte frumos, după cum ți-am spus. Mîine ne vom duce la Vitry să ne liturghisim și să petrecem restul zilei în locuința scumpei dumitale surori. Îmi plac lucrurile unde au stat ființele ce-mi sînt dragi ; îmi place să mă ating de lucrurile de care s-au apropiat ; îmi place să respir aerul ce le-a înconjurat cîndva ; ai putea oare fi geloasă chiar și pe aer ?

Iartă-mă că am lăsat să plece poșta într-o zi fără să-ți scriu ; n-ar trebui să te coste prea mult ; în rest, ca de obicei. Ca întotdeauna, ești indulgentă tocmai față de greșelile pe care nu le comit. Cu cîtă ardoare mă acuză sora dumitale ! Ce nu zice ! Cît de colorate îi sînt expresiile ! Cum s-ar exprima dacă ar iubi ! Cum ar ști să iubească ! Dar, din fericire sau din nefericire, ființa aceasta ciudată încă nu s-a născut. N-am comis nici o imprudență acolo. Fii liniștită. Uneori, am zîmbit auzind anumite lucruri, dar asta e tot. L-ai văzut pe baron la Palais-Royal ; așadar este la Paris ! Omul ăsta se agită prea mult ; nu se înțelege cu el însuși ; așa ajungi să nu te simți bine nicăieri. Mă mustră cugetul că nu i-am scris nici că plec, nici cît stau, nici ce am aranjat, nici cum o duc, nici cînd mă întorc. Grimm și draga mea Sophie m-au acaparat cu totul. Dar poate că baronul nici n-a băgat de seamă ? Uneori mă neliniștesc din pricina unor lucruri pe care numai eu le simt și le observ.

De ce ești atît de curioasă în privința scrisorii lui Grimm ? Speri cumva să afli în ea ceva ce vă va scuza, pe sora dumitale și pe dumneata ?

Ascultă-mă, nu mai comite greșeli ; cînd încerci să le îndrepți, abia le agravezi[46]. Mă așteptam la așa ceva, mă așteptam și nu-ți pot spune cît de profund mă emoționează acest repros. Am comis oare o faptă rea întrebîndu-te ce e cu acea frumoasă doamnă care se interesează de mine și de care eu nu mă interesez cîtuși de puțin, din moment ce nici măcar nu-mi aduc aminte despre cine este vorba ? Alta însă s-a ținut după mine pînă aici. N-are rost să-ți spun cum o cheamă. Ieri la masă, mama dumitale îmi vorbea despre dînsa și cred că mă examina ; de asemenea, cred că atît înfățișarea cît și vorbele mele au dovedit că mă simt stînjenit. Și asta pentru că nu știu să povestesc un lucru doar pe jumătate. Trebuie să spun totul sau nimic.

Îmi mărturisește lucruri duioase, afectuoase ; le și gîndește ; dar, mi-le mărturisește oare numai mie ? Splendidă ocazie să mint ! De ce pui asemenea întrebări ? Mi se face poftă să adopt tonul dumitale ușuratic, dar nu pot. Nu, domnișoară ; nu iubesc pe nimeni în afară de dumneata ; nu voi iubi niciodată pe nimeni în afară de dumneata și nu voi da niciodată a înțelege alteia că o găsesc demnă de a fi iubită, fără să mă cuprindă remușcările. Nu cumva vei zice din nou că această frază se potrivește în egală măsură unui vinovat și unui nevinovat ? Observația dumitale cu privire la prudența celor răi nu este justă ; și chiar dacă ar fi, ce-mi pasă ? N-am fost prudent ; m-am purtat pur și simplu așa cum m-a îndemnat inima, ceea ce oamenii răi nu fac. Sînt foarte bucuros că dumneavoastră, Doamnă Le Gendre, Domnișoară Boilleau mă așteptați cu nerăbdare ; sper însă că nu mă așteptați doar ca să vă împac. Nu sînt priceput nici în domeniul falsității, nici într-al ipocriziei. Îmi aduc aminte doar că am citit odată pe masa unui doctor de la Sorbona aceste cuvinte : „*Smerenia !* neînsemnată virtute ; *ipocrizia !* viciu a cărui apologie n-ar fi greu de făcut. Le-ați văzut cu toții. Le veți mai vedea, n-am nici o grijă !"

Rămîneţi cu bine, doamnă. Rămîi cu bine, domnişoară. Nici eu nu voi încheia înainte de a-ţi da odată mai mult toate asigurările ; ţi le-am dat atît de des şi le-ai primit cu aceeaşi bucurie cu care ţi le-am dat, pentru că sînt reale şi aşa vor fi totdeauna. Mă iubeşti deci cu adevărat. Aminteşte-ţi totul şi ghiceşte singură răspunsul meu. Respectele mele Domnişoarei Boileau.

Transmite-i Doamnei Le Gendre tot ceea ce crezi de cuviinţă ; aproape că nu mai îndrăznesc să-i vorbesc. I-aş spune prea mult sau prea puţin ; tocmai prin aceasta păcătuiesc şi cuvintele de mai sus.

XVI

Grandval, 1 octombrie 1759 [47]

Ce-ţi închipui cu privire la tăcerea mea ? Mă crezi vinovat ? Am plecat aşadar miercuri. Era ora unsprezece şi ceva şi bagajul nu era gata, nu aveam caleaşcă. Doamna [48] a fost cam surprinsă de cantitatea de cărţi, de haine şi de lenjerie luate. Nu înţelege cum aş putea petrece mai mult de opt zile departe de dumneata.

Am ajuns cu o jumătate de oră înainte de masă. Eram aşteptat. Baronul şi cu mine ne-am îmbrăţişat de parcă nu s-ar fi întîmplat nimic între noi. Nu ne-am mai dat nici o altă explicaţie. Doamna d'Aine şi Doamna d'Holback m-au întîmpinat cu cea mai vie bucurie, în special Doamna d'Holback ; cred că-mi poartă o adevărată prietenie.

Am fost instalat într-un mic apartament separat, foarte liniştit, vesel şi călduros. Aici, între Horaţiu şi Homer şi în faţa portretului prietenei mele, petrec ceasuri întregi citind, meditînd, scriind şi oftînd. Acestea îmi sînt ocupaţiile de la ora şase dimineaţa pînă la unu. La unu şi jumătate mă îmbrac şi cobor în salon, unde-i găsesc pe toţi. Uneori primesc vizita baronului ; totdeauna este deosebit de fructuoasă. Dacă mă vede ocupat, mă salută printr-un gest şi pleacă. Dacă mă găseşte liber, se aşază şi stăm de vorbă. Stăpîna casei nu face vizite de politeţe

și nici nu așteaptă să i se facă. Te simți ca la tine acasă, nu ca și cînd ai fi un musafir.

Se află aici și o Doamnă de Saint-Aubin care, odinioară, a avut ochi destul de frumoși. E o femeie de o mare bunătate. De obicei jucăm table împreună, fie înainte, fie după masă. Joacă mai bine ca mine ; îi place să cîștige ; mie nu prea îmi pasă dacă pierd mult ; așadar ea cîștigă ; eu nu pierd decît minimum posibil și astfel sîntem foarte mulțumiți amîndoi. Mîncăm bine și fără grabă. Aici, masa se servește ca la oraș, ba poate chiar mai somptuos. E imposibil să fii cumpătat, e imposibil să fii lacom și totodată sănătos. După-masă, doamnele stau de vorbă ; baronul ațipește pe o canapea și eu fac ce-mi place. Pe la orele trei, patru, ne luăm bastoanele și ne ducem să ne plimbăm ; cucoanele într-o parte, baronul și cu mine într-alta. Mergem destul de departe. Nimic nu ne oprește, nici dealurile, nici pădurile, nici rîpele, nici arăturile. Amîndurora ne place spectacolul oferit de natură. Pe drum vorbim fie despre istorie sau politică, fie despre chimie sau literatură, fie despre fizică sau morală. Apusul soarelui și răcoarea serii ne apropie de casă, unde nu ajungem înainte de ora șapte. Doamnele s-au întors și au apucat să se schimbe. Luminile au fost aprinse și cărțile întinse pe masă. Ne odihnim puțin, apoi jucăm o partidă de pichet. Baronul joacă și el, de dragul nostru. Joacă prost, dar e fericit. De obicei, cina ne întrerupe. Mîncăm. Cînd ne sculăm de la masă, terminăm partida. S-a făcut zece și jumătate. Mai stăm de vorbă pînă la unsprezece. La unsprezece și jumătate dormim cu toții, sau ar trebui să dormim. A doua zi o luăm de la capăt.

Asta e viața noastră ; a dumitale cum e ? Te simți bine ? Lumea te menajează ? Te gîndești uneori la mine ? Mă mai iubești ? Dacă nu ți-am dat nici o veste pînă acum, crede-mă că nu sînt eu de vină. Grandval e la două leghe și jumătate de Charenton și la aceeași distanță de Gros-Bois. Mai aproape nu există nici o poștă. Speram să aflu că vine cineva pe aici căruia să-i pot încredința o scrisoare pentru strada Vieux-Augustins [49] ; n-am văzut încă pe nimeni și nici nu ne aflăm într-un sat. În ciuda acestei situații, în viitor voi fi mai punctual. Un slujitor care se

ocupă de mine îmi va duce scrisorile la Charenton. Pe ale dumitale, adresează-le directorului poştei pentru mine şi acelaşi slujitor mi le va aduce. Deci s-a aranjat. Mîine voi şti numele acelui director. Îl voi anunţa. Miercuri sau joi îmi vei şti adresa şi voi încerca să recîştig timpul pierdut.

Doamna d'Houdetot a venit încoace de la Villeneuve-le-Roi. E una dintre surorile Doamnei d'Epinai [50]. Am vorbit puţin despre dînsa şi despre Grimm. S-ar părea că n-o să-mi revăd prea curînd prietenul, aşa cum speram. Îmi pare tare rău. Dacă ar fi venit pe aici aş fi avut pe cineva faţă de care să-mi deschid sufletul şi să pot vorbi despre dumneata. Mi-e inima bolnavă, e încărcată cu sentimente, ce, neputîndu-se exterioriza, o apasă. Prevăd că plictiseala şi tristeţea nu vor întîrzia să mă cuprindă şi că va trebui să rabd sau să mă întorc.

Există la Valence, în Dauphiné, un anume domn D'Aumont [51], care mi-ar putea face un mare serviciu, dacă ar vrea. Aştept de două luni nişte hîrtii ce ar completa două litere din cele şaisprezece pe care trebuie să le predau editorilor. L-am rugat pe Le Breton [52] să mă anunţe de îndată ce sosesc hîrtiile cu pricina şi să-mi spună ce bani sînt de luat, ce lucrări de predat ; o grămadă de pretexte minunate ca să mă întorc la Paris ! Oare n-o să vină odată hîrtiile astea ?

Lucrez mult, dar greu. Mereu mă urmăreşte o idee care le izgoneşte pe toate celelalte, şi anume, că nu mă aflu acolo unde aş dori. Draga mea prietenă, pentru mine nu există fericire decît alături de dumneata ; ţi-am spus-o de sute de ori şi nimic nu este mai adevărat. Dacă aş fi condamnat să stau aici mai mult timp şi dacă nu te-aş putea vedea, sînt sigur că n-aş mai trăi. Aş pieri într-un fel sau într-altul. Ceasurile mi se par lungi ; zilele nu se mai sfîrşesc ; săptămînile sînt o veşnicie, nimic nu mă mai interesează. Dacă şi dumneata simţi la fel, îţi plîng de milă ! Dar ce-o fi făcînd Grimm la Geneva ? Cine oare îl ţine în loc ? Măcar dacă l-aş avea pe el, aici.

Fără îndoială că dacă mama dumitale s-ar fi purtat cu mine aşa cum merit, ori n-aş fi venit încoace, ori m-aş fi întors la Paris. Aceasta fiind însă situaţia, mă tot întreb :

Şi dacă aş fi la Paris, ce aş face ? Mai aproape de ea şi în imposibilitatea de a o vedea, aş fi şi mai chinuit. Ba poate că aş amărî-o şi mai mult printr-o vizită necugetată. Mama ei mi-a îngăduit s-o văd doar în apartamentul dînsei, dar ar şti că profităm de libertatea pe care ne-a acordat-o şi, aflînd acest lucru, s-ar supăra. Acum, cînd ne ştie departe unul de celălalt, este probabil foarte mulţumită ! [53] Dacă-i aşa, spune-mi-o, măcar aşa să mă consolez. Şi despre surioara dumitale ai veşti ? Cum se simte ? Sănătatea şi aşa destul de şubrezită de pe urma necazurilor pe care le-a avut... [54]

XX

Grandval, duminică
14 octombrie 1759 [55]

Constat, duioasa mea prietenă, că Grimm nu mi-a făcut comisionul exact aşa cum îl rugasem. Alaltăieri seara ţi-am scris de la el ; ai fi putut să-mi primeşti scrisoarea ieri-dimineaţă, devreme, să afli că la ora nouă voi fi la baron şi astfel să-mi scrii cîteva cuvinte de rămas bun.

Am mîncat la Montami [56] şi am fost veseli, aşa cum ţi-am spus. La şase eram pe aleea d'Argenson. M-am uitat de mai multe ori spre o anumită bancă, m-am uitat şi de jur împrejur ; n-am văzut-o însă nici pe aceea pe care o doresc, nici pe aceea de care mă tem ; şi m-am gîndit că vremea instabilă şi friguroasă v-a ţinut acasă, că stai de vorbă cu abatele cel burtos şi că poate acesta îi pune mamei dumitale anumite întrebări la care, din bunătate, îi răspunzi dumneata.

Ţi-am promis că-ţi povestesc cu de-amănuntul tot ceea ce am discutat cu d'Alembert [57] ; iată conversaţia, ţi-o redau aproape cuvînt cu cuvînt. A început cu o introducere destul de mieroasă ; era prima noastră întrevedere de la moartea tatii şi călătoria mea în provincie. Mi-a vorbit despre fratele meu, despre sora mea, despre aran-

jamentele privind afacerile noastre, despre averea ce mi-a rămas și despre tot ce m-ar fi putut interesa și predispune să-l ascult cu bunăvoință. Apoi a adăugat (văzînd că din rea voință refuz să-l ajut să ajungă la subiectul principal) : — *Probabil că ați cam întîrziat cu lucrările din cauza acestei absențe.* — Adevărat, dar de două luni încoace am compensat timpul pierdut, dacă totuși timpul consacrat asigurării viitorului poate fi socotit pierdut. — *Sînteți deci foarte avansat ?* — Foarte ; articolele de filosofie sînt gata deși nu sînt nici cele mai ușoare și nici cele mai scurte, iar majoritatea celorlalte sînt schițate. — *Văd că e timpul să mă apuc de lucru.* — Cînd doriți. — *Cînd vor dori editorii. Am vorbit cu ei. Le-am făcut niște propuneri rezonabile ; dacă le acceptă, mă consacru* Enciclopediei *ca mai înainte ; dacă nu, la rigoare îmi voi respecta angajamentele. Lucrarea nu va avea de cîștigat, dar nu vor mai avea dreptul să-mi ceară nimic altceva.* — Oricare ar fi hotărîrea dumneavoastră, eu mă voi declara satisfăcut. — *Situația mea începe să fie neplăcută : aici nu mi se plătesc pensiile ; cele din Prusia sînt blocate ; la Academia franceză nu mai primim indemnizații. În rest, după cum știți, nu am decît un venit foarte modest ; nu sînt dispus să le dăruiesc acelor indivizi nici timpul, nici munca mea.* — Nu vă condamn, fiecare trebuie să se gîndească la situația sa proprie. — *Au mai rămas de realizat șase, șapte volume. Îmi dădeau, pare-mi-se, 500 fr. pentru fiecare volum atunci cînd îl tipăreau, trebuie să mi-i dea în continuare ;* o *să-i* coste o *mie de scuzi ; sînt vrednici de milă, ce să spun ! Dar, în același timp* pot conta *că înainte de Paște, anul viitor, restul lucrării mele va fi gata.* — Așadar, asta este ce le cereți ? — *Da. Ce părere aveți ?* — Cred că, dacă, acum șase luni, cînd ne-am întrunit să discutăm despre continuarea lucrării, în loc să fiți dur și violent, le-ați fi făcut editorilor aceste propuneri, le-ar fi acceptat pe loc ; astăzi, însă, cînd au cele mai valabile motive să li se fi făcut lehamite de dumneavoastră, e altceva. — *Și care sînt motivele cu pricina ?* — Chiar vreți să le știți ? — *Fără îndoială.* — Vi le voi spune, deci. Aveți un contract cu editorii ; onorariile dumneavoastră sînt precizate în contract, mai mult nu puteți cere. Dacă ați muncit mai mult decît vi se cerea, ați făcut-o

din interes față de lucrare, din prietenie față de mine și din respect față de dumneavoastră : asemenea motive nu se plătesc în bani. Totuși, v-au trimis cîte douăzeci de ludovici la fiecare volum, ceea ce reprezintă o sută patruzeci de ludovici pe care i-ați primit peste ceea ce vi se datora. Plănuiți o călătorie la Vezel într-o perioadă cînd le sînteți necesar aici ; editorii nu vă obligă să rămîneți ; dimpotrivă, nu aveți bani de drum și dînșii vi-i oferă. Acceptați o sută de ludovici ; vreme de doi sau trei ani uitați de această datorie. La capătul acestui interval destul de lung, vă gîndiți că ar fi bine să v-o achitați. Cum procedează editorii ? Vă înmînează chitanța dumneavoastră ruptă, și par încîntați că v-au putut servi. Acestea sînt niște procedee foarte elegante și e mai normal ca un om de talia dumneavoastră să și le amintească, decît ca dînșii să le aplice. Totuși, dumneavoastră vă retrageți dintr-o afacere în care dînșii și-au investit întreaga avere ; o afacere de două milioane este un fleac ce nu merită atenția unui filosof ca dumneavoastră. Le înnebuniți muncitorii, le creați o mulțime de încurcături din care nu-și vor reveni prea curînd. Nu vedeți din toate acestea decît mica satisfacție de a stîrni cîteva comentarii. Editorii se văd siliți să se adreseze opiniei publice ; ar fi bine să țineți seama de faptul că pe dumneavoastră vă menajează și pe mine mă sacrifică. — *E o nedreptate.* — Așa e, dar nu dumneavoastră sînteți în măsură să le-o reproșați. Și asta încă nu este totul. Vă mai vine și ideea să adunați diverse articole răspîndite prin *Enciclopedie ;* nimic nu poate fi mai contrar intereselor lor ; vă explică acest fapt, dumneavoastră insistați, realizați ediția [58], tot ei suportă cheltuielile și dumneavoastră vă împărțiți profiturile. S-ar părea că după ce v-au plătit de două ori lucrarea, ar fi fost în măsură s-o considere ca aparținîndu-le. Totuși, vă căutați un alt editor, departe de Paris, și-i vindeți de-a valma ceea ce vă aparține și ceea ce nu vă mai aparține. — *M-au nemulțumit în fel și chip.* — De acord ! Între prieteni nu există probleme minore. Totul contează, deoarece prietenia este o legătură bazată pe puritate și delicatețe ; editorii vă sînt oare prieteni ? Nu cumva îi cinstiți peste măsură atunci cînd le supuneți procedeele unei atît de minuțioase analize ? Dacă vă sînt prieteni,

comportarea dumneavoastră față de dînșii este oribilă. Dacă nu vă sînt prieteni, nu aveți nimic a le reproșa. Știți cine este în măsură să vă arbitreze conflictul, Domnule d'Alembert ? Opinia publică. Dacă editorii ar redacta un protest și ar lua publicul drept arbitru, credeți oare că acesta s-ar pronunța în favoarea dumneavoastră ? Nu, domnule ; ar lăsa deoparte toate chichițele avocățești și v-ar face de ocară. — *Cum, Domnule Diderot ? Tocmai dumneavoastră luați apărarea editorilor !* — Vina lor față de mine nu mă împiedică s-o văd pe a dumneavoastră față de ei. După toată acea ostentativă etalare a mîndriei dumneavoastră, admiteți, sper, că acum jucați un rol destul de jalnic. Oricare ar fi însă situația, cererea dumneavoastră mi se pare meschină, dar îndreptățită. Dacă nu ar fi atît de tîrziu, m-aș duce să vorbesc cu dînșii. Mîine plec la țară ; le voi scrie de acolo. Cînd mă voi întoarce, veți afla răspunsul ; pînă atunci, continuați-vă lucrul. Dacă editorii vă refuză cei o mie de scuzi, vi-i pun eu la dispoziție. — *Glumiți. Doar nu vă așteptați că am să accept ?* — Nu știu, dar editorii nu vă vor înjosi cu ajutorul meu. — *Spuneți-le că nu-mi iau angajamente decît în ceea ce privește partea mea.* — Nici dînșii, nici eu nu vă cerem altceva. — *Nu mai scriu prefețe.* — Chiar dacă, mai tîrziu, ați dori să scrieți prefețe, n-ar mai depinde de dumneavoastră. — *Și de ce mă rog ?* — Pentru că precedentele dumneavoastră prefețe au atras asupra noastră ura tuturor. Pe cine oare n-ați insultat ? — *Voi face corecturile ca de obicei, numai să fiu aici. Maupertuis*[59] *a murit. Nu deznădăjduiesc în privința afacerilor mele cu regele Prusiei. S-ar putea să mă cheme.* — Se zice că vă va numi președintele Academiei sale. — *Așa mi-a scris, dar încă nu s-a definitivat nimic.* — Fiecare lucru la vremea sa. Bună seara."

Era șapte și jumătate ; se făcuse cam frig pe alee ; eram așteptat ; îi promisesem lui Grimm că voi fi la el între opt și nouă ; în consecință ne-am despărțit. M-am întors la Palais-Royal ; am discutat vreo trei sferturi de oră cu Montamy. Moravurile au constituit tema conversației noastre ; am spus o mulțime de lucruri dintre care nu mai țin minte decît că oamenii au o părere foarte ciudată despre virtute : își închipuie că le este la îndemînă și că.

de azi pe mîine, poţi deveni un om cinstit. Ţin, chipurile, pe ei nişte haine murdare doar cît mai au diverse porcării de făcut, dar le tot fac o viaţă întreagă, deoarece nu te poţi dezbăra de vicii aşa cum lepezi o cămaşă. Viciul e mai cumplit decît cămaşa lui Nessus pe care n-o poţi smulge de pe tine fără chin şi jale : mulţi preferă să rămînă aşa cum sînt. Draga mea prietenă ! să nu facem rău nimănui, să ne iubim şi să devenim astfel mai buni, să fim noi înşine aşa cum am fost şi pînă acum, fiecare din noi cenzor credincios al celuilalt. Ajută-mă să fiu demn de dumneata, inspiră-mi acea candoare, acea sinceritate, acea blîndeţe ce te caracterizează. Distanţa dintre nevinovăţia noastră actuală şi o primă greşeală este mult mai mare decît aceea dintre prima greşeală şi cea de-a doua, dintre cea de-a doua şi cea de-a treia. Dacă te-aş înşela o dată, aş putea să te înşel de o mie de ori ; dar nu te voi înşela niciodată. Veghezi în străfundurile sufletului meu, eşti acolo, şi nimic necinstit nu se poate apropia de dumneata. Montamy m-a întrebat cine poate fi fericit pe lumea asta ? I-am răspuns : Cel căruia natura i-a dăruit o minte limpede, un suflet cinstit şi o avere proporţională cu rangul său. — *Răspunsul dumneavoastră, mi-a spus el, seamănă cu cel pe care mi l-a dat într-o zi Domnul de Silhouette* [60] : *pe atunci încă nu era foarte bogat. Mai avea mult pînă să ajungă Inspector general. Nu-şi dorea decît o rentă de 30.000 de livre şi zicea : „Dacă voi avea-o vreodată, voi fi un om incomparabil mai cinstit“*. Dacă l-aş fi auzit pe Silhouette făcînd această declaraţie, aş fi tras poate concluzia că e cam escroc : există anumite mărturisiri în privinţa cărora, chiar dacă exagerăm puţin, tot nu riscăm nimic. Nu toată lumea e la fel de sinceră ca mine. Cînd mă ponegresc eu însumi, nu mă menajez. Spun tot ce poate fi mai rău şi nu le las celor ce mă ascultă posibilitatea de a mai adăuga ceva ; şi puţin îmi pasă dacă mă cred pe cuvînt. În special pe dumneata, prietena mea, nu vreau să te las să atenuezi nimic. Dacă viciul pe care mi-l reproşez eu însumi nu sălăşluieşte în sufletul meu, înseamnă că există altul echivalent în mintea mea. Dacă acest principiu ţi se pare just, mă vei aprecia corect, şi mîine, poimîine, peste zece ani, vei fi la fel de mulţumită sau de nemulţumită de mine. Obişnuieşte-te cu defectele mele ; sînt prea bătrîn

ca să mă mai îndrept : dumitale îţi va fi mai uşor să dobîndeşti o virtute în plus decît mie să scap de un viciu. Din anumite puncte de vedere, am şi eu unele calităţi ; inteligenţa mea de pildă, nu e mai prejos decît a celorlalţi. Uneori, alături de sora dumitale deveneam chiar mai deştept. Alături de dumneata sînt copleşit de sentimente; iubesc, ascult, privesc, mîngîi, trăiesc un anumit fel de viaţă ce-mi place mai mult decît oricare altul. Cînd mă strîngi în braţe, mă bucur de o fericire dincolo de care nu-mi pot imagina nimic. Acum patru ani te-am socotit frumoasă ; astăzi te socotesc şi mai frumoasă ; aceasta este magia statorniciei, cea mai dificilă şi cea mai rară dintre virtuţile noastre.

Cînd am plecat de la Palais-Royal, m-am dus la Grimm. Nu era acasă ; ţi-am scris în timp ce-l aşteptam ; n-a întîrziat mult. Am vorbit despre el, despre dumneata, despre mama dumitale, despre mine. N-o înţelege cîtuşi de puţin pe această femeie.

Ţi-am adus jurnalul ; continuă-l pentru mine : mi-l voi scrie şi eu pentru dumneata. Va fi poate cam monoton, mai ales în perioada cînd timpul va fi ploios, dar ce contează ? Vei vedea cel puţin că cele mai frumoase clipe din viaţa mea sînt cele cînd mă gîndesc la dumneata.

Toată dimineaţa m-am ocupat de Héloïse şi Abélard. Ea zicea : „Aş prefera să fiu iubita filosofului meu decît soţia celui mai mare dintre regii acestei lumi". Iar eu ziceam : Cît a fost de iubit omul acela !

Rămîi cu bine, draga mea Sophie ; te sărut din toată inima. Adoratorul şi prietenul dumitale.

XXI

Grandval, 17 octombrie 1759

E a treia oară cînd trimit la Charenton şi iar nu am nici o veste de la prietena mea. Sophie, de ce nu mi-ai scris ? Alaltăieri, slujitorul a plecat la două şi jumătate ; îl rugasem să-mi pună scrisorile în scrin şi-i lăsasem cheia. La ora şase, m-am gîndit că ar fi avut timp să se întoarcă.

Niciodată o seară nu mi s-a părut atît de lungă. M-am dus sus, am deschis sertarul, nici o scrisoare. Am coborît, eram îngrijorat ; lumea și-a dat seama, căci tot ceea ce se petrece în sufletul meu mi se vede pe chip. Se discuta ; nu prea am luat parte la conversație ; mi s-a propus să jucăm ceva, am acceptat. În toiul partidei m-am sculat, m-am dus sus să mă uit în sertar și iar n-am găsit nimic. Mi-am zis : După toate probabilitățile ticălosul ăla s-a apucat să tragă o dușcă, așa că se va întoarce mult mai tîrziu. Cu atît mai bine : mă voi retrage devreme : voi fi singur : mă voi culca și-mi voi citi scrisorile cu capul pe pernă. Mă bucuram dinainte : abia așteptam să se sfîrșească cina, s-o terminăm și să mă duc sus. În sfîrșit a sosit și acest moment ; am dat fuga la scrin ; nici prin gînd nu-mi trecea că s-ar putea să nu găsesc ceea ce caut și am fost într-adevăr foarte necăjit că speranțele mele au fost vane.

Ce te-o fi împiedicat să utilizezi adresa pe care ți-am lăsat-o ? Să se fi rătăcit scrisorile dumitale ? Te răzbuni cumva din pricina tăcerii mele ? Vrei să simt și eu ce ai suferit dumneata cînd nu ți-am scris ? Să fie oare vorba despre ceva mai grav care nu-mi trece mie prin minte ? Nu știu ce să mai cred. Deseară trebuie să sosească un misionar. Vine de la Paris și va trece prin Charenton. I s-a spus să caute la poștă dacă nu cumva sînt scrisori pentru Grandval. Va fi aici pe la șapte seara. Acum e abia patru. Va trebui deci să mai am răbdare încă trei ore. Între timp voi sta de vorbă cu prietena mea ca și cînd m-aș simți foarte bine, deși nici vorbă de așa ceva.

Ieri mi-am pierdut toată dimineața, sau mai degrabă nu mi-am petrecut-o cu folos. Am primit un bilet de la Sussy. Mi-l scrisese un amărît, care a elaborat un proiect privind finanțele și dorea să-mi ceară părerea. Este vorba despre o combinație foarte ingenioasă de loterie și acțiuni. Îmi pare rău că nu și l-a prezentat înaintea edictelor. Nu e nimic odios în acest proiect. Ar putea da rezultate durabile sau doar momentane. Regele ar cîștiga o sută douăzeci de milioane. Cei bogați nu ar avea motive să se simtă jecmăniți ; cei săraci ar deveni proprietari ai unui bun comercializabil, de pe urma căruia ar dobîndi și un

mic beneficiu. Gazdele mele au fost destul de surprinse văzînd că sînt îmbrăcat şi gata de plecare atît de devreme. Sînt convins că cucoanele noastre i-au atribuit acestei excursii un ţel întrucîtva amoros. M-am întors la prînz. Era vînt şi frig aşa încît am stat închişi in casă. Am jucat trei partide de table cu femeia care odinioară a avut ochi frumoşi ; apoi moş Hoop [62], baronul şi cu mine, strînşi în jurul unui buştean ce ardea zadarnic, ne-am apucat să filosofăm despre bucurie şi durere, bine şi rău. Melancolicul nostru scoţian nu prea face caz de viaţa lui. „Tocmai de aceea, îi spunea Doamna d'Aine, ţi-am dat camera a cărei fereastră dă drept spre şanţurile castelului ; dar văd că nu te prea grăbeşti să profiţi de amabilitatea mea." Baronul a adăugat : „Poate că te tentează înecul ; dacă apa-ţi se pare prea rece, hai să ne batem în duel". Şi scoţianul de colo : „Bucuros, prietene, dar cu condiţia să mă răpui".

Am vorbit apoi despre un anume domn de Saint-Germain [63], care are între o sută cincizeci şi o sută şaizeci de ani şi poate să se întinerească ori de cîte ori i se pare că a cam îmbătrînit. S-a făcut remarca următoare : dacă omul acesta ar deţine secretul întineririi cu o oră, dublîndu-şi doza s-ar putea întineri cu un an, cu zece ani şi astfel să se întoarcă în pîntecele mamei sale. Scoţianul a zis : „Odată întors de unde am plecat, cred că nimeni n-ar mai reuşi să mă scoată de acolo".

În această privinţă mi-a trecut prin minte un paradox [64] pe care îmi amintesc că i l-am expus într-o zi surorii dumitale, deci i-am spus lui moş Hoop (aşa l-am poreclit fiindcă e zbîrcit, uscăţiv şi are un aer bătrînicios) : — „Eşti într-adevăr demn de compătimire ; dar dacă măcar o parte din ceea ce cred eu este adevărat, eşti şi mai de plîns. — Cel mai rău lucru este să existi, iar eu exist. — Cel mai rău lucru nu este să existi, ci să existi pentru totdeauna. — Tocmai de aceea mă mîngîi cu ideea că nu va fi aşa. — Poate ; spune-mi, te-ai gîndit vreodată serios ce înseamnă a trăi ? Înţelegi clar cum e posibil ca o fiinţă să poată trece vreodată de la starea de ne-fiinţă la aceea de viaţă ? Un trup creşte sau se micşorează, se mişcă, se odihneşte ; dar dacă nu trăieşte prin el însuşi, crezi oare că o schimbare, oricare ar fi aceasta, i-ar putea da viaţă ?

A trăi nu e tot una cu a se mişca ; e cu totul altceva. Un corp în mişcare loveşte un corp în repaus şi acesta din urmă se pune în mişcare ; dar opreşte, accelerează un corp lipsit de viaţă, adaugă-i sau ia-i o parte din el, organizează-l, adică rînduieşte-i părţile componente cum vrei : dacă sînt lipsite de viaţă, nu vor trăi nici într-o poziţie, nici într-alta, orice le-ai face. A presupune că aşezînd alături de o particulă moartă una, două sau trei alte particule moarte se va alcătui un sistem constituind un corp viu este o absurditate nemaipomenită sau eu sînt un nepriceput. Cum adică ? Particula *a* aşezată în stînga particulei *b* nu avea conştiinţa existenţei sale, nu simţea nimic, era inertă şi moartă şi iată că, aşezînd-o pe cea din stînga în dreapta şi pe cea din dreapta în stînga, ansamblul trăieşte, se cunoaşte pe sine, simte ! Nu e posibil. Ce caută aici dreapta sau stînga ? În spaţiu există oare o direcţie sau alta ? Şi chiar dacă ar exista, simţirea şi viaţa n-ar depinde de ea. Tot ce are asemenea calităţi le-a avut întotdeauna şi le va avea întotdeauna. Simţirea şi viaţa sînt veşnice. Ceea ce trăieşte a trăit din totdeauna şi va trăi întru veci. Singura deosebire dintre viaţă şi moarte, după cîte ştiu eu, este că în prezent trăieşti în ansamblu şi că dizolvat, risipit în molecule, peste douăzeci de ani vei trăi pe bucăţele. — Peste douăzeci de ani ! E foarte departe !“

Şi Doamna d'Aine : — „Nu ne naştem, nu murim ; ce nebunia dracului ! — Nu, doamnă. — Deşi nu se moare cîtuşi de puţin, să mor eu, aici, pe loc, dacă ai să mă faci să cred una ca asta. — Staţi puţin : Tisbé trăieşte, nu-i aşa ? — Căţeaua mea ? Îţi garantez că trăieşte, gîndeşte, iubeşte, raţionează, are haz şi judecată.“ — Vă aduceţi aminte de vremea cînd nu era mai mare decît un şobolan ? — Da. — Aţi putea să-mi spuneţi cum de s-a făcut atît de dolofană ? — Ba bine că nu : ghiftuindu-se cu de-ale gurii exact ca dumneata şi ca mine. — Foarte bine, şi ceea ce a mîncat trăia sau nu ? — Asta-i bună, ce întrebare, se-nţelege că nu. — Cum aşa, un lucru care nu trăia, aplicat unuia care trăia, a devenit viu şi dumneavoastră înţelegeţi una ca asta ? — Ce vrei să-i fac, n-am încotro şi trebuie s-o înţeleg. — Dacă aşa stau lucrurile, spuneţi-mi mai bine că dacă vi s-ar da în braţe un om mort, ar învia. — Pe legea mea, dacă ar fi mort, mort de-a

binelea... ; dar ia mai lasă-mă în pace ; eşti gata-gata să mă faci să spun prostii"...

Toată seara au petrecut-o tachinîndu-mă pe seama paradoxului meu. Mi se ofereau nişte pere frumoase care trăiau, struguri care gîndeau iar eu ziceam : Cei ce s-au iubit în timpul vieţii şi cer să fie înhumaţi unul alături de celălalt poate că nu sînt chiar atît de nebuni cum cred oamenii. Poate că rămăşiţele lor se apropie, se amestecă şi se contopesc ! Cine ştie ? Poate că nu au pierdut orice sentiment, orice memorie privind starea lor anterioară. Poate că mai au o rămăşiţă de căldură şi de viaţă şi se bucură de ea în felul lor, acolo, în străfundul urnei reci în care sînt închişi. Judecăm viaţa elementelor călăuzindu-ne după viaţa masei grosolane ! Poate că sînt lucruri foarte diverse. Se crede că nu există decît un polip ! De ce oare întreaga natură n-ar fi de acelaşi ordin ? Atunci cînd polipul se divide într-o sută de mii de părţi, animalul iniţial şi generator nu mai este ; toate elementele sale sînt însă vii. Draga mea Sophie ! mi-ar rămîne, aşadar, o speranţă să te ating, să te simt, să te iubesc, să te caut, să mă unesc, să mă contopesc cu dumneata atunci cînd nu vom mai fi, cu condiţia ca între elementele din care sîntem alcătuiţi să fi acţionat acea lege a afinităţilor, să ne fie dat să constituim una şi aceeaşi fiinţă ; mi-ar rămîne speranţa ca în veac să fiu unul cu dumneata, ca moleculele risipite ale adoratorului dumitale să se agite, să se emoţioneze şi să le caute pe ale dumitale, risipite şi ele în sînul naturii ! Lasă-mi această himeră, mă mîngîie, căci mi-ar asigura o veşnicie întru dumneata şi cu dumneata.

Dar între timp s-a făcut ora şapte şi blestematul acela de comisionar nu mai apare odată. Sînt extrem de îngrijorat. Mîine, dacă n-o fi vreun potop nemaipomenit, mă duc eu însumi, negreşit, la Charenton.

Azi a luat masa cu noi Doamna d'Houdetot ; a sosit de la Paris, unde se va întoarce, şi de acolo se va duce la Epinay. Va fi străbătut unsprezece leghe bune. Expediţia din Anglia [65] o ţine într-o încordare cumplit de dureroasă ; e o femeie plină de suflet şi de sensibilitate. Se vorbea despre vîntul năprasnic şi neîntrerupt din cauza

căruia parcă vîjîie tot castelul. Eu am zis că zgomotul nu-mi displace, dimpotrivă, simți parcă mai bine căldura adăpostului, vîntul te leagănă și te îndeamnă la o plăcută visare. „E adevărat, mi-a răspuns dînsa, dar eu una nu-l pot asculta fără să mă gîndesc că poate îi scoate pe englezi din strîmtoare și că ai noștri vor profita de acest moment ca să iasă din port și să arunce în Anglia douăzeci și două de mii de nenorociți dintre care nici unul nu se va mai întoarce !“

Trebuie să știi că printre acești douăzeci și două de mii de oameni există unul, Domnul de Saint-Lambert, despre care ți-am vorbit adesea în termeni elogioși și care doar din recunoștință îl urmează pretutindeni pe prințul de Beauvau [66] ; dacă s-ar prăpădi cumva, noi toți l-am regreta mult, iar dînsa l-ar plînge cu lacrimi amare [67].

E ora nouă, am jucat o partidă de pichet și, în paranteză fie zis, mi-a reușit o lovitură nemaipomenită : paisprezece laași, paisprezece la popi, a șasea majoră, pichet și secvență. Am cinat. Comisionarul s-a întors. Toți au primit vești, numai eu nu. Nici un rînd de la Grimm și nici de la Sophie. E imposibil să nu-mi fi scris. Ori slujitorul m-a păcălit și nu s-a dus la Charenton, ori directorul poștei a refuzat să-i dea comisionarului scrisorile mele, ori n-a avut cu ce să le scoată. Fac toate presupunerile ce m-ar putea liniști. Acuz pe toată lumea, numai pe dumneata nu.

Vecinul nostru, Domnul de Sussy, a primit o scrisoare de la Lisabona și a aflat că regele Portugaliei le-a propus iezuiților să se secularizeze ; cincizeci au acceptat ; o sută cincizeci au fost îmbarcați pe o corabie a cărei destinație nu se cunoaște, și patru sînt încă deținuți și vor fi executați [68]. Aflașești ? Dar la urma urmei, iezuiții n-au decît să ucidă regi și să scape de pedeapsă, regii n-au decît să facă ce vor, numai eu să aflu vești despre prietena mea. Unde e ? Ce face ? Dacă scrisorile mele nu au aceeași soartă cu ale ei, va fi primit alaltăieri două deodată ; mîine seară, poate, o va primi și pe aceasta... Dar nu mai îndrăznesc să sper nimic, draga mea prietenă. Am venit încoace să lucrez. Pînă în prezent am făcut ceva treabă ; dar dacă nu mi-e mintea limpede și liniștită, la ce-mi folosește faptul că am timp ? Ce-o să mă fac ? Dacă măcar ar începe la noapte ploaia cu care ne amenință vîntul ăsta zgo-

motos ! Aşadar voi petrece şi ziua de mîine fără un rînd de la dumneata ! Baronul mă consultă cu privire la nişte chestiuni de etimologie în domeniul chimiei. Vede că sînt îngrijorat ; îmi citeşte pagini de istorie ; încearcă să-mi stîrnească interesul dar nu reuşeşte ; mi-s gîndurile aiurea. Te implor, draga mea prietenă, redă-mă naturii, ocupaţiilor, societăţii, distracţiilor, prietenilor, mie însumi. Nu pot pleca şi mi-e cu neputinţă să mai trăiesc aici dacă mă uiţi. Rămîi cu bine, neînduplecata şi tăcuta mea Sophie. Rămîi cu bine.

XXIV

Grandval, sfîrşitul lunii octombrie 1759[69]

Iată, draga mea, scrisoarea promisă. Te rog să ai răbdare s-o citeşti pînă la capăt ; vei găsi poate lucruri care te vor interesa.

Duminică a fost o vreme foarte frumoasă ; ne-am plimbat pe malul Marnei, de la poalele dealurilor noastre şi pînă la Champigny.

Satul se întinde ca un amfiteatru ce încununează dealul. Jos, albia întortocheată a Marnei împărţindu-se în două braţe alcătuieşte cîteva insuliţe acoperite cu sălcii. Apele rîului se învolburează în strîmtorile dintre insuliţe. Ţăranii au încropit aici nişte pescării. Peisajul este într-adevăr pitoresc. Saint-Maur, pe de o parte, mai în fund Chennevière şi Champigny de cealaltă parte, sus, pe dealuri : şi între ele, Marna, vii, păduri, pajişti. Cu greu ar putea imaginaţia omenească să adune la un loc mai multă bogăţie şi varietate decît ne oferă natura aici. Ne-am propus să mai facem odată acest drum, deşi ne-am întors care mai de care mai prăpădiţi. Mie îmi intrase o ţeapă în mînă, pe baron îl apucase un junghi, iar pe melancolicul nostru scoţian îl încerca o criză de ficat.

Era momentul să ne întoarcem în salon. Iată-ne : femeile înşirate în fund, bărbaţii în jurul focului ; noi ne încălzim aici, ele respiră în voie dincolo. Deocamdată toată

lumea tace, dar n-o să țină mult. Doamna d'Holback vorbește prima și zice : Mamă, nu faci o partidă ? — Nu, prefer să mă odihnesc și să stăm de vorbă. — Cum vrei. Să ne odihnim deci și să stăm de vorbă.

E inutil de-aci înainte să ți-i numesc pe interlocutori, îi cunoști pe toți.

— Ei, filosofule, unde ai ajuns cu lucrul ? — Am ajuns la Arabi și la Sarazini [70]. — La Mahomet, cel mai bun prieten al femeilor ? — Da, și cel mai mare inamic al rațiunii. — Ce remarcă impertinentă ! — Doamnă, nu este o remarcă, e un fapt. — Altă prostie ; domnilor, ați adoptat un ton frivol. — Popoarele musulmane n-au cunoscut scrierea decît cu puțină vreme înainte de hegiră. — Hegira ! Asta ce mai e ? — Doamnă, aceasta este epoca de maximă înflorire a musulmanilor. — M-ai lămurit mai mult de-o grămadă ; nu înțeleg nici ce e epoca de înflorire și hegira, nici hegira și epoca de înflorire. Oamenii ăștia au mania să vorbească păsărește. — Anterior acestei epoci, erau niște idolatri grosolani ; cel căruia natura îi dăruise o oarecare elocință avea puteri depline asupra lor. Cei pe care-i cinsteau cu numele de *șated* erau păstori, astrologi, muzicieni, poeți, medici, legislatori și preoți, caracteristici pe care nu le găsești reunite într-una și aceeași persoană decît la popoarele barbare și sălbatice. — Asta e adevărat. — Așa au fost Orfeu la greci, Moise la iudei, Numa la romani.

— N-am nici o veste de la Paris, arbuștii mei nu vor fi plantați toamna asta. Berlize e complet neserios. Am nevoie de o sută cincizeci de rădăcini și el îmi trimite optzeci. — Straturile vor fi foarte frumoase ; ce părere ai ? — Într-adevăr, vor fi minunate. — Tare aș vrea să-și vadă acum grădina, Charon ăla [71].

— Primii legislatori ai națiunilor aveau misiunea să interpreteze voința zeilor, să le potolească mînia în perioadele de calamități publice, să poruncească înfăptuirea unor lucrări, să sărbătorească succesele, să acorde recompense, să aplice pedepse, să stabilească zilele de odihnă și pe cele de muncă, să lege și să dezlege, să adune și să împrăștie, să înarmeze și să dezarmeze, să-și întindă mîna spre a mîntui sau a nimici... Pe măsură ce un popor se șlefuiește, aceste funcțiuni se separă... Un bărbat poruncește...

un altul aduce jertfele ; un al treilea vindecă... un al patrulea, cu o funcţie şi mai sacră, le oferă nemurirea... dobîndindu-şi-o pentru el.

— Doamnă, e destul de interesant ce spun dumnealor. — Că-mi şi pasă mie de ce zic dumnealor ; eu mă gîndesc la arbuşti. E mult de cînd n-am mai văzut-o pe *Desăvîrşita Asociaţie* [72]. — Cu atît mai bine. — Totuşi sînt la Saint-Maur. N-au decît să stea acolo... Femeia asta e mai femeie decît toate celelalte femei luate laolaltă. — Niciodată nu ştie ce vrea. — Iartă-mă, dar niciodată nu se mulţumeşte cu ce are. — Eu una o consider mai degrabă nefericită decît nebună. Nimic nu e mai incomod decît dorinţa, afară doar de posesiune. — Totuşi sîntem siliţi fie să avem, fie să trăim cu lipsuri. — E o necesitate destul de tristă...

— Alfabetul arab a fost născocit de un anume Moramere, iar naţiunea s-a împărţit în învăţaţi sau oameni care ştiau să citească, şi în idioţi. Sfîntul profet n-a ştiut nici să citească, nici să scrie. De aici provine ura primilor musulmani faţă de orice fel de cunoaştere şi dispreţul ce s-a perpetuat pînă azi, ca şi îndelungata perioadă de impostură ce s-a statornicit astfel. Faptul că religia pierde terenul pe măsură ce filosofia îl cîştigă constituie o observaţie cu aplicabilitate destul de generală. De aici se poate trage orice concluzie privind inutilitatea uneia sau adevărul celeilalte.

— Aşa ne promisese Doamna de Charmoy a dumitale. Ce dracu face la Paris ? — Turbează. — De ce ? Nu e urîtă ; are haz ; toată lumea o iubeşte. — Şi ceea ce contează mai mult ca tot restul, ea nu iubeşte pe nimeni. — Mamă, rîzi de una singură. — Mă gîndesc la mutra maimuţoiului ei de soţ. Nu ţi se pare că seamănă cu o violă ? Imaginează-ţi instrumentul ăsta între picioarele nevestei lui. — Curaj, doamnelor, daţi-i înainte. — Ei drăcie, ginere, lasă-mă să-mi bîrfesc puţin semenii. Sînt sigură că şi pe noi ne bîrfesc alţii, şi nu mă supăr ; de fapt nu mă supără nimic. — Şi apoi, cum să le iertăm semenilor noştri greşelile lor, dacă nu le cunoaştem ? — Nevastă-mea... — Ce ai de zis despre ea ? — Mai bine ia-ţi lăuta şi cîntă-ne ceva. Va fi un zgomot mai puţin neplăcut şi în orice caz mai nevinovat. — Fetiţa mea, te

rog nici să nu te gîndeşti ; nu cred că există nimic mai uricios decît soţul tău cînd e bolnav. E la fel cu ceilalţi cînd sînt sănătoşi. Şi apoi, ce dracu, n-aveţi decît să trăncăniţi despre filosofia voastră şi să ne lăsaţi în pace. Ajunseseţi în serai, staţi acolo. — E mai simplu aşa...

— Deci, filosofule, ziceai că cu cît vor fi mai mulţi gînditori la Constantinopol, cu atît se vor face mai puţine pelerinaje la Mecca. — Da. — Sînt de aceeaşi părere cu dînsul. — Sînt convins chiar că, atunci cînd într-o anumită capitală are loc o acţiune religioasă anuală şi comună, aceasta poate fi considerată ca o măsură destul de sigură a progresului necredinţei, a coruperii moravurilor şi a declinului superstiţiei pe plan naţional. — Cum aşa ? — Iată cum : să presupunem, de exemplu, că în 1700 au fost treizeci de mii de pelerini la Mecca, sau treizeci de mii de împărtăşanii într-o parohie, şi că în 1750 n-au mai fost decît zece mii de pelerini şi zece mii de împărtăşanii ; e sigur deci că atît credinţa, cît şi tot ce ţine de ea s-a micşorat cu două treimi.

— Domnişoară Anselme [73]. — Poftiţi, doamnă. — Ai cel mai urît cur din lume. — Vai, mamă-soacră, eşti imposibilă. — Înapoi în serai, ginere ! Da, domnişoară, un cur foarte urît. — Puţin îmi pasă ; eu una nu-l văd. — E negru, zbîrcit, slab, uscat, mic, jos, jalnic ! Dacă l-ar şti Sfîntul Petru, ar lăsa-o mai ieftin. — Are un chip atît de drăgălaş ! Cum ar putea avea un cur atît de urît ? — Ei, uite-l pe filosoful meu, aici de faţă, care trage concluzii cu privire la cur, orientîndu-se după chip. Şi astea toate fiindcă al lui e tare urît, ştiu eu ce ştiu, căci l-am văzut. — L-aţi văzut, doamnă ? — Da, l-am văzut... toată noaptea în vis.

— Deci, filosofule ? — Nu mai ştiu unde am rămas. — Lasă-le încolo de nebune. — Zău aşa, vorbesc despre un cur care m-a zăpăcit de tot. — Rămăseseşi la acţiunea religioasă anuală şi la scăderea superstiţiilor pe plan naţional. — A, da ! Cred că această scădere are o limită ; lumina nu progresează la infinit ; nu ajunge pînă în mahalale. Acolo poporul e prea înapoiat, prea nenorocit, prea ocupat : acolo se opreşte lumina ; deci, numărul celor ce participă, anual, la marea ceremonie, este egal cu

numărul celor ce sînt în toiul revoluţiei spirituale, orbi sau luminaţi, incurabili sau incoruptibili, cum preferaţi. — Aşadar, asta-i turma Bisericii. — Poate să crească, dar nu să scadă. — Cantitatea de nepricopsiţi este aproape totdeauna aceeaşi.

— Ascultaţi, doamnă, ascultaţi. — Mă plictisesc îndeajuns şi fără să-i ascult. Numai Cicoplia mai lipsea... Eram sortită anul ăsta să văd numai cururi urîte... Stătusem singură aici două luni ; nu ştiam ce să mă mai fac ; mă dusesem la Bonneuil şi iată că ne ajunge din urmă, fuga fuga, un individ într-o cabrioletă ; gonea de parcă-l fugăreau toţi dracii. Ştii cotitura aia spre biserică : o femeie cocoţată pe un măgar, cu cîte un coş de-a dreapta şi de-a stînga, trecea pe acolo ; cabrioleta agaţă unul din coşuri şi buf ! măgarul cade grămadă într-o parte, coşurile şi femeia într-alta. Se adună lumea, ridică coşurile, saltă măgarul trăgîndu-l de coadă ;-între timp pe biata femeie o lasă toţi baltă, deşi zbiera de parcă i-ar fi umblat careva pe sub fuste. — Sînt unele care nu prea ţipă. — În serai. — Acolo, ca şi aiurea.

— Coranul a fost singura carte a naţiunii vreme de mai multe secole ; celelalte au fost arse, fie pentru că erau de prisos, de vreme ce nu cuprindeau decît ceea ce e scris în Coran, fie pentru că erau primejdioase, de vreme ce cuprindeau ceva în plus. Pe baza acestui raţionament au fost încălzite şase luni de zile băile publice din Alexandria cu toate lucrările vremurilor trecute. Impostorul murise, dar fanaticii supuşi învăţăturii lui îl condamnau pe califul Al Mamon [74] fiindcă sprijinea ştiinţa în detrimentul sfintei ignoranţe a dreptcredincioşilor. Ziceau : Cine îndrăzneşte să-l imite, trebuie tras în ţeapă şi plimbat de la un trib la altul în timp ce un crainic va vesti : „Aşa vor păţi necredincioşii care vor înlocui tradiţia divină cu filosofia profană, miraculosul Coran cu raţiunea"... Totuşi Ommeazii n-au făcut mare lucru pentru savanţi. Abbasizii au fost mai îndrăzneţi. Unul dintr-înşii a instituit pelerinaje, a ridicat moschei, a recomandat rugăciuni publice şi s-a arătat atît de credincios, încît a putut, fără să-i supere pe habotnici, să ţină lîngă curtea lui un astrolog şi doi medici creştini. Nu există religie pe care musulmanii să o urască mai mult decît pe cea creştină. Totuşi,

literaţii aduşi la curte de către ultimii dintre Abbasizi erau cu toţii creştini. Poporul n-a observat acest lucru. — Asta pentru că era fericit sub domnia lor. I-aş spune cu dragă inimă oricărui principe... — Oare poţi vreodată spune ceva unui principe ? Dar, ia să vedem, moş Hoop, ce i-ai spune. — Fii bun ; fii drept ; fii victorios ; fii respectat de către supuşi şi temut de către vecini. — Doar atîta ? — Aş adăuga : ţine o armată numeroasă sub ordinele tale şi vei putea încetăţeni toleranţa universală, vei putea zdrobi aceste azile ale ignoranţei, superstiţiei şi inutilităţii. — Ia te rog să taci ! Încă n-ai aflat că vreau să înfiinţez o mănăstire la Grandval ? — Halal proiect !... Să-i reduci la situaţia de simpli cetăţeni pe acei oameni care-i opun autorităţii Măriei Tale himericele lor prerogative de drept divin ; să le iei înapoi toate bunurile smulse datorită slăbiciunii predecesorilor Măriei Tale ; să restitui nefericiţilor supuşi bogăţiile în care parcă se îneacă aceşti trîntori primejdioşi ; în felul acesta ţi s-ar dubla veniturile fără a trebui să înmulţeşti impozitele ; orgolioasa lor căpetenie s-o trimiţi la pescuit ; vei opri astfel scurgerea unor sume uriaşe într-o prăpastie străină de unde nu se mai întorc ; vei dobîndi belşugul şi pacea ; şi vei domni şi vei fi înfăptuit nişte lucruri măreţe, fără să fi stîrnit o şoaptă de protest, fără să fi vărsat o picătură de sînge. — Doamne, ce minunat instrument mai e şi limba ! Cum le rezolvă ea pe toate ! — Ar trebui însă, înainte de asta, ca un suveran să fie pe deplin încredinţat că dragostea poporului său este singura bază a puterii sale. Dacă, de teamă ca nu cumva zidurile palatului său să nu se surpe spre exterior, le va căuta nişte proptele, se vor găsi, mai devreme sau mai tîrziu, forţe care să i le surpe spre interior. Un suveran prudent îşi va izola locuinţa de aceea a zeilor. Dacă aceste două edificii sînt prea apropiate, tronul va fi deranjat de altar şi altarul de către tron şi se va ivi o zi cînd, ciocnindu-se mai violent, se vor dărîma reciproc. — Unui principe cu simţ politic n-ar trebui să-i fie greu să răscoale conducătorii clerului împotriva Romei şi apoi clerul de rînd împotriva conducătorilor săi, apoi să compromită întreaga tagmă. — Ia te uită la dumnealor cum visează să tîrască în noroi sfînta biserică

a lui Dumnezeu ! Tăceţi din gură, atei nenorociţi ce sînteţi ! — Apropo, pirpiriul de popă din Sussy nu vine la cină ? — Zău aşa, ginere, dacă vine, cruţă-i puţin urechile ; cum vrei să mai slujească liturghia după ce a rîs de măscările voastre ? — N-are decît să nu slujească. — Lui nu-i vine chiar atît de uşor să se lipsească de ea cum îţi vine dumitale. — Nu mă îndoiesc că într-o zi se va întîmpla şi asta ; e un omuleţ atît de cumsecade ; şi rîde din toată inima. — La urma urmei ar fi vorba doar să-i convingem pe episcopi să se lipsească de papa şi pe preoţi să fie de partea episcopilor. — Dacă mă trimiteţi acolo, s-ar putea să mă facă să aştept o grămadă... Domnişoară Anselme, ascultă-mă bine : dacă nu vrei să te văd mereu cu acel cur urît din vis, arată-mi-l pe cel adevărat.

— Musulmanii sînt împărţiţi într-un număr incredibil de secte. S-au identificat vreo şaptezeci şi trei. Îşi au şi ei jansenişţii, molinişţii, pirrhonişţii, [75], scepticii, deişţii, spinoziştii, ateii lor. — Să le trăiască !... E exact ca la noi. Halal recoltă ! — S-au născut din încuscrirea religiei cu filosofia... — Filosofia asta strică totul. — ...Atunci cînd au lăsat spada tăioasă cu ajutorul căreia demonstrau originea divină a Coranului şi au început să raţioneze. — Şi raţiunea e un lucru rău ; mă folosesc de ea cît mai puţin posibil... — Uneori se cam cunoaşte. — La alţii nu se cunoaşte chiar atît de mult, dar e tot un drac.

— Au şi un fel de manicheişti [76] şi de optimişti. Unul dintre cei dintîi îi spunea într-o zi opozantului său : Un tată a avut trei copii. — Doamnelor, se spune o poveste ; trebuie s-o auzim şi noi. — Unul dintre aceşti copii a trăit cu frica lui Dumnezeu. — Şi bine a făcut ; azi nu prea mai întîlneşti aşa ceva. Nu mai ştii ce o să se aleagă de lumea asta ; tinerii sînt la fel de răi ca bătrînii. — Cel de al doilea a trăit ca un păcătos şi cel de al treilea a murit tînăr de tot. Ce soartă îi aşteaptă pe lumea cealaltă ? Optimistul a răspuns că cel dintîi va fi răsplătit în cer, cel de al doilea pedepsit în iad iar cel de al treilea nu va fi nici pedepsit, nici răsplătit. Dar, urmă celălalt, dacă acesta din urmă i-ar spune lui Dumnezeu : Doamne, doar de tine a depins să trăiesc mai multă vreme şi acum să fiu în cer alături de fratele meu ; ar fi fost mult mai bine pentru mine. Ce i-ar răspunde Dumnezeu ? I-ar

răspunde : Am văzut că dacă ţi-aş fi acordat o viaţă mai lungă te-ai fi dedat la crime, şi astfel, în ziua judecăţii mele ai fi fost osîndit la focurile iadului. Dar, iată că cel de al doilea fiu îi răspunde Domnului : De ce nu mi-ai luat viaţa cînd eram copil ? De ce mi-ai mai dăruit anii ăia nenorociţi de care l-ai lipsit pe fratele meu ? Dacă n-aş fi avut parte să mă bucur, în cer, alături de fratele meu mai mare, cel puţin aş fi moţăit în pace lîngă mezinul meu ; ar fi fost la fel de bine pentru mine, ca şi pentru el. Cum s-o fi descurcat oare Dumnezeu în această situaţie ? — Habar n-am, pe legea mea ; ar fi avut toate motivele să dea din colţ în colţ. Dar cînd vom ajunge acolo, vom afla răspunsul ; mai devreme sau mai tîrziu tot trebuie să ne ducem... — Îi va spune : „Ţi-am prelungit viaţa ca să-ţi meriţi fericirea veşnică şi tu îmi reproşezi faptul că ţi-am făcut această favoare". Dacă era o favoare, va spune cel de al treilea, mie de ce nu mi-ai făcut-o ? — Sîcîitori mai sînt aceşti trei copii ; multe trebuie să fi pătimit părinţii de pe urma lor. Dar ce să-i faci, ai barbă, trebuie să ai şi pieptene. Haideţi la masă.

— Sînt unii care neagă existenţa oricărui raport între creator şi creatură. După părerea lor, Dumnezeu e drept pentru că este atotputernic. Atributele sale nu au nimic comun cu cele ale noastre ; nu ştiu după ce principiu vom fi judecaţi la tribunalul său. — Mamă, e cu atît mai bine pentru prietena dumitale, Doamna de Pressigny. — Ce să mai vorbim ! Să-i luăm pe semenii noştri aşa cum sînt. Fata e neagră ca smoala ; fiul meu zice însă că are picioare albe. Albe sau negre, ce-mi pasă mie ? În ceea ce-o priveşte pe mamă, ar fi fost mai înţelept să-şi păstreze ochii, pe care-i avea şi buni, şi frumoşi, şi să-l lase să crape pe bărbatul ei ; dar acum, a făcut-o, a făcut-o. — Ei zic : Ce înseamnă o fiinţă trecătoare, a cărei viaţă ţine o clipă şi care e mare cît un fir de praf, în faţa unei fiinţe veşnice şi infinite ? Ce ar însemna ceilalţi oameni pentru un individ căruia Dumnezeu i-ar acorda o durată veşnică ? Credeţi că şi-ar face scrupule cînd ar fi vorba să-i jertfească pe toţi cei ce i s-ar împotrivi ? Nu cumva le-ar spune victimelor sale : Ce sînteţi voi în comparaţie cu mine ? Peste o clipă nu se va mai vorbi despre voi, ca şi cînd nu aţi fi existat niciodată, nu vă veţi mai bucura de nimic şi nici

nu veţi mai suferi ; în ceea ce mă priveşte însă, am la dispoziţie o veşnicie. Deci am îndatoriri şi faţă de mine, şi faţă de voi, în funcţie de ceea ce sînt eu şi de ceea ce sînteţi voi : n-aveţi decît să pieriţi fără a mai crîcni ; sînt drept... — E de necrezut cîte le mai trec prin minte. Sînt într-adevăr în stare să mă zăpăcească de tot. — Şi totuşi cu cît este mai uriaşă distanţa dintre Dumnezeu şi om, decît distanţa dintre un om, oricît de deosebit ar fi de el, şi alt om ! Fie acest om nemuritor, sînt de acord, dar oricum îi vor rămîne încă în spinare o sumedenie de infirmităţi care să-l apropie de condiţia umană. Orice noţiune de dreptate dispare între un om şi un altul, ca urmare a privilegiului de a avea un singur atribut divin, iar noi îndrăznim să presupunem că această noţiune există în raporturile dintre Dumnezeu şi om ! Numai brahmanul care s-a temut să vatăme o furnică îi poate spune lui Dumnezeu : Doamne, iartă-mă că am îndrăznit să-mi ridic gîndul pînă la tine ; mi l-am plecat însă pînă şi la furnică ; tratează-mă aşa cum eu am tratat cea mai nevrednică insectă.

— Printre acei sectanţi, sînt unii care-şi bat joc de orice... — Nu sînt însă nici mai fericiţi şi nici mai înţelepţi, datorită acestei atitudini. — Doamnă de Saint-Aubin, aveţi o jupîncasă care nu e nici una, nici alta. — Ce-mi pasă ? — Mie zău că mi-ar păsa dacă aş fi în locul dumneavoastră. Îmi place să cred că cei ce mă ating au tot timpul mîinile curate... (Într-o clipă, din toate colţurile salonului, ţîşnesc hohote de rîs.) — Ce numeşti dumneata : mîinile curate ?... — De, doamnă, mîinile curate... Ştiu eu ce am văzut şi ce înţeleg prin asta.

— Îşi au şi ei intoleranţii lor, ca doamna, de pildă. — Pe legea mea că nu mă opun la ceea ce nu văd ; ca în cazul doamnei, cum îi zice... Fetiţa mea, ajută-mă să-mi aduc aminte cum o cheamă. — Mamă, nu trebuie să spui una ca asta. — Vin încoace, le dau camere alăturate... Moş Hoop, continuă, te rog. — Un islamist intolerant atentase la viaţa unui filosof a cărui credinţă i se părea suspectă. Filosoful era puternic ; ar fi putut să-l pedepsească sau chiar să-l distrugă datorită influenţei sale ; s-a mulţumit să-l certe, blînd, zicîndu-i : Principiile tale te obligă să mă ucizi, ale mele mă obligă să te ajut să devii mai bun,

dacă pot. Vino deci să le învăț și după aceea, ucide-mă dacă vrei. — Zău că e frumos. — Ce credeți că a învățat ? — Catehismul, probabil, căci, cît era el de preot, nu-l știa. — Aritmetica și geometria... — Poate că așa ar trebui procedat cu toate popoarele cînd le convertim... Înaintea misionarului să meargă matematicianul. — De ce nu chimistul cu eprubetele lui ? — N-ar fi rău deloc, doamnă. E bine ca oamenii să știe mai întîi să combine substanțele ca apoi să fie puși să combine ideile, ceea ce e mai greu. — Uite, ăsta e cel mai bun lucru pe care l-ai spus toată seara. Dacă se înfăptuiește acest proiect, adoratorul meu Montamy va pleca în Cochinchina și n-o să mă mai plictisească ; și acum, haideți la masă. Cît despre preoțel, dacă nu vine, să-l ia dracu."

Și uite așa trece timpul, draga mea. Nu am a-ți repeta decît dragostea mea și conversațiile noastre. În toiul acestor conversații, pe jumătate scrioase, pe jumătate hazlii, oftez uneori și-mi spun în șoaptă : Ah ! dacă ar fi aici draga mea Sophie și sora ei ! Și apoi oftez din nou.

Domnul de Berlize[77] a plecat ieri la Paris ; îți va aduce o scrisoare. L-am condus pînă la Charenton, unde speram să găsesc una de la dumneata și nu m-am înșelat. M-am întors seara la șapte ; mă așteptau ca să jucăm o partidă de pichet. Am jucat plin de veselie și am avut carte. Mîine îl pierdem pe scoțian. Îmi pare rău ; e un om cumsecade, inteligent și învățat. Și-a plimbat melancolia prin toate colțurile lumii și eu am profitat de pe urma călătoriilor lui. Doamna d'Aine e cea mai de treabă femeie de pe pămînt, este amabilitatea în persoană, dar stîlcește o grămadă de cuvinte : in loc de chimist zice chemist, în loc de cucurbitacee zice curcúbitacee, in loc de *Enciclopedie*, Ciclopia și tot așa. *Desăvîrșita Asociație* este o oarecare Doamnă de Back, căreia i-a cășunat să alcătuiască o coterie muierească purtînd denumirea de mai sus. Doamna de Pressigny, mama, este soția unui director din Bordeaux ; i-a salvat viața soțului ei, în timpul unei răscoale populare, năpustindu-se în mijlocul răsculaților. Această femeie cu părul vîlvoi, umblînd de colo-colo, expunîndu-se pietrelor care zburau de pretutindeni i-a uluit pe răsculați și le-a potolit mînia. Se afla într-o perioadă critică și și-a pierdut vederea, iar de atunci infamul soț și oribila frică s-au

coalizat și o chinuie înfiorător pe biata nefericită. De ani de zile storc lacrimi amare din acești ochi ce nu mai văd. Preoțelul este jucăria Doamnei de Sussy. Duminica slujește liturghia și în celelalte zile ale săptămînii face pe bufonul. Fusese cu noi la plimbare ; trebuia să și cinezc cu noi, dar a venit abia după ce am mîncat. Ne îmbuibaserăm, în special femeile ; tocmai ziceam și făceam tot felul de nebunii, cînd a sosit drăguțul de preoțel. — „Aha, ai sosit, părințele ; știi oare că nu-mi place să fiu lăsată baltă ? — Doamnă, încă nu v-ați obișnuit ? — Cîtuși de puțin“. Preoțelul nu urăște femeile și le-ar onora bucuros. Doamna de Saint-Aubin stătea pe scaun cu coatele sprijinite de o masă ; preoțelul s-a dus și s-a sprijinit de aceeași masă, căci își permite uneori să fie familiar. Doamna d'Aine, stîrnită de poziția lui ce părea comodă și de lățimea spatelui său, ia un fotoliu, îl apropie de el, îi spune : „Ține-te bine“ și dintr-un salt îl încalecă pe popă, un picior de-a dreapta, celălalt de-a stînga lui, și-l împinge cu călcîiele, îl mînă cu glasul și cu mîinile, iar el nechează, sare, zvîrle, anteriul i se ridică pînă la umăr, fustele cucoanei se ridică și în față, și în spate, așa încît ea era aproape goală și mai călărea și pe deșălate, iar noi ne tăvăleam de rîs, și cucoana rîdea și a tot rîs așa din ce în ce mai tare, s-a strîmbat de atîta rîs, aproape că s-a culcat peste popă și a început să strige : „Ajunge, iartă-mă, ajunge ! nu pot să mă mai țin, oprește, nu te mai mișca“, dar popa, care nu auzea nimic, nici gînd n-avea să se oprească, și așa s-a pomenit potopit de un șuvoi de apă caldă care intra în pantofi, șiroindu-i prin pantaloni ; atunci s-a trezit urlînd la rîndul lui : „Ajutor, ajutor, mă înec“, iar noi căzusem pe canapele și eram gata să leșinăm de atîta rîs. Între timp, Doamna d'Aine, tot călare, își striga jupîneasa : „Anselme, Anselme, ia-mă de pe acest popă. Părinte, părințele, nu te îngrijora, n-ai pierdut nici o picătură“. Popa nu s-a supărat deloc și bine a făcut. Domnișoara Anselme însă avea o mutră pe care ar fi trebuit s-o vezi : inocența, pudoarea și timiditatea făcute om. Se holba la o baltă enormă de pe covor și zicea, uimită : „Vai, Doamnă ! — Ei bine, eu, popa, amîndoi, nu știu, dar m-am ușurat pe deplin. Adu-mi pantofi, ciorapi, fuste, lenjerie“.

Doamna d'Aine are simțul onoarei ; preoțelul e sărac. Chiar a doua zi cucoana a poruncit să i se cumpere haine noi. Ce părere aveți, doamnelor de la oraș ? Nouă, grosolani locuitori de la Grandvál, ne ajunge una ca asta ca să rîdem două zile.

Da, draga mea, ți-am primit toate scrisorile ; sînt fericit atît cît se poate cînd ești departe de ființa iubită. M-aș bucura dacă *L'Esprit* ți-ar plăcea în continuare. Dacă te-ar cunoaște, admirația dumitale l-ar mai consola pe autor [78] de faptul că nu a obținut-o pe a lui Grimm. Parcă vă văd, pe dumneata și pe mama dumitale : parcă aud cuvintele care din cînd în cînd răzbat prin tăcerea sihăstriei voastre. Te înșeli : Doamna de Saint-Aubin nu se mai gîndește la mine ; a descoperit, după treizeci de ani, că zgomotul tablelor îi provoacă dureri de cap, așa încît nu mai jucăm. Îți redau cu deamănuntul tot ceea ce se întîmplă pe aici, iar dumneata te vei amuza pentru că îți vorbește prietenul dumitale.

E adevărat că-l așteptam pe Berlize cu nerăbdare. Și-a îndeplinit misiunea, dîndu-și importanță și arborînd un aer misterios ; mi-a dat scrisoarea lui Grimm de față cu toată lumea și apoi a așteptat să fim singuri ca să mi-o dea pe a dumitale. Încă puțin și voi alerga spre dumneata, și-ți voi aduce o gură nevinovată, niște buze neîntinate și ochi care n-au văzut nimic de o lună de zile. Ce fericiți vom fi cînd ne vom reîntîlni !...

XXV

1 noiembrie 1759 [79]

Ne plimbăm aproape zilnic, oricum ar fi vremea. Dacă se ivește o rază de soare, profităm de ea. Lucrez mult, am spor și-mi face plăcere. Văd cum mă apropii de sfîrșit. Nu mai am de scris decît trei articole de filosofie dintr-un total destul de respectabil, dar acestea trei sînt lungi și grele : este vorba despre analiza platonismului și pitagoreismului și despre istoria filosofiei la etrusci și romani. I-am termi-

nat pe arabi şi sarazini ; am găsit la ei mai multe lucruri interesante decît m-aş fi aşteptat. Aceste popoare au nişte caracteristici foarte speciale. Ai auzit vorbindu-se despre acei habotnici orientali a căror practică religioasă se reduce la nişte piruete executate pe un singur picior ; se învîrtesc pînă ce cad în nesimţire, zdrobiţi, aproape morţi. Îţi vine oare a crede că această extravaganţă ar putea fi rezultatul unui sistem teosofic coerent, bine închegat şi cuprinzînd, ici colo, cele mai sublime adevăruri ? Ei pretind că, ameţeala suspendînd toate solicitările prin care particula divină din om poate fi distrasă, aceasta se contopeşte cu fiinţa eternă de la care purcede. În starea aceea de buimăceală calmă, simplă, pură şi unitară ca şi fiinţa eternă, particula divină îi aude vocea şi participă la o fericire nebănuită de profanii care n-au resimţit-o. Veneraţia musulmanilor faţă de idioţi este consecinţa principiului de mai sus. Musulmanii îi privesc ca pe nişte fiinţe privilegiate, cărora natura le-a hărăzit preafericita imbecilitate pe care alţii n-o dobîndesc decît prin intermediul sfintei ameţeli. Ţi-aş povesti mai cu de-amănuntul toate acestea, dacă aş avea timp ; ţi-ai da astfel seama că islamitul ce stă nemişcat în fundul unei peşteri întunecoase, cu coatele sprijinite pe genunchi, cu capul plecat peste mîini, cu ochii aţintiţi spre vîrful nasului, petrecîndu-şi vremea în aşteptarea viziunii beatifice, este un filosof mai mare decît europeanul dispreţuitor, care se uită la el cu milă şi se plimbă de colo colo, mîndru că a descoperit că nu vedem nimic altfel decît întru Dumnezeu.

Sfîntul profet şi-a dat seama că patima pentru femei este prea firească, prea violentă şi prea generală ca s-o poată cît de cît înfrîna. Decît să înmulţească ocaziile de încălcare a legii, opunînd-o celei mai utile şi plăcute tendinţe a naturii, a preferat să impună o legislaţie conformă acestei patimi. Atunci cînd îi stimula pe oameni în sensul virtuţii cu ajutorul speranţei în voluptăţi fizice, le vorbea despre o fericire pe care aceştia o cunoşteau. A prescris anumite ablaţiuni şi practici frivole, arbitrare, necesare însă poporului, cum ar fi, de pildă, la musulmani, să întorci spatele soarelui atunci cînd te uşurezi, sau la noi să porţi pieptăraş din pînză sfinţită ; în fiecare religie din lume există asemenea practici ce nu înseamnă nimic

pentru oamenii a căror credinţă este cît de cît solidă ; profetul însă a statornicit un cult destinat maselor, ştiind prea bine că nimic nu este mai ridicol decît un cult care nu este destinat tocmai maselor: A propovăduit dogma fatalismului, bază a curajului şi a dispreţului faţă de moarte, primejdia fiind, în ochii fatalistului, aceeaşi pentru cel ce mînuieşte spada pe cîmpul de luptă ca şi pentru cel ce zace pe canapea, momentul primejdiei fiind irevocabil stabilit, iar orice prudenţă omenească fiind zadarnică în faţa celui Etern ce a legat totul pe lumea aceasta cu o legătură pe care nici chiar propria sa voinţă n-o mai poate nici strînge, nici lărgi.

Îţi dai seama cît de ingrată este munca mea şi după această scrisoare, şi după un fragment dintr-un poem al poetului Saadi, pe care ţi-l voi traduce ; îţi va face plăcere, fiindcă şi mie mi-a plăcut, fiindcă e frumos, fiindcă e plin de sensibilitate, gingăşie şi patetism.

Saadi a scris în mijlocul secolului al XII-lea [80]. Şi-a cultivat harul cu care-l înzestrase natura. A frecventat şcoala din Bagdad. A călătorit. A fost în Siria unde a încăput pe mîna creştinilor ; aceştia l-au ferecat în lanţuri şi l-au trimis la muncă silnică. Datorită blîndeţii caracterului şi forţei geniului său, a dobîndit un protector care l-a răscumpărat şi i-a dat-o pe fiica sa în căsătorie. Poemul său este intitulat *Golestan* sau *Mătăniile*. Începe astfel :

„Într-o noapte, mi-am adus aminte de toate zilele vieţii mele. Am văzut cît timp am irosit şi m-am întristat şi m-au podidit lacrimile şi pe măsură ce-mi curgeau, mi s-a părut că asprimea inimii mele se înmoaie şi am început să scriu versuri potrivit stării mele.

În fiecare clipă, o părticică din mine însumi se pierde. Vai mie, ce puţin mi-a mai rămas ! Din nefericire, ai cincizeci de ani şi încă mai dormi. Trezeşte-te. Natura ţi-a hărăzit o îndatorire : ai de gînd să pleci fără s-o fi împlinit ? Se aude răpăitul tobelor şi glasul trîmbiţei, iar ostaşul nepăsător nu şi-a pregătit armele. S-au ivit zorile, iar ochii călătorului leneş încă nu s-au deschis ; vrei oare să te asemeni acestor nebuni ? Cel ce venise s-a apucat să înalţe o clădire şi a plecat. După el, un altul. Un al treilea şi-a irosit şi el puterile pentru acelaşi monument al

deșertăciunii și apoi a pierit și el ca și cei dinaintea lui. Nu ar trebui oare să te rușinezi de îndîrjirea acestor oameni, pusă în slujba nimicniciei ? Nu te-ai împrietenit cu un om înșelător și totuși nu vezi că nimic nu-i mai înșelător decît lumea care trece. Moartea îl seceră fără deosebire și pe cel rău, și pe cel bun, doar că pe acesta din urmă îl așteaptă răsplata. Nefericit este cel ce va muri fără să se fi pocăit. Pocăiește-te deci, schimbă-te. Grăbește-te să-ți rînduiești în mormînt merindele pentru drum. Se apropie clipa. Viața e ca zăpada. Ce a mai rămas din ea la sfîrșitul lui august ? E tîrziu, dar încă se mai poate, cu condiția să nu îngădui farmecului desfătării să te înlănțuie. Hai, Saadi, scutură-te".

Poetul adaugă : „Am cîntărit îndelung aceste lucruri ; am văzut că acesta este adevărul și m-am retras într-un loc singuratec. Am părăsit societatea omenească. Mi-am șters din minte toate cuvintele deșarte pe care le auzisem. Mi-am propus ca pe viitor să nu mai rostesc nici o vorbă inutilă ; am luat această hotărîre în sinea mea și am respectat-o, pînă cînd o dată, mi-a fost adus în sihăstria mea un cunoscut, care se ducea la Mecca în urma unei caravane, cu merindele și catîrul său ; omul avea un caracter fermecător și o minte veselă, dar severă. A încercat să mă antreneze într-o discuție ; zadarnic : n-am rostit nici un cuvînt. În ceasurile ce au urmat, am vorbit doar ca să-i aduc la cunoștință hotărîrea mea de a-mi petrece aici, departe de oameni, liniștit, obscur, neștiut de nimeni, puținele zile ce-mi mai rămăseseră de trăit, slăvindu-l pe Dumnezeu în tăcere și subordonîndu-mi toate acțiunile acestui unic scop. Dar încîntătorul meu prieten mi-a descris cu atîta duioșie și forță de convingere cît e de bine să-ți deschizi sufletul în fața unui om superior, atunci cînd l-ai întîlnit, încît m-am lăsat convins. Am coborît cu el în grădină. Era primăvară. Trandafirii înfloriseră. Aerul era înmiresmat cu minunatul parfum pe care-l răspîndesc spre seară trandafirii. A doua zi ne-am dus să ne plimbăm și să vorbim, într-o altă grădină. Și aici erau numai trandafiri ce îmbălsămau aerul. Ne-am plimbat toată noaptea. În zori, prietenul meu se apucă să culeagă trandafiri și să-și vîre în sîn petalele. Mă uitam la el și distracția lui îmi inspira gînduri serioase. Îmi ziceam :

Aceasta-i lumea, acestea-i sînt plăcerile, acesta-i omul, aceasta-i viaţa ; şi mă gîndeam să scriu o lucrare pe care s-o intitulez *Mătăniile ;* i-am comunicat prietenului meu această idee. şi el a aprobat-o, iar eu am pus mîna pe condei şi mi-am început lucrarea. Am terminat-o înainte să se fi veştejit trandafirii din sînul prietenului meu".

Sarazinii au nişte maxime de o vigoare şi totodată de o gingăşie extraordinare. Nici o altă naţiune nu este atît de bogată în proverbe. Pildele lor au o simplitate ce mă încîntă. Iată cîteva :

Pe vremuri, trei bărbaţi călătoreau împreună. În drum, dădură peste o comoară. S-au bucurat nespus. Îşi urmară drumul dar îi cuprinse oboseala şi foamea, şi unul dintre ei le spuse celorlalţi : — „Ne-ar trebui ceva de mîncare. Cine se duce să aducă ?" — „Eu", răspunse cel de al doilea. Pleacă şi cumpără bucate, dar pe cînd le cumpără se gîndeşte, că dacă le-ar otrăvi, tovarăşii de drum ar muri şi comoara i-ar rămîne lui, întreagă ; aşadar otrăvi bucatele.

Între timp, ceilalţi doi plănuiseră în lipsa lui să-l omoare şi să împartă comoara între ei. Omul soseşte ; cei doi îl omoară, apoi mor şi ei otrăviţi, şi comoara nu mai e a nimănui.

Un tînăr cinstit şi drăgăstos iubea o fată cuminte şi frumoasă. Aşa am citit [81]. Călătoreau odată pe mare, cu aceeaşi corabie. Nefericită călătorie ! Corabia s-a lovit de stînci şi s-a sfărîmat iar ei erau gata să piară cînd un marinar i-a întins tînărului mîna, ca să-l salveze. Tînărul însă i-a strigat din vîltoarea valurilor : „Lasă-mă pe mine. Salveaz-o pe prietena mea". Oamenii au aflat această faptă generoasă şi au admirat-o.

Mult mai tîrziu tînărul a murit şi a fost auzit spunînd pe patul de moarte : „Femei, astupaţi-vă urechile cînd vă vorbeşte bărbatul făţarnic, ce-şi va uita prietena în clipele de grea încercare".

Tînărul cu pricina şi iubita lui au trăit fericiţi, iubindu-se cu duioşie.

Învăţaţi lecţia de dragoste de la cel ce o ştie. Acesta este poetul Saadi. El cunoaşte viaţa şi obiceiurile îndrăgostiţilor mai bine decît ştiu doctorii din Bagdad limba arabă. El este cel ce spune : „Dacă ai o prietenă, dă-

ruiește-i inima ta pe de-a-ntregul ; dacă ai o prietenă, să fie singura femeie din lume pe care s-o vezi în fața ochilor tăi. Dacă Leila și Metshnunus s-ar întoarce pe lumea asta, i-aș învăța să iubească".

Năprasnicul fiu al lui Iosif s-a adresat unui credincios din Bagdad și i-a spus : „Bărbat plin de sfințenie, roagă-te pentru mine". Și deîndată, dreptcredinciosul și-a ridicat brațele și ochii spre cer și a zis : „Dumnezeule atotputernic, i-ai viața acestui rege". Iar fiul lui Iosif auzindu-l îi spuse mînios : „Nefericitule, ce rugă ai înălțat ! — Cea mai înțeleaptă și pentru noi și pentru tine. Oare nu-i mai bine să mori decît să fii un asupritor ? !"

Un credincios a avut o revelație : a văzut un rege în rai și un călugăr în iad. Uimit de soarta lor atît de diferită de ceea ce ar fi bănuit ca fiind firese, i-a întrebat pe înțelepți cum a fost cu putință una ca asta, iar ei i-au răspuns : „A fost, deoarece acest rege i-a frecventat pe călugări și acest călugăr i-a frecventat pe regi".

Iată, prietena mea dragă, cei cu care stau de vorbă de cîteva zile încoace. Înaintea lor m-am ocupat de fenicieni, și mai înainte de locuitorii din Malabar, iar înaintea acestora, de indieni.

Am cercetat întreaga înțelepciune a popoarelor și am ajuns la concluzia că nu face doi bani față de duioasa nebunie pe care mi-o inspiră iubita mea. Le-am ascultat sublimele pledoarii și m-am gîndit că un singur cuvînt rostit de prietena mea mi-ar trezi în inimă o emoție pe care înțelepții nu mi-o pot da. Aceștia îmi înfățișau virtutea și imaginile lor mă entuziasmau, dar aș fi preferat de o mie de ori s-o văd pe draga mea, să mă uit la ea în tăcere și să vărs o lacrimă pe care s-o șteargă mîna ei sau s-o soarbă buzele ei. Înțelepții încercau să mă depărteze de voluptate și de beția ei, socotindu-le trecătoare și înșelătoare, iar eu ardeam să le regăsesc în brațele iubitei mele, pentru că se reînnoiesc neîncetat, ori de cîte ori binevoiește ea, pentru că inima ei e cinstită și mîngîierile ei sînt neprefăcute. Înțelepții îmi spuneau : Vei îmbătrîni, iar eu le răspundeam în sinea mea : Anii vor trece și pentru ea, alături de mine. Veți muri amîn-

doi ; eu le răspundeam : dacă iubita mea va muri înaintea mea, o voi plînge și voi fi fericit plîngînd-o. Ea e fericirea mea azi ; mîine, și poimîine, și răspoimîine, totdeauna ea va fi fericirea mea, pentru că nu se va schimba, pentru că zeii au înzestrat-o cu gîndire dreaptă, cu cinste, cu sensibilitate, cu sinceritate, cu simțul adevărului, ceea ce nu se schimbă niciodată. Și mi-am astupat urechile, să nu mai aud sfaturile austere ale filosofilor, și bine am făcut, nu-i așa, draga mea Sophie.

XXVI

Grandval, 3 noiembrie 1759[29]

Moș Hoop a plecat. dar în schimb a sosit o cucoană. Nu e urîtă. Judecînd după timbrul vocii, natura ideilor și tonul cu care se exprimă, are o minte limpede și un caracter blînd. Ori mă înșel rău, ori a suferit mult, deși e tînără. Cei ce au avut necazuri mari se recunosc între ei după anumite semne.

Ultimele veşti primite de la Paris l-au neliniștit pe baron. A investit sume mari în bonuri regale. Îi spunea soției sale : „Ascultă-mă, nevastă, dacă lucrurile vor continua să evolueze în aceeași direcție, îmi vînd caii și trăsurile și cu banii astfel dobîndiți îți cumpăr o haină frumoasă cu glugă și o umbrelută elegantă de soare și apoi îl vom binecuvînta toată viața pe Domnul de Silhouette, care ne-a scăpat de cai, lachei, vizitii, slujnice, bucătari, dineuri, prieteni fățarnici, pisălogi și de toate celelalte privilegii ale bogăției". Iar eu mă gîndeam că dacă n-ai nevastă, copii sau alte obligații care să te facă să dorești bogăția și să nu-ți lase niciodată posibilitatea să zici că ai prea mult, ar fi aproape tot una dacă ești sărac sau bogat. Dacă ești sărac, te expatriezi, te supui străvechiului blestem al naturii ce apasă asupra speței umane, și-ți cîștigi pîinea cu sudoarea frunții. Acest paradox provine, după părerea mea, din egalitatea între stările sociale și din lipsa unei deosebiri, în ceea ce privește fericirea, între stăpînul casei și portarul său. Dacă

sînt sănătos la minte și la trup, dacă am un suflet cinstit și o conștiință curată, dacă știu să deosebesc adevărul de minciună, dacă evit răul și săvîrșesc binele, dacă sînt conștient de demnitatea mea, dacă nimic nu mă înjosește în ochii mei, dacă, departe de țara mea sînt uitat de oamenii a căror prezență m-ar face, poate, să roșesc, n-are importanță dacă mi se zice *milord* sau *sirrah. Sirrah,* în englezește, înseamnă în franțuzește „netrebnic", calificativ pe care cîte un fecioraș de bani gata, cînd e prost dispus, îl aplică valetului său.

A săvîrși fapte bune, a distinge adevărul de minciună, iată ce deosebește un om de alt om ; restul e egal cu zero. Viața e atît de scurtă, autenticele ei exigențe sînt atît de limitate, și cînd mori e atît de puțin important dacă ai fost cineva sau nu ! În final nu e nevoie decît de o pînză grosolană și de patru scînduri de brad.

Din zori, aud sub fereastra mea niște muncitori. Cum s-a luminat de ziuă sînt cu sapa în mînă, răstoarnă brazdele și împing roaba. Mănîncă o bucată de pîine neagră, beau apă din izvor ; la amiază dorm un ceas, de-a dreptul pe pămînt și iar se apucă de lucru. Sînt veseli ; cîntă ; își spun glume bune, deși cam grosolane, care îi înveselesc ; rîd. Spre seară se întorc lîngă niște copii goi în jurul unei vetre afumate, lîngă o nevastă hîdă și îngălată, la un culcuș de frunze uscate, iar soarta lor nu e nici mai rea, nici mai bună decît a mea.

Dumneata ai cunoscut amîndouă situațiile : spune-mi, clipa de față ți se pare mai grea decît cea trecută ?

M-am chinuit toată dimineața să-mi aduc aminte o idee pe care am uitat-o. Cînd am coborît, eram trist ; am auzit vorbindu-se despre mizeria obștească ; m-am așezat fără poftă de mîncare la o masă somptuoasă ; stomacul îmi era încărcat de pe urma mîncării din ajun ; l-am supraîncărcat cu ceea ce am mai băgat în mine ; mi-am luat bastonul și am mers pe jos ca să-mi fac digestia și să mă liniștesc, după aceea m-am așezat și am jucat cărți ca să-mi treacă timpul care mă apăsa. Am un prieten, și nu primesc vești de la el. Am o prietenă și tînjesc departe de ea. Necazuri la țară ; necazuri la oraș ; peste tot numai necazuri. Cel ce nu cunoaște durerea nu se nu-

mără printre copiii omului. Și asta pentru că totul se plătește : binele cu răul, răul cu binele și viața nu înseamnă nimic.

Mîine seară sau luni dimineață ne vom duce să petrecem o zi în oraș ; o voi vedea deci pe acea prietenă după care tînjesc ; îl voi întîlni pe acel prieten tăcut de la care nu am vești. A doua zi însă îi voi pierde din nou și cu cît voi fi fost mai fericit alături de ei, cu atît voi suferi mai mult la despărțire. Așa-s toate pe lume ; sucește-te, învîrtește-te, totdeauna te va incomoda o petală de trandafir îndoită.

O iubesc pe draga mea Sophie ; nimic nu mai prezintă interes pentru mine în afară de dragostea pe care i-o port. În tot ce mă înconjoară, nu văd decît o singură nenorocire posibilă, dar această nenorocire se multiplică și mi se înfățișează într-o sută de feluri ; a petrecut cumva o zi fără să-mi scrie : ce are ? O fi oare bolnavă ? Și iată cum, deîndată mă asaltează și mă chinuie gîndurile negre. Mi-a scris ? Imediat interpretez anapoda un cuvînt indiferent, și o iau razna. Omul nu-și poate nici îmbunătăți, nici înrăutăți soarta. Fericirea și mizeria sa au fost hotărîte de un astru atotputernic. Dacă are mai multe obiecte, învestește mai puțină sensibilitate în fiecare. Cînd nu are decît unul singur, totul se concentrează asupra lui. E comoara zgîrcitului.

Îmi dau seama însă că nu diger bine și că toată această tristă filosofie își are obîrșia într-un stomac prea încărcat. Fie că sînt nesăbuit sau cumpătat, melancolic sau senin, Sophie, te iubesc la fel de mult ; atîta doar că sentimentele mele nu au totdeauna aceeași nuanță.

Omul s-a dus la Charenton să ducă un volum de-al meu și să aducă un rînd de-al dumitale. Pînă s-o întoarce, tremur de nerăbdare și blestem încetineala curierului. Dragoste și digestie proastă. Degeaba îmi zic : Netrebnicul s-a înfundat într-o cîrciumă ; n-a fost în stare să treacă pe lîngă ea fără să intre ; parcă eu aș fi fost mai breaz ? Ce-o mai fi și cu rațiunea asta care sălășluiește aici, incoruptibilă și mă acuză pe mine, și-l scuză pe slujitor ? Oare poți fi și înțelept, și nebun în același timp ?

Azi n-am făcut aproape nimic ; nu știu cum a trecut dimineața și îți scriu aceste rînduri astă-seară ca să mă împac cu mine însumi. Nu mi-am pierdut ziua dacă am consacrat, fie și un sfert de oră, unei conversații cu dumneata. Rămîi cu bine, draga mea Sophie ! Pe mîine seară sau pe luni dimineață, dacă o fi frumos și dacă planurile baronului, mai instabile chiar decît vremea, nu se vor schimba. Păstrează-mi și mie scrisorile surorii dumitale, și cînd îi scrii, adu-i aminte de mine. Strînge-i din parte-mi mîna Domnului de Prisie. Prezintă-i Domnișoarei Boileau respectele și omagiile mele. Iar pe mama dumitale, las-o să mă uite, dacă aceasta este dorința dînsei.

Noua noastră musafiră trece cîntînd pe coridor. Mi se pare că are voce. Rămîi cu bine, draga mea. Să fii cuminte ca și pînă acum. În ceea ce mă privește, urmez întocmai sfaturile pe care le dau. Ți-am spus-o de nenumărate ori și, cu cît trece vremea, cu atît mă conving mai mult că așa este pentru mine : nu există și nu va exista niciodată decît o singură femeie pe lume. Și cine e această femeie ? Este draga mea Sophie ; ea se gîndește la mine, dar nu-mi scrie. Spun asta fiindcă mesagerul meu s-a întors de la Charenton fără scrisori.

Sînt supărat : mai bine mă culc imediat, ca nu cumva să bombăn pe nedrept și să merit astfel epitetele pe care i le adresez slujitorului meu, căci, la urma urmei, ce vină are el că la Paris nu mi se scrie și că eu sînt necăjit.

XXXI

31 august 1760 [83]

Aceasta este a patra. Am fost foarte îngrijorat în legătură cu prima. Credeam că a fost interceptată, de cine însă ? Ai primit-o la Châlons [84]. Următoarele două ți-au fost scrise la Vitry [85], pe adresa Domnului de Maux [86] ; una, sub sigiliul Domnului de Courteil [87], în care îți uram la mulți ani și te rugam să-mi spui cum și pe ce cale să-ți trimit bucheţelul ce-ți era destinat [88], cealaltă, direct prin

poștă, în care îți dădeam raportul cu privire la viața mea din ziua cînd te-am pierdut.

Ieri, sîmbătă seara, D'Aminaville [89] mi-a trimis scrisorile dumitale numărul 4 și 5. Judecînd după nevoia pe care o am eu de a auzi vorbindu-se despre dumneata, crezi oare că nu-mi dau seama că și dumneata o resimți la fel de acut ? N-aș fi îndeajuns de iubit și nici n-aș iubi îndeajuns, dacă zilele de poștă n-ar fi și pentru dumneata, și pentru mine zile de sărbătoare. Dar, din moment ce este o bucurie atît de mare pentru amîndoi, din moment ce a ne scrie este singura noastră consolare, din moment ce acest unic mod de comunicare trebuie să ne țină loc de toate, vreme de cel puțin două luni, să încercăm, dacă se poate, să facem diverse aranjamente precise în legătură cu corespondența noastră.

Deoarece ai utilizat alternativ adresa lui Grimm și pe aceea a Domnului D'Aminaville, atunci cînd nu găsesc nimic pe quai des Miramionnes, dau fuga pe rue Neuve-Luxembourg. Distanța e respectabilă de la Orangerie pînă la Porte Saint-Bernard, totuși, niciodată nu regret cursa făcută, iar dacă uneori mă simt obosit, înseamnă că m-am întors cu mîna goală. Dacă mă gîndesc bine, draga mea, cred că e mai indicat să ne limităm cîtăva vreme doar la adresa Domnului D'Aminaville.

Grimm e la Chevrette [90]. Ce fericit ar fi acolo dacă... — Dar, de fapt doar cît doarme acolo, în rest nimic. Îți dai seama ce bucurie pe capul lui dacă i s-ar trimite de la Paris toate scrisorile ce sosesc pe adresa lui ! Ale mele ar fi expediate odată cu ale lui și această neînsemnată călătorie mi le-ar întîrzia cu o zi sau două, iar eu nu vreau una ca asta. Deci, scrie-mi prin domnii Gaudet [91] și d'Aminaville. La rîndul meu, îmi voi adresa scrisorile Domnului Gillet, cînd sub sigiliul Courteil, cînd fără sigiliu, în funcție de locul și ora la care îți voi răspunde. Scrisorile transmise prin d'Aminavillê vor fi totdeauna contrasemnate.

Așadar, te simți bine ? Nu te mai doare sînul ? [92] Picioarele nu ți se mai umflă ? Nu te mai simți obosită ? Foarte bine. De dragul meu, îngrijește-te și fii sănătoasă. În ceea ce mă privește, sper să fiu destul de sănătos ca să fac față muncii și necazurilor mele, și sper că la întoarcere mă vei găsi foarte îndrăgostit și foarte tandru. Nu voi continua

povestirea întîmplărilor zilnice pînă nu voi afla dacă tot ce ţi-am scris ţi-a parvenit. În ultima vreme au apărut foarte multe foi satirice ; ţi le voi trimite atunci cînd vei avea timp să te aşezi în sihăstria dumitale şi să doreşti veşti din lumea pe care ai părăsit-o. Voi aduna cîteva, de nuanţe cît mai diferite ; totodată îţi voi trimite şi mărunţişurile noastre curente şi sper astfel să-ţi dau material suficient că să dobîndeşti toată autoritatea dorită asupra inactivilor dumitale vecini.

Pînă atunci însă, îţi voi vorbi, de pildă, despre un copil de maximum cinci ani plimbat din casă în casă, din Academie în Academie, deoarece cunoaşte destul de bine greaca şi latina, ştie multă matematică, vorbeşte admirabil limba maternă şi dă dovadă de o judecată excepţional de matură ; îl poţi judeca după răspunsul pe care i l-a dat Domnului episcop de Paris. I-a fost prezentat la o masă. După cîteva minute de conversaţie, prelatul ia o piersică şi-i spune : „Copile, vezi această piersică frumoasă ? Ţi-o dau dacă îmi spui unde se află Dumnezeu. — Iar eu îi promit sfinţiei voastre douăsprezece piersici şi mai frumoase dacă sfinţia voastră îmi poate spune unde nu se află“, îi răspunde copilul. Aş fi disperat ca acest copil minune să fie al meu : la cincisprezece ani, va fi mort sau idiot.

D'Alembert a ţinut, la închiderea sesiunii Academiei franceze, un discurs despre poezie,[93] foarte hulit de unii şi foarte lăudat de alţii. Mi s-a spus că a caracterizat *Iliada* şi *Odiseea* drept lucrări plicticoase şi insipide şi că a declarat că *Ierusalimul eliberat* şi *Henriada*[94] sînt singurele poeme epice care se pot citi integral. Uite ce înseamnă să vorbeşti despre lucruri pe care nu le cunoşti bine. E greu să nu spui vreo prostie. Omul acesta nu ştie nici o vorbă din limba lui Homer şi, chiar dacă ar şti, e greu să întreci un tînăr din Arcadia. D'Alembert ar face bine să se limiteze la ecuaţiile lui. Asta îi e meseria. Întîmplarea aceasta mi-a adus aminte de acel geometru mărginit care, sătul să tot audă lumea lăudîndu-l pe Racine, cunoscut lui doar din auzite, se hotărăşte în sfîrşit să-l citească. După prima scenă din *Phèdre*, zice : „Şi ce demonstrează asta ?“ Dacă aş fi fost de faţă, i-aş fi răspuns : „Că nu eşti în stare să simţi nimic, bolovanule !“

A apărut o *Epistolă a Satanei către Voltaire.*[95] Nu-ţi spun nimic despre ea ; ai s-o vezi împreună cu celelalte broşuri de actualitate. Dacă marchizul de Chimènes[96] se ţine de cuvînt, sper să-ţi pot trimite tragedia *Tancrède,*[97] act după act sau poate toată odată. Vezi deci, scumpa mea prietenă. cît de conştiincios mă supun dorinţelor dumitale ; în măsura în care depinde de mine, lumea te va socoti foarte amabilă, acolo, în provincie.

Îţi voi vorbi despre inima mea doar atunci cînd nu voi avea de relatat anecdote din capitală. Ai merita să închei această scrisoare, fără măcar să-ţi spun că te iubesc, dar nu pot ; n-ai de ce să-mi mulţumeşti, căci pentru mine, nu pentru dumneata îţi spun că te iubesc din tot sufletul, că mă gîndesc fără încetare la dumneata, că-mi lipseşti în fiece clipă, că ideea de a nu te avea alături mă chinuieşte cîte-odată chiar fără să fiu conştient de ea ; că, dacă uneori mi se întîmplă să nu ştiu ce caut, şi cum mă reculeg cît de cît, îmi dau seama că pe dumneata te caut ; că, dacă vreau să ies în oraş fără totuşi să ştiu unde să mă duc, de îndată ce mă gîndesc bine, îmi dau seama că mă îndrept spre locurile pe unde ai fost dumneata ; că, dacă mă aflu în mijlocul unor oameni amabili şi simt totuşi cum mă cuprinde, fără voia mea, plictisul, e de ajuns să mă analizez bine ca să-mi dau seama că fenomenul se produce fiindcă nu am speranţa de a te vedea o clipă şi că desigur numai această speranţă mă ajuta mai înainte să îndur povara timpului.

Ţi-aş spune eu multe, dar nu eşti demnă să ştii toate astea şi eram foarte hotărît să ţi le tăinuiesc. Dar, draga mea, sper cel puţin că nu vei fi prostuţă şi nu vei lua în serios o glumă. Îmi eşti dragă şi dacă îţi dă în gînd vreo modalitate de a scurta veşnicia absenţei dumitale, spune-mi-o repede, ca s-o pun în aplicare. Dacă aş putea să te fac să dormi două luni, aş face-o cu atît mai bucuros cu cît puterea de a-ţi dărui un atare somn ar presupune-o şi pe aceea de a te ajuta să visezi şi astfel ţi-aş dărui, nu prea des însă, vise frumoase.

Pentru Dumnezeu, spune-mi dacă ai primit scrisorile mele ; spune-mi cum să-ţi trimit cutia.

Îţi sărut mereu ultimele două scrisori. Acolo se află litere scrise de tine şi, pe măsură ce le scriai, mîna ta

atingea spaţiul ce avea să fie ocupat de ele, ca şi intervalele ce aveau să le separe.

Rămîi cu bine, draga mea. Vei săruta capătul acestui rînd, căci şi eu l-am sărutat ; aici, aici. Rămîi cu bine.

XXXIII

5 septembrie 1760 [95]

Nu ştiu cum se face, dar mai ai încă de primit trei sau patru scrisori de ale mele, iar toate ale dumitale îmi vin două cîte două. Aceste dereglări îmi sporesc bucuria cînd le primesc şi nerăbdarea cînd le aştept. Oare nu voi afla niciodată cu precizie cum s-a desfăşurat acea călătorie ? Poţi să-mi spui ce vrei cu privire la sănătatea dumitale, tot nu pot să cred, căci abia am citit că iar ai guturai şi că vocea îţi este prea voalată ca să citeşti cu glas tare.

Nu te teme de d'Aminaville, tot ce face, face bine. Utilizează în continuare această cale, dar linişteşte-mă în privinţa Domnului Gillet al dumitale. Încă n-am fost în situaţia să-i dau a înţelege Domnului Bucheley că a fost păcălit de colegii săi, dar am s-o fac.

Sînt încîntat că situaţia Domnului Desmarets nu e chiar atît de proastă pe cît mă temeam. Am vrut să te fac să pricepi că Domnul de Saint-Géni e extrem de bolnav şi că atît colegii săi, care îl iubesc, cît şi şefii săi, care îl stimează, îl regretă ca pe un om deosebit, ce va rămîne prea puţin printre ei. Draga mea, cei buni se duc şi cei răi rămîn. Ai grijă de dumneata.

Nu înţeleg acel *dacă* ; urmează după descrierea îngrijirilor acordate de sora dumitale ; explică-mi-l fără ascunzişuri.

Trecuse multă vreme de cînd nu-i văzusem nici pe Grim, nici pe Doamna d'Epinai, cînd Grim a venit să vadă *Tancrède*, iar Doamna d'Epinai să-şi scoată o măsea. Întîmplarea a făcut să asist la operaţie şi prietenia m-a dus după-amiază la spectacol. Dacă am timp, îţi povestesc.

Nu prea mai ţin minte *Fastele* şi *Tristele* de Ovidiu : cît despre *Metamorfoze*, mi-au plăcut totdeauna ; există

acolo și înflăcărare, și imaginație, și pasiune, iar din cînd în cînd, chiar lucruri sublime. Vezi cearta lui Ajax și Ulise pentru armele lui Ahile, Euripide, Sofocle, Homer și Vergiliu n-ar fi scris mai bine. E foarte frumos și fragmentul în care descrie capul lui Orfeu plutind pe apele Hebrului, limba lui care încă se mai căznește să pronunțe numele Euridicei și valurile atingînd corzile lirei sale și stîrnind sunete duioase și armonioase ce înfioară malurile și pădurile din preajmă. Oare nu va sosi niciodată acea perioadă fericită cînd voi fi întru totul al dragei mele Sophie și al acestor divini bărbați, cînd nu voi mai face altceva decît să te iubesc și să-i citesc ? O pagină elocventă, un vers frumos, o privire, un zîmbet,. o vorbă bună de la Sophie mă pot exalta aproape în aceeași măsură. Tot ceea ce poartă amprenta adevărului, măreției, hotărîrii, cinstei, mă emoționează și mă înalță sufletește.

Voi relua jurnalul de la ultima scrisoare. Venisem încoace. Îți scrisesem. Se făcuse tîrziu. D'Aminaville m-a invitat la el la cină și am acceptat ; sînt un lacom : am mîncat o tavă întreagă de plăcintă ; peste asta am mai înghițit trei sau patru piersici, vin obișnuit, vin de Malaga și o ceașcă mare de cafea. Se făcuse unu noaptea cînd m-am întors acasă ; m-am perpelit în pat ca pe jăratec, n-am închis ochii nici un pic. Am făcut cea mai straşnică indigestie. Ziua următoare am băut numai ceai ; a doua zi m-am simțit destul de bine ca să mă duc să văd *Tancrède.*

Iată ce părere am :

Lucrarea se sprijină pe un vîrf de ac și progresează cum poate, dar defectele de construcție sînt răscumpărate de o infinitate de detalii neasemuit de frumoase. Actul întîi e rece, totuși discerni germenele unor lucruri extrem de interesante. Și actul doi e tot rece. Actul trei constituie unul dintre cele mai frumoase lucruri pe care le-am văzut vreodată : este o înșiruire de tablouri mărețe și patetice. Există un „moment cînd scena rămîne mută și spectatorul dezolat : Aménaïde, tîrîtă de către călăi spre locul execuției, îl recunoaște pe Tancrède : din piept îi țîșnește un strigăt sfîșietor, genunchii i se pleacă, leșină, oamenii o așază pe o piatră ; trebuie să fii de față ca să-ți dai seama ce efect are această scenă ; și apoi închipuie-ți

patruzeci de persoane pe scenă : Tancrède, Argire, cavalerii, poporul, Aménaïde şi călăii.

Actul patru e lipsit de acţiune, dar plin de pasaje bune. Cît despre actul cinci, nici nu mai ştii ce-i cu el : e lung, lung, lung, rece, încîlcit, cu excepţia ultimei scene, care iarăşi, e foarte frumoasă.

Nu ştiu cum de a putut poetul să se hotărască să-l ucidă pe Tancrède şi să-şi încheie piesa printr-o cumplită catastrofă. Eu unul, fără îndoială, i-aş fi făcut fericiţi pe oamenii aceia. Saurin [99] mi-a spus că în acest caz n-ar mai fi fost vorba despre o tragedie şi Grimm i-a răspuns : „Ei şi ?“ Ar fi fost desigur mai bine, dar ar fi necesitat mai mult geniu.

D'Aminaville nu e de acord cu cei ce caută moartea, fiindcă s-au ataşat de o femeie nestatornică ; îmi spunea : „Dacă ai iubi şi ai fi înşelat, ce ai face ? — La început, am răspuns eu, mi-ar fi tare greu să cred una ca asta ; cînd aş dobîndi certitudinea că aşa este, cred că aş renunţa la tot ceea ce-mi place, m-aş retrage undeva, la ţară, la capătul lumii şi acolo aş aştepta fie sfîrşitul vieţii mele, fie uitarea afrontului ce mi s-a făcut“. Natura, care ne-a condamnat să îndurăm tot soiul de necazuri, a îngăduit ca, fără voia noastră, timpul să le atenueze pe toate : din fericire, pentru conservarea nefericitei speţe umane, aproape nimic nu rezistă consolării aduse de timp. Tocmai acest lucru mă face uneori să las orice scrupul deoparte şi să-mi doresc o boală gravă, care să mă răpună. Îmi zic : Voi înceta să mai sufăr şi după cîţiva ani, acesta fiind un termen foarte lung acordat durerii amarnice a prietenilor mei, oamenii vor resimţi un fel de duioşie molcomă atunci cînd îşi vor aduce aminte de mine, cînd vor vorbi despre mine şi cînd mă vor plînge.

Îţi expediez împreună cu această scrisoare şi *Discours sur la Satyre des Philosophes.* [100] I se atribuie Domnului de Saint-Lambert ; este o lucrare foarte moderată asupra căreia, aici, s-a emis în unanimitate aceeaşi părere. Voltaire îi citise lui Grimm *Tancrède* cînd a fost la Geneva şi îi spusese cu privire la tablouri şi simplitate : „Vezi, dragul meu, că am aplicat preceptele prietenului dumitale“, şi afirmaţia era îndreptăţită.

Nu știu încă dacă nu cumva săptămîna viitoare má voi duce să petrec cîteva zile la castelul Chevrette. Vor cu toții să refac *Le Joueur* [101] și să-l încredințez Comediei Franceze. Aceasta-mi va fi ocupația.

Rămîi cu bine, duioasa mea prietenă. Te iubesc din tot sufletul ; este un sentiment pe care nimic nu-l poate slăbi, dimpotrivă uneori mi se pare că se poate chiar întări. Cînd sînt alături de dumneata, cînd te privesc sau cînd mă aflu în brațele dumitale, mi se pare că niciodată nu te-am iubit atît de mult ca în clipele acelea. Nu-i însă decît o iluzie. Cum s-ar putea ca amintirea fericirii să nu cedeze pasul fericirii însăși ? E oare posibil să compari exaltarea trecută cu beția prezentă ? Te aștept ca să-mi dau seama.

Sîntem abia în 5 septembrie. Ce greu trece timpul ! Rămîi cu bine.

XXXV

La Chevrette, 10 septembrie 1760 [102]

Să nu cumva să-ți închipui una ca asta, draga mea, nu-i vina poștei, nici a mea ; eu unul sînt punctual, iar poșta își vede de treabă în ritmul ei normal. Scrisorile mele zac însă cîte trei sau patru zile pe biroul Domnului substitut și între timp dumneata te necăjești, iar pe mine mă apucă disperarea. Cred că ai fi fost foarte mulțumită dacă m-ai fi auzit duminică seara blestemînd sigiliul Domnului Courteille și spunîndu-i Domnului D'Amilaville niște năzdrăvănii care ar fi jignit pe oricine în afară de el ; avînd în vedere că-mi cunoaște întrucîtva nebunia, i s-a făcut doar milă de mine.

Iată un exemplu de faptă rea, care nu-mi inspiră nici un fel de remușcare ; cînd îmi revin după aceste accese de violență deplasată, cum le numesc ei, sînt din nou așa cum trebuie să fiu și-mi vine să zic : Oameni buni, ori rupeți orice fel de relații cu indivizii pasionați, ori fiți pregătiți sufletește să înfruntați asemenea ieșiri nelalocul lor ; cînd bate vîntul te închizi în casă sau te resemnezi să-ți intre praf în ochi.

Mă aflu la castelul La Chevrette, unde ți-am primit scrisoarea numărul 11. Trebuia să vin sîmbătă seara ; le-o promisesem solemn ; dar cum să pleci înainte de a fi primit biletul așteptat duminică ? Am rămas pe loc. Biletul a sosit, am răspuns, și luni seara am venit încoace, unde nu mai sperau să mă vadă. Grimm și cu mine ne-am încrucișat pe drum. În consecință, următoarele două zile am rămas singur cu prietena lui.

Ne-am petrecut timpul în conversații cînd glumețe, cînd serioase ; cîte un joc de cărți ; cîte o plimbare împreună sau separat și multă, multă lectură, meditație, liniște, singurătate, odihnă.

Miercuri, Grimm s-a întors pe la unsprezece seara ; vreme de două ore am fost foarte îngrijorați ; era beznă și ne temeam să nu i se fi întîmplat ceva.

Acum sîntem trei, pînă lunea viitoare. Ce fac eu ? Ce fac ei ? Dimineața, el stă singur în camera lui și lucrează. Ea stă singură în camera ei și se gîndește la el. Eu stau singur în camera mea și-ți scriu ; înainte de masa de prînz ne vedem cîteva minute. Mîncăm. După-masă, o partidă de șah ; după șah, plimbare ; după plimbare, fiecare se retrage în camera sa ; după aceea, stăm de vorbă ; după ce stăm de vorbă, cinăm ; după cină iar stăm puțin de vorbă ; și astfel se va încheia o zi liniștită și neprihănită, în timpul căreia ne vom fi distrat, vom fi muncit, vom fi gîndit, ne vom fi instruit, stimat și iubit și ne vom fi destăinuit totul.

Oare vei fi totdeauna necăjită și nu-mi va sta în putință să te fac fericită ? De îndată ce-mi place un lucru, de îndată ce-mi propun să-l dobîndesc, trebuie neapărat să se întîmple ceva neplăcut, care să strice tot. Mă gîndeam cu plăcere că vei citi *Tancrède* exact în momentul cînd eu voi vedea piesa. Îmi ziceam : Ce plăcere îi va face acest pasaj ! Ori de cîte ori va auzi acel *Eh bien ! mon père ?* o s-o podidească lacrimile. Credeam că ne vor uni aceleași senzații ; eram încîntat că, deși la șaizeci de leghe depărtare unul de celălalt, vom resimți aceiași bucurie ; și iată că dumneata nici măcar nu ai primit piesa.

Consider că dai dovadă de mult curaj, făcîndu-i mamei dumitale asemenea mărturisiri și dîndu-i asemenea răspunsuri. Poate că, dacă ai fi îndrăznit s-o faci mai devreme,

situația noastră ar fi fost mai bună. Pînă la urmă, oamenii lasă în plata Domnului lucrurile pe care nu mai speră să le poată împiedica.

Un pachet primit de Domnul Gillet dimineața ! Dimineața ! Draga mea, e cu neputință : nu vreau să nedreptățesc pe nimeni, dar, fără voia mea, bănuiesc o indiscreție. Te rog uită-te bine dacă sigiliile sînt întregi. Realmente, neserioșii de parizieni sînt în ansamblul procedeelor lor mai corecți decît preacinstiții provinciali : o nefericită curiozitate măruntă le este îndeajuns ca să comită o faptă josnică, pe care cei dintîi n-ar săvîrși-o decît mînați de interese majore, ceea ce se întîmplă rareori.

Dacă ți-am mai scris și altele ? Te mai îndoiești ? Ai de primit trei sau patru, în afară de aceasta. Dar cum aș putea să scurtez intervalele ce te necăjesc ? Rolul meu este să nu las nici un curier să plece cu mîinile goale, și în acest sens poți conta pe mine.

Ce cred despre acea epistolă ? Că este o acumulare de atrocități scrise fără efort. Dacă ai fi în locul lui Voltaire, ți-ai da seama de deplina sa platitudine, dar te-ai simți profund jignită. Pe ici, pe colo, apar unele critici pe care nu le poți primi cu sînge rece. În rest, nu te teme că acele hîrtii ar putea avea vreo consecință supărătoare. Cine le citește ? Și apoi, idolul este atît de calomniat, încît chiar și copiii îl scuipă în ochi.

Gaschon s-a interesat, sîmbătă, de mine ; nu l-am văzut de mult și mă mustră cugetul : are un suflet foarte elegant, e un om care se avîntă fără frică și nu dă niciodată înapoi.

Îți voi trimite imediat cutia, numai să știu pe adresa cui s-o expediez.

Draga mea prietenă, te rog nu mi-o lăuda prea mult pe sora dumitale ; îmi face rău, nu știu de ce, dar așa e.

Ziua de sîmbătă am petrecut-o făcînd puțină ordine în cufăraș. Am adus încoace *La Religieuse*,[103] la care am de gînd să lucrez, dacă voi avea timp. Aici am găsit *Le Joueur* ; toți încearcă să mă convingă să adaptez piesa moravurilor noastre. E destul de greu. Grimm a citit-o în sfîrșit și e încîntat.

Miercuri au fost aici Domnul de Saint-Lambert și Doamna d'Houdetot. Domnul de Saint-Lambert este un

om absolut încîntător ; cît despre Doamna d'Houdetot, e greu să aibă cineva mai multă finețe și sensibilitate decît dînsa. Orele petrecute cu acești oameni au zburat ca vîntul și ca gîndul. Doamna d'Houdetot mi-a spus, cu privire la un bust al lui Platon, pe care l-am dat în schimbul unuia ce-o reprezintă pe Sapho, că am îmbătrînit și că la optsprezece ani n-aș fi făcut un atare schimb.

Sora mea se menține, față de mine, într-o tăcere totală ; îi este rușine sau e supărată. O fi supărată pe ea sau pe mine ? Doamna Diderot primește din cînd în cînd cîte o scrisoare de la dînsa ; le ascunde, dar mie puțin îmi pasă. În fiecare zi i se tot repetă abatelui aflat în convalescență că, fără îngrijirea acordată de sora lui, n-ar mai exista. Îmi place să sper că-i va fi rușine să se poarte urît cu dînsa, cel puțin pînă ce serviciile aduse se vor situa într-un trecut destul de îndepărtat pentru ca abatele să fie doar cusurgiu, nu și ingrat.

Colegii mei m-au lăsat baltă. [10] Nu mi-au predat nimic, iar eu nu lucrez. Dar, spune-mi, te rog, Gaschon ți-a scris ? Se va duce la Isle ori nu ? Încă nu l-ai văzut pe abatele Dumoncet ? Maimarii ordinului său au pierdut de curînd un proces împotriva unui simplu călugăr, proces ce-i dezonorează. Aș avea o mulțime de lucruri să-ți spun despre Grimm, Doamna d'Epinai, despre Saurin, baron, D'Amilaville, Domnul de Saint-Géni, despre Voltaire ; nu am însă nici timp nici loc. Voltaire tocmai a publicat *Recueil des satyres du jour*, ediție revăzută, corectată și adăugită. O să ți-o expediez de îndată ce voi face rost de ea. Încă nu am văzut-o pe Domnișoara Boileau. M-am întîlnit ieri, în parcul nostru, cu Domnul magistrat, care mi-a spus că și dînsa a fost tot timpul la țară.

Dar dacă o țin tot așa, voi încheia fără să apuc să-ți spun că te iubesc. Faptul că-ți dau atîtea detalii privind fiecare clipă a vieții mele dovedește clar că simt cît de mult te interesează persoana mea ; nu dovedește însă în aceeași măsură cît mă interesezi dumneata pe mine. Draga mea, fă toate presupunerile care-ți convin și fii sigură că tot va fi mai puțin decît este !

Rămîi cu bine. *Azi, 10 septembrie 1760.*

XXXVII

La Chevrette, 17 septembrie 1760 [105]

Îţi scriu la repezeală. Unul din pictorii noştri pleacă peste un sfert de oră şi trebuie să ducă un bilet la Hôtel de Clermont-Tonnerre. Îi dau şi eu mîzgăleala aceasta. Nu te mai întreb nimic în legătură cu aranjamentul dintre filosof şi draga noastră soră. Aşezasem pe birou toate scrisorile dumitale şi mă pregăteam să-ţi răspund la tot ceea ce s-ar fi putut să fi omis dar, de cinci-şase zile incoace, este atîta agitaţie în casa asta, încît abia noaptea tîrziu, dacă mai apuci un moment liber.

Mi s-a întîmplat un mic accident. Mă dusesem să mă plimb în jurul unui bazin enorm, pe care sînt nişte lebede. Păsările îşi apără domeniul cu atîta străşnicie, încît de îndată ce te apropii de bazin vin cu toatele spre tine în zbor. M-am jucat făcîndu-le să zboare de colo-colo ; cînd ajungeau la un capăt al împărăţiei lor, imediat se pomeneau cu mine la celălalt capăt. Ca să realizez una ca asta, trebuia să fug cît mă ţineau picioarele ; tocmai alergam aşa cînd m-am împiedicat de o bară de fier ce slujeşte drept cheie acelor orificii practicate în toate bazinele pentru împrospătarea apei. M-am izbit atît de tare încît muchia barei aproape că mi-a tăiat în două catarama pantofului ; m-am lovit la picior şi aproape mi l-am rupt. Ceea ce nu m-a împiedicat să fac haz de căzătura care mă ţine în papuci, cu piciorul întins pe un taburet.

Am profitat de această perioadă de recluziune şi odihnă ca să pozez ; mi se face un portret admirabil. [106] Sînt reprezentat cu capul descoperit, în haină de casă, descheiat la guler, stînd într-un fotoliu, cu capul sprijinit de mîna stîngă, care la rîndu-i se sprijină pe braţul drept, cu privirea pierdută meditativ în zare. Şi într-adevăr, pe această pînză meditez, trăiesc, respir, sînt însufleţit ; dincolo de frunte mi se văd parcă gîndurile. Doamna d'Epinai este pictată odată cu mine ; astfel ţi-am spus implicit cui sînt destinate cele două tablouri. Dînsa se sprijină pe o masă, cu braţele încrucişate, cu capul puţin întors, ca şi cînd s-ar uita într-o parte ; părul lung, negru, îi este strîns

cu o panglică ce-i încinge fruntea; cîteva bucle au scăpat din strînsoarea panglicii. Unele îi cad pe piept, celelalte pe umeri, evidenţiindu-le albul imaculat. Poartă o rochie simplă şi fără zorzoane.

Contam să mă întorc astă-seară la Paris; accidentul şi portretul mă ţin pe loc pînă duminică. Duminică plecăm cu toţii. Grimm se va duce luni la Versailles; Doamna d'Epinai, tot luni, la Grandval; eu voi rămîne la Paris.

Am sosit la Chevrette exact în momentul cînd Saurin pleca de aici la Montigny, la Domnul Trudaine [107]; am primit două sau trei scrisori încîntătoare de la el, jumătate în versuri, jumătate în proză. În ultima, sub pretextul că-mi dă sfaturi cu privire la primejdia de a te uita prea de aproape la nişte ochi mari şi negri, îi face Doamnei d'Epinai o declaraţie foarte fină. La început a fost puţin îngrijorată. Îngrijorarea dînsei a constituit subiectul uneia dintre conversaţiile noastre; din toate lucrurile deosebite pe care mi le-a spus n-am reţinut decît unul singur, şi am să te rog să i-l repeţi surorii dumitale.

Eu îi spuneam ceea ce-mi spusese sora dumitale, la Palais-Royal, într-o zi cînd o sfătuiam să pună deîndată stavilă sentimentelor unui om pe care nu-l vrea; ea mi-a argumentat atunci că rişti să te faci ridicolă respingînd nişte avansuri ce ar putea fi negate sau care poate nici nu sînt reale; Doamna d'Epinai mi-a răspuns că e mai bine să te expui ridicolului decît să compromiţi fericirea unui om cumsecade. Fraza e foarte întortocheată, dar o s-o înţelegi.

Rămîi cu bine, duioasa mea prietenă, te sărut din toată inima. Sentimentele mele cele mai tandre îţi aparţin; sentimentele mele cele mai respectuoase îi aparţin Doamnei Le Gendre.

La Chevrette, 17 septembrie 1760.

Oamenii mă sîcîie şi nu mai ştiu ce scriu. Nu voi pierde nici o ocazie să-ţi dau veşti despre mine. În cîteva dintre scrisorile pe care nu le-ai primit încă îţi ceream să-mi explici un anumit *dacă* urmat de cîteva puncte; spune-mi de asemenea ce v-a zădărnicit călătoria la Châlons. Înţeleg din scrisoarea mîzgălită, că Doamna Le Gendre este sau va fi foarte curînd cu dumneata. Am devenit atît

de zănatec, atît de nedrept, atît de gelos ; mi-o vorbești de bine într-o asemenea măsură ; suferi așa de mult dacă cineva îi găsește vreun cusur, încît... nu îndrăznesc să spun mai mult ! Mi-e rușine de cele ce se petrec în sufletul meu, dar nu am nici o putere. Doamna Volland pretinde că surorii dumitale îi plac femeile demne să fie iubite [108] și e evident că te iubește mult ; și apoi călugărița aceea la care a ținut atît de mult ; și apoi felul acela voluptuos și tandru cum se apleacă uneori spre dumneata ; și apoi degetele acelea așa de ciudat împletite cu ale dumitale !

Rămîi cu bine, sînt nebun. Ai vrea să nu fiu ? Cu bine ! Cu bine ! Oare cît va mai trebui să rostesc aceste cuvinte dureroase ?

XXXIX

Grandval. 25 septembrie 1760 [109]

Iată-mă exact în același loc unde mă aflam anul trecut pe vremea asta : sînt oare mai fericit ca atunci ? Nu. Cum așa ? Treizeci de ani de experiență în ceea ce privește trecutul nu sînt de ajuns ca să-mi pierd iluziile în privința viitorului ? Durerea mă uimește totdeauna, iar atunci cînd se ivește o plăcere, mi se pare că mă așteptam la ea.

Duminică seara am plecat cu toții de la Chevrette și am sosit. Doamna d'Epinai și cu mine, luni, între unu și unu jumătate la Grandval, unde i-am găsit pe moș Hoop, pe baron, pe Domnul d'Alainville [110], pe Doamna d'Aine și pe Doamna d'Holback.

Doamna d'Aine e neschimbată. Am mîncat așa cum știi că se mănîncă aici ; e singura casă unde am nevoie să fac multă mișcare seara și să beau ceai dimineața.

După cină, femeile au rămas acasă ; le-am lăsat să-și facă micile lor confidențe, căci, dacă nu s-au văzut cîtva timp, au neapărată nevoie de așa ceva ; noi am încercat să facem o plimbare lungă, deși pămîntul era cam moale iar cerul acoperit de nori la apus ne amenința cu o ploaie strașnică.

Am revăzut dealurile pe care de atîtea ori ţi-am purtat imaginea şi mi-am plimbat visurile, şi Chennevière, ce încununează dealul, şi Champigny, ce-l împodobeşte ca un amfiteatru, şi trista, şerpuitoarea mea prietenă, Marna.

Cele două fiice ale Doamnei d'Holback [111] sînt la o doică din Chennevière. Cea mare e frumoasă ca un înger : are o feţişoară rotundă, nişte ochi albaştri, mari, buze subţiri, o gură mereu zîmbitoare, un obraz extrem de alb şi îmbujorat, iar împrejurul unei frunţi dintre cele mai frumoase, un păr castaniu. Mezina e o grămăjoară de grăsime, din care nu deosebeşti altceva decît culorile alb şi roz.

Pe la şapte ne-am întors şi ne-am odihnit puţin. Cucoanele s-au dezbrăcat. Am început apoi obişnuitul nostru pichet. După cină, doamnele s-au retras, iar noi am filosofat puţin, de-a-npicioarelea, cu sfeşnicele în mînă.

Ce conversaţie interesantă ţi-aş relata, dacă aş avea timp ! Era vorba despre chinezi. Moş Hoop şi baronul sînt entuziasmaţi şi au de ce, dacă tot ceea ce se povesteşte despre înţelepciunea acestor popoare este adevărat ; eu unul, nu prea am însă încredere în naţiunile înţelepte.

Printre altele, imaginează-ţi un popor ale cărui legi prevăd recompense pentru acţiunile virtuoase şi unde monarhul este subordonat unui consiliu de cenzori, care-l ceartă cînd greşeşte şi-i scrie istoria domniei cît mai este în viaţă.

Acest consiliu al chinezilor este alcătuit din doisprezece mandarini. Se întrunesc cu toţii în fiecare zi. În sala de consiliu se află o ladă mare, toată numai ferecături, dar cu o despicătură în capac pe unde se aruncă diverse memorii parafate ce vor sluji la întocmirea istoriei domniei. Aceste memorii constituie încă de pe acum o colecţie de trei, patru sute de volume.

Tatăl celui ce domneşte acum a vrut să ştie cum se vorbeşte despre el în aceste memorii. Curiozitatea sa dovedeşte că era un monarh rău, căci un om de omenie n-ar fi făcut una ca asta : a pus să se deschidă lada sacră şi a descoperit că nedreptăţile domniei erau înfăţişate într-o lumină necruţătoare. Se înfurie pe loc, îl cheamă pe preşedintele consiliului, îi reproşează îndrăzneala avută şi pune să i se taie capul. Această atrocitate n-a fost omisă din memoriile depuse în ziua următoare, iar noului pre-

şedinte i s-a tăiat de asemenea capul ; şi urmaşul său a avut aceeaşi soartă. Cel de al patrulea s-a înfăţişat fiarei sălbatice ; în faţa lui mergea un sclav ce căra un sicriu, şi iată ce i-a spus împăratului : „Vezi bine că nu mă tem de moarte, căci uite-mi coşciugul, poţi să-mi iei capul. Degeaba nădăjduieşti să reduci adevărul la tăcere. Totdeauna va rămîne o voce care să vorbească, orice ai face. Porunceşte să mi se taie capul ; mai bine mort decît supus unui stăpîn hotărît să-i ucidă pe toţi oamenii cinstiţi din împărăţia sa".

Monarhul, impresionat de curajul mandarinului, s-a schimbat şi a devenit mai bun ; şi odată devenit mai bun, pariez că n-a mai pus să se deschidă lada.

Dumitale, draga mea, îţi povestesc faptele mele cele mai neînsemnate ; dacă aflu un lucru care-mi place, mi se pare că memoria mea îl înregistrează numai ca să ţi-l poată relata.

Se mai spun încă multe altele întru lauda chinezilor, dar nu prea sînt dispus să le cred. Am afirmat că oamenii sînt pretutindeni deopotrivă, că trebuie să te aştepţi să aibă aceleaşi vicii şi aceleaşi virtuţi. [12]

XLI

La Chevrette, 30 septembrie 1760 [13]

Uite, draga mea, Desmarest al dumitale nu-i bun de nimic : n-are stofă nici de om cinstit, nici de pungaş. Dacă încă nu este complet stupid, nu va întîrzia să devină. În rest, dacă te uiţi cît de cît la consecinţele faptelor şi la contradicţiile oamenilor, constaţi că majoritatea se nasc pe jumătate proşti şi pe jumătate nebuni, lipsiţi de caracter ca şi de fizionomie ; nu sînt în stare să opteze nici pentru viciu, nici pentru virtute ; nu ştiu nici să-i jertfească pe ceilalţi, nici să se sacrifice şi, fie că săvîrşesc binele, fie că fac rău, sînt nefericiţi şi mi-e milă de ei.

Aceste idei se leagă de altele pe care le-am susţinut ieri la masă ; cam imprudent din partea mea, căci constituiau o hrană prea grea pentru delicatul nostru stomac.

Şi asta fiindcă nu pot să nu admir natura umană, chiar cînd, uneori, este atrace. Ziceam, de pildă, că un om a fost condamnat la moarte pentru nişte afişe, şi a doua zi după execuţia lui' s-au găsit la colţul străzilor altele şi mai subversive. Un hoţ este executat şi, în mulţimea celor ce asistă, alţii fură şi se expun aceluiaşi supliciu ce se desfăşoară sub ochii lor. Cît dispreţ faţă de moarte şi totodată faţă de viaţă ! Dacă cei răi n-ar da dovadă de asemenea energie în ceea ce priveşte fărădelegile, cei buni n-ar da dovadă de asemenea energie în practicarea virtuţilor. Dacă omul slăbeşte şi nu se mai poate ţine de grozăvii, nu se va mai putea ridica nici pînă la măreţie ; încercînd să-l îndrepţi într-o privinţă, îl degradezi în cealaltă. Cînd Tarquinius nu va mai îndrăzni s-o violeze pe Lucreţia, Scevola nu-şi va mai ţine mîna deasupra cărbunilor aprinşi. E ciudat, oamenii sînt în general destul de nemulţumiţi de anumite lucruri, dar cum se ating de ele, cum acestea se înrăutăţesc.

Continuîndu-se convorbirea despre natura umană, am ajuns la următoarea întrebare : cum se face că unii proşti reuşesc totdeauna şi unii oameni inteligenţi eşuează în tot ceea ce întreprind, în asemenea măsură încît ai zice că unii par a fi fost din veac predestinaţi să fie fericiţi şi alţii nefericiţi ? Am răspuns că viaţa este un joc al întîmplării ; că proştii nu joacă destul de multă vreme ca să culeagă roadele prostiei lor, dar nici cei cu scaun la cap ; lasă zarurile din mînă exact în momentul cînd norocul avea să se întoarcă, astfel încît, după părerea mea, un prost norocos şi un deştept nefericit sînt două fiinţe care n-au trăit îndeajuns. Şi uite cam aşa discutăm noi aici.

Ai primit două scrisori de ale mele deodată şi eu două de ale dumitale. Imaginaţia mea a luat-o razna, zici dumneata ? M-am repezit la concluzii necugetate ? Foarte bine ; dar nişte fiinţe rău intenţionate, invidioase pe fericirea noastră, exact aşa ar proceda. Şi aşa ar reuşi s-o facă pe draga mea Sophie odioasă mamei sale ; şi cu delicateţea cum rămîne ? E un cuvînt lipsit de sens dacă nu înseamnă să presimţi lucrurile mărunte care ar putea jigni, răni, întrista, umili, păgubi, şi să acorzi prietenilor, fără măcar să se bage de seamă, grija aceea pe care nu sînt îndreptăţiţi s-o aştepte de la cei nepăsători şi pe care degeaba ar aş-

tepta-o de la bunăvoința grosolană și mărginită a oamenilor obtuzi, incapabili să poarte cuiva de grijă.

Trebuie să știți amîndouă că vă raportez fără încetare la ideea pe care mi-am făurit-o despre inteligența și caracterul vostru, iar această măsură nu este una obișnuită. Majoritatea celorlalți oameni ar părea foarte mici dacă li s-ar aplica o atare măsură. Oamenilor de rînd nici nu le-aș face cinstea să remarc asemenea fleacuri ; vouă vi le voi reproșa aprig și m-aș supăra dacă nu ați proceda la fel de sever față de mine. Aș vrea să te aștepți din partea mea la tot ce te-ai aștepta din partea lui Dumnezeu, dacă ar fi la fel de bun ca mine sau dacă eu aș fi la fel de puternic ca el și să fii surprinsă ori de cîte ori îți voi înșela așteptările. Uneori sînt un îndrăgostit susceptibil și dificil, dar numai pentru că mor de dragoste față de dumneata ; mă supăr atît de ușor pe dînsa, numai pentru că nimeni pe lume n-o stimează mai mult decît mine. Femei ! îmi veți fi foarte indiferente în ziua în care vă voi lăsa să faceți și să ziceți tot ce poftiți ! Îi iubesc pe cei ce mă ceartă și-s totdeauna gata să-i cert pe cei pe care-i iubesc ; iar cînd nu-i mai cert, nu-i mai iubesc. Dintre toți cei apropiați mie, pe mine mă bombăn cel mai adesea ; dacă în această privință mă prefer prietenilor mei, la urma urmei este pentru că sînt mai dornic să devin eu însumi bun decît să-i perfecționez pe ceilalți.

Sînt totuși foarte mulțumit că nu o recunoști după modul cum ți-am descris-o. Vezi că-ți răspund acum la cea de-a doua scrisoare. Probabil că mînia conducîndu-mi pana, am îngroșat contururile.

Și aceasta-mi aduce aminte de o replică nostimă a pictorului Greuze [114] la adresa Doamnei Geoffrin [115], care-l mîhnise pe bună dreptate sau nu, habar n-am. „Ei drăcie, a zis el, să bage bine de seamă că dacă mă supăr, am s-o pictez". Eu unul spun invers : Ei drăcie, să bage bine de seamă că dacă mă mai supără odată, n-o s-o mai pictez. Poți să spui ce vrei cu privire la nevinovăția atitudinii ei față de bunul Marzon și cinstitul Vialet. Fac apel la inima dînsei, care știe mai bine decît dumneata. De ce mă includ în declamația ei ? Pentru că se adresează tuturor bărbaților și pentru că și eu sînt bărbat ; iar dacă vrei

să admiţi, trebuie să-ţi fi dat seama, citind-o, că nu se adresa cuiva anume, că n-ai putut identifica pe nimeni ; a fost nevoie să te gîndeşti bine şi mînată de simţul dreptăţii să te uiţi în urmă, să-i iei apărarea prietenului dumitale şi să-ţi zici, în sinea dumitale : Vai, dragă soră ! pe acesta iartă-l ! nu-i la fel ca ceilalţi. Între dumneata şi dînsa se stabilea aşadar un dialog în care ea mă acuza şi mă judeca, iar dumneata mă apărai, făcînd apel împotriva sentinţei ; eram deci condamnat şi luptai să mă liberezi de o impresie făurită de dînsa şi poate chiar de către dumneata. Cel ce nedreptăţeşte speţa umană mă nedreptăţeşte ; cel ce ponegreşte prietenia în general tinde să mă monteze fără voia mea împotriva prietenilor mei ; cel ce în prezenţa iubitei mele îşi bate joc de sinceritatea jurămintelor înflăcărate, încearcă implicit s-o facă să-mi considere suspecte comportarea şi sentimentele, ceea ce mă umple de indignare. Dar să lăsăm asta.

Acum mă aflu la Chevrette, de unde îţi scriu. Mîine voi fi înapoi la Paris ; aici e prea multă lume ca să te simţi bine. În mulţime te amesteci cu tot felul de oameni ; indiferenţii se interpun între prieteni, iar aceştia nu mai ajung să se vadă.

Ieri, la cină, stăteam alături de Doamna d'Houdetot, care zicea : „M-am măritat ca să ies în lume, să mă duc la bal şi la plimbare, la operă şi la teatru ; şi n-am ieşit în lume, şi n-am văzut nimic, şi nu m-am ales cu nimic". Îţi dai seama că lumea a rîs de acest „nimic", iar dînsa a adăugat : „Vecinul bea vin şi eu mă îmbăt". Într-adevăr, aveam în faţă un vin alb delicios pe care nu l-am dispreţuit.

Azi-dimineaţă toţi pleacă la vînătoare. Slavă Domnului ! Vor face puţină mişcare, iar noi vom putea fi întrucîtva împreună şi totul va fi cît se poate de bine şi pentru ei, şi pentru noi.

N-am văzut-o deloc pe Domnişoara Boileau ; Domnul de Villeneuve era însă cît pe aci să mă răpească şi să mă aducă încoace într-o cabrioletă. Grimm, cu care se întîlnise la Paris, nu ştiu precis unde, îl rugase să-i facă acest comision şi el acceptase.

Dacă Domnul Gillet a fost cît de cît întreprinzător, eşti probabil în posesia cutiei dumitale [116] ; datoriile mi le voi achita cînd te vei întoarce. Cît de mult te voi săruta ! Mi

s-a strîns inima de pe acum și-mi vine să plîng de bucurie. Puține sînt zilele cînd nu trăiesc, în gînd, clipa aceea ; mi-e cu neputință să-ți zugrăvesc ce se petrece cu mine în acel soi de delir cînd te văd, cînd te cercetez ca să-mi dau seama dacă te-ai simțit bine, dacă ești tot dumneata, dacă ești tot Sophie a mea, dacă ești fericită că-l vezi pe cel ce te-a așteptat atît de mult și te iubește cu atîta duioșie. Te sorb cu privirea ; îmi tremură buzele ; aș vrea să-ți spun ceva, dar nu pot. Ce se întîmplă însă cu mine cînd iluzia dispare și mă trezesc singur ? Îmi pare tare rău de Clairet că nu se simte bine ; te rog să-i spui că nu pot s-o uit atîta vreme cît ține la dumneata. N-o speram atît de curînd pe Doamna de Salignac. Mama dumitale nu se va grăbi oare să se ducă s-o ia pe fiica dînsei ? Cred că Doamna Le Gendre și-a pierdut speranța. Dumneata una nu cazi într-o atare greșeală. Episcopul nu poate înțelege. Și toți acești oameni cumsecade se războiau între ei !

Mîine, sau mai bine zis azi, luni, voi fi la Paris ; mîine îmi fac bagajele ; poimîine mă voi instala la Grandval unde voi sta șase săptămîni. Doamnei d'Epinai i s-a strîns inima ; și mie la fel ; ne obișnuisem unul cu celălalt, ne înțelegeam fără să mai fie nevoie de cuvinte : ne aprobam, ne dezaprobam dintr-o privire ; aceste conversații tăcute îi vor lipsi.

Îmi vei trimite în continuare scrisorile pe adresa quai des Miramionnes, de unde îmi vor fi expediate la Charenton ; voi trimite să mi se ridice corespondența cît mai des cu putință. Știi că oamenii la care voi locui nu au atîția slujitori.

Acest domn d'Amilaville este un om foarte amabil căruia îi place să facă bine semenilor săi și care știe să-l facă într-un mod foarte elegant. Există pe lumea asta doi, trei bărbați de calitate bună și două sau trei femei deosebite, și Providența mi i-a scos în cale. Într-adevăr, dacă merit acest dar, îi apreciez întreaga valoare, și dacă i-o apreciez, nu voi mai fi ispitit să mă plîng de soarta mea ; dacă Providența ar lua cuvîntul și mi-ar spune : „Ți i-am dăruit pe Grimm și pe Uranie ca prieteni ; ți-am dăruit-o pe Sophie ca prietenă ; ți i-am dăruit pe Didier ca tată și pe Angélique ca mamă ; știi cum au fost și ce au făcut pentru tine ; ce ai putea să-mi mai ceri ?“ Nu știu ce i-aș răspunde.

Da, draga mea, îi voi regăsi la Grandval pe toţi cei pe care îi lăsasem acolo, cu excepţia Domnului d'Alainville ; nu voi face nimic din ceea ce presupui : voi mînca, voi bea, voi dormi, voi filosofa seara, te voi regreta în fiecare dimineaţă şi de nenumărate ori în cursul zilei, voi ofta într-un mod indiscret. Doamna d'Holback îşi va da seama şi va rîde de mine. Doamna d'Aine va spune că dacă mai ţine mult starea asta va trebui să se milostivească cineva de mine şi să mă înece ca pe pisoi. N-am să fac burtă şi, de Sfîntul Martin, am să mă întorc la Paris, unde voi muri de inimă rea dacă nu te întîlnesc. Tremur la gîndul că scumpa dumitale soră ar putea să facă nebunia de a se duce la Isle. Pictorii şi muzicienii sînt încă aici.

Şi Jeannette ? da, şi Jeannette. Din păcate, biata copilă îmi sfîşie inima, mai ales cînd e veselă şi rîde ; mama ei a murit şi ea încă n-a aflat nimic. Sînt sigur că dacă s-ar uita la chipurile celor din preajma ei, după tristeţea cu care toţi îi întîmpină veselia, ar ghici că s-a întîmplat ceva îngrozitor ce i se tăinuieşte. Faptul că toţi resimţim acelaşi lucru, că nu e unul printre noi pe care bucuria ei să nu-l mîhnească nu ţi se pare un fenomen foarte straniu ? Draga mea ! Există atîtea date, atîtea nuanţe extrem de subtile pentru cel ce ştie să le perceapă şi să le aplice cunoaşterii sufletului omenesc ! Sufletul e o peşteră, dar în bezna ei licăresc ici colo raze de o clipă, şi atunci se luminează şi pentru ceilalţi, şi pentru noi înşine.

Ce s-a mai întîmplat cu lebedele ? Nu-ţi fie teamă, în viaţa mea nu mă mai duc pe acolo şi nici abatele Galliani [117], dragul de el. Şi-a pus mintea să le sîcîie, lebedele îi poartă pică şi cînd îl văd, chiar de la distanţă, îşi iau zborul, vin spre el cu gîtul întins, cu ciocul deschis, făcînd o larmă nemaipomenită ; omul nu mai îndrăzneşte să se apropie de bazin. Erau gata gata să-l sfîşie pe Pouf, căţelul Doamnei d'Epinai ; e un animal excepţional de deştept şi de drăguţ, un adevărat fenomen, pentru vîrsta lui. Nu credeam să mai scape. Aceste lebede sînt îngîmfate, proaste şi rele, trei calităţi ce merg foarte bine împreună.

Copacii de la Versailles sînt înalţi, drepţi şi subţiri, ziceam eu odată, iar abatele Galliani a precizat : exact ca şi curtenii. Abatele e inepuizabil în privinţa hazului şi a vor-

belor de duh ; în zilele ploioase e o adevărată comoară. Îi și spusesem Doamnei d'Epinai că dacă așa ceva s-ar fabrica, fiecare om ar vrea să-și cumpere unul pentru la țară.

Tare aș fi vrut să-l fi auzit și dumneata istorisind povestea faimosului *porco sacro*. Există la Napoli niște călugări cărora le este îngăduit să hrănească pe socoteala publicului, și fără a da socoteală comunității, o turmă de porci. Acești porci privilegiați sînt denumiți de către preacinstitele fețe bisericești cărora le aparțin, porcii sacri. Se plimbă peste tot, pe străzi, intră prin casele oamenilor, sînt primiți, li se fac temenele și sînt respectați pretutindeni. Dacă o scroafă se apucă să fete, i se dau toate îngrijirile posibile și ei și purceilor, iar cel ce a fost onorat cu o asemenea fătare, se simte foarte fericit ! Individul care ar lovi un *porco sacro* ar comite un sacrilegiu. Totuși, niște soldați mai lipsiți de scrupule au omorît unul ; acest asasinat a făcut mare vîlvă ; oficialitățile orașului și senatul au ordonat percheziționile cele mai severe. Răufăcătorii, temîndu-se ca nu cumva să fie descoperiți, au cumpărat două luminări, le-au aprins și le-au înfipt de o parte și de alta a acelui *porco sacro*, pe care l-au acoperit cu o cuvertură mare, i-au pus la cap un agheasmatar și la picioare o cruce, iar cei ce au venit să cerceteze casa i-au găsit stînd în genunchi și rugîndu-se în jurul mortului. Unul dintre ei i-a prezentat comisarului agheasmatarul și comisarul a stropit mortul, a îngenunchiat, și-a făcut rugăciunea și a întrebat cine e răposatul. I s-a răspuns : „Este unul dintre tovarășii noștri, un om foarte cumsecade ; e o mare pierdere. Așa e pe lumea asta : cei buni se duc și cei răi rămîn". Dar nu îndrăznesc să-ți povestesc sfîrșitul. Nu pe mine, ci pe abate ar trebui să-l asculți. Conținutul, în sine, e jalnic de neînsemnat, dar în gura lui dobîndește un colorit și un haz nemaipomenit și devine o sursă inepuizabilă de glume bune și uneori, chiar, de concluzii morale.

El ne-a adus încoace. Îl așteptăm pe Saurin, care n-a sosit încă ; de aceea mă tem că Doamnei Helvétius îi e tare rău ; a plecat de la țară să nască la Paris și n-a născut încă, dar a făcut o infecție cu febră mare. Este o femeie foarte amabilă și și-a format un atare caracter încît s-a

eliberat de multe din servituţile semenelor ei, rămase toate nişte sclave.

Saurin m-a consultat cu privire la planul unei piese [118]. I l-am răsturnat complet. Grimm şi cu Doamna d'Epinai spun că ceea ce am schiţat este un lucru de toată frumuseţea, dar că nimeni în afară de mine n-ar putea să-l realizeze. Dacă totuşi planul se concretizează, vei vedea în actul patru o mulţime de cetăţeni, condamnaţi la moarte fiindcă şi-au apărat cu prea multă hotărîre oraşul, revendicînd onoarea de a muri şi trăgînd pînă la urmă la sorţi. Această tragere la sorţi se petrece pe scenă. Închipuie-ţi spectacolul oferit de ţipetele taţilor, mamelor, rudelor, prietenilor, copiilor, pe măsură ce se trage biletul fatal ; închipuie-ţi diversitatea atitudinilor, bărbăţia sau slăbiciunea celor desemnaţi de soartă ; închipuie-ţi că cel ce ţine casca de unde se trag biletele este însuşi guvernatorul oraşului, că trebuie să se tragă şase bilete şi că, după ce s-a tras al cincilea, guvernatorul se osîndeşte singur şi zice : „Al şaselea e al meu", şi că nimeni nu-l poate îndupleca. Închipuie-ţi ce se petrece cu soţia, cu fiica lui, care sînt de faţă. Oh ! Voltaire ! Tu ştii acum ce efect produc asemenea scene şi n-ai renunţa pentru nimic în lume la aşa ceva.

Cu privire la Grimm însă, nu eşti surprinsă că ţi-am scris pînă acum şapte pagini fără să-l pomenesc aproape deloc ? Motivul este, draga mea, că dumnealui îşi rostuieşte atît de bine călătoriile încît pleacă de la Chevrette tocmai în momentul cînd eu sosesc.

Realmente, dacă ar avea intenţia să mă facă să mă îndrăgostesc de iubita lui, n-ar proceda altfel. Îţi dai seama, desigur, că glumesc : e un om prea cinstit ca să nutrească asemenea gînduri, iar dacă totuşi le-ar nutri, eu unul sînt de asemenea prea cinstit ca să-i meargă. Pe de altă parte, s-a vîrît pînă în gît în atîtea negocieri şi memorii, încît nu-l mai vezi deloc. Nu-i mai rămîne aproape nici o clipă liberă ca s-o închine prieteniei ; mă întreb cînd îşi mai găseşte timp pentru dragoste.

Azi-dimineaţă ne-am plimbat puţin amîndoi, adică ea şi cu mine. Ieri-seară mi se păruse cam îngrijorată ; am întrebat-o de ce : „Astea-s fleacuri, i-am spus, şi ferice de voi, dacă după patru ani încă mai sînteţi sensibili la

așa ceva. Așadar, stați tot timpul cu ochii unul pe celălalt ? Sînteți deci ca în prima zi ? Ei bine, dragii mei, încercați să nu vă căsătoriți niciodată".

După-amiază iar ne-am plimbat, el și ea, Doamna d'Houdetot și cu mine. Am uitat să-ți spun că vinul alb îmi plăcuse la nebunie și că nu prea-mi numărasem paharele, iar vecina mea era deosebit de veselă.

Doamna d'Houdetot scrie versuri foarte frumoase ; mi-a recitat cîteva care mi-au făcut mare plăcere. Sînt simple și pline de gingășie. N-am îndrăznit să i le cer, dar dacă reușesc să-i smulg un *Imn închinat sînilor* [119], numai haz, căldură, voluptate și imagini, ți-l trimit. Deși a avut curajul să mi-l arate, eu unul n-am putut să i-l cer.

Seara le-am lăsat pe cucoane să se întoarcă acasă, iar noi, adică Grimm și cu mine, ne-am mai plimbat prin parc. Nu ne văzusem de mult, așa încît ne-am bucurat că sîntem împreună. Am față de el o serioasă afecțiune și el, cred, ține la mine mai mult ca oricînd. În toiul acestor distracții, sînt obsedat de fel de fel de idei, nu fac nimic, timpul zboară și nu te am lîngă mine.

Tocmai am primit un pachet de la d'Amilaville. Nu știam ce-o fi, căci era cam mărișor. Speram să găsesc și cîteva cuvinte de la dumneata. Cînd colo, nimic. În locul lor cele două Mustrări ale Parlamentului din Aix, care sînt foarte frumoase, dar nu mă despăgubesc.

Abia aștept să mă întorc la Paris. Nu-mi voi putea ascunde bucuria ; Doamna d'Epinai zice că nu e frumos să fii vesel cînd te desparți de niște oameni. Ar fi deci mai frumos să fii cum îți vine, dar să pari trist.

Nu s-a hotărît încă nimic în privința întoarcerii dumitale ? Vii împreună cu sora dumitale ? Dacă aș fi fost inspirat, aș fi făcut acea multproiectată călătorie în provincie. Măcar în treacăt și tot te-aș fi văzut. Mă tem să nu ți se pară că mi-am cam schimbat caracterul. Se zice că semăn cu un om care caută neîncetat ceva ce-i lipsește. Pesemne că așa și arăt. Cînd te afli aici, prezența dumitale mă îmbată. Dacă aveam vreun necaz, mă duceam la prietena mea și uitam de el. De ce m-ai părăsit ? Melancolia mi-a găsit sufletul pustiu, mi l-a cotropit și nu cred s-o mai poată cineva izgoni pe de-a-ntregul. Nu mă supără peste măsură, și la urma urmei, ce contează ? Voi fi mai

puțin vesel sau mult mai trist, după cum îți va fi voia, dar de iubit te voi iubi tot atît. Duioșia mea va fi de culoare brună, ceea ce nu-i șade rău acestui sentiment. Prietena mea dragă, tot.ul se poate degrada pe lume ; totul, chiar și dumneata : totul, în afară de pasiunea pe care ți-o port. Cît o să te sărut cînd te-oi revedea ! Cît o să mă bizui pe dumneata ! Cît o-s-o caut pe iubita mea ! Ce bine ar fi dacă n-ar avea cine să mă constrîngă ! Dar să nu contăm pe așa ceva. Încă nu voi încheia această scrisoare. Voi pleca dis-de-dimineață. Grim mă va lăsa pe quai des Miramionnes. Dacă găsesc o scrisoare de la dumneata, voi completa jumătatea de pagină rămasă liberă, dar care de fapt n-o să-mi mai rămînă, căci tot spunînd că nu vreau să mă mai lungesc, aș umple-o, noroc că mă cheamă cineva jos. O să cobor să văd ce este.

A sosit Saurin. Rămîi cu bine, duioasa mea prietenă. Diseară, dacă nu se face prea tîrziu, mai stăm puțin de vorbă și apoi îmi strîng bagajele : nu-mi place să mă aștepte oamenii.

Am avut doi musafiri neașteptați, amîndoi extrem de plăcuți, Saurin și parohul din La Chevrette. Pe Saurin îl cunoști, așa încît n-am să-ți spun nimic despre el. Cît despre preot, e de departe unul dintre cei mai interesanți oameni din partea locului : n-am mai văzut ființă al cărei chip să reflecte mai exact sentimentele ; este poate singurul om al cărui nas e expresiv ; laudă cu nasul, dojenește cu nasul, hotărăște cu nasul, prorocește cu nasul. Grimm zice că cel ce a înțeles nasul parohului a citit un tratat de morală cît toate zilele. Conversația a abordat teme foarte diverse. Doamna d'Houdetot m-a întrebat de la celălalt capăt al mesei cum stau cu clondirul. I-am răspuns că ar trebui s-o știe mai bine ca mine. Lumea a considerat că nu sînt chiar vrednic de plîns, dacă beau un vin bun, și de îmbătat se îmbată vecina mea. Apoi s-au comentat ultimele noutăți. S-a afirmat că regele Portugaliei introduce jansenismul în regatul său ; nu mi-a plăcut. Am spus că, dacă tot e vorba ca un rege să meargă pînă într-acolo încît să adopte o religie și s-o și impună, ar fi mai bine să-și aleagă una plăcută și optimistă, nu una tristă și întunecată : melancolia religioasă predispune la fanatism și intoleranță. Doamna d'Epinai îmi făcea mereu cu ochiul și, la urmă,

după ce am spus tot ce aveam pe suflet, mi-am dat seama că am fost nepoliticos față de Doamna d'Esclavelles, mama dînsei, care e jansenistă pînă în vîrful unghiilor.

S-a vorbit apoi despre dragoste. Parohul, care nu-i niciodată deplasat, orice subiect s-ar discuta, a spus că îndrăgostiților nefericiți afirmă cu toții că vor muri din pricina acestei iubiri, dar rareori întîlnești pe vreunul care să se țină de cuvînt ; totuși a văzut cîndva una ca asta : era un tînăr de familie bună, numit Soulpse. Se îndrăgostise de o fată frumoasă și cuminte, dar săracă și aparținînd unei familii dezonorate. Tatăl ei era la ocnă fiindcă falsificase niște sigilii. Tînărul, dîndu-și seama de opoziția justificată pe care avea s-o întîmpine din partea părinților lui, a făcut tot ce a putut ca să se detașeze de fată ; cînd însă și-a dat seama cît de zadarnice îi sînt strădaniile, și-a luat inima în dinți și le-a mărturisit totul părinților ; aceștia tocmai se pregăteau să-i prezinte obiecțiile lor, cînd tînărul i-a oprit cu hotărîre și le-a spus : „Îmi dau seama că vă veți opune și nu pot dezaproba niște motive pe care eu însumi le-aș invoca dacă aș avea un fiu. Gîndiți-vă însă : preferați să mă vedeți mai degrabă mort decît dezonorat în urma acestei căsătorii, căci sînt sigur că, dacă n-o pot dobîndi pe fata iubită, voi muri". Părinții au luat această afirmație precum meritată : nu avea să se întîmple nimic. Totuși băiatul s-a îmbolnăvit, s-a topit din zi în zi, pînă ce a murit. Parohul a adăugat : „E un fapt cert, s-a petrecut sub ochii mei. — Dar, părinte, am zis eu, în locul tatălui, ce ai fi făcut ? — Domnule, mi-a răspuns preotul, n-aș putea să mă pun în situația aceasta ; sentimentele unui tată nu pot fi ghicite și nici presupuse. — E adevărat ; dar, oricum, ai fi luat o hotărîre conform structurii dumitale sufletești ; spune-ne, ce ai fi făcut ? — Bucuros. L-aș fi chemat pe fiul meu ; i-aș fi spus : pînă acum numele tău a fost Soulpse ; gîndește-te bine că de aci încolo nu va mai fi. Numește-te cum vei voi. Iată-ți soția. Căsătorește-te cu aleasa inimii tale, dar pleacă atît de departe de aici încît niciodată să nu mai aud vorbindu-se despre tine și Domnul să vă binecuvînteze. — Eu una, a zis Doamna d'Esclavelles, temîndu-se poate ca nu cumva hotărîrea parohului să-l fi

influențat pe nepotul dinsei, dacă aș fi fost mama acelui tînăr dezonorat, aș fi procedat ca și tatăl lui : l-aș fi lăsat să moară".

Și-atunci părerile fiind împărțite, s-a stîrnit un tămbălău de răsunau bolțile salonului, și s-a prelungit, și poate ar mai fi durat și acum, dacă parohul n-ar fi pus capăt disputei povestindu-ne o altă întîmplare.

Un preot tînăr, nemulțumit de soarta sa, fuge în Anglia, se răspopește, îmbrățișează religia anglicană, se însoară legal, face copii cu nevasta lui. După cîtva timp, îl apucă dorul de țară. Se întoarce în Franța cu nevasta și copiii. Mai trece ce mai trece și încep să-l bîntuie remușcările. Se întoarce la religia lui inițială, e cuprins de scrupule în privința căsătoriei sale și se hotărăște să se despartă ; se spovedește parohului nostru, care socotind cazul foarte complicat și neîndrăznind să-și asume o atare responsabilitate, îl trimite la cazuiști și jurisconsulți. Toți decid că în fața acestui caz de conștiință, omul, ca să se mîntuiască. nu mai poate rămîne alături de soția lui. Tocmai cînd era să purceadă la despărțirea legală, în ciuda dezaprobării parohului și a împotrivirii disperate a soției, omul se îmbolnăvește atît de grav încît se află în primejdie de moarte. Trimite după paroh și-i spune : „Prietene, îmi cunoști intențiile ; sînt pe moarte ; aș vrea măcar să apuc să dovedesc că am fost sincer. Vreau mă căiesc în public ; fii bun și ajută-mă să mă deplasez. — Nici gînd, i-a răspuns parohul ; femeia aceasta este nevinovată. S-a căsătorit cu dumneata conform legii ; habar n-avea de toate piedicile din cauza cărora n-ar fi trebuit să te accepte ca soț. Iar copiii, ce vină au ei că dumneata ai greșit ? Ești singurul vinovat și vrei ca pedeapsa să se abată asupra lor ! Soția dumitale va fi dezonorată, copiii vor fi declarați bastarzi ; e ceva bun în toate astea ? Rațiunea pledează în favoarea lor, fără îndoială, și pînă cînd legea va hotărî, nu avem de unde ști dacă va fi împotriva lor. Să așteptăm și, pînă atunci, prietene, rămîi în patul celei pe care ai numit-o soția dumitale și care chiar așa și este, rămîi în patul unde ai zămislit cu ea copiii ce ți-au zis tată și sînt copiii dumitale."

Parohul n-a vrut să se mai dezică nici în ruptul capului. L-a spovedit pe bolnav. Boala s-a agravat ; l-a împărtăşit. Omul a murit, iar soţia şi copiii au rămas în posesia titlurilor lor. Noi toţi i-am aprobat înţelepciunea. Grim a cerut să i se facă portretul ; pretinde că într-o zi va face dintr-însul un personaj de roman. Ne-am întors cam tîrziu acasă ; acest om deosebit şi povestirile sale tot atît de deosebite ne-au preocupat tot drumul.

Apropo, am uitat să-ţi spun că Domnul conte de Bissi [120] îi trimisese marchizului de Chimène [121], pentru mine, o tragedie englezească într-un act, foarte apropiată de *Le Joueur*. Se intitulează *L'Extravagance fatale*. Un om de obîrşie nobilă a ajuns în cea mai neagră mizerie din cauza nesocotinţei sale. Nu poate îndura gîndul înjosirii ce-i aşteaptă, pe el, pe soţia şi copiii săi. Se convinge că e mai bine să moară. Dar, dacă pentru el moartea e mai bună decît viaţa, de ce ar fi viaţa mai bună decît moartea pentru soţia şi copiii lui ? Pînă la urmă, ajunge să se convingă că s-ar purta nedemn cu ei dacă n-ar împărtăşi şi ei soarta lui, care i se pare de preferat dezonoarei ce-l ameninţă. Se omoară deci împreună cu soţia şi cu cei doi copii. Această catastrofă e de un patetism sfîşietor. Închipuie-ţi că omul era pe punctul de a fi luat şi aruncat în temniţă. Soţia lui vine şi-i propune să-şi ia copiii în braţe şi să fugă cu el într-un loc unde să fie în siguranţă. Întreaga scenă finală se bazează pe dubla accepţiune a cuvintelor călătorie, adăpost, linişte, izolare, tărîm unde nu ne mai ajung necazurile şi furtunile, odihnă, cuvinte potrivite în cazul unei fugi reale şi totodată într-al morţii. Femeia le înţelege în sensul fugii şi soţul se referă tot timpul la moarte. Neştiinţa femeii, care a băut licoarea fatală dată de soţul ei şi care le-a dat-o cu mîna ei celor doi copii, duioşia vorbelor ei, prezenţa acestor copii prin vinele cărora curge moartea, te cutremură de o mie de ori mai rău decît spectacolul lui Oedip care şi-a scos ochii şi se apleacă să-şi caute copiii. Totuşi, dacă îl ai la îndemînă pe părintele Brumoy [122], reciteşte scena cu pricina în actul cinci din *Oedip* de Sofocle.

Tocmai ţi-am primit scrisoarea nr. 21. Nu mă doare capul. Cît despre picior, s-a vindecat. Am jucat cărţi ; baronul şi-a uitat jurămîntul, dar, avînd în vedere că nenorocul a fost destul de egal, n-aş şti să-ţi spun cum îşi va susţine capriciul. Probabil ca un fel de consecinţă a căzăturii mele [123], am fost cam zăpăcit primele două zile. În următoarele zile, am avut unele dureri în partea opusă şi de atunci încoace îmi tot vine să-mi suflu nasul şi simt că parcă mi s-a oprit ceva deasupra nasului, care tot încearcă să se desfunde. Mi s-a recomandat sarea amoniacală. Dar beau, mănînc, dorm, n-am nici un pic de febră şi totul e în ordine.

Oh ! Femeie ! Vei fi oare totdeauna femeie în cîte o privinţă ? Crestătura cu care v-a înzestrat natura nu se va lipi oare niciodată pe deplin ? Nu mi-am putut stăpîni rîsul văzînd cît te-ai zbătut pentru nişte zorzoane. Ştiu prea bine ce ai să-mi răspunzi : dar ştiu şi cum se amăgeşte omul. Şi eu aş vrea să fii aici printre noi, şi dumneata şi draga dumitale surioară, să stăm de vorbă cu toţii. Cu privire la chinezi, ştii că gloria la ei se transmite ascendenţilor, nu descendenţilor ? Copiii le aduc străbunilor glorie şi-i înnobilează, nu invers. Pe legea mea, e un lucru foarte înţelept. Om avea noi poeţi, filosofi, oratori, arhitecţi, astronomi, geometri mai de seamă decît acest popor ; ei însă sînt mai pricepuţi în arta bunului simţ şi a virtuţii : şi dacă cumva această artă ar avea întîietate, ar fi îndreptăţiţi să afirme că ei au doi ochi, că noi avem unul singur şi că restul omenirii n-are nici unul.

Da, cunosc *Interesele Franţei greşit înţelese* [124]. E o carte de succes. Gaschon m-a invitat odată la cină cu autorul ei. Omul se pricepe destul de bine cînd e vorba să depisteze racilele, dar nu se pricepe cîtuşi de puţin cînd e vorba să ofere remedii. Face o serie de observaţii destul de juste, care dovedesc că e un om cult, dar lipsit de geniu. Are în faţă o infinitate de lucruri din care nu ştie să facă nimic ; omul de geniu ştie să clădească o lume din nimic.

Nu, nu şi nu, prietenul valorează mai mult decît mine ; nimeni nu se compară cu el, fie că glumeşte, fie că raţionează, fie că dă sfaturi, fie că scrie, fie că... [125]

XLIV

Grandval, 12 octombrie 1760 [126]

De ce nu mai aflu nimic despre dumneata ? Vai mie, știu, prietenă, iubita dumitale soră este alături de dumneata, așadar mă uiți, mă neglijezi !

Am plecat joi după-amiază, cu destinația Grandval ; ghicisem eu bine că nu se mai așteptau să mă vadă și că mă bîrfeau ; cu atît mai mult s-au bucurat cînd m-au văzut.

„Ei, iată-te, filosofule ! Sînt încîntată. Vino să te pup ; nu mai sînt tînără, dar mă simt bine și nu miros totdeauna frumos". Acel *nu miros totdeauna frumos* a fost foarte răutăcios. Ți-ai dat seama că Doamna d'Aine a grăit astfel.

Baronul și moș Hoop au coborît și m-au îmbrățișat. La început am vorbit toți deodată așa cum se întîmplă cînd oamenii nu s-au văzut de multă vreme, cînd se bucură că s-au reîntîlnit și se grăbesc să-și exteriorizeze bucuria.

Doamna d'Holbach lucra la gherghef ; m-am apropiat de dînsa. Ce frumoasă era ! Ce ten ! Ce sănătate ! și ce rochie ! Avea o coafură din păr natural și un fel de tulpan din tafta roșie acoperit cu un voal prin albul căruia se vedea ici colo o culoare roz pal... — *„Vii de la Chevrette?* — Da, doamnă... — *Te-ai distrat bine pe-acolo?* — Da, doamnă, destul de bine. — *De aceea ai stat atît ?* — Grim și cu Doamna d'Epinai m-au reținut o zi și apoi încă una și din zi în zi ne-am pomenit la sfîrșitul săptămînii. — *Așteptîndu-te, mama a scornit niște povești grozave.* — Se prea poate, doamnă, dar sînt povești. — *De ce ? Nu înțeleg.* — Nu înțelegeți că există și lucruri sfinte pe lumea asta ? — ***Oh, ba da,*** a adăugat dînsa plecînd privirea și zîmbind malițios, *dar e bine să stai la oarecare distanță de ele"*. Astea-s vorbe învățate, desigur, de la Domnul Le Roy [127]. Înțelegi, nu-i așa ? Restul serii l-am petrecut instalîndu-mă, dimineața de ieri bînd ceai și aranjîndu-mi atelierul, căci mi-am adus mult de lucru deși bănuiam că n-o să fac nimic. Baronul și fiul meu d'Aine [128] s-au dus la Grosbois să ia masa la fostul ministru Chauvelin [129] ; am fost foarte veseli și fără ei.

În noaptea de vineri spre sîmbătă a plouat cu găleata și tot așa sîmbătă dimineața ; era cam noroi, astfel încît cucoanele, decît să riște să-și piardă pantofii în glod și să se intoarcă desculțe, au preferat să stea acasă. În consecință, moș Hoop și cu mine ne-am plimbat singuri de la trei și jumătate pînă la șase. Omul acesta îmi place din ce în ce mai mult. Am discutat despre politică. I-am pus o sumedenie de întrebări cu privire la parlamentul britanic. E un organism alcătuit din circa cinci sute de persoane. Locul unde-și ține ședințele este un vast edificiu ; pînă acum vreo șase, șapte ani intrarea era liberă pentru toată lumea, iar problemele cele mai importante ale statului se discutau chiar sub ochii națiunii adunată acolo și așezată în tribune situate deasupra capetelor reprezentanților. Crezi, cumva, draga mea, că un om ar îndrăzni în fața unui întreg popor să propună un proiect dăunător sau să se opună unui proiect avantajos, declarîndu-se astfel în mod public rău intenționat sau stupid ? Mă vei întreba, desigur, de ce oare astăzi parlamentul deliberează cu ușile închise. „Pentru că, mi-a răspuns moș Hoop (căci și eu l-am întrebat același lucru) există multe probleme a căror reușită depinde de taina ce le înconjoară, taină ce n-ar putea fi păstrată. Avem oameni, a adăugat el, care cunosc o scriere prescurtată [130] și a căror pană ține pasul cu cel mai volubil vorbitor. Discursurile pronunțate în cele două Camere apăreau la noi ca și în străinătate cuvînt cu cuvînt, așa cum au fost rostite. Acest fapt prezenta mari inconveniente.“

Politica și moravurile merg mînă în mînă și duc la o infinitate de texte interesante pe care le poți discuta la nesfîrșit.

Cu privire la fericire, l-am întrebat ce prețuiește el mai mult pe lumea asta. După ce s-a gîndit cîteva clipe mi-a răspuns : „Lucrul care mi-a lipsit cel mai mult, și anume, sănătatea. — Și cea mai mare plăcere pe care ai resimțit-o ? — O știu, dar ca să ți-o explic ar trebui să-ți vorbesc despre familia mea [131]. Sîntem doi frați și trei surori. În Scoția, ca și în anumite provincii franceze, o lege absurdă îi acordă totul întîiului născut [132] ; fratele meu mai mare a fost preferatul părinților mei ; au făcut,

cu alte cuvinte, totul ca să iasă un derbedeu și au reușit pe deplin. L-au însurat cît mai devreme și cît mai bine cu putință ; și-au luat de la gură ca să-i dea lui. Dar acest copil, soi rău și pe deasupra și prost crescut, i-a determinat în curînd pe părinți să regrete faptul că avuseseră slăbiciunea să-i acorde independență totală. S-a purtat urît și fără pic de respect față de dînșii, s-a plictisit să-i tot vadă, i-a chinuit și pînă la urmă i-a silit pe bieții bătrîni să-și lase casa baltă și să-și ia lumea în cap împreună cu fiicele lor, pe care nu numai că nu aveau cu ce să le mărite, deși ajunseseră la vîrsta măritișului, dar aproape că nu aveau cu ce să le întrețină ; fratele lor aranjase în așa fel afacerile familiei încît nici măcar zestrea lor să nu mai poată fi revendicată. Acești nenorociți aveau intenția să plece cu toții din Edinbourg și să se ducă la Carlile să-și ascundă mizeria și să uite ingratitudinea fiului lor. Între timp, melancolia care m-a plimbat prin mai toate părțile lumii mă condusese și la Cartagina. Acolo am aflat dezastrul și disperarea părinților mei. Am încercat să-i consolez și să-i liniștesc în ceea ce privește prezentul și viitorul. Am vîndut puținele bunuri pe care le agonisisem și le-am trimis banii. Îndreptîndu-mi apoi atenția asupra averilor dobîndite într-un timp record în preajma mea, m-am apucat de comerț ; am cîștigat bine ; în mai puțin de șapte ani m-am îmbogățit. M-am grăbit să mă întorc alături de ai mei, i-am ajutat pe părinți să redevină oameni cu stare, mi-am măritat surorile și am fost, cred, omul cel mai fericit din lume".

Încheindu-și povestirea, părea foarte emoționat. „Dar cu ce te-ai ocupat în primii ani ai tinereții ? l-am întrebat. — Am studiat medicina, mi-a răspuns. — Dar atunci de ce n-ai practicat-o ? — Fiindcă ar fi trebuit fie să rămîn un anonim, fie să fac pe șarlatanul ca să ies din anonimat. — E foarte dureros să te lași de o meserie după ce te-ai chinuit s-o înveți. — E mult mai dureros să te tîrăști, să lîncezești în lipsuri și greutăți sau să tragi oamenii pe sfoară."

Din vorbă în vorbă am ajuns să analizăm cele mai sigure metode de îmbogățire. I-am spus că pentru a deveni cîndva cineva e nevoie, la început, să ai curajul să nu

fii nimic : și cu acest prilej mi-am adus aminte de ce i-am zis odată unui tînăr ambițios, care nu știa cum s-o pornească în viață. „Știi să citești ? l-am întrebat. — Da. — Și să scrii ? — Da. — Știi cît de cît să socotești ? — Da. — Și vrei cu orice preț să te îmbogățești ? — Cam așa. — Ei bine, dragul meu, fă-te secretarul unui perceptor general.“

Iată scumpa mea prietenă subiectul conversației noastre : anul trecut te amuza ; nu văd de ce te-ar plictisi anul acesta.

În afară de studiu, cel mai mult îi plăcuse să călătorească ; ar fi în stare să mai călătorească și acum la vîrsta lui. În ceea ce mă privește, nu sînt de acord să-ți părăsești patria decît între optsprezece și douăzeci și doi de ani. E necesar ca un tînăr să-și dea seama prin experiență directă că pretutindeni există curaj, talent, înțelepciune și îndemînare, ca să nu rămînă cu acea prejudecată ce constă în a crede că tot ce e rău se petrece la alții ; după douăzeci și doi de ani trebuie să aparții unei soții, copiilor, concetățenilor, prietenilor, ființelor de care te leagă cele mai duioase sentimente. Aceste legături presupun o viață sedentară. Un om ce și-ar petrece viața călătorind ar semăna cu acela care de dimineață pînă seara ar tot alerga din pod pînă în pivniță și din pivniță înapoi în pod, admirînd toate obiectele ce-i împodobesc locuința și nu ar mai apuca să stea nici o clipă cu cei dragi ce locuiesc în aceeași casă.

În linii mari, cam așa s-a desfășurat plimbarea noastră, cu excepția unei glume mai deșucheate care, nici nu știu cum, s-a strecurat printre atîtea teme serioase.

Urma un curs de obstetrică la un profesor celebru, numit Grégoire. Acest Grégoire credea cu adevărat că un copil mort fără să i se fi picurat puțină apă rece pe cap și fără să se fi rostit anumite cuvinte urma să aibă o soartă foarte nefericită pe lumea cealaltă ; prin urmare, ori de cîte ori avea de-a face cu o naștere grea, boteza copilul chiar în pîntecele mamei ; da, în pîntecele mamei. Și uite cum proceda : mai întîi rostea formula : „Copile, te botez“ ; apoi își umplea gura cu apă și-o potrivea la locul cu pricina, scuipa apa cît putea mai departe ; ștergîndu-și apoi

buzele cu un şervet, zicea : „Nu e necesară decît a suta mia parte dintr-un strop pentru a-l face înger".

Baronul şi Doamna d'Aine s-au întors odată cu noi. Am jucat deci pichet. Mi se pare că baronul a învăţat să piardă fără să se mai bosumfle. Am mîncat bine. După cină, s-a mai stat puţin de vorbă şi apoi : noapte bună.

N-am apucat să-ţi spun că înainte de a pleca din Paris, l-am văzut pe amicul Gaschon. Doamne ! Cît am mai vorbit despre mamă şi despre fiice ! Ai fi fost încîntată dacă te-ai fi aflat în spatele draperiilor şi ne-ai fi auzit. Draga mea prietenă ! Păstrează-ţi pentru totdeauna firea sinceră ; accentuează-o dacă se mai poate, ca să te bucuri neîncetat de încrederea, de stima şi de veneraţia tuturor celor ce te înconjoară. Procedează astfel încît, dacă vreodată n-ai mai fi în preajma lor, să fie mîndri că te-au cunoscut ; să vorbească îndelung despre dumneata ; să-ţi adreseze numai elogii, să te regrete şi să adauge : Ei bine, dintre toţi oamenii care au avut fericirea s-o cunoască, dînsa pe filosoful Diderot l-a iubit cel mai mult.

L-am rugat pe Gaschon să mă împace cu Domnişoara Boileau şi mi-a promis c-o să-şi pună tot talentul la contribuţie. Afacerea cu Domnul Bouret se află în acelaşi stadiu. Mi-a făcut mare plăcere să-l aud dîndu-i dracului pe toţi acei indivizi cu falsele lor asigurări cu tot. Nu va merge pînă la Isle ; mi-a spus că şi-a cerut scuze faţă de mama dumitale. Asta-i tot ce am făcut de cînd n-am mai avut veşti despre dumneata. Oare de unde provine această tăcere ? Probabil că sora dumitale umple atît de bine clipele pe care le răpeşte mamei încît nu-ţi mai rămîne nici măcar una singură să mi-o dăruieşti mie !

Nu ştiu cînd vei primi această scrisoare ; şi totuşi îţi scriu în continuare. Uite ce am aranjat cu d'Amilaville. De îndată ce primeşte scrisoarea dumitale i-o expediază la Charenton unuia dintre subalternii săi. Acelaşi subaltern va lua răspunsul meu şi-l va expedia de la Charenton la Paris pe adresa Domnului d'Amilaville care o va reexpedia Domnului Gillet. Cîte drumuri de colo colo. Dacă aş fi la Paris, la ora asta ţi-aş citi scrisoarea şi ţi-aş şi răspunde ; mîine răspunsul meu ar fi la poştă şi de azi în trei zile l-ai avea.

Rămîi cu bine, duioasa mea prietenă. Dacă s-o întîmpla să nu primești vești de la mine chiar atît de prompt cum ai dori, te rog, te rog mult, nu cumva să mă acuzi de neglijență. Aș putea oare să am altceva mai bun de făcut decît să stau de vorbă cu dumneata și să-mi descarc sufletul ? Rămîi cu bine, rămîi cu bine.

De la Grandval, duminică seara. 14 octombrie 1760

XLV

Grandval, 14—15 octombrie 1760 [139]

Ploile necontenite ne țin închiși în casă. Doamna d'Holback își strică ochii brodînd ; Doamna d'Aine își face siesta întinsă pe niște perne ; moș Hoop, cu ochii mijiți, cu capul înfipt între umeri și cu palmele lipite pe genunchi, visează, cred, sfîrșitul lumii. Baronul citește, înfășurat într-un halat de casă și cu capul înfundat într-o scufie de noapte ; eu mă foiesc în neștire de colo colo. Mă duc la fereastră să văd cum e vremea și am impresia că cerul se topește, potopind pămîntul, și mă apucă disperarea.

E oare cu putință să fi trăit aproape cincisprezece zile fără nici o veste de la dumneata ? Să nu-mi fi scris ? Sau d'Amilaville să fi uitat angajamentele noastre ? Sau subalternul acela care trebuia să primească scrisorile dumitale la Charenton, să mi le aducă încoace și să le ia pe ale mele să fi fost imobilizat de vremea rea ? Asta trebuie să fie. Cînd e vorba să-i acuz pe zei sau pe oameni, le dau întîietate zeilor. De aici și pînă la Charenton sînt aproape două leghe ; drumurile sînt impracticabile iar cerul este atît de amenințător încît nu te poți depărta de casă nici cale de o oră de teamă să nu te înec.

Între timp sînt tare morocănos ; chiar Doamna d'Aine mi-a spus-o la ureche. Pînă și acele subiecte de conversație care m-ar interesa cel mai mult, dacă sufletul mi-ar fi liniștit, acum mă lasă rece. Degeaba tot zice baronul : „Hai, filosofule, trezește-te", eu dorm în continuare. Adaugă

apoi fără nici un folos : „Crede-mă, distrează-te aici și fii sigur că și alții se distrează fără dumneata acolo unde se află". Nu cred o iotă din toate astea.

Neputînd stoarce nimic de la mine, uite-l că se adresează lui moș Hoop : „Ei, mumie bătrînă, ce tot rumegi acolo ? — Rumeg o idee foarte stranie. — Și anume ? — Anume că a existat un moment cînd Europa a fost pe punctul de a vedea reunită într-o singură persoană conducerea laică și religioasă, cînd a fost gata-gata să cadă din nou sub stăpînirea clerului. — Cînd și cum ? — Atunci cînd s-a deliberat dacă să se îngăduie sau nu preoților să se căsătorească. Preoții care au participat la Sinodul din Trent [134] s-au legat de niște meschine și neînsemnate probleme de disciplină ecleziastică și nu și-au dat seama de importanța acestei chestiuni. — Zău dacă-mi dau seama eu însumi. — Ascultați. Dacă li s-ar fi îngăduit preoților să se căsătorească, nu-i așa că un suveran căsătorit ar fi putut cere să fie hirotonisit ? Și credeți oare că sătul de neîncetatele neajunsuri provocate suveranilor de pretutindeni de către capii bisericii, nu s-ar fi găsit vreun rege care să se gîndească să le pună capăt, reunind în persoana sa puterea ecleziastică și puterea civilă ? Și dacă acest exemplu s-ar fi dat o dată, credeți cumva că nu l-ar fi urmat nimeni ? — Cu alte cuvinte, moș Hoop, regele ar fi slujit la liturghie și ar fi ținut predici ? — Da, doamnă, exact ca oricare preot. Suveranul hirotonisit și-ar fi hirotonisit fiul ; frații regelui ar fi procedat la fel în ceea ce-i privește pe ei și pe copiii lor. Ați vedea astăzi toate mărimile purtînd haină preoțească și națiunea împărțită în două clase : una, nobilă și sacerdotală, îndeplinind toate funcțiile importante în societate și concentrînd asupra-i tot respectul datorat funcției, nobleței și capacităților, cealaltă ignorantă, ținută în întuneric, înrobită, înjosită, condamnată la muncă brută și ținută neîncetat în jug de dubla autoritate a legilor și a superstițiilor. În scurt timp știința s-ar fi concentrat în cadrul familiilor nobile și sacerdotale ; pontifii și judecătorii națiunii, cei supuși, ar fi devenit totodată și medicii, astronomii, teologii, jurisconsulții, istoricii, poeții, geometrii, chimiștii, naturaliștii și muzicienii națiunii Temîndu-se ca nu cumva lumina

pe care au pus stăpînire să se răspîndească în mase, n-ar fi găsit altă modalitate mai sigură ca să le-o păstreze în exclusivitate copiilor lor, decît s-o învesmînteze într-un limbaj secret şi într-o scriere sacră ; astfel ar fi reapărut hieroglifele şi odată cu ele tăcerea şi misterul anticelor colegii ; ignoranţa naţională adîncindu-se cu timpul, hieroglifa, la început un simplu simbol, ar fi devenit un idol pentru popor ; treptat, poporul ar fi regresat pînă la absurdităţile superstiţiilor egiptene şi cine ştie cînd s-ar mai fi eliberat de ele. Există revoluţii ale căror cauze au fost mai puţin importante şi ale căror urmări au fost mai stranii. Oricare ar fi situaţia, magii perşilor n-au avut poate alt început. — Şi dacă toate astea s-ar fi întîmplat aievea, fetiţa mea, azi te-ai culca cu un popă şi ai face viitori preoţei."

Cîte n-aş fi avut de spus, pro sau contra, dacă aş fi fost în stare să mă concentrez ! Neliniştea a pus stăpînire pe gîndurile mele şi nu ştiu cum să scap de ea. Sosiţi odată, scrisori ale prietenei mele ! Sosiţi şi redaţi-mă prietenilor mei, discuţiilor cu ei şi celorlalte ocupaţii din casa unde mă aflu.

Au căzut de acord amîndoi că guvernarea sacerdotală e cea mai rea dintre toate, iar argumentele lor sînt izbitoare. Nu există porunci mai aspre şi mai absolute decît cele ce emană chipurile de la zei. Cantitatea de prejudecăţi şi superstiţia crescînd după gradul de lăcomie al preotului, pînă la urmă va deveni uriaşă ; sub această povară libertatea şi raţiunea sînt strivite deopotrivă. Cu cît cel ce porunceşte accentuează disproporţia şi distanţa dintre el şi cel ce i se supune, cu atît mai puţin contează sîngele şi sudoarea celui din urmă, cu atît robia devine mai neîndurătoare. Pretutindeni unde preoţii au fost şi suverani, în veneraţia pe care încă o resimt popoarele faţă de ei, deşi nu mai îndeplinesc decît funcţia de preoţi, stăruie unele rămăşiţe care dovedesc pe deplin la ce excese nedemne ajunge acela ce merge cu sceptrul într-o mînă şi cu cădelniţa în cealaltă şi se aşază pe tron şi pe altar alături de zeu.

În unele regiuni din Asia, anumiţi călugări mai ies şi astăzi din sihăstriile lor şi se arată prin oraşe : sînt goi

pușcă ; se plimbă pe străzi cu un clopoțel în mînă, femei de toate categoriile dau fuga și se adună în jurul lor, li se prosternează la picioare și le sărută cucernic acea parte a trupului pe care decența nu ne îngăduie s-o numim. — „Și-ți închipui cumva, moș Hoop, că, dacă aș trăi în țara aceea, m-aș duce și eu ! — Oho, sigur că v-ați duce, doamnă ! Pe legea mea ! Sînt convins : însăși regina se duce.“ Și unde mi se pornesc Doamna d'Aine și scoțianul nostru să-și scoată ochii și să-și zică cele mai năstrușnice lucruri : „Un maimuțoi scîrbos ca ăla, bătrîn, urît, zbîrcit, împuțit ! Și cine știe pe unde s-a vîrît ? — Cucernicia nu gîndește astfel. — Ași ! eu una astfel aș gîndi, și dacă ar trebui să fac una ca asta, te asigur că în prealabil aș fi pus-o pe camerista mea să-l opărească așa ca pe un purcel de lapte. — Vai, doamnă, un preot opărit ca un purcel de lapte ! — Da, da. — Dar fără să ajungem atît de departe, a adăugat moș Hoop, ia întrebați-l pe un prăpădit de vicar de la Saint-Roch [135], care pretinde că de șapte ori pe săptămînă îl adoră pe domnul cerului și al pămîntului, că se hrănește cu trupul lui și că-l dă de Paște la vreo zece mii de persoane, ia întrebați-l ce crede despre sublima sa menire în comparație cu funcția unui magistrat și cu demnitatea unui principe sau a unui suveran. Tribunalul lui nu este măreț, e un amărît de dulap rezemat de stîlpul rece al unei biserici ; dar cînd s-a închis în el, se consideră reprezentantul celui ce va judeca într-o zi viii și morții ; lui i-a fost dat să lege și să dezlege, să ierte și să osîndească ; cerul i-a ratificat sentința, iar porțile sale vor fi deschise sau ferecate după cum hotărăște dînsul. Atunci cînd îl vede pe monarh la picioarele sale, mărturisindu-și smerit păcatele și implorînd intervenția sa, acceptînd pedeapsa pe care i s-a năzărit să i-o dea, oare nu se va simți îndreptățit să se supraestimeze ? Și dacă trufiei iscate de atîtea prerogative extraordinare i s-ar adăuga și posibilitatea de a impune legi, de a comanda oștiri și de a guverna, ce am reprezenta noi, simpli muritori, în ochii lui ? Uitați-vă la iezuiți, suverani și pontifi în Paraguay, uitați-vă cum se poartă cu supușii lor ! Nenorociții aceia muncesc fără încetare și nu posedă nimic. Dacă au comis cea mai mică greșeală, părintele îi cheamă : le face un semn, oa-

menii îşi dau jos nădragii, se întind la pămînt, primesc o sută de bice, se ridică, îşi trag nădragii, îi mulţumesc bunului preot, îl salută cu multă umilinţă, sărutîndu-i marginea mînecii şi pleacă veseli şi mulţumiţi, dacă mai sînt în stare."

Dar deodată s-a dezlănţuit o furtună cumplită cu ploaie, grindină şi zăpadă şi în toiul acestei furtuni ne-am pomenit cu o întreagă colonie venită de la Sussy. Sînt vreo zece, doisprezece, cu animale cu tot. Primele clipe au fost deosebit de tumultoase, dar după îmbrăţişările pe care femeile şi cîinii le consideră de rigoare ori de cîte ori se întîlnesc, ne-am aşezat şi am discutat despre o sumedenie de lucruri fără însemnătate.

Cu privire la cumpărături şi la mobile, baronul a spus că vede corupţia ce domneşte în moravurile noastre pînă şi în gustul dominant al naţiunii manifestat prin înmulţirea mobilelor cu tot soiul de sertăraşe secrete. Eu am spus că nu văd, în acest fenomen, decît un singur lucru : oamenii se iubesc la fel de mult ca odiniioară, dar şi-o scriu céva mai mult. Şi o domnişoară Dette, care a fost frumoasă ca un înger, dar căreia nu i-a mai rămas decît un haz diabolic, a răspuns că „oamenii au prea multe distracţii ca să se mai iubească bine." I-am obiectat că odinioară bărbaţii beau mai mult ca astăzi, jucau cărţi la fel de mult, se duceau la vînătoare, călăreau, se băteau în duel, făceau antrenament la diverse jocuri cu mingea, duceau o viaţă de familie, aveau un cerc de prieteni, se duceau la cafenea, nu-i admiteau pe tineri în societatea lor ; fetele erau aproape sechestrate ; pe mame abia le zăreai, bărbaţii îşi duceau viaţa de o parte, femeile de alta ; acum, oamenii trăiesc de-a valma, un tinerel de optsprezece ani e primit în societate ; plictisul e la modă, soţii trăiesc despărţiţi, copiii au paturi separate, părinţii au apartamente separate ; viaţa se împarte în două activităţi : amorul frivol şi afacerile. Omul trăieşte în biroul său sau în căsuţa de taină, în preajma partenerilor de afaceri sau într-a iubitei.

Imaginaţi-vă însă că, dintr-o dată, o întreagă naţiune e cuprinsă de o pasiune generală pentru muzică : fără îndoială că în acest caz am fi mai năpădiţi ca oricînd de

cîntece proaste, cîntate fals, interpretate slab de niște instrumentiști nepregătiți ; în schimb. toți cei înzestrați cu talent, fie compozitori, fie interpreți, găsind momentul prielnic să-și dezvolte talentul, e firesc să asistăm la o interpretare instrumentală sau vocală mai bună ca oricînd, e firesc să ne bucurăm de compoziții mai frumoase ca oricînd. Tot astfel, tendința spre amoruri frivole fiind generală, astăzi vom întîlni mai multă înșelăciune, mai multă falsitate, mai multă destrăbălare ca oricînd, dar vom întîlni totodată mai multe cazuri de sinceritate, de loialitate, de atașament adevărat, de sensibilitate, delicatețe și pasiune statornică decît în epocile precedente. Cei născuți ca să iubească frumos și să fie iubiți frumos, iubesc și sînt iubiți frumos. La fel se vor desfășura lucrurile în orice alt domeniu : cu cît vor fi mai mulți oameni care se vor apuca de o anumită treabă, cu atît vor fi mai mulți cei ce o vor face prost, dar, în aceeași proporție va crește și numărul celor ce o vor face bine.

Cînd un legiuitor stabilește o nouă lege, ce se întîmplă ? Dă ocazia unui număr, să zicem, de cincizeci de ticăloși, s-o încalce și unui număr de zece oameni cinstiți s-o respecte. Cei zece devin astfel ceva mai buni decît erau, cei cincizeci ceva mai răi decît erau, iar specia umană merită un plus de dezaprobare și de elogii. A-i întocmi unui popor reguli de conduită înseamnă a-i spori energia atît în ceea ce privește binele cît și răul ; înseamnă, dacă mă pot exprima astfel, să-l încurajezi în direcția marilor fărădelegi și a marilor virtuți. Un popor nevolnic nu e în stare de fapte ieșite din comun. Un sibarit e tot atît de incapabil să-și ucidă vecinul, pe cît e de incapabil să-și scoată iubita dintr-o casă mistuită de flăcări. Faptul că printre noi s-a aflat un bărbat care a îndrăznit să atenteze la viața suveranului său și a fost prins, condamnat să fie sfîșiat cu cîngi de fier, stropit cu metal topit, cufundat în bitum incandescent, tras pe roată, dezmembrat ; că i s-a citit această înfricoșătoare sentință și că, după ce a ascultat-o a spus calm : „Va fi o zi grea“ [136], pe dată mă face să cred că alături de noi viețuiește un suflet de același calibru cu al lui Regulus, un om care, dacă un mare interes, obștesc sau personal, ar cere-o, ar înfrunta fără șovăire cele mai

cumplite cazne. Cum adică ? Nelegiuirea să fie în stare de un avînt pe care virtutea să nu-l poată trezi ? Sau, cu alte cuvinte, să mai existe sub soare şi altceva decît virtutea în stare să inspire un entuziasm statornic şi real ? Prin virtute înţeleg, după cum bănuiţi desigur, gloria, dragostea, patriotismul, într-un cuvînt toate imboldurile unor suflete mari şi generoase. Pe de altă parte, oamenii hărăziţi de natură să întreprindă fapte îndrăzneţe nu sînt împinşi unii în direcţia onoarei, ceilalţi într-a josniciei decît de nişte cauze independente de ei. Cine oare ne dirijează soarta ? Cine-şi cunoaşte destinul ?

Această domnişoară Dette a fost pe vremuri prietena intimă a Doamnei d'Epinai ; azi e duşmanca ei înverşunată. — „Mi se pare, a adăugat dînsa, că astăzi nu se mai întîlnesc pasiuni năvalnice. — Asta pentru că în orice epocă oamenii capabili de atari pasiuni sînt o raritate. — Şi totuşi, numai acestea oferă marile bucurii. — Şi marile dureri."

Cînd ajungi să iubeşti o femeie, trebuie s-o iubeşti la nebunie, aşa cum te iubesc eu, draga mea.

Dar eu unul aştept mereu o scrisoare de la dumneata şi nu primesc nimic. Ferestrele mele dau spre drum ; mă uit în zare şi dacă văd pe cineva îndreptîndu-se încoace îmi închipui pe dată că este comisionarul Domnului d'Amilaville. Oare de cîte ori îmi va mai fi dat să mă înşel ?

Vremea rea a prelungit mult vizita prietenilor de la Sussi. S-a stabilit că aceea care n-a fost iubită de un bărbat slab de înger nu ştie ce înseamnă mîngîierile dragostei. Altă teză : Între cucernicie şi duioşie există o legătură mai strînsă decît se crede în general : cucernicia, dacă te gîndeşti bine, înseamnă să te lipseşti de nişte lucruri ce nu-ţi mai plac şi pe care oricum nu le mai poţi face şi să răscumperi prin sacrificii care nu te costă nimic posibilitatea de a te bucura de cele ce încă îţi plac şi-ţi stau la îndemînă. Ideea a fost exprimată, cred, mai bine decît ţi-o scriu eu. Pînă la urmă au plecat totuşi, iar noi ne-am întors la conversaţia noastră anterioară.

Există mai multe ţinuturi unde primele nopţi ale unei mirese aparţin preoţilor, cu condiţia ca mireasa să facă parte dintr-o familie ilustră. Nambuşii, aşa le zice acelor

preoți, nu acordă tuturor mirilor această favoare. Acolo, acești indivizi sînt considerați neprihăniți, tot ceea ce fac ei e bine ; cu alte cuvinte, hotărăsc totul după bunul lor plac, fără a da socoteală de faptele lor. Evreii, care au trăit multă vreme într-o teocrație, aveau și ei această prejudecată. Profetul Oseu i-a spus unei curtezane : „Femeie, culcă-te aici, să-ți fac un copil al păcatului", și nimeni n-a fost scandalizat nici de fapta sa, nici de vorbele sale. Singurul păcat de neiertat era să lovești un preot ; omul care ar fi ucis accidental un preot ar fi fost condamnat să cerșească toată viața, cu craniul victimei în mînă.

Vai, draga mea prietenă, unde mi-e seninătatea de anul trecut ? Doamna d'Holback e la fel de fină, Doamna d'Aine la fel de veselă ; baronul e tot atît de antrenant, scoțianul tot atît de original, dar eu nu mai am același penel ca să ți-i zugrăvesc.

Cerul continuă să se năpustească valuri-valuri peste noi și eu continui să mă amărăsc. Scrisorile mele s-au împotmolit la Charenton. Cînd oare vor ajunge aici ? Cînd oare le vei primi pe cele de aici ? Pînă atunci vei suferi ! Te va chinui același dor ca și pe mine ! Gîndul acesta îmi înzecește suferința. Te vei plînge surorii dumitale, și dînsa, care abia așteaptă să-mi găsească o vină, va socoti că greșesc față de dumneata, iar vorbele ei mă vor căuta pînă în străfundul sufletului dumitale și mă vor lovi. Din astfel de mici lovituri repetate i se poate trage omului moartea, te previn.

Am jucat un pichet. Baronul poate să suporte de două ori la rînd nouăzeci fără să se supere. Asta e bine. Am cinat. Cucoanele noastre s-au întins pe canapea, iar noi ne-am adunat în jurul focului.

Am vorbit din nou despre chinezi. Ei nu știu ce înseamnă să te plimbi. Omul care ar ieși din casă fără nici o treabă și ar umbla de colo-colo la umbra copacilor ar fi socotit nebun. De mici copii sînt deprinși să stea ceasuri întregi neclintiți în aceeași poziție ; mai tîrziu, asemenea unor statui, încremenesc vreme îndelungată, fără să-și miște trupul, capul, picioarele, mîinile, brațele, sprîncenele, pleoapele. Astfel dobîndesc capacitatea de a medita profund. E de necrezut ce stăpînire de sine au. Orice le-ai

face, nu-i scoţi din fire, rămîn impasibili. Uneori sînt necinstiţi între ei şi faţă de străini, dar spun că cei pe care i-au păcălit sînt proşti sau zăpăciţi. „Odată, ne povestea moş Hoop, am fost chiar eu un atare prost, un atare zăpăcit, adică am fost păcălit de un negustor chinez necinstit. M-am dus să-i arăt cît de mult mă nedreptăţise : — Aşa e, mi-a zis, v-am nedreptăţit foarte tare, dar trebuie să plătiţi. — Dar cu cinstea şi buna-credinţă cum rămîne ? — Habar n-am, dar trebuie să plătiţi. După ce am încercat să-l conving cu vorbă bună, am ajuns la vorbe grele, l-am făcut puşlama, escroc, hoţ. — Spuneţi ce doriţi, dar de plătit tot trebuie să plătiţi. N-am reuşit să-l scot dintr-ale lui şi i-am plătit. Cînd mi-a luat banii mi-a spus : — Străinule, vezi bine că n-ai cîştigat nici un ban înfuriindu-te. De ce n-oi fi plătit din capul locului, fără să te superi ? Ţi-ar fi prins mult mai bine".

Dar oare nu ţi-am scris sau nu ţi-am vorbit despre o altă ciudăţenie a acestei naţiuni ? Uitîndu-te la mobilele şi porţelanurile pictate care ne parvin din această ţară, nu se poate să nu te fi uimit extragavanţa desenelor lor. Ştii de unde provine ? Din faptul că, departe de a lua drept model natura, ei caută să se depărteze cît se poate de mult de ea ; spun, întru justificarea lor, că omul o vede fără încetare şi că, oricît talent ar avea, oricîtă silinţă şi-ar da, tot nu se poate măcar apropia de un asemenea model ; de aici trag concluzia că orice lucrare executată cu scopul de a imita, te dezgustă şi-ţi stîrneşte mila, pe cînd, dacă te laşi în voia unui anumit delir al imaginaţiei, plantele, animalele, oamenii, fiinţele create, nesemănînd cu nimic, nu pot fi acuzate de denaturare. În cazul acesta, l-aş întreba însă pe chinez după ce criteriu poate fi judecată perfecţiunea unei lucrări. Unii pretind că artiştii chinezi creează opere uimitoare după natură, atunci cînd li se cere şi că redau extraordinar de bine asemănarea. În ceea ce mă priveşte, îmi va fi totdeauna greu să cred că adevărul coloristic, desenul corect şi repartizarea justă a umbrelor şi a luminii pot atinge perfecţiunea la un popor care le disprefuieşte, afară doar dacă perfecţiunea execuţiei ar putea rezulta din abundenţa detaliilor redate şi din răbdarea specifică a acestor oameni [...].

Scumpa mea prietenă, voi lăsa baltă pisălogelile noastre filosofice și-ți voi povesti lucruri mai obișnuite.

În timp ce moș Hoop, baronul și cu mine jucam o partidă de biliard, auzim pe șosea huruitul unei trăsuri ușoare ; ușa sălii de biliard se deschise brusc. Intră Doamna d'Holback și cu o bucurie ce strălucește ca un nimb în jurul chipului său, ne întreabă : „Ghiciți cine a venit ?“. Cum nu ghiceam nici un om capabil să ne iubească îndeajuns ca să vină și să se încuie în casă cu noi, pe o vreme ca asta, ne-a spus : „Domnul Le Roy“. Ne-am dus cu toții să-l îmbrățișăm. Dacă știi cît îl iubesc, îți dai seama cît de fericit am fost să-l văd. De aproape trei luni aveam nevoie de el. Petrecuse tot acest răstimp bucurîndu-se de o vilișoară pe care și-a făcut-o într-o pădure.

I-a dat numele *Les Loges*. Vai de tinerele și nevinovatele țărăncuțe care s-ar zbengui prin preajma vilei *Les Loges* ! Tinere și nevinovate țărăncuțe, fugiți ! Aici locuiește satirul. Vai de aceea pe care o va întîlni satirul în preajma casei sale ! În van va implora cerul, în van își va striga mama ; nici cerul, nici mama nu o vor auzi ; strigătele ei se vor pierde în desișul pădurii ; nimeni nu va veni s-o scape din ghearele satirului ; și după ce o dată o va fi prins satirul în preajma casei sale, fata se va întoarce singură pe acolo, doar doar o mai prinde-o din nou. Dacă întîmplarea îi va mai scoate satirul în cale, țărăncuța o s-o rupă la fugă, dar ceva mai domol și poate, fugind, va întoarce capul ; iar cînd satirul o va ajunge, nu-l va mai zgîria ; va zice că o să strige, dar nu va mai striga, n-o va mai chema pe maică-sa. Satirul însă n-o va căuta multă vreme, căci nestatornicia îi întrece chiar și destrăbălarea. Nici țapul ce paște iarba din jurul cabanei lui nu e mai destrăbălat ca el ; nici vîntul ce înfioară iedera de pe casă nu e mai nestatornic ca el. Cele pe care nu le va mai căuta și care vor fi dat zadarnic tîrcoale căsuței lui — și vor fi multe de soiul ăsta — se vor întoarce mîhnite și amărîte spunîndu-și : Satir răutăcios ! Satir nestatornic ! Dacă aș fi știut ! Iar prietenele, văzîndu-le întristate, le vor întreba ce au pățit, dar ele nu vor spune nimic ; și celelalte păstorițe tinere și nevinovate vor zburda mai de-

parte în jurul casei satirului, și el le va surprinde o dată și încă o dată, și apoi nu le va mai căuta ; și ele își vor păstra taina.

Iată, draga mea, ce se cheamă o idilă ; ți-o povestesc în timp ce satirul, cu urechea ciulită, se veselește spunîndu-le povești cucoanelor noastre ! Și cu privire la niște ochi frumoși, le-a povestit că într-o zi, Saint-Évremond [137] a adormit între două femei care discutau aprins despre ce se înțelege prin ochi frumoși. Subiectul era de cea mai mare importanță, fiecare avea pretenții. S-au spus o mulțime de lucruri subtile și profunde, s-au spus o mulțime de lucruri spirituale și bine gîndite. La un moment dat, Saint-Évremond, care în toiul dezbaterii dormise dus, a fost luat drept arbitru. Una dintre cele două femei l-a tras de mînă și l-a întrebat : „După părerea dumneavoastră, domnule, cum e mai frumos să fie ?“ Saint-Évremond, frecîndu-se la ochi, le-a spus : „Cum e mai frumos ?... Mici și zbîrcite. — Ochii mici și zbîrciți sînt cei mai frumoși ! Ce vorbă e asta ? — Vai, vai, vorbiți despre ochi ! Pe legea mea, credeam că două doamne ca dumneavoastră discută despre altceva“, Și iat-o pe Doamna d'Holback plecîndu-și privirea și prefăcîndu-se că nu-i atentă și pe Doamna d'Aine rîzînd în hohote și zicînd : „E bine de știut, e foarte bine. Dar la urma urmei, de ce e bine ? Oricum e prea tîrziu, nu mai e de nici un folos“. Acesta este un pasaj ce nu trebuie citit surorii Uranie.

Dar, dacă tot îți scriu flecușteţele noastre cotidiene, să nu uit să-ți povestesc cum ne-a învrăjbit Pouf, fiul faimoasei Thisbé, pentru care nutream atîtea speranțe. Thisbé e o ființă elegantă, Sibéli a văzut-o și a iubit-o. Sibéli fusese crescut la curtea regală. La început Thisbé a făcut pe cocheta, Sibéli s-a ambiționat și a stăruit, și după trei ore Thisbé i-a răsplătit înflăcărarea : trei ore de cochetă amînare, la niște făpturi a căror pasiune nu dăinuie decît cîteva zile înseamnă foarte mult. Spun toate acestea fiindcă aș fi dezolat să-și facă cineva o părere nefavorabilă cu privire la moravurile cățelușei noastre. La vremea potrivită, Thisbé a dat naștere unor gemeni delicioși : unul dintre aceștia este Pouf. Mai multe cucoane din lumea

bună l-au cerut pe Pouf ; doamna d'Epinai a fost preferată și iată-l pe Pouf instalat la castel și stăpîn peste pernele doamnei, pe care le folosea cu deosebită indiscreție, pînă cînd un prieten al doamnei d'Epinai, uitîndu-se în ochii lui Pouf, a declarat că în ciuda inteligenței tatălui și a deosebitei drăgălășenii a mamei acest cățelandru nu va fi niciodată altceva decît un prostănac. Deîndată, doamna d'Epinay, care nu vede decît prin ochii prietenului ei, așa cum se obișnuiește, dealtfel, începe să spună la toată lumea că Pouf, în ciuda inteligenței tatălui și a deosebitei drăgălășenii a mamei sale, nu va fi niciodată altceva decît un prostănac, deși înainte afirmase că așteaptă marea cu sarea de la el ; — scrie apoi o scrisoare și i-o dă unuia dintre slujitorii dînsei, împreună cu un coșuleț unde-l așază pe Pouf, și uite așa, Pouf străbate valvîrtej paisprezece leghe, cărat de slujitor și se întoarce la locul său de baștină. Cu ce demonstrații de bucurie a fost primit, nu-ți mai spun ! Tu ești, bietul meu Pouf, prietene ! Și după ce-l sărbătorim bine, îl mîngîiem și-l pupăm, cucoanele citesc scrisoarea și o consideră plină de prefăcătorie, de injurii, de nedreptăți și calomnii ; doamna d'Epinai este bîrfită bine și Pouf e felicitat că nu-i mai aparține unei stăpîne atît de rele.

Am vrut să-i iau apărarea doamnei d'Epinai, prietena prietenului meu, pe care cred că o stimez și că o iubesc.

...și nu trebuie să mă mir [138]. E la țară unde își dă multă osteneală pentru mine. Nu prea se arată semne că soarta ne va ajuta să fim împreună prea curînd.

Prezintă-i, te rog, mamei respectele mele. Vei citi, probabil, Doamnei Le Gendre pasajul din scrisoare în care te părăsesc ca să stau de vorbă și cu dînsa.

Și asta e o scrisoare imensă. Tare aș vrea s-o recitesc și s-o corectez, dar n-am curajul. E bună dacă vei desluși din ea că te iubesc, căci acest lucru se află negreșit în scrisoare.

Spune-mi să fiu cumpătat. O să-mi dau gata stomacul cu atîtea indigestii.

Te las cu bine, draga și duioasa mea prietenă.

Azi 15 octombrie 1760, la Grandval.

XLVI

Grandval, 18 octombrie 1760 [139]

Vom primi, deci, dumneata scrisorile mele, eu pe ale dumitale, două cîte două ; s-a aranjat. Ce mult contribuie nerăbdarea şi amînările la sporirea plăcerii ! A ne întîrzia bucuria înseamnă adesea s-o amplificăm ; a amîna fericirea înseamnă a-i lăsa prietenului drag o perspectivă plăcută ; înseamnă a proceda faţă de el ca un om înţelept ce-şi plasează cu dobîndă mare un capital altminteri neproductiv. Iată nişte cugetări ce i-ar fi pe plac surorii dumitale. Am mai auzit şi altele, chiar mai nesăbuite. Sînt unii care zic că omul nu se plictiseşte niciodată atunci cînd doar speră şi că rareori se întîmplă să nu se plictisească atunci cînd posedă. Eu unul răspund că omul nu nădăjduieşte niciodată fără să se şi întristeze puţin şi că nu posedă niciodată fără să se şi bucure. Şi apoi viaţa trece repede, înţelepciunea omenească a înzestrat timpul cu un glas care avertizează că scurgerea sa este insidioasă, dar necruţătoare. La ce bun să sune ceasul, dacă nu anunţă clipa bucuriei ? Vino, prietenă, vino să te îmbrăţişez, vino ca toate clipele dumitale şi ale mele să fie închinate duioşiei ce ne leagă ; ceasul dumitale şi al meu să măsoare neîncetat vremea dragostei noastre, iar îndelungata noapte ce ne aşteaptă să fie precedată cel puţin de cîteva zile frumoase.

Sînt dezolat că această neregularitate a poştei, sau mai degrabă a corespondenţei, uneori te necăjeşte atît de tare. Dar, draga mea, ce vrei să fac ? Îţi voi spune ce i-a spus milord Albemarle [140] Lolottei cînd admira strălucirea unei stele frumoase : „Scumpa mea, n-o lăuda atîta, căci nu ţi-o pot dărui". Iubita mea, nu te văieta atîta de încetineala curierilor căci nu-i pot face să meargă mai repede.

Îi ceri deci scrisorile mele ? Le primeşti, aşadar, din mîna ei, fără supărare din partea ei, fără jenă dintr-a dumitale ? Dar asta-i destul de bine !

Şi ce-ţi mai spune loialul de Prysie ? Trebuie să ne vedem, să vorbim despre dumneata, sporind sau îndulcind astfel absenţa dumitale, dar ne-am împrăştiat cu toţii,

plecînd la țară care încotro. Cu ce bucurie și duioase reproșuri ne vom reîntîlni de Sfîntul Martin ! [141].

Iată deci încă doi despre care sîntem nevoiți să spunem că n-au destulă stofă ca să fie, nici oameni de onoare, nici ticăloși ! Și cîți dintr-ăștia mai cunoaștem, și cîți mai sînt pe care nu-i cunoaștem !

Am înțeles foarte bine aranjamentul ce ți se propune. Promptitudinea cu care i-ai dibuit nedreptatea mă încîntă, dar nu mă surprinde. Atunci cînd sentimentele sînt alese și cînd interesul nu jignește rațiunea, asemenea lucruri se întîmplă, firește. Aproape toți oamenii ar porni la drum cu aceeași grabă, dacă ar da ascultare aceluiași impuls al inimii. Inima minte doar arareori, dar omului nu-i place s-o asculte.

Neprețuită femeie, ce mult te iubesc ! Ce mult te stimez ! Citindu-ți scrisoarea, m-a cuprins bucuria de nenumărate ori. N-aș putea să-ți spun ce efect au asupra mea adevărul și simțul dreptății. Dacă spectacolul oferit de nedreptate mă umple cîteodată de o atare indignare încît îmi ies din fire și în acel delir aș ucide, aș distruge, cel oferit de echitate mă umple de o asemenea duioșie, mă înflăcărează și mă entuziasmează într-atît încît mi-aș da bucuros și viața. În asemenea clipe mi se pare că inima îmi cotropește întreaga ființă, mi se pare că plutesc ; mi-e greu să și respir ; întreaga suprafață a trupului meu freamătă, în special fruntea, acolo unde începe părul ; apoi simptomele admirației și plăcerii mi se înfrățesc pe chip cu cele ale bucuriei și-mi dau lacrimile.

Iată ce simt atunci cînd cel ce săvîrșește binele mă interesează cu adevărat. Draga mea Sophie, cîte clipe înălțătoare îți datorez ! Cîte îți voi mai datora ! Angélique, scumpa mea copilă [142], îți vorbesc aici și tu nu mă auzi, dar dacă vreodată cînd nu voi mai fi, vei citi aceste rînduri, căci voi muri înaintea ta, vei vedea că mă ocupam de tine și că, într-o vreme cînd încă nu știam ce-mi rezervă soarta în ceea ce te privește, spuneam că doar de tine depinde să mă faci nespus de fericit sau să mă ucizi, mîhnindu-mă. Părinții nu sînt îndeajuns de îndurerați atunci cînd copiii lor săvîrșesc o faptă rea ; nu sînt îndeajuns de fericiți

atunci cînd copiii lor săvîrşesc o faptă bună ; copiii nu-şi văd niciodată părinţii plîngînd de bucurie sau de tristeţe.

Am trăit una dintre cele mai frumoase clipe ale vieţii mele acum mai bine de treizeci de ani ; mi-o aduc aminte de parcă ar fi fost ieri : mă întorceam de la şcoală cu braţele pline de cărţi primite ca premiu şi cu umerii împodobiţi cu coroniţe care, fiind prea mari pentru fruntea mea, alunecaseră. Tata m-a văzut de departe, şi-a lăsat lucrul baltă, mi-a ieşit întru întîmpinare la poartă şi a început să plîngă. E tare frumos să vezi plîngînd un bărbat aspru şi drept.

Draga mea prietenă, iartă-mi această digresiune ; m-ai zdruncinat. Am dat frîu liber emoţiei şi am scris tot ceea ce mi-a inspirat !

Aş fi fost necăjit dacă ar fi trebuit să le dai un răspuns acelor oameni. Las-o pe mama dumitale să acţioneze ; dînsa e mai stăpînă pe sine. Are vreun rost să-i înrăieşti şi mai mult pe cei răi, azvîrlindu-le în faţă dispreţul dumitale ?! Mama a răspuns pe loc ceea ce dumitale ţi-ar fi dat prin minte abia a doua zi. Cînd se iveşte o ocazie de acest fel, îţi face impresia că dînsa a avut răgaz o zi sau două ca să-şi pregătească răspunsul ; iată rezultatul experienţei şi al dreptei judecăţi.

Trebuie să insistaţi asupra executării întocmai a tranzacţiei şi să cereţi imperativ ca dobînzile şi plăţile să vi se înmîneze la termenele fixate. Nu vor avea încotro.

Dragele mele, vă implor, nu vă bateţi capul cu lucruri ce nu se vor întîmpla. Cînd dreptatea şi bunul simţ se află de partea ta, eşti foarte tare pe poziţie. Nu vă daţi seama încă de pe acum, după acţiunile lor piezişe, că fiinţele acelea nedemne se tem ?

Liniştiţi-vă şi fiţi încredinţate că o veţi scoate la capăt. Aţi văzut-o clar. Salignac va fi cel păgubit în această poveste [143].

Propunerile lui sînt urmarea vreunui aranjament cu nepotul său. Dacă vă ţineţi bine, Villeneuve [144], care va fi fost cel mai bine sfătuit şi în consecinţă va fi foarte supărat dacă cele stabilite nu se vor respecta, îl va constrînge pe unchiul său să-şi facă datoria faţă de voi şi apoi se va lăuda pretutindeni că meritul reuşitei îi revine lui.

Şi mai cu seamă, te rog nu-i insufla şi mamei austeritatea dumitale. Nu-mi place să văd virtutea dînd afacerile de rîpă. Pledînd faţă de un ginere în favoarea intereselor copiilor şi a nepoţilor săi, nu are şi aşa un rol destul de frumos ?

Surioară dragă, spune-mi drept, nu-i aşa că ţi-ai dat întrucîtva seama că Doamna de Salignac va gîndi la fel ca soţul ei, că se va compromite în ochii mamei, că vei rămîne preferata dînsei şi că în toată această afacere există o latură care îţi face, tainic, plăcere ? Poate că încă nu te-ai gîndit la asta. Acum însă, sincer, ce părere ai ?

Să punem răul înainte ; cînd e vorba despre caracterul omului. cînd unul e înzestrat cu un curaj ca al dumitale, şi celălalt e plin de laşitate şi disperare, fie ce-o fi.

Toate astea să te neliniştească oare atît de rău ? Poate că m-aş fi temut dacă nu vedeam cum te comporţi la începutul acestor necazuri.

Singura metodă sigură cînd ai de-a face cu nişte oameni de rea-credinţă este să scapi din ghearele lor prin orice mijloace.

Pe de altă parte, draga mea, adu-ţi aminte momentul cînd m-am ataşat de dumneata şi gîndeşte-te că dacă ar fi ceva pe lumea asta care să-mi poată întări şi mai mult dragostea şi respectul, acel ceva ar fi tocmai mizeria. Ţi-aş spune ce i-a zis Charlotte lui Lenson : „Dacă ar fi să rămîn fără adăpost, dacă ar fi să n-am decît o bucăţică de pîine, bucuros aş dormi în şanţ şi aş îndura toate lipsurile, numai să fiu alături de tine".

Cer mii de scuze mamei, surorii dumitale şi dumitale personal pentru roman şi pentru cele cîteva pasaje de indiscretă voioşie care se aflau în scrisoarea precedentă. De fapt, nu ştiu de ce zic că voioşia era indiscretă ; pe cînd scriam, habar n-aveam că sînteţi neliniştite.

Voi aştepta porunca dumitale înainte de a relua şirul conversaţiilor noastre, dacă acestea te amuză cît de cît şi-ţi fac bine.

Dacă un duşman care ar fi atentat la viaţa mea s-ar afla într-o mare nenorocire, m-aş apropia de el.

Întregul meu devotament şi respect Doamnei Volland.

Întregul meu devotament şi respect sorei dumitale.

La bine și la rău, sînt al dumitale pînă la moarte.

Rămîi cu bine, ființă de elită. Rămîi cu bine, prietenă a femeii excepționale.

XLVII

De la Grandval,
azi 20 octombrie 1760 [145]

Draga mea prietenă, iată cum ne petrecem în continuare zilele. În alte împrejurări poate ți-aș fi istorisit totul cu haz, dar cum să glumesc și să rîd cînd inimile prietenilor noștri sînt cuprinse de tristețe. Mă refer la mama, la sora dumitale și la dumneata însăți. Ce natură fericită are acel prieten ! Cît îi invidiez caracterul ! Speranța rămîne totdeauna la locul ei în cutiuța lui. La mine, dimpotrivă, de îndată ce întîmplarea ridică puțin capacul cutiuței mele, primul lucru ce-și ia zborul e tocmai speranța. Și asta nu fiindcă n-aș vedea firele de care m-aș putea agăța ; le văd, dar mi se par atît de fragile și de nesigure, încît nu îndrăznesc să mă încred în ele. Mi se pare că-i tot una, fie că mă las în voia valului năprasnic, fie că mă agăț de frunza unei sălcii.

Aici e lume multă ; Domnul Le Roy, după cum ți-am mai spus, prietenul Grimm și abatele Galliani, Doamna și Domnul Rodier. Fizionomia Domnului Rodier îmi place. Păcat că nu are nici jumătate din hazul pe care îți vin să i-l atribui ! E un amestec de finețe și de voluptate. Dimineața, cînd pletele castanii i se revarsă pe umeri în valuri neorînduite, seamănă cu un zeu, dar, fiind după o noapte de plăceri, e livid și cam obosit. Doamna Rodier avea o rochie de un roșu-închis care nu-i venea bine și prietenul nostru i-a zis : „Surioară dragă, ești frumoasă ca un ou de Paști !“ D'Alainville și Doamna Geoffrin, lucru rar, nu se plictisesc aproape deloc. Se mai foiesc pe aici Doamna de Charmoi, tot cu ochii ei frumoși și cu mutra ei interesantă, fiul meu d'Aine tot monoton, Doamna și Domnul Schistre, acesta din urmă tot cu lăuta și cu țambalul lui, și încă vreo doi-trei necunoscuți.

Țin pretutindeni la confort, dar mai cu seamă la țară. Ocup un apartament de cucoană : e cel mai plăcut din toată casa ; deși e atîta lume aici, pe mine nu m-au mutat și în consecință o iubesc și mai mult pe gazda noastră.

Cu cît societatea e mai numeroasă, cu atît ești mai liber. Sînt pe deplin independent, și niciodată n-am avut atîta timp liber să citesc, să mă plimb, să mă gîndesc la dumneata, să te iubesc și să ți-o scriu.

Prînzul a fost foarte vesel. Domnul Le Roy povestea că odată a fost nefericit în iubire. — „Numai odată ? — Atît..." În perioada aceea dormea cîte cincisprezece ore pe zi și se îngrășa văzînd cu ochii. „Dar un îndrăgostit nefericit trebuie să fie tras la față. — Așa e, dar nu era chip. Tocmai asta mă înnebunea." Se odihnea proporțional cu durerea îndurată ; și după ce se odihnise putea să sufere din nou tocmai fiindcă era odihnit. — „Altminteri n-ai fi rezistat. — E adevărat, însă din amurg și pînă în zori eram proaspăt, numai bun să sufăr... — Dar, dacă dormi cincisprezece ore cînd ești nefericit, cît dormi cînd ești fericit ? — Aproape deloc. — Deci fericirea nu prea te obosește. — Cîtuși de puțin, și apoi, mă refac repede."

Îți dai seama ce înseamnă asta la masă, la desert, cînd sînt de față între douăsprezece și cincisprezece persoane, cînd se asociază șampania, veselia, hazul, deplina libertate de la țară.

Doamna Geoffrin a fost foarte bine ; am jucat un pichet cu dînsa, cu d'Alainville și cu baronul. Totdeauna îmi atrage atenția gustul, distincția și simplitatea cu care se îmbracă femeia asta. În ziua aceea purta o rochie de stofă simplă, de culoare închisă, cu mîneci largi, cu dantelă din cea mai fină și ușoară ; în ansamblu, era ce se cheamă a fi îngrijită, dar în modul cel mai rafinat. Mi-a cerut vești despre mamă și copil. M-am referit doar la copil, spunîndu-i că mă tem să nu aibă o viață agitată și nefericită, căci prea se plictisește cînd totul e calm. „Cu atit mai bine, mi-a răspuns dînsa, va fi activă, compensîndu-i pe cei leneși", și a continuat făcînd elogiul Doamnei d'Aine, care n-are o clipă de răgaz, fiindcă se ocupă neîncetat de noi, trîntorii din casă.

Draga mea prietenă, unde erai ? Ce făceai la Isle cînd eu te voiam aici ? Oriunde întîlnesc o plăcere, doresc să te am alături. Uite, acum, Domnul Schistre şi-a luat lăuta. Cîntă o arie. Ce interpretare ! Cîte nu spun strunele sub degetele lui ! E de necrezut. Doamna d'Holback şi cu mine nu pierdem nici un sunet ! — Ce minunată mînie ! — Ce duioasă tînguire ! — E dezamăgit ; se resemnează. — Aşa e. — Uite că s-au împăcat. — Adevărat. — Cum să-i reziştī unui bărbat care ştie să-şi ceară iertare în felul acesta ! — Îţi jur că am auzit toate astea.

Domnul Schistre şi-a pus lăuta deoparte iar deosebita noastră admiraţie a devenit subiectul conversaţiei generale. I-am lăsat pe ceilalţi să spună tot ce aveau pe suflet iar noi am preferat să ne savurăm emoţia în tăcere. Clipele de tulburare ce stăruie după o plăcere foarte intensă constituie şi ele o mare bucurie, căci inima vibrează şi înainte, şi după ce resimte plăcerea.

Doamna Geoffrin nu doarme niciodată în altă parte decît la dînsa acasă, aşa încît pe la şase seara ne-a îmbrăţişat, s-a suit în trăsură cu prietenul nostru d'Alainville şi a plecat.

Pe la şapte, ceilalţi s-au aşezat la masa de cărţi, iar domnii Le Roy şi Grim, abatele Galliani şi cu mine am stat de vorbă. De astă dată am să te ajut să-l cunoşti pe abate, pe care pînă acum, poate, l-ai considerat doar un ştrengar simpatic. E mult mai interesant.

Grim şi cu Domnul Le Roy discutau despre geniul creator şi despre spiritul metodic. Grim detestă spiritul metodic ; după părerea lui, în literatură duce la pedanterie. Cei ce nu ştiu decît să rînduiască bine ideile mai bine s-ar lăsa păgubaşi ; cei incapabili să se instruiască altfel decît cu ajutorul unor lucruri bine rînduite, n-au decît să rămînă ignoranţi. — „Bine, dar metoda pune în valoare opera. — O şi strică. — Fără ea n-am profita de nimic. — Decît dîndu-ne osteneala personal, ceea ce e cu atît mai bine. Unde scrie că o grămadă de oameni trebuie să mai ştie şi altceva decît meseria proprie ?“ Au mai spus şi multe alte lucruri, dar nu ţi le mai repet, şi poate

că și acum tot asta ar fi discutat, dacă abatele Galliani nu i-ar fi întrerupt :

„Dragii mei, îmi aduc aminte de o fabulă [146], ascultați-o. Va fi poate cam lungă, dar n-o să vă plictisească.

Într-o zi, în adîncul unui codru, între o privighetoare și un cuc, s-a iscat o discuție cu privire la cînt. Fiecare își laudă talentul. — Ce altă pasăre, zice cucul, mai cîntă la fel de ușor, de simplu, de firesc și cu măsură ca mine ?

— Ce altă pasăre, zice privighetoarea, cîntă mai duios, mai variat, mai strălucitor, mai natural, mai emoționant ca mine ?

Cucul : — Eu unul nu spun multe, dar ce spun are greutate, e exprimat logic și se ține minte.

Privighetoarea : — Îmi place să vorbesc, dar spun totdeauna ceva nou și nu obosesc niciodată pe nimeni. Încînt pădurea ; cucul o întristează. El e atît de legat de ceea ce l-a învățat maică-sa încît nu îndrăznește să introducă o notă nouă, pe care să n-o fi moștenit de la ea. Eu una nu am avut profesor. Puțin îmi pasă de reguli. Lumea mă admiră mai ales atunci cînd le încalc. Plicticoasa lui metodă nu se poate compara cu minunatele mele improvizații !

Cucul a încercat de cîteva ori s-o întrerupă, dar privighetorile cîntă mereu și nu ascultă niciodată, cam ăsta ar fi cusurul lor. Privighetoarea noastră, antrenată de propriile ei idei, și le dezvolta de-a valma, fără să-i pese de răspunsurile rivalului său.

Totuși, după o mulțime de argumente și contraargumente, s-au înțeles să recurgă la judecata altui animal.

Dar, unde să găsească un animal pe cît de cult, pe atît de imparțial, care să le judece ? Nu-i ușor să găsești un judecător bun. Așa că au cutreierat o grămadă.

Tocmai străbăteau o pajiște cînd au zărit un măgar dintre cei mai gravi și mai solemni. De cînd fusese zămislită specia, nici unul nu avusese urechi mai lungi ca acesta : — Iată, zise cucul, dînd cu ochii de el, avem noroc ; disputa noastră ține de domeniul urechii ; acesta ne va fi judecător. Dumnezeu l-a creat anume pentru asta.

Măgarul păștea. Pentru nimic în lume nu și-ar fi închipuit că într-o zi își va da verdictul în materie de mu-

zică. Dar Providența mai face uneori și alte giumbușlucuri. Păsările noastre aterizează în fața măgarului, îl laudă pentru gravitatea și dreapta-i judecată, îi expun subiectul disputei lor și-l imploră respectuos să le asculte și să decidă.

Măgarul însă abia dacă-și întoarce capul greoi spre ele, fără să piardă nici un dumicat, le face semn din urechi că e flămînd și nu ține divan de judecată. Păsările insistă, măgarul paște înainte. Tot păscînd așa, i se mai potolește foamea. La marginea pajiștei creșteau cîțiva pomi. — Ei bine, le zise el pînă la urmă, duceți-vă acolo ; am să vin și eu ; voi veți cînta iar eu vă voi asculta în timp ce-mi fac digestia, apoi vă voi spune părerea mea.

Păsările zboară iute-iute și se așază pe cîte o ramură ; măgarul vine după ele cu pasul și aerul maiestuos al unui prim președinte care străbate sălile palatului de justiție ; ajunge sub copac, se întinde pe iarbă și grăiește : — Începeți, curtea vă ascultă. El reprezenta toată curtea.

Cucul zice : — Prealuminate, în raționamentele mele nu-i nici un cuvînt de prisos ; binevoiți a urmări cu grijă caracteristicile cîntului meu și îndreptați-vă atenția mai cu seamă asupra meșteșugului și a metodei. Apoi, umflîndu-se în pene și bătînd de fiecare dată din aripi, cîntă : — cucu, cucu, cucucu, cucucu, cucu, cucucu. Și după ce combină aceste sunete în fel și chip, tace.

Privighetoarea, fără introducere, dă glas, se avîntă în modulațiile cele mai îndrăznețe, interpretează melodiile cele mai noi și mai rafinate ; cadențele și vibrato-urile se țin lanț și-ți taie răsuflarea. Ba auzeai sunetele coborînd și șoptind în gîtlejul ei ca susurul izvorului ce se pierde tainic printre pietre, ba le auzeai înălțîndu-se, amplificîndu-se, cuprinzînd zările și plutind peste ele. Erau, rînd pe rînd, duioase, sprințare, strălucitoare, patetice, și oricum le-ar fi fost felul, tot grăitoare rămîneau ; cîntul ei nu era însă destinat oricui.

Exaltată de propriu-i entuziasm, privighetoarea ar mai fi cîntat și acum dacă măgarul, care apucase să caște de cîteva ori, n-ar fi oprit-o, spunîndu-i : — Bănuiesc că tot ce ne-ai cîntat e foarte frumos, dar n-am înțeles nimic ; mi s-a părut ciudat, încîlcit, dezlînat. Ești poate

mai iscusită decît rivalul dumitale, dar el e mai metodic, iar eu unul sînt partizanul metodei."

Și abatele, adresîndu-se Domnului Le Roy și arătîndu-i-l cu degetul pe Grim, zice : „Iată privighetoarea ; dumneata ești cucul, iar eu sînt măgarul și-ți dau cîștig de cauză. Noapte bună".

Povestirile abatelui sînt bune, dar în interpretarea lui devin magistrale. E irezistibil. Ai fi rîs cu lacrimi văzîndu-l cum își întinde gîtul în sus și imită vocea piţigăiată a privighetorii, cum se umflă în pene și imită vocea răgușită a cucului, cum ciulește urechea și imită gravitatea stupidă și greoaie a măgarului ; și toate astea în mod firesc, fără să se căznească. E mim din cap pînă în picioare.

Domnul Le Roy n-a avut ce face, așa încît a lăudat fabula și a rîs.

Tot cu privire la cîntul păsărilor, s-a pus întrebarea : ce i-a determinat pe oameni, în antichitate, să spună că lebăda, al cărei glas e forțăit și răgușit, cîntă frumos cînd trage să moară.

Am răspuns că lebăda simboliza poate omul care vorbește totdeauna în ultima clipă și am adăugat că dacă ar trebui vreodată să transpun în versuri ultimele cuvinte ale unui orator, ale unui poet sau ale unui legiuitor, mi-aș intitula poemul : *Cîntecul Lebedei.*

După acest subiect. conversația a dobîndit o notă mai serioasă. S-a vorbit despre oroarea pe care ne-o inspiră tuturor propria noastră dispariție.

„Tuturor ! a exclamat moș Hoop ; vă rog să binevoiți a mă excepta. Prea mi-a fost rău pe lumea asta ca să doresc să mai exist. Dacă mi s-ar dărui o preafericită nemurire în schimbul unei singure zile de purgatoriu, m-aș lipsi de ea ; cel mai bun lucru este să nu mai fii."

M-a pus pe gînduri și mi se pare că atîta timp cît am să fiu sănătos, voi gîndi ca moș Hoop ; în ultima clipă însă s-ar putea să doresc să-mi cumpăr fericirea de a mai exista încă o dată, fie și la prețul de o mie sau poate chiar zece mii de ani de infern. Da, iubita mea, ne-am reîntîlni ! Te-aș mai iubi odată ! Aș proceda ca în povestea cu bătrînul cămătar și fiica acestuia.

Cămătarul era pe moarte ; un preot îi jurase că va fi osîndit la iad dacă nu va restitui tot ce a luat cu japca. Omul se hotărăşte, îşi cheamă fiica şi-i spune : „Copila mea, ai fost încredinţată că la moartea mea te voi lăsa foarte bogată ; aşa s-ar fi întîmplat, dar uite, aici e omul ce te va ruina ; pretinde că voi arde în focul cel veşnic dacă mor fără să restitui. — Fii serios, tată, cu restituirea şi osînda dumitale ; după cum ţi-e firea, pînă în zece ani te-ai şi obişnuit cu focul cel veşnic".

Argumentul i s-a părut valabil şi a murit fără să restituie.

O fiică, deci, va fi în stare să-şi osîndească tatăl, un tată să se ducă în iad ca să-şi îmbogăţească fiica, iar unui îndrăgostit pătimaş sau unui om cumsecade le va fi frică ? Şi totuşi, nu-i oare o bucurie să existi şi să te reîntîlneşti cu tatăl, cu mama, cu prietena, cu prietenul, cu soţia şi cu copiii tăi, cu tot ce-ţi va fi fost drag, fie şi în iad ?

Şi uite aşa, ne-am pomenit discutînd despre viaţă, despre moarte, despre univers şi despre pretinsul său creator.

Cineva a afirmat că dacă există sau nu un Dumnezeu, e imposibil să-l introduci, fie în natură, fie într-o problemă abstractă, fără ca totul pe dată să devină obscur.

Altcineva a spus că dacă o anumită ipoteză ar explica toate fenomenele, din faptul acesta n-ar rezulta cu necesitate că ipoteza este justă, căci cine poate afirma că ordinea universală n-ar avea decît o singură explicaţie. Cum trebuie, deci, judecată o presupunere care, departe de a rezolva fie şi unica dificultate pentru care a fost formulată, dă naştere unei infinităţi de alte dificultăţi ?

Draga mea, presupun că trăncăneala noastră de la gura sobei te amuză totdeauna, aşa încît o continui.

Printre aceste dificultăţi există una ce s-a luat în discuţie de cînd e lumea lume, şi anume, că oamenii suferă fără s-o fi meritat. Nimeni n-a rezolvat-o încă. În fond, este vorba despre incompatibilitatea suferinţei fizice şi morale cu însăşi natura fiinţei veşnice.

Iată cum se pune problema : fiinţa veşnică dă dovadă fie de neputinţă, fie de rea-voinţă : neputinţă, dacă a vrut

să împiedice existența răului și n-a putut ; rea-voință dacă ar fi putut să-l stăvilească și n-a vrut.

Și un copil ar înțelege acest lucru. Tocmai de aceea a fost născocit păcatul primului tată, păcatul strămoșesc, pedepsele și recompensele ce aveau să urmeze, întrupa-rea, nemurirea, cele două principii ale Manicheiștilor, Ormuz și Ahriman al perșilor, emanațiile, împărăția lu-minii și a tenebrelor, succesiunea vieților, metempsihoza, optimismul și celelalte absurdități acreditate la diferite popoare de pe pămînt, la care găsești totdeauna o concep-ție găunoasă ca răspuns la o întrebare limpede, netă și precisă.

În această situație, care este opțiunea dictată de bunul simț ? A noastră, prietena mea dragă : orice ne-ar spune optimiștii, noi le răspundem că dacă lumea nu putea exista fără ființe simțitoare, nici ființele simțitoare fără sufe-rință, mai bine n-ar fi existat nimic. Doar trecuse o veșnicie întreagă fără să se fi săvîrșit o atare prostie.

Lumea, o prostie ? Fie, dar ce prostie frumoasă, iubita mea ! Este, după părerea anumitor locuitori din Malabar, una dintre cele șaptezeci și patru de comedii la care se distrează Atotputernicul.

Leibniz [147], întemeietorul optimismului, mare poet și totodată remarcabil gînditor, povestește undeva că într-un templu din Memfis se afla o piramidă înaltă alcătuită din globuri așezate unele peste altele ; un preot, întrebat de către un călător ce reprezintă acea piramidă, a răspuns că globurile sînt toate lumile posibile și că cea mai de-săvîrșită se află în vîrf ; călătorul curios să vadă cum arată cea mai desăvîrșită dintre lumi s-a suit în vîrful piramidei și, cînd s-a uitat la globul din vîrf, primul lu-cru ce i-a atras privirea a fost Tarquinius violînd-o pe Lucreția.

Nu-mi aduc aminte cine a adus vorba despre acest pasaj ; îl știam și cred că ți-am mai pomenit de el.

Ciudat lucru mai e și conversația, în special cînd par-ticipă lume mai multă. Uită-te la circuitele pe care le-am parcurs ; nici halucinațiile unui bolnav ce delirează nu-s mai heteroclite. Și totuși, după cum nimic nu e dezlînat nici în mintea unui om care visează, nici în aceea a unui

nebun, și într-o conversație, toate se leagă pînă la urmă, atîta doar că uneori e foarte greu să mai găsești imperceptibila verigută ce leagă atîtea gînduri disparate. Un om rostește un cuvînt pe care îl izolează de cele dinainte și-l urmărește după mintea sa ; un altul procedează la fel și apoi, descurcă-se cine poate. O singură însușire fizică îl poate conduce pe cel ce îi consacră o analiză, la o infinitate de lucruri foarte diverse. Să luăm, de pildă, o culoare, uite, galbenul : aurul, mătasea, părăluțele, fierea, paiul, toate sînt galbene ; în cîte direcții nu ne-ar duce acest unic fir ? Nebunia, visul, conversația dezlînată înseamnă să treci de la un obiect la altul prin intermediul unei însușiri comune.

Nebunul nu-și dă seama că trece de la una la alta. Ține în mînă un pai galben și lucios și strigă că a apucat o rază de soare. Cîți nu semănăm, fără știrea noastră, cu acest nebun ! Poate că eu însumi, în clipa de față...

Cuvîntul viol a permis asocierea nelegiuirii săvîrșite de Tarquinius cu cea săvîrșită de Lovelace. Lovelace este eroul romanului *Clarissa* [148] și uite cum am sărit de la istoria romană la romanul englez. S-a discutat îndelung despre Clarisse. Cei ce disprețuiesc cartea, o disprețuiesc total ; cei ce o apreciază, la fel de exagerați în admirația lor ca și ceilalți în disprețul lor, o consideră ca pe o măiastră reușită a spiritului uman. O am : îmi pare foarte rău că n-ai pus-o în cufărul dumitale. N-am să fiu mulțumit nici de dumneata, nici de mine pînă n-am să te fac să guști adevărul cuprins în *Pamela*, *Tom-Jones* [149], în *Clarissa* și în *Grandison*.

Se spun și se fac aici atîtea lucruri înțelepte și zănatice încît n-aș mai isprăvi niciodată, dacă n-aș curma brusc firul și nu l-aș opri imediat asupra unor mici aventuri hazlii de care nu te pot scuti, deși știu prea bine că sînt puerile și deloc potrivite cu starea dumitale de spirit.

Locuim cu toții la etajul întîi, de-a lungul aceluiași coridor ; ferestrele unora dau spre curtea de intrare și spre șanțuri ; ale celorlalți spre grădină și lanuri. Vai, draga mea, ce vorbă lungă sînt ! Cu zicea Doamna de Sévigney, care ce mai, era la fel de vorbă lungă și la fel de

lacomă ca și mine, „nu voi putea oare niciodată să nu mai mănînc atîta și să tac din gură !“

Într-o seară ne retrăsesem cu toții. Vorbisem o mulțime despre incendiul de la Domnul de Bagueville cînd, deodată, Doamna d'Aine își aduce aminte, după ce se vîrîse în pat, că a lăsat un buștean enorm arzînd în șemineul din salon ; dacă nu s-o fi așezat apărătoarea la locul ei și dacă bușteanul o să se rostogolească pe parchet, așa cum s-a mai întîmplat ? I se face frică, și cum niciodată nu poruncește slujitorilor să facă un lucru pe care-l poate face și dînsa, se scoală, își pune papucii în picioarele goale și iese din cameră în cămașă de noapte, cu o lampă mică în mînă. Coboară scara tocmai cînd Domnul Le Roy, care de obicei stă pînă tîrziu și citește în salon, urcă ; dau nas în nas. Doamna d'Aine o ia la fugă, Domnul Le Roy după dînsa ; o prinde, o ia în brațe și o sărută și o tot sărută, iar dînsa țipă ; și tot țipă : Săriți, ajutor ! dar sărutările agresorului n-o lasă să se exprime clar. Totuși se auzea cam așa : „Ginerii mei, săriți ! Dacă-mi face vreun plod, o pățiți, a voastră-i paguba !“ Ușile se dau de perete, lumea iese pe coridor unde se afla doar Doamna d'Aine într-o ținută dezordonată, căutîndu-și de zor scufia și papucii pe întuneric, căci lampa i se stinsese și se răsturnase, iar prietenul nostru se încuiase în camera lui.

I-am lăsat pe coridor unde, la două noaptea, încă mai rîdeau asemenea zeilor lui Homer, care nu se mai potolcau, deși uneori nu aveau atîtea motive de rîs ca prietenii mei, căci vei admite că e mult mai amuzant să vezi o femeie grăsuță, albă și pufoasă, aproape goală, în brațele unui tînăr obraznic și deșucheat, decît pe un șchiop urît și neîndemînatec turnîndu-le băutură în pahare tatălui și mamei sale după o ceartă conjugală destul de anostă. Așa se încheie cartea întîi din *Iliada*.

Aventura aceasta a constituit gluma zilei. Unii pretind că Doamna d'Aine a strigat săriți ! ajutor ! prea devreme, alții că n-a strigat decît după ce s-a asigurat pe deplin că nu mai are nici un motiv să-i fie frică și că i-ar fi plăcut tot atît de mult să tacă întru plăcerea dumisale cît și să strige, întru onoarea dumisale ; și cîte și mai cîte.

Cealaltă povestioară e o obrăznicie clasa întîi.

Închipuie-ți că sîntem paisprezece sau cincisprezece la masă, spre sfîrșitul mesei și că fiul meu d'Aine stă la stînga Doamnei de Charmoi. În mod obișnuit e destul de familiar cu dînsa. O ia de mînă, vrea să-i vadă brațul, îi ridică manșeta. Cucoana îl lasă, fie dinadins, fie pentru că era distrată. D'Aine vede pe pielea destul de albă a brațului fire lungi de păr negru ; se apucă să i le smulgă ; ea vrea să-și tragă mîna, el i-o ține strîns ; ea lasă manșeta în jos, el i-o ridică la loc și smulge mai departe. Ea strigă : „Domnule, te poftesc să încetezi !“ El îi răspunde : „Nici gînd, doamnă ! La ce dracu' vă folosește părul ăsta?“ și smulge înainte. Ea se supără : „Ești un obraznic !“ El o lasă să se înfurie și smulge înainte. Doamna d'Aine, sufocată și de comicul situației, și de mînie, tăvălindu-se de rîs dar încercînd să ia un ton serios, zice „D'Aine, nu ți-e bine ?“ Și iar se îneacă de rîs. „Cine a mai pomenit una ca asta la masă ?“ Și iar hohotește. „Unde-i educația pe care ți-am dat-o ?“ Și toți ceilalți rîdem de nu mai putem ; eu unul am rîs cu lacrimi, credeam că o să-mi dau duhul.

Totuși, după cîteva minute, maică-sa i-a făcut semn și băiatul s-a dus și a îngenuncheat în fața cucoanei și i-a cerut iertare. Ea pretinde că a durut-o, dar nu-i adevărat : ceea ce a durut-o a fost gluma proastă și rîsul nostru inuman.

Baronul e bolnav. Are dizenterie și febră mare. Am coborît adineauri în salon, unde dînsul împreună cu moș Hoop, cu Doamna d'Aine și cu Doamna d'Holback își beau ceaiul. Am luat și eu un ceai cu ei. Și, deodată, numai ce-l auzim pe baron, căruia colica nu i-a alterat originalitatea și tonul glumeț : — Mamă, ai auzit de Dalai Lama ? — Nici de dalai lama, nici de lamai dala. — E un preot din Tibet. — Din Tibet sau de aiurea, dacă-i un popă cumsecade, îl respect. — Într-o anumită zi din an, după ce a mîncat bine, trece în cabinetul său de toaletă. — Să-i fie de bine. — Și acolo... — Parcă te și aud că o să spui o măscară. — Ce numești dumneata măscară, spune-mi, rogu-te ? O necesitate destul de simplă pare-mi-se, destul de naturală și de răspîndită și pe care, în ciuda înaltei dumitale spiritualități, ți-o satisfaci la fel ca morărița de pe

moșia strămoșească. Dar fie, să-i zicem măscară. După ce Dalai Lama și-a făcut-o, slujitorii lui o iau ca pe un lucru de mare preț, o usucă, o pisează pînă se face pulbere și trimit în pachețele foarte mici tuturor principilor suverani care o beau sub formă de ceai în zilele de sărbătoare. — Mare nebunie ! — Nebunie sau nu, e un fapt. Crezi însă că dacă cineva ți-ar dărui o fărîmă de rahat de al lui Hristos nu te-ai simți foarte onorată ? Și-ți închipui cumva că dacă i s-ar dărui unui jansenist un rahat de-al preafericitului diacon, nu l-ar așeza într-o răcliță de aur așteptîndu-se să facă minuni ?“

Să nu-i citești acest pasaj Doamnei Le Gendre, știu că nu-i place tonul acesta. Dumitale îți voi spune însă că povestea cu Dalai Lama e perfect adevărată și, în ciuda mirosului respingător, vei recunoaște într-asta una dintre cele mai mari dovezi ale puterii exercitate de preoți asupra minții omenești.

Acum urmează un pasaj pentru Doamna Le Gendre. D'Amilaville mi-a trimis *Histoire du czar* [150] și am citit-o.

Cartea este împărțită în trei părți : o prefață referitoare la modul în care se scrie istoria în general, o descriere a Rusiei și istoria Țarului de cînd s-a născut și pînă în ziua cînd l-a învins pe Carol al XII-lea în bătălia de la Poltava. [151]

Prefața e cam superficială. E scrisă pe un ton întrucîtva ușuratic. Aceste pagini ar putea perfect să figureze în *Les Mélanges de littérature* ale aceluiași autor. Spre sfîrșitul prefeței susține ideea că nu trebuie să scrii nimic despre viața particulară a marilor personalități. Acest paradox ciudat se bazează pe niște argumente pe care buna-cuviință le-ar socoti frumoase, dar fie totul e fals, fie prietenul meu Plutarh este un prost.

În această primă parte există însă un lucru care-mi place, și anume : dacă nu s-ar fi dat decît o singură bătălie, am ști numele tuturor participanților, iar genealogia lor ar rămîne posterității pînă în veacul de apoi.

Ce poate scoate mai bine în evidență cît de straniu este faptul că niște oameni se adună laolaltă ca să se ducă într-un loc anume și să se măcelărească între ei, decît această idee ?

Dacă animalele, al căror flagel sîntem, ar reflecta asupra comportamentului omului, așa cum omul meditează asupra comportamentului lor, care n-ar considera atari evenimente drept o milă deosebită a Proniei ? Și n-ar zice, între ele : Dacă n-ar exista această furie pe care natura i-o inspiră omului, silindu-l să și-o satisfacă periodic, dacă n-ar exista acea sete de sîngele semenilor săi, această speță blestemată ar umple pămîntul și ne-ar da gata ? Dacă cerbii ar gîndi, îți dai seama ce eveniment epocal ar fi pentru cerbii din pădurea Fontainebleau moartea lui Ludovic al XV-lea ? Ce ár zice bieții cerbi despre asta ?

Iar peștii din eleșteele noastre, cărora din joacă le aruncăm după-masă bucățele de pîine, ce ar crede oare despre această mană care le cade din cer, toamna ? Oare s-o găsi vreun Moise solzos să se laude că lui i se datorează binefăcătoarea noastră faptă ?

Cum, necum, mă cuprinde pofta să te împac nițel cu războaiele, cu epidemiile de ciumă și cu toate celelalte flageluri ce bîntuie speța umană. Îți dai seama că dacă toate imperiile ar fi la fel de bine guvernate cum e China, țara cea mai roditoare din lume, ar fi de trei ori mai mulți oameni decît poate pămîntul să hrănească ? Toate cîte sînt — bune sau rele — trebuie să existe.

Descrierea Rusiei nu este excepțională ; autorul face caz, ici și colo, de unele cunoștințe privind științele naturii, de care, în fond, habar n-are.

Cît despre *Histoire du czar*, se citește cu plăcere, dar, dacă la urmă îți pui întrebarea : ce tablou deosebit m-a frapat ? Ce cugetare adîncă am reținut ? Ce pasaj sublim m-a impresionat ? Ce fragment aș vrea să recitesc ? Unde se manifestă geniul în toată această carte ? N-aș ști ce să răspund. Prefer să fi scris scrisoarea de față prietenei mele. N-o vom cunoaște decît noi doi. Ea se va fi distrat citind-o și eu scriind-o. Și totul e bine așa.

Scriitorul francez e în urma legiuitorului rus. Totuși, dacă toate gazetele noastre ar fi scrise ca această carte, n-aș vrea să-mi scape nici una.

Există un capitol foarte frumos cu privire la cruzimea principesei Sofia [152]. Te cuprinde emoția cînd îl vezi pe tînărul Petru, în vîrstă de doisprezece sau treisprezece

ani, ținînd o icoană a fecioarei în brațe, condus de surorile lui înlăcrimate pînă în mijlocul unei mulțimi de soldați fioroși care-l cer, zbierînd, și vor să-l omoare, după ce fratelui său i-au tăiat capul, picioarele și mîinile. Totuși nu se poate compara cu anumite pagini din Tacitus, cum ar fi consternarea ce a domnit la Roma cînd s-a aflat vestea morții lui Germanicus și durerea poporului cînd cenușa acestui principe a fost adusă în Oraș.

Există în descrierea țării un pasaj unde se prezintă moravurile samoiezilor [153] ; e destul de bun. Dar nu pot să sufăr acea manie a autorului de a deprecia niște lucrări consacrate. În două locuri se străduiește să discrediteze *Histoire naturelle* a Domnului de Buffon [154]. Se leagă de niște amănunte geografice fără însemnătate, iar critica este presărată cu elogii ironice.

Și-apoi, ce caută scroafa lui Cromion și a capelanului Norberg în istoria țarului ?

D'Amilaville a socotit că totul e foarte frumos ; l-am cam frecat pe tema asta, dar am temperat asprimea lecției, spunîndu-i tot atît de sincer cum îți spuneam și dumitale și surorii Uranie : Nu vă amărîți dacă vă învăț cîte ceva în domeniul literaturii și al filosofiei. Oare nu veți fi mîndre toată viața că ați fost dascălii mei în ceea ce privește morala aplicată ? Cunoașteți binele, aveți o intuiție justă, o inimă sensibilă și o gîndire delicată ; voi sînteți oameni, iar eu nu-s decît un greiere care face zgomot la țară.

Dar în sfîrșit, cînd o să ne vedem din nou ? Oare de Sărbătoarea Tuturor Sfinților sau de Sfîntul Martin ? Abia atunci afacerile mi-o vor aduce înapoi pe iubita mea și vremea rea i-l va aduce ei pe filosof. Filosoful trebuie să-și facă apariția odată cu vremea rea ; acela e anotimpul său.

Voiam să-ți spun lucruri duioase căci cu dragostea față de dumneata începe și se sfîrșește totul.

Dacă surorii noastre Uranie îi plac cel mai mult pasajele în care îți vorbesc despre sentimentele mele, tot pe acestea le scriu și eu cu cea mai mare plăcere și fără nici un efort.

Dar uite că s-a făcut ora de liturghie ; pirpiriul mîncător de Dumnezeu a sosit. Îl aud rîzînd, ca un cerb în luna octombrie, ca să folosesc comparaţia Domnului Le Roy, care pretinde că, dacă am fi în pădure, ne-ar păcăli sigur.

Jumătate din cucoanele noastre ascultă liturghia din sala de biliard, cealaltă din camera mea, de unde se poate vedea uşa capelei, situată de cealaltă parte a curţii : dumnealor pretind că eficacitatea unei liturghii se face simţită pe o rază de cincizeci de paşi. Noi, bărbaţii, n-avem opinii în această privinţă.

I-am povestit pe scurt lui Grim afacerea voastră cu Villeneuve ; mi-a spus că toţi în familia aceea sînt necinstiţi ; despre Villeneuve se zice că are o rentă de peste cincizeci de mii de livre, că trebuie să fiţi ferme pe poziţie, că e un laş şi nu va avea niciodată curajul să facă o mare porcărie şi că, deşi nu prea are simţul onoarei, ţine destul de mult la consideraţia oamenilor ca să-i fie frică de un scandal public : de aici trag concluzia că ar trebui să fiţi abile şi să-l faceţi pe unchi să înţeleagă cît de neechitabil şi de ilegal este memoriul lui, cum l-ar judeca lumea pe el şi pe nepotul lui, dacă un asemenea document ar fi dat publicităţii. Să nu daţi nici un răspuns pînă nu puneţi mîna pe document. Voi răspunde cu prima poştă scrisorilor nr. 27 şi 28.

De mult nu mi-ai mai spus nimic despre bubuliţă [155]. Ai auzit despre pilulele de cucută ? Li se atribuie adevărate minuni în tratamentul tuturor obstrucţiilor, negilor, glandelor blocate, tumorilor canceroase etc...

Mă rotunjesc ca o bilă. Vai, Doamnă Le Gendre, cît mă veţi detesta ! Pîntecul meu luptă din greu cu nasturii de la vestă şi e indignat că nu poate sfărîma acest obstacol, mai ales după-masă.

Te las cu bine, duioasa mea prietenă. Sînt pe deplin şi pe veci al dumitale ; inima mi-o spune mai cu seamă în împrejurările triste.

Toţi musafirii au plecat, liniştea a pus din nou stăpînire pe casă. Iarăşi ne vom apropia, baronul, moş Hoop şi cu mine. Slavă Domnului, toţi oamenii indiferenţi care ne despărţeau au plecat.

Voi expedia împreună cu această scrisoare şi pe cea adresată de dumneata Domnului de Prysie.

Oare îţi dai seama, draga mea, că ai sfîrşit-o printr-o frază echivocă cu care un vanitos s-ar făli grozav şi de care un gelos s-ar putea realmente alarma ? „M-aş afla într-o companie bună, sora mea, copiii ei. Şi altceva nimic ? Nici vorbă, dacă ar fi să spun totul, n-aş mai isprăvi.“ S-ar putea discerne aici multă cochetărie, dacă nu şi ceva mai grav. Eu însă nu-i dau nici o interpretare nefavorabilă, iar Domnul de Prysie va înţelege numai ceea ce trebuie. El nu-i vanitos iar eu nu-s gelos.

D'Amilaville este un om admirabil ; îmi trimite de trei ori pe săptămînă un om cu scrisorile dumitale, care le ia pe ale mele.

Rămîi cu bine, rămîi cu bine ! Anunţă-mă cu mult înainte la ce dată te întorci ca nu cumva vreo duzină de scrisori să rămînă de pripas, căutîndu-te la Isle cînd nu vei mai fi acolo.

Îmi eşti mai dragă ca oricînd, absenţa nu schimbă nimic ; ba da, schimbă : mă face şi mai nerăbdător.

Am recitit scrisoarea. Mi-a venit s-o pun pe foc de teamă să nu te obosească.

Dacă te plictiseşte cît de cît, las-o. Ai s-o reciteşti mai tîrziu, nu e obscură decît fiindcă n-am vrut să omit nimic din ceea ce s-a discutat.

Şi apoi, nu eşti chiar atît de familiarizată cu aceste probleme cum sîntem noi. Abia aştept să te văd.

LI

Grandval, 1 noiembrie 1760 [156]

Îţi poţi oare închipui, draga mea, cum se face că un om cu inimă foarte bună, cu judecată limpede, căruia dacă eşti drept nu-i poţi nega nici una dintre calităţile esenţiale şi a cărui generozitate şi dărnicie s-au manifestat în toate împrejurările importante, se hotărăşte brusc să le facă viaţa amară soacrei, soţiei, prietenilor şi slujitorilor săi, în sfîrşit tuturor celor din preajma sa ? Cum e po-

sibil să fie ba delicat, ba grosolan ? Să urăşti omul şi totuşi să-ţi facă plăcere să-i uşurezi povara ? Să pari a nu avea în minte nici un principiu ferm şi totuşi să dai uneori dovadă de discernămîntul cel mai subtil şi mai sigur în domeniul bunului gust şi de tactul cel mai rafinat în domeniul sentimentelor ? Ca o vorbă aspră şi revoltătoare să fie imediat precedată sau urmată de cel mai bun şi duios cuvînt ? Ba să fii încîntarea celor din jur datorită veseliei şi originalităţii, ba să le fii un adevărat flagel printr-o atitudine insuportabilă ?

Aşa a ajuns bietul nostru baron. Cred că e definitiv pierdut. Pînă acum, clipele lui bune erau aproape pe deplin compensate de cele rele ; de la o vreme, cele rele predomină covîrşitor. Mă tem că foarte curînd toată lumea îl va părăsi şi că va rămîne singur ; cu mine încă se mai înţelege. M-am gîndit bine şi sînt hotărît. Prefer să sufăr decît să fiu bănuit de ingratitudine. Rupturile au totdeauna un efect nefast în lume ; şi apoi mai e şi inconvenientul prezentat de atîtea servicii acceptate. Cînd ai un suflet ales, nu ştii niciodată cînd te-ai achitat pe deplin faţă de cineva.

Ce să facem cu omul ăsta ? De opt zile nu mai e bolnav, dar se distrează revendicînd în continuare toate privilegiile, se bosumflă, ba vrea, ba nu vrea să mănînce, ba vrea, ba nu vrea să fie singur, te repede dacă vii întru întîmpinarea dorinţelor lui şi te ceartă dacă nu. Moş Hoop, deşi este omul cel mai blînd de pe lume, e exasperat. Abia aşteptăm amîndoi să ia sfîrşit robia noastră. Pentru mine oricum, după sărbători s-a terminat. Scoţianul mai are de răbdat pînă după Sfîntul Martin.

Dacă aş fi putut să mă despart de Doamna d'Aine fără să comit o impoliteţe, m-aş fi dus să petrec Sărbătoarea Tuturor Sfinţilor la Paris. D'Amilaville mă invitase. Doamna d'Aine nu este însă o femeie pe care s-o laşi baltă cînd ţi se năzare. Îi datorez prea multe.

Aş fi putut să-i rog, fie pe editori, fie pe cavalerul de Jaucourt [157], să-mi scrie de la Paris ; nimeni nu m-ar fi ţinut de rău, dar, e oare posibil să-i mulţumeşti pe oameni minţindu-i ? E imposibil să găseşti o altă gazdă care să aibă mai puţine pretenţii de la musafiri şi care

în același timp să se ocupe mai îndeaproape de bunăstarea și plăcerea lor. De dimineață pînă seara te copleșește cu atențiile. Dacă ți-a plăcut un fel de mîncare, îl primești și a doua zi, și tot așa în toate privințele. Se așază la masa de cărți deși nu-i place să joace ; se plimbă fără să-i placă plimbarea ; adoră trăncăneala și totuși tace chitic cînd citim. Și apoi are un soi de veselie sinceră și năstrușnică ce ne amuză din zori și pînă-n noapte. Fie că-ți vorbește despre duhovnicul ei, fie despre ea însăși, fie despre fiul ei, despre slujnice, vecine, pisici, cîini, e formidabilă. În toiul conversațiilor noastre filosofice, aruncă totdeauna cîte o vorbă șugubeață care ne înveselește. În ciuda proastei dispoziții a baronului și a aburilor negri ce țîșnesc din el și ne învăluie pe toți, sînt momente cînd hohotim în așa hal că ne curg șiroaie de lacrimi și am putea fi auziți din fundul grădinii. Îl vezi și pe omul nesuferit rîzînd pe înfundate și parcă fără voia lui.

Doamna d'Holback este o femeie deosebită și din zi în zi devine parcă mai remarcabilă. Dacă va adăuga în continuare calităților ei înnăscute alte cîteva dobîndite, după cum intenționează, va fi o femeie cu totul neobișnuită. Vorbește puțin, dar bine. Are, în cel mai înalt grad, capacitatea de a intui caracterul omului. Nu-i scapă nimic din ce e cît de cît ridicol. I-ar putea da peste nas soțului ei de cîte ori greșește, și asta fără să se compromită, dar n-o face. Își are propria ei scară a valorilor și sînt sigur că fiecare om e apreciat după cum merită. Citește. E bună muziciană. Nimeni nu e mai sensibil ca ea în materie de armonie. Cînd e liniștită, are un chip plăcut ; cînd ascultă muzică bună, dobîndește fizionomia cea mai interesantă cu putință. Cel mai frumos și duios suflet se dă atunci în vileag pe fața ei. Seara, noi ne pierdem vremea jucînd cărți ; ea și-o folosește instruindu-se. Broderia și bonețelele și celelalte lucrușoare pentru copii îi ocupă tot timpul. Pasiunea pentru lucru nu-i îngăduie nici o clipă de trîndăveală. Acest soț, din pricina căruia a petrecut multe zile chinuitoare, încă n-a văzut-o vreodată lipsită de blîndețe și indulgență. Ca și sora ei, pe care o vom regreta multă vreme, are calitatea de a-i acoperi pe slujitori, de a-i feri,

în măsura în care depinde de ea, de necazuri, şi pe soţul ei de accese de furie şi de nemulţumiri.

Dacă nu m-aş stăpîni cu străşnicie, cred că i-aş zice baronului : „Cum naiba e posibil să te superi că pierzi la cărţi şi să uiţi că soarta ţi-a hărăzit de două ori la rînd adevărata tovarăşă de viaţă potrivită pentru dumneata ! Eşti bogat ; ai prieteni devotaţi ; te bucuri de consideraţie ; eşti sănătos ; ai copii reuşiţi ; ce dracu mai vrei ?“ Nu-ţi vorbesc despre moş Hoop, îl cunoşti. Nu, dragă surioară, de acest om răspund eu. Te va socoti pe deplin demnă de admiraţie, pentru că aşa te socotesc toţi cei înzestraţi cu discernămînt, dar nu se va îndrăgosti de dumneata. E atît de bătrîn, atît de uzat, atît de obosit de viaţă ! În ciuda vremii urîte, am ieşit în toate zilele, frigul, vîntul şi ploaia ni se păreau mai puţin supărătoare decît o casă morocănoasă.

Băieţaşul baroanei a venit să ne vadă. Pare blînd şi fin. Mă tem că şchioapătă puţin. Baroana este fără îndoială cea mai bună mamă din lume. Burduhănosul nostru baron nu are nici un fel de sentiment faţă de copii. Îl plictisesc şi înainte, şi după ce-şi fac apariţia. Acum i-a căşunat pe biata domnişoară Anselme, care e atît de nevinovată şi de frumuşică. Dacă stăpîna casei n-ar fi atît de bună cu ea, biata fată ar fi cum nu se poate mai nefericită şi ştii de ce ? A respins dragostea unui bătrîn valet chel şi răpciugos şi în plus a dezacordat clavecinul. Baronul nostru mai are şi însuşirea lăudabilă că pentru el, după şase, şapte ani de muncă cinstită, slujitorii sînt nişte ticăloşi buni de spînzurat.

Nici aici n-am scăpat de insistenţele marchizului de Chimène ; i-a murit mama şi s-a retras la Fontenai sous Bois. Abia am reuşit să scap de invitaţiile lui pe cît de amabile, pe atît de înverşunate.

De douăzeci de zile n-am mai aflat nimic despre Doamna Diderot ; nici ea despre mine. Bănuiesc că s-au ivit o mulţime de afaceri, că mi s-au făcut vizite, că a primit fel de fel de hîrtii şi că la ora asta mă aşteaptă cel puţin douăzeci de scrisori pe birou ; după toate aparenţele, nu le acordă nici cea mai mică importanţă, şi zău dacă mă supăr pe ea. Mi-am ţinut nişte predici în privinţa

ei ; dacă mă mai plimb odată singur, garantez că orice ar face și ar zice, n-o să mă mai enerveze. Îi cam duc dorul prietenului Grim. Asta-i omul care a știut cum să se poarte cu baronul ! Tare ar fi vrut acesta din urmă să pună gheara pe el, dar Grim n-a îngăduit nici cea mai ușoară formă de despotism. Trebuie să sper că de Sfîntul Martin vom fi cu toții la Paris, nu te exceptez cîtuși de puțin. Domnul de Fourmont încă nu și-a dat părerea cu privire la memoriul acela ? N-ai putea să-i sugerezi că întoarcerea dumitale la Paris e necesară, astfel încît dînsul să i-o sugereze mamei dumitale ?

Te las cu bine, duioasă mea prietenă. Am multe dorințe ; aceea de a te revedea e prima ; a doua e să-l văd pe Grim. Înaintea lui aș fi vrut s-o văd pe sora dumitale, dar m-ai prevenit că nu am nici o șansă ; aș dori să mă întorc la opera mea și s-o termin ; să închei tîrgul pus la cale de Domnul de Chimène cu Domnul de Fargès, în privința bibliotecii mele [158] ; pentru toate astea ar trebui să fiu la Paris. Dacă o vrea Dumnezeu, marțea viitoare vom fi acolo. Baronul se omoară citind istorie, ceea ce nu-i folosește decît să-i încurce ideile și să-i înăcrească sufletul. Nu reține din ea decît atrocitățile naturii și pe cele comise de om. Învață să-și disprețuiască și să-și urască din ce în ce mai mult semenii. Cum dă peste niște pagini sumbre de te trec fiorii, cum își oferă bucuria tainică de a mă delecta cu ele. Fără îndoială că dacă toate paginile ar semăna cu ceea ce-mi arată el, n-ar mai fi de trăit. Nu sînt violent din fire, dar, citind despre anumite domnii, m-am pomenit că mi se umple inima de furie și că mînuiesc cu multă dibăcie pumnalul.

Despotismul, draga mea, constituie cea mai cumplită tentație, omul nu-i poate rezista. Cel ce poate săvîrși orice fără să dea socoteală face mult rău. Cunosc o grămadă de oameni care, fără să-și dea seama, au un caracter foarte violent și trec prin momente cînd sînt extrem de nedrepți! Știu atîția care nu suportă să li se răspundă sau să li se reziste ; își tratează subalternii cu atîta aroganță, asprime și dispreț, exercită o tiranie atît de inumană asupra tuturor celor ce depind de ei, încît îndrăznesc să afirm că nu le mai lipsește decît un cîmp mai larg de acțiune sau poate

titlul și puterea Sahinșahului sau Sultanului ca să taie mîini și picioare, să decapiteze, să scoată ochii și, sub cutare sau cutare nume francez, să săvîrșească aceleași orori de care s-au înfiorat atunci cînd le-au citit în paginile ce relatau istoria unor asiatici ca Suleiman sau Sefi.

Ce puțin ne cunoaștem pe noi înșine și ce bine ne-a slujit natura cînd ne-a situat pe niște trepte inferioare. Caligula să fi fost fiul unui pantofar roman, n-ar fi ucis decît muște. E cîte unul care-și tot zice de sute de ori : eu aș fi fost ca Traian, cînd de fapt ar fi fost mai degrabă ca Nero.

Așteptăm musafiri. Se va crea poate o diversiune. La revedere, draga mea. Te iubesc din tot sufletul, și te sărut din toată inima. N-am așteptat să-mi dai voie și rău am făcut. Era după cină, în ajunul Sărbătorii Tuturor Sfinților, pe cînd îți reciteam scrisoarea nr. 30. O primisem pe cea cu nr. 32.

LII

Paris, 3 noiembrie 1760 [59]

Luni dimineața, Doamna d'Aine a trimis la Paris, cu echipajul dînsei, o rudă și pe omul de afaceri al familiei. Am profitat de ocazie să mă întorc și eu, după ce baronul m-a asigurat că nu va face nici un drum încoace toată săptămîna asta. Doamna d'Aine, care era singură în capul scării, mi-a zis : „Contam pe dumneata pînă după Sfîntul Martin, dar îmi dau seama cum stau lucrurile. Pleci din cauză că baronul e prost dispus". N-am vrut să admit, deși e adevărat.

Ne-am îmbrățișat cu dragoste, Doamna d'Aine și cu mine ; i-am mulțumit cît m-am priceput. Mi-a spus că odaia în care am stat se va chema de aci înainte camera mea și că niciodată nu mă voi instala în ea îndeajuns de devreme și nici pe o perioadă îndeajuns de lungă. Baronul și cu mine am trăit două momente foarte plăcute : unul cînd ne-am revăzut, în ziua sosirii mele la Grandval, altul azi, la despărțire. Avea în zilele cu pricina un aer emoțio-

nat ; prima dată de plăcere, a doua oară de tristeţe. Imposibil să-l înţelegi pe nenorocitul ăsta de om. Trebuie să-l accepţi şi să-i plîngi de milă căci este prima victimă a defectelor sale.

M-am împrietenit şi mai mult cu Doamna d'Holback. În cîteva rînduri, am avut prilejul să constat că mă stimează mult. Am fost măgulit cînd am văzut că mărturia mea conferă greutate unor lucruri pe care îi vine greu să le creadă cînd i le povesteşte altcineva. I-a părut rău că plec. Ştia precis că e de ajuns să spună un singur cuvînt ca să rămîn, dar nu l-a rostit.

Iar moş Hoop ? Ne-am sărutat pè amîndoi obrajii, ne-am strîns mîinile şi ne-am propus să ne vedem cît mai curînd cu putinţă. Pînă atunci l-am sfătuit să se ducă să ia aer pe vîrful dealului.

Iată-mă deci întors la Paris. Am sosit şi am găsit-o pe Janneton [160] în convalescenţă, după o serie de abcese în gît ; a fost nevoie să i se facă o serie de incizii cu lanţeta ; soţia mea lua vin cu chinină din cauza unei febre rebele ale cărei prime accese au apucat-o imediat după plecarea mea şi care încă n-au cedat ; aia mică e cu nasul jupuit, are temperatură şi amigdalele inflamate : mă aflu deci într-un spital şi, de fapt, sînt la locul ce mi se potriveşte, căci nici eu nu prea mă simt bine. Mi-am dat stomacul peste cap. Mă hotărîsem să nu mă mai aşez seara la masă ; m-au antrenat însă, aseară, fără voia mea. Aveau nişte pere nemaipomenite : am mîncat una, pe urmă încă una şi apoi o a treia ; azi, la şase seara le simt încă de parcă acum m-aş fi sculat de la masă. Degeaba am băut ceai ; îmi va trece, ca toate indigestiile, şi o să mă simt bine multă vreme, deoarece m-am întors la viaţa mea obişnuită şi cumpătată.

Cum am ajuns la Paris, am dat fuga pe quai des Miramionnes, fiindcă trebuia să pun mîna pe scrisorile dumitale în cazul cînd ar fi sosit ceva, ca nu cumva să pornească spre Grandval, unde nu mă mai aflu ; îi spusesem lui d'Amilaville că voi sta pînă marţi. D'Amilaville nu-i acasă ; ia masa la o prietenă. Pînă se întoarce şi voi citi poate vreo scrisoare de-a dumitale, îţi scriu.

Cîte drumuri am şi făcut de cînd m-am întors în iadul ăsta ! Cîtă lume am şi văzut ! Ce viaţă în comparaţie cu

cea de la țară ! N-aș fi aici dacă mi-aș fi dat seama că e luni și că Grimm a venit de la Chevrette. Mă consolez însă, căci, dacă nu sînt cu el, cel puțin stau de vorbă cu dumneata. D'Amilaville, care e foarte grăbit să mă vadă, mi-a lăsat vorbă că dacă nu dau eu o fugă la el, se repede el pînă la mine. I-am scris un bilețel și l-am rugat insistent să stea pe loc, fiindcă pînă peste două, trei ore n-am ce face cu el. Jumătate din timp îl voi folosi scriindu-i prietenei mele ; după ce-i voi fi povestit tot ce am făcut, ceas de ceas, voi visa împreună cu ea ; o voi căuta prin salon, mă voi așeza lîngă ea, o voi strînge în brațe. Mai înainte mă voi fi uitat îndelung la ea, fără să mă fi văzut, fără să mă fi deranjat cineva, deoarece presupun că sînt invizibil.

I-am alcătuit abatelui Marin o fizionomie foarte deosebită. Vreau să aibă capul rotund, puțin chel, fruntea lată, dar nu prea înaltă, ochii mici, dar scăpărători, obrajii zbîrciți, dar trandafirii, gura mare dar surîzătoare : să nu prea aibă bărbie, nici gît, trupul să-i fie rotunjor, umerii lați ; picioarele groase și scurte. Vă aud bodogănind pe toți. Vă văd pe toți în atitudinile voastre preferate, aș putea să vă pictez dacă aș avea timp ; prietena mea stă drept, în spatele fotoliului mamei, chiar în fața surorii sale, cu ochelarii pe nas. Vorbește. Sora ei, cu capul sprijinit în mînă și cu cotul pe masă, o ascultă mijindu-și ochii. Abatele stă pe scaun cu mîinile pe genunchi, într-o poziție incomodă, căci scaunul e prea înalt și picioarele abia îi ajung pe parchet ; nu va sta multă vreme în această postură, fiindcă bănuiesc că abatelui îi place să se respecte. Cît despre conversația voastră, crezi cumva că nu pot s-o reconstitui ? Crezi că nu pot să-i atribui cuvintele potrivite fiecăruia conform caracterului său, așa cum mi-o închipui ?

Ce bine îmi pare ! D'Amilaville nu vine și voi avea timp să întorc pagina și s-o umplu. Dacă m-aș apuca să-ți răspund la ultimele două scrisori și să-ți redau ultimele noastre discuții, aș mai scrie fără îndoială încă douăsprezece pagini.

Am avut printre noi un om foarte cumsecade, pe baronul Diesko, despre care cred că ți-am mai vorbit. A fost multă vreme comandant de oști în Canada și și-a înde-

plinit cu cinste misiunea. E plin de cicatrice. În ciuda beteşugurilor de care suferă şi va suferi toată viaţa, e vesel. A fost prieten intim cu faimosul mareşal de Saxa.

Am mai avut ca oaspete un marinar tînăr şi foarte experimentat, numit Domnul Marchais. La prima ocazie o să-ţi spun tot ce am reţinut din conversaţiile lor. Moş Hoop s-a înfundat pînă în gît în istoria bunilor săi prieteni chinezii, pe care i-a văzut atîta vreme la Canton. Voi mai reveni deci asupra acestor chinezi ca să-ţi spun o mulţime de lucruri despre ei ; îţi vor face desigur plăcere.

Dar uite că s-a întors d'Amilaville. Am ajuns prea tîrziu. A fost, pentru prima dată, expeditiv şi cele două pachete ale dumitale au plecat azi-dimineaţă spre Grandval, tocmai în momentul cînd eu mă întorceam. Trebuie să-mi amîn plăcerea pe mîine.

Rămîi cu bine, draga mea ; te sărut. Întoarce-te odată; Marna pare că ar vrea să-mi îndeplinească dorinţa. Dacă ploile mai continuă, nu va întîrzia să ajungă pînă sub terasa dumitale. Avînd în vedere situaţia neplăcută în care mă aflu, vei regreta că nu eşti aici. Mîine sau poimîine mă duc s-o văd pe Domnişoara Boilleau ; poate şi pe Doamna de Salignac, dar nu garantez.

Respectele mele, ştii prea bine cui. Mîngîierile mele cele mai tandre, ştii dumneata prea bine cui.

Paris, 3 noiembrie 1760

LIII

Continuarea gazetei de la Grandval

8 noiembrie 1760 [161]

Ce zi frumoasă a fost Sărbătoarea Tuturor Sfinţilor ! Aţi profitat de ea ? La ora opt dimineaţa, eraţi îmbrăcate ? Vă puseseţi căciuliţele, vă luaseţi bastoanele ? Sînt sigur că nu. Dormeaţi ca nişte leneşe ce sînteţi, şi eu dormeam ca un leneş ce sînt, cînd am auzit că-mi bate cineva la

uşă : era scoţianul. Intră, dă perdeaua la o parte şi grăieşte : „Hai, scoală-te ; soarele e frumos numai cînd îl vezi din vîrful dealului. Vine şi Domnul Marchais cu noi".

Acest Domn Marchais e tînărul marinar despre care ţi-am vorbit. Pe drum l-am întrebat cîţi ani are : „Treizeci de ani, mi-a răspuns. — Treizeci de ani ! am zis eu, uimit. Pari de cel puţin patruzeci şi cinci. Ce te-a îmbătrînit atît de repede ? — Marea şi oboseala". Vai, draga mea, în ce chip mi-a zugrăvit viaţa pe mare ! Pielea ţi se zbîrceşte şi ţi se innegreşte, buzele ţi se usucă, muşchii ţi se întăresc ; în mai puţin de trei sau patru călătorii ajungi să semeni foarte bine cu un Triton, aşa cum sînt înfăţişaţi la Gobelins [62]. Nu mănînci decît pîine uscată şi carne sărată. Adesea duci lipsa apei şi apoi mai ai parte şi de furtuni care te ţin cîte douăzeci şi patru de ore între viaţă şi moarte. Nu e cu putinţă să-ţi faci o idee despre un echipaj după o furtună. În această privinţă, scoţianul ne-a povestit :

„Închipuiţi-vă că pînzele noastre erau sfîşiate, catargele frînte, marinarii istoviţi, corabia lipsită de cîrmă, în voia valurilor ; vintul ne mîna cu furie drept în stînci ; doisprezece oameni şi cu mine stăteam în cabina căpitanului, cu capul plecat, cu braţele încrucişate, cu ochii închişi, aşteptînd dintr-o clipă în alta naufragiul şi moartea. După ce ai petrecut o zi întreagă în asemenea spaimă, ai îmbătrînit mult. Ne-a salvat un marinar beat. În fundul calei zăcea aruncată o velă veche, putredă şi numai găuri : a scos-o la iveală şi a întins-o cum s-a priceput. Velele noi, izbite în plin de vîntul puternic, se rupseseră ca nişte foi de hîrtie. Cea veche, oprind şi totodată lăsînd o parte din vînt să treacă, a rezistat şi i-a permis corăbiei să înainteze. Am trecut razant pe lîngă stîncile acelea înfiorătoare, fără măcar să ne atingem de ele".

Oamenii nu profită de experienţa altora : de ce n-ar avea fiecare corabie nişte vele găurite, special pentru furtună ?

În toiul relatării acestei furtuni, am ajuns în vîrful dealului Chennevière. Ţinta plimbării noastre era să-i sărutăm pe cei mici, dar dormeau încă în leagănele lor. Ne-am mulţumit doar să le ridicăm plăpumioarele şi să

ne uităm la ei : e un spectacol emoționant. După ce am flatat-o puțin pe doică, pe care Rafael ar fi putut-o lua ca model pentru Sfînta Fecioară, după cum s-a exprimat Marmontel [163] prima dată cînd a văzut-o, și după ce am despăgubit-o cu dărnicie pentru glumele noastre proaste, am străbătut toată cîmpia de la Champigny la Ormesson-d'Amboile și ne-am întors la Grandval, unde l-am găsit pe baronul Diesko, care profitase de această zi frumoasă ca să-și respecte promisiunea făcută Doamnei d'Aine și baronului. Tînărul Marchais și cu el s-au recunoscut. Se întîlniseră la Québec.

Cred că ți-am mai vorbit despre baronul de Diesko. Dacă ai fi citit gazetele, i-ai fi văzut numele însoțit de elogii. Acum patru sau cinci ani, comanda, în preajma orașelor Québec și Montréal, o mînă de francezi ; a fost atacat de un corp expediționar britanic și de irochezi. Inegalitatea forțelor nu l-a înspăimîntat, a rămas ferm pe poziție ; ostașii lui au fost uciși cu toții ; el însuși a rămas întins pe cîmpul de luptă, ciopîrțit și cu un picior rupt. Dacă se alegea numai cu atît n-ar fi fost cine știe ce ; după luptă, însă, pe cînd jefuiau morții, un dezertor francez văzînd că mai dă semne de viață, în loc să-i vină într-ajutor, și-a descărcat muscheta în burta lui ; i-a perforat vezica urinară, i-a rănit organele genitale ; de atunci trăiește — dacă așa ceva se poate numi a trăi — cu un picior mult mai scurt decît celălalt și cu un uretru fals pe coapsă, pe unde urinează.

Generalul inamic se alesese cu coastele rupte. Halal meserie ! Amîndoi au fost transportați în același cort. Englezul n-a admis pentru nimic în lume să i se cerceteze rănile, înainte ca adversarul său să fi fost pansat. Uite cînd găsesc cu cale bunătatea și omenia să iasă la iveală ! În toiul măcelului și al vărsării de sînge ! Ți-aș mai putea cita sute de exemple !

Acesta a fost un exemplu de la general la general ; vrei unul de la soldat la soldat ? Ți-l povestesc exact așa cum ni l-a relatat baronul de Diesko. Doi soldați, doi camarazi, mergeau umăr la umăr ; aveau de îndeplinit o misiune primejdioasă. Cel mai tinerel, chinuit de presimțirea că va fi ucis, se lăsa cam greu ; celălalt îl întreba : — „Ce-i cu tine ? Pe legea mea ! Mi se pare că tremuri ! — Da,

îi răspunde soldatul, mă tem că o să iasă prost şi mă gîndesc la biata nevastă-mea şi la amărîţii ăia de copii. — Linişteşte-te, îi răspunde bătrînul caporal ; lasă, dacă eşti ucis şi eu scap, îţi dau cuvîntul meu de onoare că mă însor cu nevastă-ta şi-ţi cresc copiii". Într-adevăr, tînărul soldat a fost ucis şi celălalt s-a ţinut de cuvînt. E un fapt cert, căci baronul nu minte.

Ştii oare ce s-a petrecut la începutul luptei dintre Domnul de Castres [164] şi prinţul moştenitor [165], sub zidurile cetăţii Vezel, nu de mult ? Domnul de Castres este prietenul lui Grim ; îţi dai seama deci cît l-a bucurat acest succes, cel mai important din cîte au repurtat francezii în tot războiul. Domnul de Ségur [166], care comanda aripa stîngă, este atacat pe întuneric de către tînărul prinţ. Cele două oşti se aflau faţă în faţă, la o distanţă atît de mică încît s-ar fi putut atinge. Domnul de Ségur urma să fie masacrat. Tînărul prinţ îi aude numele şi se repede să-l salveze. Domnul de Ségur nu ştie ce se petrece, îl zăreşte lîngă el, îl recunoaşte şi-i strigă : „Înălţimea voastră, ce faceţi aici ? Grenadierii mei sînt la douăzeci de paşi, o să tragă. — Domnule, îi răspunde prinţul, am auzit rostindu-se numele dumneavoastră şi am venit repede ca nu cumva oamenii mei să vă ucidă".

Pe cînd discutau, cele două trupe, între poziţiile cărora se aflau, deschid focul simultan. Domnul de Ségur scapă cu două răni neglijabile, rămîne prizonier al tînărului prinţ, care totuşi, peste două zile, este obligat să ridice asediul şi să se retragă. Nu te miră generozitatea acestor doi oameni, ce nu văd decît faptul că celălalt se afla în primejdie şi se uită pe sine în asemenea măsură încît e o minune că n-au fost ucişi în acelaşi timp ? Întîmplarea îi fusese povestită lui Grim ; n-a vrut s-o creadă, dar i-a fost confirmată de însăşi Doamna de Ségur, pe care a întîlnit-o acum cîteva zile la Doamna Geoffrin. Aşadar nu poate exista nici un dubiu.

Nu, draga mea, natura cînd ne-a plămădit nu ne-a înzestrat cu nici un pic de răutate : educaţia proastă, exemplele proaste, legislaţia proastă ne corup. Dacă greşesc în această privinţă, am cel puţin mîngîierea că greşeala izvorăşte din străfundurile inimii mele şi mi-ar părea tare rău ca experienţa sau raţionamentele să-mi

dovedească vreodată contrariul ; ce m-aș face ? Ar trebui fie să trăiesc singur, fie să-mi închipui fără încetare că sînt înconjurat numai de către oameni răi ; nici una din aceste soluții nu-mi convine.

Procedeul generos al generalului englez, al celor doi soldați, al Domnului de Ségur și al tînărului prinț constituie asociații de idei foarte firești. S-a pus întrebarea care dintre cei doi bărbați, Domnul de Ségur sau tînărul prinț, s-a dovedit a fi mai generos. Iată o problemă frumoasă de dezbătut pentru Uranie și sora ei !

Baronul de Diesko, urmîndu-și povestirea, ne-a spus că generalul Johnson și cu el nici nu apucaseră bine să fie pansați cînd căpeteniile irochezilor au intrat în cortul lor.

Între ei și generalul Johnson a avut loc o convorbire foarte însuflețită. Baronul de Diesko, neștiind limba irocheză, n-a înțeles nimic din tot ceea ce-și spuneau, dar după gesturile lor și-a dat seama că despre el se vorbește, că sălbaticii îi cer englezului ceva și că acesta refuză. Sălbaticii au plecat nemulțumiți, iar baronul Diesko l-a întrebat pe Johnson ce vor sălbaticii : „By God ! [167] i-a răspuns Johnson, ce vor ! Să se răzbune pe dumneavoastră fiindcă trei sau patru căpetenii de ale lor au fost răpuse în luptă. Vor să vă ia, să vă ardă, să vă afume și să vă mănînce. Dar nu vă temeți, n-o să se întîmple una ca asta. Mă amenință că o să mă părăsească, dar sînt în stare de altele mai rele ; veți trăi însă, sau ne vor măcelări pe amîndoi“.

În timp ce discutau astfel, sălbaticii se întorc și iau tocmeala de la capăt, dar cu mai puțină violență ; încet încet, sălbaticii se potolesc. Înainte de a pleca, s-au apropiat de baron, i-au întins mîna și s-au împăcat. Nici n-au apucat bine să iasă din cort că generalul Johnson i-a și spus baronului : „Prietene, vă înșelați dacă vă credeți în siguranță ; în ciuda rănilor, trebuie să vă scoatem de aici și să vă ducem în oraș“. Între timp, oamenii săi împletesc niște ramuri, îl întind pe această targă și-l duc în oraș escortat de patruzeci de soldați. A doua zi, sălbaticii aflînd că a fugit, vin după el în oraș, se strecoară în casa unde era îngrijit ; pe sub haine ascunseseră cuțite și se năpustesc asupra lui și l-ar fi răpus dacă nu l-ar fi

sărit cineva într-ajutor. S-a mai ales doar cu două-trei răni în plus.

Ei bine, îmi vei spune, unde-i bunătatea naturală a omului ? Cine i-a corupt pe irochezi ? Cine le-a inspirat sentimentul răzbunării și al trădării ? Zeii, draga mea, zeii ; răzbunarea este la acești nenorociți o virtute religioasă. Ei cred că Marele-Duh, care locuiește dincolo de muntele din preajma Québec-ului, îi așteaptă după moarte și-i va judeca și le va cîntări meritele în funcție de numărul de scalpuri pe care i le vor aduce. Așadar, atunci cînd vei vedea un irochez doborîndu-și dușmanul și apoi aplecîndu-se peste el, scoțîndu-și cuțitul, crestîndu-i pielea de pe frunte și smulgîndu-i-o cu dinții, să știi că face toate acestea pentru a-i fi plac Dumnezeului său. Nu există popor pe lume, nu există loc pe pămînt unde porunca dumnezeiască să nu fi consfințit vreo crimă.

Canadienii zic că muntenii din Scoția sînt sălbaticii Europei. Vezi deci că trebuie să citești toate astea ca făcînd parte din conversația noastră.

„E o observație destul de justă, zice moș Hoop, muntenii noștri umblă aproape goi, sînt viteji și aprigi ; cînd se adună laolaltă și mănîncă împreună, spre sfîrșitul mesei, după ce s-au încins de băutură și-și aduc aminte de certuri mai vechi, încep să-și spună vorbe grele, și știți ce fac ca să se stăpînească ? Își scot cu toții pumnalele și și le înfig în masă, lîngă pahare. Acesta-i răspunsul la primul cuvînt jignitor."

Pretendentul la tron, pentru capul căruia englezii au anunțat că vor da bani grei și pe care l-au vînat ca pe o fiară luni în șir, din munte în munte, și-a găsit adăpost în peșterile acestor nenorociți de munteni care, dacă l-ar fi dat pe mîna englezilor, s-ar fi putut îmbogăți, scăpînd de o mizerie neagră ; nici prin gînd nu le-a trecut ; altă dovadă că omul, așa cum l-a făcut natura, e bun.

Nu mai e nevoie să-ți spun că redau în continuare conversația. îți dai seama desigur. Moș Hoop avea un prieten care a participat la lupta dintre muntenii scoțieni, comandați de pretendent, și trupele engleze. Prietenul său se afla în tabăra acestora din urmă ; în toiul luptei, o lovitură de sabie îi retează mîna ; omul purta pe deget un inel cu un diamant ; scoțianul vede ceva strălucind pe jos, se

apleacă, ia mîna tăiată, o bagă în buzunar şi luptă mai departe. Aceşti sălbatici cunoşteau deci valoarea aurului şi a banilor, în consecinţă, dacă nu l-au vîndut pe pretendent, înseamnă că nu voiau să pună mîna pe aur cu preţul trădării.

Vezi deci, draga mea, că îi cinstim cum se cuvine pe oaspeţii ce ne vizitează. Avem printre noi un militar, i-am dat prilejul să vorbească după placul inimii despre război. Am aflat de la el lucruri noi şi interesante şi totodată am fost politicoşi ; e mult mai înţelept să procedezi astfel decît să-i repeţi omului lucruri ştiute de toţi şi care poate nu-l interesează.

Baronul de Diesko a slujit multă vreme sub comanda mareşalului de Saxa [168]. Obişnuia să-şi petreacă toamna împreună cu dînsul la Piples, castel învecinat cu castelul Grandval, care acum îi aparţine Doamnei de La Bourdonnaye. Această doamnă stă tot timpul aici, singură cu iubitul ei ; vei adăuga probabil, în forul dumitale interior : Altceva nici nu-i mai trebuie.

Ne-a vorbit o grămadă despre mareşal, despre ocupaţiile, iubirile, campaniile sale, despre acţiunile periculoase la care a luat parte, despre naţiunile pe care le-a cunoscut etc., etc.

Vai, draga mea, cîtă deosebire între a citi istoria şi a asculta omul ! Lucrurile devin incomparabil mai interesante. De unde provine oare acest interes ? Să fie contribuţia povestitorului sau a ascultătorului ? Să fim oare flataţi de faptul că soarta ne-a acordat privilegiul de a afla atîtea lucruri extraordinare direct de la cel ce le-a trăit, avînd astfel un avantaj asupra celorlalţi prin certitudinea autenticităţii şi fiind apoi îndreptăţiţi să cerem să ni se dea crezare, atunci cînd, la rîndu-ne, vom povesti altora ceea ce am aflat ? Oricine e mîndru cînd poate adăuga, după ce a povestit ceva : Am văzut omul căruia i s-a întîmplat ; el însuşi mi-a povestit totul. Un singur lucru poate fi mai presus, şi anume, să poţi spune : am văzut cum s-au petrecut faptele, eram de faţă. Şi totuşi nu ştiu dacă nu cumva uneori e chiar mai bine să-ţi sprijini povestirea pe autoritatea imediată a unui om de seamă, decît pe propria ta mărturie ; nu ştiu dacă nu cumva un om este mai lesne crezut cînd zice : Am aflat-o de la mareşalul de

Turenne [169] sau de la mareşalul de Saxa, decît cînd zice : Am văzut-o cu ochii mei. Cu toate că poate să mintă la fel de uşor în ambele situaţii, mi se pare că sîntem mai dispuşi să luăm de bună o atare minciună. Într-un caz e nevoie de doi mincinoşi, în celălalt e de ajuns unul singur, iar dintre cei doi mincinoşi, unul e o personalitate foarte importantă. Pe de altă parte, oricine îşi poate procura cartea pe care o citesc, dar nu oricine poate să şi converseze cu eroul ei. N-ai de ce să te mîndreşti cu o carte, dar te poţi mîndri cu faptul că te-ai apropiat de un om de seamă, că ai discutat cu el.

Aşadar, ne simţim foarte nedreptăţiţi şi jigniţi cînd relatăm un fapt şi nu sîntem crezuţi ? — Fără îndoială. Întreab-o pe Domnişoara Boileau. În primul rînd ni se contestă cunoştinţele, iar noi, adesea, nu povestim decît ca să arătăm pe cine cunoaştem. În al dòilea rînd, sîntem acuzaţi de imbecilitate sau de impostură. De impostură, dacă vrem să-i convingem pe alţii de nişte lucruri pe care nu le credem nici noi ; de imbecilitate, dacă sîntem de bună-credinţă şi deci convinşi cu adevărat de un lucru absurd. La urma urmei, cum e mai bine să te considere lumea : mincinos sau imbecil ? De minciună te mai poţi vindeca, de imbecilitate nici vorbă ! Odată ce omul a renunţat la pretenţia de a-i uimi pe ceilalţi, nu mai minte cîtuşi de puţin.

Doamne, ce de subtilităţi, demne de Mariveau [170], zău aşa ! Dacă ar fi să-mi depăn gîndurile pînă la capăt, cine ştie cît ar dura, desigur aş da mai degrabă ocol pămîntului, sărind într-un picior, deşi pămîntul are o circumferinţă de nouă mii de leghe şi... Şi să-l ia nouă mii de draci pe Mariveau şi odată cu el pe imitatorii lui nesăraţi, ca mine !

Baronul de Diesko se scoală neînchipuit de greu din fotoliu, acum zece ani i-ar fi fost incomparabil mai uşor să meargă în linia întîi sau la polul nord decît azi să ajungă pînă la capătul uneia dintre aleile parcului nostru. I-am ţinut de urît toată ziua. Am jucat şah cu el. A jucat cărţi cu baronul. Ce om ciudat mai e şi baronul nostru ! Ieri juca la mizã dublă decît ceilalţi, azi se supără dacă se propune una ca asta. Nu pot să înţeleg asemenea lipsă de memorie.

Ne-am culcat devreme. După cum arăta cerul, speram să fie vreme bună a doua zi ; cînd colo, se stîrnește vînt, stelele dispar și se pornește un adevărat potop, iar pomii care ne apără de vîntul de la apus, scuturați de furtună. fac un zgomot înfiorător, așa încît ne închidem în casă și ne strîngem cu toții în jurul focului. Am petrecut și noi duminica după cum ne-am priceput.

Pe la ora cinci, baronul de Diesko a plecat. Ne-am pus cu toții scufiile de noapte și halatele de casă, cu voia doamnelor, care ne-au propus să mîncăm în salon, de-a-npicioarelea, baronul nostru fiind indispus ; pînă la masă ne-am așezat iar la taclale. Credeam că în viața mea n-o să mai vorbesc despre chinezi și uite că tot la ei mă întorc, dar e vina lui moș Hoop ; dacă te plictisesc, pe el să-l bombăni.

Ne-a povestit că unul dintre suveranii lor se afla în război cu tătarii din nord. Era foarte frig. Generalul chinez i-a scris împăratului că oștenii suferă foarte mult de pe urma gerului. În chip de răspuns, împăratul i-a trimis haina sa îmblănită, însoțită de aceste cuvinte : „Spuneți din partea mea vitejilor dumneavoastră oșteni că aș vrea să am cîte una pentru fiecare dintre ei".

Moș Hoop a constatat că poporul chinez e singurul popor de pe pămînt care a avut mult mai mulți regi și miniștri buni decît răi. — „De ce oare, moș Hoop ? a întrebat o voce din celălalt capăt al salonului. — Pentru că fiii împăraților lor sînt bine crescuți și apoi. pentru că aproape niciodată un împărat rău nu moare de moarte bună. — Cum așa, l-am întrebat eu, poporul judecă deci dacă un suveran e bun sau rău ? — Desigur, și nu se înșală, după cum copiii nu se înșală cu privire la părinții sau tutorii lor. Pentru chinezi, un rege bun este cel ce respectă legea ; un principe rău este cel ce o încalcă. Legea stă pe tron. Suveranul se află sub lege și deasupra poporului. El e primul supus al legii.

Moș Hoop ne-a povestit că mandarinii i-au spus într-o zi împăratului : — „Stăpîne, poporul se zbate în mizerie, trebuie ajutat. — Ajutați-l, zise împăratul ; trebuie să dați fuga ca și cînd ar fi vorba despre foc sau inundație. — Ajutoarele trebuie să fie proporționale cu nevoile.

— De acord, numai să aveţi grijă ca nu cumva socotelile să dureze prea mult şi să fie prea minuţioase. Şi mai ales să nu vă fie teamă că dărnicia voastră mi-ar putea depăşi intenţiile".

Ne-a spus că alt împărat asedia oraşul Nankin, care are mai multe milioane de locuitori. Aceştia se apăraseră cu o vitejie nemaipomenită ; totuşi erau pe punctul de a fi luaţi cu asalt. Împăratul îşi dădu seama după înfiăcărarea şi mînia ofiţerilor şi oştenilor că nu-i va sta în putere să împiedice un măcel înspăimîntător. Îl cuprinse îngrijorarea. Ofiţerii îl zoresc să-i ducă în tranşee ; împăratul nu ştie ce hotărîre să ia ; se preface bolnav şi se închide în cort. Era iubit ; mîhnirea pune stăpînire pe întreaga oaste. Se suspendă operaţiile militare. Toţi se roagă pentru sănătatea împăratului. Generalii i se adresează chiar lui. — „Prieteni, le răspunde împăratul, sănătatea mea e în mîinile voastre, gîndiţi-vă bine dacă vreţi să trăiesc. — Cum să nu vrem ! Stăpîne, porunceşte, spune ce trebuie să facem. Sîntem gata să murim cu toţii. — Nu-i nevoie să muriţi, ci să-mi juraţi un lucru mult mai uşor. — Jurăm. — Ei bine, zise împăratul, sculîndu-se brusc şi scoţîndu-şi iataganul, m-am vindecat. Să mergem la luptă împotriva răsculaţilor, să trecem peste zidurile lor, să le cucerim oraşul ; dar după ce l-am cucerit să nu se verse nici o picătură de sînge. Asta este ceea ce mi-aţi jurat şi ceea ce vă cer", şi aşa s-a şi făcut.

Shy-Wang-Ti (tot moş Hoop vorbeşte) a poruncit să se ridice marele zid, care desparte China de ţinuturile locuite de tătari ; are o lungime de şase sute de leghe, trei mii de turnuri, o înălţime de treizeci de picioare şi o grosime de cincisprezece ; zidul îngăduie fluviilor să treacă, traversează un braţ de mare, străbate mlaştini pe distanţă de mai multe leghe. Shy-Wang-Ti l-a construit într-un răstimp de cinci ani ; acelaşi împărat a promulgat cele mai înţelepte legi din univers, a scăpat naţiunea de tirania principilor de sînge imperial ce-o aserveau de cînd lumea şi i-a tratat chiar şi pe copiii săi ca pe nişte simpli supuşi. Ei bine, acelaşi împărat a poruncit să fie arse toate cărţile şi a interzis, sub ameninţarea pedepsei cu moartea, să se mai păstreze alte cărţi în afara celor de agricultură, arhitectură şi medicină. Dacă Rousseau ar fi cunoscut acest

fapt istoric, ce l-ar mai fi speculat ! Ce-ar mai fi justificat hotărîrea împăratului chinez !

Shy-Wang-Ti zicea că într-un stat în care există oameni înzestraţi cu talent, cei înzestraţi doar cu înalte calităţi morale riscă să rămînă pe locul doi ; că pretutindeni unde dobîndeşti mai multă glorie gîndind decît acţionînd, numărul celor denumiţi gînditori va creşte necontenit şi, odată cu aceasta, şi numărul visătorilor, orgolioşilor, inutililor şi trîndavilor ; că aceşti vorbăreţi preamărind prin elogii absurde nişte legi învechite, îl leagă de mîini pe suveran, care nu mai poate introduce nici o inovaţie fără să stîrnească revolta naţiunii, deşi nu există lege care după cincizeci de ani să nu se transforme într-un abuz ; că producţiile intelectuale sînt reci şi plictisitoare atunci cînd nu izvorăsc din pasiune şi geniu, iar dacă sînt rodul acestora din urmă, sînt primejdioase. Ce text frumos ! Ar trebui să mă iubeşti la nebunie.

Ce au spus despre această logică a împăratului Shy-Wang-Ti oamenii din consiliul lădiţei ferecate, literaţi cu toţii ? Că raţionează ca un barbar.

Te scutesc de toate comentariile făcute pe marginea acestor fapte istorice ; le veţi face şi voi pe toate plus multe altele.

Baronul e bolnav deşi a fost luat în primire de către ştiinţa medicală, de aceea consideră că Shy-Wang-Ti a făcut foarte rău cruţînd cărţile de medicină. Zice că nimeni nu cunoaşte corpul omenesc, funcţiile organelor, natura substanţelor date ca leacuri şi nici altceva, că nu înţelege cum se poate încropi o ştiinţă din atîtea lucruri necunoscute şi necercetate.

I-am răspuns cam ca abatele Galliani : Nişte spanioli au acostat într-o bună zi pe un ţărm al Lumii Noi locuit de oameni primitivi ce nu foloseau încă focul. Era iarnă. Spaniolii le-au spus sălbaticilor că doar cu cîteva lemne şi încă ceva, vor imita soarele şi vor aprinde pe pămînt un foc asemănător celui ce străluceşte pe cer. — „Ştiţi aşadar ce este lemnul ? i-au întrebat localnicii pe spanioli. — Nu. — Cunoaşteţi deci natura focului ce străluceşte în soare ? — Nu. — Atunci ştiţi cel puţin cum se aprind lemnele ? — Nu. — După ce aţi aprins focul, ştiţi fără îndoială

cum să-l stingeţi ? — Da. — Cum ? Cu apă. — Ştiţi prin urmare ce este apa ? — Nu. — Dar măcar ştiţi cum stinge ea focul ? — Nu.“ Localnicii au început să rîdă şi le-au întors spatele spaniolilor, care şi-au aprins un foc a cărui natură n-o cunoşteau, cu nişte lemne pe care nu le cunoşteau, fără să ştie prin ce fenomen focul mistuie lemnele, şi apoi cu apa a cărei esenţă le era de asemenea necunoscută au stins focul el cărui mecanism nu-l cunoşteau, fără să ştie cum acţionează apa ca să stingă focul.

Pe la sfîrşitul conversaţiei, cînd eram gata să ne retragem, l-am întrebat pe baron dacă nu cumva dă o raită pe la Paris săptămîna asta. Mi-a spus că nu. „În acest caz, i-am răspuns eu, voi profita de trăsura Doamnei d'Aine care-i duce mîine la Paris pe domnii“. A fost de acord şi iată-mă pe quai des Miramionnes, ca să împiedic scrisorile dumitale să ia calea spre Grandval, unde dealtfel au şi ajuns între timp.

Aseară d'Amilaville şi cu mine am avut plăcerea de-a ne îmbrăţişa cu duioşie. Era luni. Marţi dimineaţa, Grim şi cu mine am avut plăcerea de-a ne îmbrăţişa cu multă duioşie. Am luat masa împreună. I-am cerut veşti despre sănătatea Doamnei d'Epinai.

Se simte minunat. Nici un cuvînt referitor la Pouf. Spera probabil că am să aduc eu vorba despre el. Am discutat o mulţime despre Doamna d'Aine, despre baronul nostru şi despre soţia lui şi am ajuns la concluzia că pînă la urmă baronul o să ajungă de-a dreptul feroce. Cînd i-am povestit că imaginaţia mea mi-l înfăţişează uneori cu un rît de mistreţ, cu colţii ameninţători ridicîndu-i buzele de o parte şi de alta într-un fel de rînjet, cu un smoc mare de păr zburlit pe ceafă, a rîs în hohote, aşa cum i se întîmplă deseori. E o idee năstruşnică, am adăugat eu, pe care însă i-am comunicat-o Doamnei d'Aine, îndemnînd-o să se ducă să-l ia uşurel de rît şi să cerceteze măcar situaţia colţilor ; dar, vai, în loc de orice alt răspuns, s-a dat înapoi cu cîţiva paşi şi şi-a ascuns mîinile la spate.

Cu privire la Pouf, la Doamnele d'Aine şi d'Epinai, la Thisbé şi Taupin, nou şi important personaj despre care încă nu ţi-am vorbit, ţi-aş spune o mulţime de poveşti grozave, dacă aş avea timp. Taupin e cîine'e morarului ;

scumpa mea, respectă-l, te rog, pe Taupin ! Credeam că ştiu ce înseamnă dragostea, Taupin mi-a arătat că habar n-am şi mă simt foarte ruşinat. Te crezi poate iubită ; dacă l-ai fi văzut pe Taupin, te-ar fi cuprins o oarecare îngrijorare. S-a îndrăgostit de Thisbé. Închipuie-ţi că, pe o vreme ca asta, venea în fiecare zi pînă la uşa noastră, se lungea pe nisipul ud cu botul pe labe, cu ochii ţintă la fereastre, stătea neclintit la postul lui de observaţie, deşi era atît de incomod, deşi ploua cu găleata, deşi vîntul îi flutura urechile ; uitase de foame, de sete, de casă, de stăpîn, de stăpînă ; stătea acolo şi scheuna şi ofta după Thisbé de dimineaţă pînă seara. Bănuiesc, e drept, că în dragostea lui Taupin intră şi un pic de poftă trupească, dar Doamna d'Aine pretinde că de îndată ce te apuci să analizezi chiar şi cele mai delicate sentimente, descoperi neapărat şi cîte ceva mai scîrbavnic. Vai, draga mea, ce nume stranii i se pot da duioşiei ! N-aş îndrăzni să ţi le înşir. Dacă natura le-ar auzi, le-ar da tuturor peste nas.

Doamna d'Holback pretinde că Saurin şi doamna de la Chevrette ne trag pe sfoară, ne mint, spunîndu-ne totuşi adevărul.

Iată-mă deci instalat în strada Taranne pînă la toamna viitoare. Janneton s-a făcut bine. Stăpînă-sa va mai lua cîteva zile vin cu chinină. Angélique a scăpat de durerile din gît, are poftă de mîncare, e veselă, dar, spre seară mai face un pic de temperatură. Vor lua purgativ toate trei, rînd pe rînd, începînd de mîine ; fetiţa va fi prima.

Sînt convins că Racine îţi face o imensă plăcere ; e poate cel mai mare poet din cîţi au existat vreodată, draga mea. Să nu cumva să critici caracterul Ifigeniei [171]. Resemnarea ei izvorăşte dintr-un entuziasm de cîteva ore. Caracterul e poetic şi desigur mai măreţ decît îl întîlneşti în viaţă : dacă poetul l-ar fi introdus într-un poem epic, deci într-un episod care s-ar fi prelungit cîteva zile, ai fi văzut că şi Ifigenia e bîntuită de toate sentimentele la care te referi ; chiar aşa fiind, ea le resimte, dar temperate în permanenţă de blîndeţe, de respect, supunere, resemnare ; de fapt toate obiecţiile dumitale s-ar reduce la următoarele : Ifigenia şi cu mine nu ne asemănăm deloc. Caracterul Ifigeniei era uşor de înfăţişat, caracterul lui Ahile şi

Ulise, de asemenea, cel al Clitemnestrei și mai ușor ; dar ce părere ai despre al lui Agamemnon ? Nu-mi spui nimic cu privire la el ; cum se poate să nu-l fi remarcat ? Un tată își sacrifică fiica din ambiție și trebuie să-l prezinți astfel încît să nu fie odios. Ce greu e să rezolvi problema ! Analizează tot ce a făcut poetul în această direcție. Agamemnon și-a chemat fiica în Aulida ; e singura lui greșeală și a comis-o înainte să fi început piesa. E chinuit de remușcări, nu mai doarme noaptea, vrea s-o împiedice să ajungă în Aulida ; nu reușește, e deznădăjduit de sosirea ei, zeii îl înșală. Cine pledează cauza fiicei în fața tatălui ? Un îndrăgostit mînios, care o compromite cu amenințările sale, o mamă mînioasă, care vrea să-și subjuge soțul ; în toiul acestor lupte, tatăl tulburat e lăsat pe mîna celui mai abil sforar al Greciei. Și totuși e pe cale să-și scape fiica de cuțitul ritual cînd Erifila le denunță grecilor și marelui preot Calchas fuga ei ; aceștia cer sus și tare să fie sacrificată, căci s-au împlinit zece ani de cînd grecii asediază Troia. În toată armata nu-i nici un singur șef care să nu-și fi pierdut un tată, un fiu, un frate sau un prieten din pricina jignirii aduse Atrizilor. Să fie oare sîngele Atrizilor singurul sînge prețios din Grecia ? Lăsînd deoparte orice ambiție, oare Agamemnon nu le datorează nimic zeilor, oare nu le datorează nimic grecilor ? Cîte împrejurări acumulate pentru a îndrepta o greșeală de moment ! Taina acestui mecanism ți-a scăpat !

Puțină odihnă ar fi restabilit sănătatea doamnelor din familia dumitale. Dacă mi-aș putea permite una ca asta, le-aș da sfatul pe care-l dă Circe lui Ascylte : *Si seorsim a fratre una nocte, dormieris* [172].

Îi sînt recunoscător abatelui Marin fiindcă te amuză. Oare abatele Blanc contribuie și el cu ceva ? N-aș fi crezut că zugrăvind o față bisericească voi ajunge să fiu citat de la amvon.

Ce vrednică de milă e acea mamă ! Da, întrucît are o minte atît de prost întocmită ! (Îți dai seama la ce fac aluzie.) Să-și întemeieze sentimentele pe sfînta dreptate și va fi fericită, și noi la fel. Abatele Marin, pare-mi-se, tratează cu destulă eleganță marea problemă. În cazul lui, meritul e mai mare decît într-al altuia și forța lui de ca-

racter de asemenea. Ce alt motiv îți mai trebuie ca să iei de bun un lucru, în afara faptului că l-ai predicat toată viața ! Cum așa ? Ai vrea să fi răgușit pentru o prostie și s-o și recunoască ! Nu se poate. Ce ? Un călător străbate două mii de leghe ca să vadă niște lucruri obișnuite ? Vezi-ți de treabă...

Nu prea sînt politicos ? Iartă-mă, draga mea. Vei mai lipsi deci încă o lună ; mă obișnuisem cu gîndul că vii de Sfîntul Martin și nu-mi place să mi se răstoarne socotelile. Trebuie să mă căznesc să-mi găsesc resurse de răbdare.

Într-adevăr, nu te simți bine cu oameni ca Morphyse [173] ; ai parte numai de vicleșuguri, reticențe, mistere, secrete, neîncredere, și apoi te obișnuiești cu duplicitatea și cu ascunzișurile, și sinceritatea dispare. E de mirare că sufletele voastre tinere nu s-au întinat, că n-ați fost preschimbate în două țigănci.

N-ai citit numele doamnei d'Epinai ? Firește, pentru că, nu era acolo ; ai uitat că e la cuțite cu zîna cea bătrînă, vecina ei ? N-a fost la castelul La Chevrette. Boala mamei sale a ținuit-o la Paris, în vreme ce prietenul ei era la Grandval ; Pouf n-are nici un amestec în toată povestea asta. Mă rugaseră să nu scot o vorbă cu privire la Pouf, am promis și m-am ținut de cuvînt.

Nu te înduioșa prea mult pe seama cucoanei cu brațe păroase ; i s-a întîmplat ce li se întîmplă tuturor celor ce, lipsite de demnitate și de respect față de ele însele, nu țin îndeajuns la distanță aceste lighioane neobrăzate, denumite băieți tineri. La început, fiul meu d'Aine o lua în brațe, o așeza pe genunchii lui, o mîngîia pe braț, îi măsura talia de viespe cu mîinile și ea spunea sclifosindu-se : „Hai termină ! Vai ce copil ești !“ Și pînă la urmă fiul meu i-a ciugulit părul de pe brațe la masă, de față cu douăzeci de persoane.

Nu mi-ai spus nimic despre declarațiile prietenului Le Roy, deși erau foarte nostime și originale.

Ești chiar atît de sigură că Domnul de Prysie nu se va înșela ? Din moment ce te-ai gîndit că acea frază mi s-ar putea părea ciudată, de ce nu te-ai gîndit că i s-ar putea părea și lui la fel de ciudată ca și mie ? De ce n-ai șters-o ? Dacă m-ai înșela, dacă el ar înșela-o pe Domnișoara Boi-

leau, dacă aţi fi doi ticăloşi, vorba domnului Orgon [174], zău că n-aş mai crede că există oameni cumsecade pe lumea asta. Trebuie să mă sfătuiesc cu Domnişoara Boileau în această privinţă. Să vedem ce-o să zică ; sau poate o să păstrăm amîndoi această taină, şi faţă de dumneata, şi faţă de el. Dacă ne-am apuca de una ca asta, poţi fi sigură că ne-am pricepe şi noi să ticluim nişte fraze ciudate şi că am fi destul de vicleni ca să vă şi cerem părerea.

Te rog, draga mea, nu mă mai compara cu Grim. Mă consolez de superioritatea lui, recunoscînd-o. Mă mîndresc cu această victorie asupra amorului meu propriu şi nu trebuie să-mi răpeşti acest biet avantaj.

De ce oare te simţi jenat cînd te laudă cineva ? Fiindcă să respingi lauda e potrivnic dreptăţii, de vreme ce o meriţi, iar s-o primeşti e potrivnic modestiei, de vreme ce ar însemna că te alături celorlalţi şi te ridici singur în slăvi. Te simţi descumpănit, ca de fiecare dată cînd trebuie să răspunzi şi nu poţi să zici nici da, nici nu. Îmi doresc să recurgi la această soluţie.

În sfîrşit, uite că Fourmont te cheamă la Paris. Procedeul ce constă în a se băga pe gîtul vostru, la ora nouă dimineaţa, ca să povestească ceea ce sora dumitale ştia de mult, e de un ridicol atît de desăvîrşit încît oricît l-aş lăuda, tot n-ar fi de ajuns. De ce nu ţi-a vorbit despre prietenie în faţa Doamnei Le Gendre ? În ce constă inconvenientul unei atari intimităţi ? Pînă cînd oare vei fi o străină în propria dumitale familie ? Şi te mai miri de un rol ca al Ifigeniei şi nu-ţi dai seama că al dumitale e şi mai greu ! Agamemnon nu şi-a jertfit fiica decît o dată, Morphyse şi-o jertfeşte de zece ori pe zi. E mai uşor să înduri o mare durere decît să înghiţi toată viaţa mici jigniri care se ţin lanţ.

Întoarce-te odată ; întoarce-te să vezi cu ochii dumitale o dragoste despre care doar ai citit ; te aşteaptă.

Nu, d'Amilaville nu deschide scrisorile, de aceea cea adresată Domnului Duval [175] a plecat spre Grandval împreună cu ale dumitale. Abia azi-dimineaţă i-a fost dusă ; a răspuns pe loc, şi răspunsul lui a şi pornit după ce a fost contrasemnat.

Vino odată, Fourmont. Încearcă să-ţi accelerezi greoiul ritual şi adu-mi-o pe Sophie.

Pînă acum am scris ca şi cînd Uranie ar fi urmat să-mi citească scrisoarea. Poate că ai pierdut un pic, dar am vrut să-ţi cruţ delicateţea, căci ştiu că nu-ţi place să sari rînduri şi să-i ascunzi ceva celei pe care o porţi în suflet. Pe mine cel puţin, cred că nu m-ar stînjeni ; m-am deprins să mă pun cît mai des în situaţia dumitale.

Cînd te vei despărţi de scumpa dumitale soră, spune-i din partea mea, cu cît mai multă emoţie : „Dragă soră ; ne vom revedea toţi trei, ne vom revedea".

Luni vei primi veşti despre Domnul de Saint Géni. D'Amilaville trebuia să le afle azi.

Apropo, optzeci de livre de cafea [176], şaizeci pentru dumneata şi douăzeci pentru mine, cu treizeci şi şapte de soli livra. La atare preţ suspectă-mi este calitatea. (Iată o frază cadenţată care miroase de la o poştă a stil academic.) Dacă vrei să-ţi dai realmente seama cît e de ridicolă, rosteşte-o cu accent gascon, aşa cum i-a zis Domnul de Mairant lui Rendu, valetul său, cînd i-a poruncit să-l scoată dintr-o băltoacă adîncă : „Rendu, salvează-mă în orice chip dintru acest potop".

Trăncănesc îngrozitor de mult, nu-i aşa, draga mea ? Grim şi cu mine am gustat însă din cafea şi ni s-a părut bună. Întreab-o pe mama dacă tot o mai vrea. Ticălosul de d'Amilaville are optzeci de livre, la Marsilia, dar n-ar ceda nici un bob. O să mă port oare mai frumos ca el ? Habar n-am, zău aşa.

Îmi vei spune probabil ce va fi cîntat Domnul Duval. *Domnului Duval, rue des Vieux-Augustins* etc : Ce dracu, asta e adresă ? M-a încurcat de tot.

Uranie nu se va îndura oare într-o bună zi să pună mîna pe pană şi să adauge cîteva cuvinte la sfîrşitul uneia dintre scrisorile dumitale ? O vorbă bună pentru cel ce face totul spre a-i arăta respectul său, spre a-i inspira şi dînsei înalta consideraţie pe care o are faţă de dînsa şi spre a-i cîştiga, cît de cît, stima.

Nu ştiu ce-oi fi scris despre viciu şi virtute, în scrisoarea precedentă, care să ţi se fi părut destul de acceptabil ca să

îndrăznești să-i citești și doamnei mame. Despre ce era vorba ? Îți scriu cu atîta spontaneitate, încît de la o scrisoare la alta țin minte doar că am vrut să-ți aduc la cunoștință fiecare clipă a unei vieți ce-ți aparține și să-ți dezvălui străfundurile unei inimi asupra căreia domnești în exclusivitate.

Rămîi cu bine, duioasa mea prietenă. Iar ți-am scris un volumaș. Să fi avut timp, scriam și o dedicație.

Ieri, la d'Amilaville a avut loc o mică întîmplare care dovedește că nimic nu prinde mai bine ca un exemplu bun.

Un băiat deștept, pe nume Desmarets, trebuia să plece în Siberia pentru niște cercetări științifice ; nu va pleca. A fost preferat un imbecil, abatele Chappe [177]. Desmarets, Tillet și un tînăr consilier la Parlament, care luaseră masa lá Gaudet, au intrat aseară pe la d'Amilaville, unde eram și eu. Pe Desmarets și pe Tillet îi cunoșteam ; ne-am salutat, ne-am îmbrățișat și i-am zis lui Desmarets : „Ce cauți aici ? Te credeam în Kamciatca. Mi te închipuiam clănțănind în vizuina unui iakut".

Ascultă ce mi-a răspuns : „Dacă-mi pare rău că pleacă altcineva e doar pentru progresul științei". A adăugat că pregătise o mulțime de experiențe pe care desigur abatele Chappe nu le va face. „Ai întocmit cumva un memoriu amănunțit referitor la aceste experiențe ? — Bineînțeles. — Atunci știi ce trebuie să faci cu el ? Să-l duci abatelui Chappe. De vreme ce nu poți face personal un lucru bun, nu crezi că trebuie să contribui atît cît depinde de dumneata ca măcar altcineva să-l facă ?" Toată lumea a fost de aceeași părere cu mine.

N-aș putea suporta gîndul că un bărbat a dobîndit o victorie asupra mea. Acest bărbat e un om bine intenționat sau cel puțin așa presupun. Îți este devotat trup și suflet, nu trăiește decît pentru dumneata, îți îndeplinește toate dorințele. Constitui toată fericirea, durerea, odihna, grija lui ; și-a legat soarta de a dumitale. S-ar duce pînă la capătul pămîntului să-ți aducă un firicel de pai, dacă ți-ar face plăcere ; și cînd ar fi vorba să-i acorzi singura răsplată pe care o visează și se străduiește s-o merite, o denumești o victorie ? Oare asta să fie expresia potrivită ?

Mă adresez spiritului dumitale de dreptate. În orice altă împrejurare, i-ai zice, cred : e semn de reciprocitate, așa e drept să fie. Femeile cochete lasă bărbații să dobîndească victorii asupra lor ; femeile ușoare sau rele de muscă de asemenea ; nebunele, zănatecele, într-un cuvînt cele ce nu-și prețuiesc demnitatea așa cum se cuvine și pe care un bărbat le are fără să le fi meritat, da. Dar cu celelalte, lucrurile nu stau așa.

Îți aduci aminte ce ți-am povestit despre un prieten de-al meu ? Iubea de multă vreme ; credea că a meritat o recompensă și o solicita, stăruitor, cum e și firesc. Era refuzat fără să i se spună de ce. Îi dă în gînd să zică : „Deci nu mă iubești...“ Cucoana îl iubea la nebunie. „Eu nu te iubesc ! i-a răspuns, și au podidit-o lacrimile. Ridică-te (prietenul meu stătea în genunchi), dă-mi mîna.“ Omul se ridică îi dă mîna ; ea îl conduce spre canapea, se așază, își acoperă ochii cu mîinile și în timp ce lacrimile îi curg șiroaie, îi spune : „Ei bine, fii fericit“. Bănuiești, desigur, că n-a fost. Nu în ziua aceea, ci într-altă zi cînd stătea lîngă ea, cînd se uita la ea cu ochii plini de dragoste și duioșie și nu-i cerea nimic. Cucoana l-a luat de gît, l-a sărutat duios și atunci abia a fost fericit [178]. Atunci a trăit clipa care mă așteaptă și pe mine, nu-i așa, draga mea Sophie. Crezi oare că în acea clipă aș dobîndi o victorie asupra dumitale ? Nu, nu și nu. [179]

Am o scrisoare de-a dumitale la d'Amilaville. Mă duc fuga s-o iau. Rămîi cu bine. Rămîi cu bine.

Azi sîmbătă, șase noiembrie cred, 1760

De Saint-Géni se simte admirabil. E un băiat bine intenționat, foarte iubit, se bucură de multă considerație. I se apreciază talentul dar e lipsit de zel și stăruință. I se reproșează lenea și indolența. Mama dumitale împreună cu a lui ar trebui să-l mai scuture din cînd în cînd.

Îți garantez că Domnul d'Amilaville îl va proteja în continuare, fiindcă Domnul d'Amilaville îmi este prieten și știe cît de mult mă interesează soarta Domnului de

Saint-Géni ca dealtfel tot ceea ce are o cît de vagă legătură cu dumneata.

Asigur-o, te rog, pe mama de deplina și respectuoasa mea supunere.

LV

În ziua de Sfîntul Martin, 1760 [180]

Venisem încoace în speranța să găsesc o scrisoare și să-ți și răspund. Am găsit-o. Am citit-o cu bucuria pe care toate mi-o dăruiesc, dar mi-a fost cu neputință să răspund.

Thiériot, un prieten de-al lui Voltaire, era aici; e un om bun, dar are o memorie necruțătoare. S-a apucat să ne recite versuri ale tuturor poeților din lume și se făcuse aproape ora nouă cînd a plecat.

Cum să-mi găsesc aici timp îndeajuns să-ți vorbesc despre necazurile ce o copleșesc pe Uranie și să-i aduc mîngîierea pe care ar fi îndreptățită s-o aștepte de la mine! Mi-am propus să mă întorc devreme acasă, cel puțin pînă s-o însănătoși toată lumea. Îți scriu doar acest bilețel ca nu cumva să te îngrijoreze tăcerea mea. Noapte bună, duioasa mea prietenă.

Joi, voi încerca să compensez laconismul acestei scrisori. Dacă ai s-o compari cu precedenta, vei spune fără îndoială că sînt un extremist în toate privințele. Nu știu dacă este chiar atît de general valabil pe cît s-ar putea crede; în ceea ce privește însă dragostea, atașamentul, stima, respectul față de dumneata, oricît de extremist m-ar socoti lumea, nu voi da pe nimeni de minciună.

Doar cîteva cuvinte pentru Uranie. Își privește fata cu un ochi prea sever. După ce va fi stat de vorbă cu sine însăși preț de o dimineață, își va considera fiica pe jumătate cuminți tă. Înainte de a mustra copilăriile fetei, o rog să-și amintească de propria sa copilărie. Ce este sensibilitatea? Efectul puternic produs în sufletul nostru de o infinitate de observații delicate între care stabilim

niște corelații. Această calitate, al cărei germene ne este dat de către natură, se poate înăbuși sau dezvolta cu vîrsta, cu experiența, cu ajutorul gîndirii.

Am fi cu toții copleșiți de rușine dacă părinții noștri ne-ar fi înregistrat toate cuvintele grele rostite în copilărie, toate faptele pline de cruzime săvîrșite la o vîrstă fragedă. Am vedea atunci, în povestea primilor noștri ani, scuza primilor ani ai copiilor noștri pe care îi judecăm cu atîta severitate. Un pic de răbdare, căci și cu noi alții au avut multă răbdare !

Nu consider că mi-am făcut datoria doar cu aceste cîteva rînduri. Subiectul este mult prea important ca să nu revin asupra lui.

Noapte bună, draga mea prietenă, noapte bună. Ai grijă să nu-ți slăbească dragostea. Dacă o știrbești cît de cît, n-o să mai ai cu ce să faci față dragostei mele.

LVII

21 noiembrie 1760 [181]

Oamenii din lumea bună nu au simțul onoarei : fac prea multe afaceri și încă afaceri de mare importanță ; la început se îndepărtează puțin de calea cea dreaptă, apoi încă un pic și dintr-o mică încălcare a legii într-alta, în scurt timp se rătăcesc de tot ; ceea ce au făcut pînă la un moment dat cu succes devine unica lor regulă.

Îți dai seama la ce-ți răspund. Ce mă uluiește însă este acel soi de filantropie necinstită cu care își permit să aranjeze, în felul lor, afacerile oamenilor înzestrați cu scrupule. Îți vine să zici fie că nu le ajung propriile lor nelegiuiri, fie că-și închipuie că le răscumpără pe ale lor, comițînd unele noi, în favoarea altora. Parcă și-ar zice în sinea lor : Vedeți doar, o fi strîmbă morala mea, dar cel puțin am una și aceeași și pentru mine, și pentru prietenii mei.

Așadar în scrisoarea cu pricina era multă tandrețe și respect și stimă ? Sentimentele pe care a văzut că ni le

inspiră soţia lui, nouă, specialişti în aprecierea meritelor, au contribuit întrucîtva la cristalizarea propriilor sale sentimente faţă de ea. A binevoit deci şi dumnealui s-o stimeze cît de cît pe aceea pe care noi o adorăm. Dînsa şi-a închipuit multă vreme că singurul lucru pe care-l cerea soţul ei era s-o stimeze după cum merită ; s-a înşelat. El a ajuns s-o stimeze, ea însă, pun pariu, nu-l iubeşte cu mai multă înflăcărare ca înainte.

Deci acum ai rămas singură, din fericire însă nu pentru multă vreme : totul prevesteşte o întoarcere grabnică. Proiectul de lucrări pe rîul Larzicourt e ori amînat ori mai puţin îngrijorător, de vreme ce se caută cai ; nu mai vreau însă să mă bizui pe nimic. Sînt prea tulburat ori de cîte ori primesc o scrisoare ce-mi spulberă speranţele înfiripate în urma scrisorii precedente. Mă bate gîndul că Morphyse şi-a dat seama că-mi spui totul şi că se distrează de la o scrisoare la alta, aci dîndu-i celui ce te iubeşte speranţa că te va vedea, aci spulberîndu-i-o.

Deci şi voi vă dedaţi la excese gastronomice ! Vă convine, n-am ce zice. Cine v-a îngăduit să trăiţi ca oameni sănătoşi ? Eu unul m-am dat complet peste cap. Am avut necazuri cu intestinele, mi-a venit să vomit, am avut febră, insomnii ; azi trebuia să iau un purgativ, dar mă simţeam prea rău şi nu s-a considerat prudent : s-a amînat.

Pînă una, alta, umblu de colo-colo, rîd, vorbesc, mă văicăresc, şi mîine voi fi sănătos tun. Dumneata însă plăteşti cu două săptămîni de chinuri un păhărel de vin şi o aripă de potîrniche în plus. Pe aici toată lumea e bine în afară de Angélique şi de mine. Am apucat cumva să-ţi spun că zănateca aia mică şi-a smuls unghia degetului mare de la picior ? Altui copil mai puţin sănătos i-ar fi fost poate primejduit tot piciorul. Dumneaei însă n-a stat în pat decît o zi.

I-am citit lui Grim comparaţia pe care ai făcut-o între *Hypermnestre* şi *Tancrède* [182] ; n-o consideră atît de eronată încît să trebuiască să roşeşti.

Nu-ţi voi uita biletul de loterie. Doamna Le Gendre, deci, n-a ostenit încă de cînd îi tot dă norocului tîrcoale ? Mă bucur... Dar norocul se poartă cu dînsa ca o curtezană cu iubiţii ei.

Nu sîntem încă la Bouillon, dar ne-am hotărît să ne tipărim opera în străinătate [183] ; eu nu voi pleca. Prezenţa mea îi va induce în eroare pe duşmanii noştri şi nimic nu ne va împiedica, datorită unor peceţi de care dispunem, să primim paginile şi să avem lucrarea la dispoziţia noastră. ¶

N-ai răspuns corect raţionamentului meu în favoarea medicinei. Sensibilitatea sau insensibilitatea fiinţelor pe care se efectuează operaţia nu afectează cu nimic certitudinea sau incertitudinea experienţelor.

Surioara mea îmi aplică nişte procedee ciudate. Ţi-am spus acum două luni că mi-a trimis un cont însoţit de nişte chitanţe ; am transcris chitanţele sub cont, i-am expediat toate hîrtiile înapoi şi de atunci n-am mai auzit nimic despre toată povestea asta. S-o fi pervertit şi pe ea blestematul ăla de sfînt ? Vai de familia în care există un sfînt !

„Săriţi, ginerii mei“ e cu atît mai nostim cu cît de mult nu mai e nici un pericol [184].

Caliste se clatină şi bietul Colardeau, autorul, e disperat [185]. Uite, îmi mai aduc aminte de cîteva pagini frumoase. Caliste spune despre odiosul ei iubit : Alături mie, ce l-ar putea aduce ? El şi gelos ! Acest : *el şi gelos* ! e frumos. Şi cum îl rosteşte încîntătoarea Clairon ! Cînd confidenta ei o sfătuieşte să accepte pretendentul prezentat de tatăl ei, zice : Drept zestre soţului să-i dau jignirea ce mi-a fost adusă !, iar unui prieten al lui Lotario, care-i dă a înţelege că e la curent cu durerea ei, îi spune : Pieriţi din ochii mei, silitu-m-aţi să roşesc. Dar despre aceste două versuri ce zici ?

O inimă de mamă — cu mult mai sfîşiată-i,
Dă-mi rogu-te crezare, decît de-ar fi de tată [186].

Am rămas trăsnit de acest pasaj, şi soţul bunei mele prietene, Doamna Riccoboni [187], la fel, deşi nu ne cunoaştem. În fiecare noapte îmi vin în minte frînturi şi tresar.

Cu privire la boala Doamnei Helvétius, ce părere ai ? Iezuiţii care l-au persecutat cu atîta cruzime pe soţul ei au îndrăznit să-i facă o vizită ! Aş vrea să-ţi pot reda cuvînt cu cuvînt tot ce le-a spus, cu brutala lui cumsecă-

denie ; nu trebuie pierdută nici o vorbă : — „Cum, Părinte, dumneavoastră ! Sînteţi nişte oameni imposibil de înţeles. Vă consideraţi meniţi să-i subjugaţi pe toţi, prieteni sau duşmani. — Ne pare tare rău, n-am putut proceda altfel. — Ştiu prea bine că dacă ar depinde de dumneavoastră, aţi fi nişte oameni buni. Mai sînt şi alţii pe lume, mulţi la număr, care se află exact în aceeaşi situaţie ; nu depinde de ei ; sînt ticăloşi ; îi iert că sînt ceea ce sînt, dar nu-i frecventez".

Ce zici ? Nu-mi aduc aminte restul, dar e exact ca eşantionul de mai sus.

Ştii probabil că amiralul sultanului se duce în fiecare an să strîngă în numele stăpînului său tributul din insulele Arhipelagului. Într-un an se întorcea cu zece, unsprezece milioane cînd, într-un elan de cucernicie, a făcut o escală într-o insuliţă numită Lampeduza [188], unde creştinii şi musulmanii au un lăcaş comun de rugăciune ; în timp ce se ruga, cei două sute de robi creştini de pe corabia sa îi ucid cu lanţurile pe turci, pornesc în larg şi ajung în Malta, unde sînt bine primiţi şi unde se acordă libertatea celor cinci robi turci care îi ajutaseră cu generozitate pe creştini să-i masacreze pe coreligionarii lor. Recompensă justificată ! Ce părere ai ?

Doamna şi Domnul de Buffon au sosit. Am văzut-o pe doamna. Nu mai are gît ; guşuliţele i-au coborît pînă la jumătatea drumului, ţîţele i s-au ridicat, străbătînd cealaltă jumătate, drept care acum, cele trei rînduri de guşe se sprijină pe două perne mari, frumoase. S-ar părea că au mai lăsat-o durerile. N-am luat masa cu dînsa fiindcă le promisesem Doamnei d'Epinai, prietenului Grim şi abatelui Galliani să mănînc cu ei.

Abatele e mărunţel, gras şi rotunjor ; odinioară, un anume Ascylte, bine cunoscut dumitale, un anume Lycas, nu mai puţin cunoscut, s-ar fi potrivit foarte bine cu dînsul. Ne povestea chiar în această ordine de idei că odată călătorea cu poştalionul ; era iarnă. La început, n-a ştiut cine îi sînt tovarăşii de drum, dar cînd s-a luminat de ziuă s-a pomenit că lîngă el stă un iezuit, că mai încolo două fete stau între un călugăr bernardin şi unul benedictin şi că lîngă acesta din urmă se află secretarul unui senator

napolitan. În cursul dimineții nu s-a petrecut nimic deosebit ; doar cei doi călugări se căzneau să le atragă atenția celor două fete. Fiecare a mîncat, la prînz, separat. După-amiază, la fel ca și dimineață, călugării le-au făcut curte fetelor. Cina au luat-o cu toții împreună la han. După cină, cînd să se retragă, iezuitul s-a apropiat de abate și i-a zis : „Domnule abate, mi se pare că ne aflăm într-o societate cam dubioasă : ar trebui să cereți o cameră cu două paturi pentru noi amîndoi". Amabil, abatele a cerut o asemenea cameră și a obținut-o. Cele două fete și-au luat și ele o cameră cu două paturi, cei doi călugări de asemenea, iar secretarul senatorului a ocupat o cameră cu un singur pat. După ce s-au culcat, iezuitul a început să facă conversație cu abatele, fiecare fiind la el în pat. Pe cînd abatele stătea de vorbă cu iezuitul, în camera de alături călugării se pîndeau, așteptînd fiecare ca celălalt să adoarmă, pentru ca apoi să se ducă în camera fetelor. Bernardinul se pripește ; se scoală și, în vîrful picioarelor, se strecoară în camera fetelor, dă de un pat, îl pipăie și constată că e gol : una dintre fete se dusese să-i țină de urît secretarului. Se duce la celălalt pat, o găsește pe cea de-a doua fată și se instalează lîngă ea. Între timp, benedictinul o ia pe urmele lui ; ajunge drept la patul în care se aflau bernardinul și fata, dă cu mîna de călugăr, îl apucă de guler, îl trage pînă în mijlocul camerei și se suie în pat în locul lui. Celălalt se ridică de jos și tabără cu pumnii pe rival ; lovește unde apucă ; fata se alege cu un pumn în ochi și începe să urle înfiorător. Cei doi călugări în cămăși de noapte se păruiesc în lege și zbiară și ei cît îi ține gura. Iezuitul, care stătea de vorbă cu abatele, se sperie, sare din pat, se repede la abate și-i zice : „Domnule abate, auziți ? Mor de frică, fie-vă milă, făceți-mi loc lîngă dumneavoastră". Cum era să-l alung pe nenorocitul ăla de iezuit ! Îi era atît de frică, a adăugat abatele. Și uite așa, pe cînd bietul iezuit se mai liniștea, în ciuda zgomotului care tot creștea, sosește hangiul. O lasă pe una din fete în patul secretarului, o încuie pe cealaltă în camera ei, îi desparte pe cei doi călugări, și ce-a mai rămas din noapte trece cu bine.

Moş Hoop se simte ceva mai binişor. Mi-a spus, cu privire la noul rege [180], o poveste foarte cinică, dar care arată mai bine ca orice cît de liberă e această naţiune. Mi-a povestit că tînărul suveran e zgîrcit şi desfrînat ; la Londra există o femeie tot atît de lăudată ca Doamna Paris ; uneori suveranul se ducea pe la ea ; într-o zi, la plecare, stăpîna casei îl conduce pînă în stradă şi-i spune portarului, tare, ca s-o audă şi împricinatul : „Uită-te bine la caraghiosul ăsta ; cînd o mai veni, spune-i că nu sînt acasă. Nu ştie nici să plătească, nici să... N-am nevoie de aşa ceva". Sper că n-ai să-i citeşti mamei acest pasaj.

Rămîi cu bine, duiasa mea prietenă, e tîrziu. Îţi scriu de la d'Amilaville. Nu mi-e bine. Nu-mi place să mă las aşteptat, trebuie deci să plec. Domnul Gaschon a trimis azi-dimineaţă pe cineva să întrebe cum o mai duc. I-am dat întîlnire duminică dimineaţa la Domnişoara Boileau. Dacă s-o simţi bine, dacă m-oi simţi bine, dacă m-oi simţi adică mai bine, vom sta de vorbă şi vom rîde un pic. Îţi dai seama că te vom pomeni puţin şi pe dumneata.

Te las cu bine, mă dor ochii, mi-e capul greu ; îţi scriu, dar nu ştiu ce-ţi spun : întoarce-te, ca să-mi revin. Deşi m-am jurat să nu-mi mai fac iluzii, nu ştiu de ce mă mîngîi cu gîndul că aceasta va fi ultima scrisoare pe care ţi-o scriu. Rămîi cu bine. Am primit azi-dimineaţă un bileţel încîntător de la Grim. Micuţul conte de Lauragai a venit pe la mine. Ştii ce a păţit soţia lui ? Trebuia să ia nişte picături Hoffmann ; au greşit sticla şi i s-au dat optzeci şi patru de picături de laudanum. N-o să moară. Noapte bună, iubita mea. Faptul că sînt bolnav nu mă scuteşte de furtuni conjugale. Joi seara am avut parte de una foarte violentă. O să mă obişnuiesc şi cu această viaţă de marinar, dar mă tem că, pînă atunci, mă voi uza din cale afară.

Noapte bună. După cum atunci cînd sînt lîngă dumneata şi mai am un sfert de oră la dispoziţie nu mă îndur să plec, nici acum, cînd îmi mai rămîne un petec de hîrtie, nu-l pot lăsa nescris.

21 noiembrie 1760

LIX

1 decembrie 1760 [190]

...nimic. Nu te mai aştept. Sufăr prea mult de fiecare dată cînd speranţele îmi sînt înşelate. I-am dat Domnişoarei Boileau scrisoarea dumitale. L-am tachinat pe Domnul de Prysie în legătură cu ultimele rînduri ale scrisorii dumitale pe care i-o trimisesem. Totul s-a petrecut foarte cuviincios şi am fost rugat să-ţi prezint gînduri bune din partea tuturor. Cei de aici te iubesc şi te stimează mult. Nu-ţi adresează complimente doar ca să mă măgulească pe mine.

Uite că se pregătesc noi conflicte ; îţi vei da seama după o ordonanţă a Parlamentului, pe care ţi-o trimit. Altă veste ce te va bucura însă mai mult. Acum se joacă la Marsilia *Le Père de famille* [191]. Sînt dezolat că nu-ţi pot trimite gazeta unde este menţionat succesul piesei. Toată lumea e entuziasmată. Printre alte lucruri care se spun despre piesă, şi-mi fac plăcere, este şi precizarea că, imediat după ce s-a jucat prima scenă, spectatorii se simt ca în familie, uită complet că se află la teatru. Scena s-a transformat într-o casă particulară. Dacă oamenii vorbesc astfel, spectacolul trebuie să-i fi impresionat extrem de tare. Niciodată o piesă n-a fost lăudată în felul acesta. Se va juca din nou în beneficiul unei actriţe. Încă ceva în această privinţă ; toţi criticii au precizat că dificultăţile legate de interpretare n-au fost nici pe departe atît de derutante pentru actori pe cît s-ar fi putut crede.

În ciuda sentimentelor mele, în ciuda sentimentelor dumitale, a trebuit totuşi să-i scriu ilustrului Tîlhar de pe malul lacului [192]. A scris două scrisori nemaipomenite, una lui Thiriot, cealaltă lui d'Amilaville ; sînt pline de gînduri care mai de care mai duioase şi mai amabile. Thiriot a avut misiunea să-mi aducă cele douăzeci de volume cuprinzînd operele sale. Le-am primit miercuri ; vineri scrisoarea de mulţumiri era gata, iar sîmbătă se afla în drum spre Geneva.

D'Amilaville şi Thiriot spun că am scris-o foarte frumos. Este axată pe o critică destul de înţeleaptă a piesei

Tancrède, pe un elogiu al operelor sale, mai ales al *Istoriei universale* [193], despre care cei doi domni consideră că am vorbit sublim ; este totodată un îndemn fierbinte de a cruța, pentru noi, o viață ce mi se pare a fi cea mai prețioasă și onorabilă din lume ; căci regi, suverani, judecători, miniștri avem tot timpul ; dar vor trece secole pînă să se mai ivească un om ca el etc.

Trei bărbați, Domnii de Limoge, Vatelet și de La Condamine și-au depus candidatura la Academie. Nu erau decît două locuri vacante ; Domnul de Limoge, căruia i se asigurase primul loc, s-a retras pentru ca nici unul dintre concurenții săi să nu sufere de pe urma unui eșec. E un procedeu extrem de elegant. Zilnic se săvîrșesc sute de mii de fapte de acest gen. Aseară, Helvétius, Saurin și cu mine eram gata să ne scoatem ochii. Ei pretindeau că există oameni lipsiți de orice sentiment sau noțiune privind cinstea sau imoralitatea ; discutau vehement așa cum se întîmplă ori de cîte ori femeile sînt arbitri. Doamnele de Valori, d'Epinai, d'Holback constituiau juriul. Eu unul am recunoscut că teama de consecințe e cea mai puternică stavilă în calea răutății, dar că aș dori să i se adauge acestui motiv încă unul izvorît din însăși esența virtuții, dacă totuși admitem că virtutea nu se reduce la un simplu cuvînt. Am afirmat că aș dori ca această latură să nu dispară niciodată pe deplin, nici chiar din sufletele cele mai degradate, aș dori ca omul care își urmărește interesul său propriu în dauna binelui obștesc să-și dea cît de cît seama că se poate proceda și invers, și astfel să se mîndrească mai puțin cu faptul că nu e în stare să se sacrifice. Am vrut să arăt că, de vreme ce omul nu poate înnebuni numai pentru că așa i se năzare, n-ar trebui nici să se poată înrăi ; că ordinea, dacă înseamnă ceva, n-ar trebui să poată fi călcată în picioare ca o otreapă ; că oricît de disprețuită ar fi posteritatea și opinia publică, n-ar trebui să existe nici un om care să nu sufere măcar un pic dacă i se spune că niște necunoscuți vor spune despre el că a fost un ticălos. Discuția a fost vie ; ceea ce mi-a plăcut însă în mod deosebit a fost faptul că de îndată ce s-au mai potolit spiritele, toți acești oameni de onoare, fără să-și dea seama, au adus cele mai convingătoare argumente în favoarea tezei pe care pînă atunci o combă-

tuseră. Pledau ei înșiși împotriva opiniilor lor, iar Socrate în locul meu i-ar fi silit să meargă pînă la capăt apoi le-ar fi înfățișat teza din acel moment în paralel cu aceea din momentul precedent, scoțînd în evidență contradicția flagrantă în care se află și apoi le-ar fi întors spatele zîmbind amuzat.

Draga mea, dacă ai vrea să aplici această metodă cu subtilitatea, sîngele rece, logica ce te caracterizează, nimănui nu i-ar reuși procedeul mai bine și ai fi, pentru mine, o adevărată Aspasia. Cea a lui Socrate nu era atît de înțeleaptă ca dumneata.

Am o grămadă de treburi. S-ar cuveni să fiu la Hôtel des Fermes, ar trebui să mă duc la casierul Domnului de Saint-Julien, să trec pe la Doamna d'Epinai, și cînd colo sînt cu dumneata și nu mă pot dezlipi de aici.

Totuși, te las, rămîi cu bine, dragă mea. Nu mă iubești așa cum te iubesc eu. Amînarea întoarcerii dumitale nu te consumă așa ca pe mine. Cu atît mai bine : ai fi prea vrednică de milă dacă ai fi la fel de bolnavă de dragoste ca mine. Portretul care mă înfățișează pe deplin e gata ; mîine va fi la Grim. El mă va avea. Cu bine, cu bine.

Azi, 1 decembrie 1760

LX

Azi, 12 septembrie 1761 [194]

Ori încotro m-aș îndrepta, sufletul îmi este chinuit. Nu-mi văzusem fata de vreo douăzeci și cinci de zile ; am găsit-o într-un regres categoric. Vorbește afectat, se fandosește, face mutre ; știe ce putere au asupra celorlalți mofturile și lacrimile ei ; așadar se îmbufnează și plînge pentru orice fleac ; și-a încărcat memoria cu tot felul de rebuturi și prostii ; rostește cuvinte vulgare ; e deșirată ; n-o mai poți stăpîni ; dragostea ei firească față de muncă și lectură e pe cale de dispariție. Văd toate acestea și aș fi înnebunit dacă efectele prezenței mele nu mi-ar da speranța unei oarecare ameliorări.

E înaltă, destul de drăguță la chip, are aptitudini pentru exercițiile fizice și intelectuale ; Uranie sau sora ei ar face din această fată o ființă foarte reușită. Maică-sa însă, care a pus stăpînire pe copil, nu-mi va îngădui niciodată să realizez ceva în această privință. Va semăna, așadar, cu alte zeci și sute de mii de fete și dacă va avea un soț sărac cu duhul, după cum se va întîmpla — pun mîna în foc — va fi mai puțin nemulțumită decît ar fi fost dacă o educație mai îngrijită ar fi îndreptățit-o să pretindă mai mult.

Alt motiv de tristețe. Acea cumplită corectură s-a terminat [195]. Mi-au trebuit douăzeci și cinci de zile, a cîte zece ore de lucru. Corsarii mei își au cu toții manuscrisele în față. E o cantitate enormă care îi înspăimîntă. Ei înșiși îmi supraestimează munca, iar eu îmi zic : „Deci nu voi obține nimic de la ei. Raționamentul e just. Dacă ar avea intenția să mă plătească pentru această muncă, ar deprecia-o".

Sînt atît de sigur de justețea raționamentului meu, încît nu mă aștept la nimic, dar la absolut nimic. Dacă cumva, prin imposibil, m-am înșelat, nu-mi va fi rușine s-o recunosc ; dar nu mă înșel, pot să pun pariu pe orice.

Grim se întoarce diseară de la Chevrette. Îi promisesem să merg cu el la Salonul Oficial, să-i schițez la repezeală o apreciere asupra pînzelor expuse ; lehamitea, plictiseala, melancolia nu mi-au îngăduit să mă țin de cuvînt ; și asta mă necăjește de asemenea.

Ieri, pe cînd terminam scrisoarea adresată dumitale, a sosit abatele de La Porte [196] ; e prieten cu directorul apelor de la Passy ; ne-a povestit toate amănuntele aventurii lui Bertin [197] cu micuța Hus [198]. Astăzi însă sînt mult prea morocănos ca să mă apuc de o istorioară atît de hazlie, dar la urma urmei, ce contează, după ce o vei citi, vei împături scrisoarea și-ți vei repovesti, chiar dumneata, cu mai mult haz decît mine, toată tărășenia.

Domnul Bertin are la Passy o căsuță de vreo 50—60.000 de franci ; acolo își petrece, împreună cu Domnișoara Hus, o parte din lunile de vară.

Casa e chiar alături de administrația apelor. Directorul e un băiat tînăr, frumos, bine făcut, iute la fapte și la vorbă, plin de haz, bun de gură ; e primit în lumea bună

și și-a însușit temeinic manierele elegante. Îl cheamă Vielard. De vreun an și jumătate, din spirit de echitate, Domnișoara Hus recunoscuse, în tainițele inimii sale, meritele Domnului Vielard, iar Domnul Vielard, de asemenea se înclinase, tot în forul său interior, în fața farmecului Domnișoarei Hus. La început, Domnul Bertin era încîntat că Domnul Vielard e vecinul său ; cu timpul a început să fie mai rece cu el, apoi nepoliticos, apoi agresiv, după aceea nu l-a mai primit în casă și pînă la urmă și-a pus slujitorii să-l insulte. Domnul Vielard iubea și răbda.

Acum vreo opt, zece zile, pe la șase dimineața, Domnul Bertin a plecat de lîngă Domnișoara Hus și s-a dus de la Passy la Paris. Drumul trece pe sub ferestrele Domnului Vielard. Acesta din urmă, cum s-a convins că rivalul său a trecut dealul, iese din casă, se duce la ușa casei Domnișoarei Hus, o găsește deschisă, intră și urcă în apartamentul iubitei sale. Nici n-apucă bine să intre că toate ușile se și închid în urma lui. Domnul Vielard și Domnișoara Hus iau masa împreună. Timpul zboară ; se făcuse patru după-amiază și încă nu-și comunicaseră toate gîndurile duioase ce-i frămîntaseră în uriașul răstimp cît gelozia îi ținuse departe unul de celălalt. Deodată aud zgomotul caleștii oprite sub ferestre ; bănuiesc cine poate fi. Ca să se convingă, Vielard străbate în fugă cămăruța unde-și ține Domnișoara Hus hainele, urcă pe o scară de serviciu pînă în foișorul casei ; de acolo îl vede cu groază pe Bertin coborînd din caleașcă ; dă fuga jos pe scară, o anunță pe micuța Hus și se cocoață la loc. El ieșea pe o ușă, Bertin intra pe cealaltă.

El stă în foișor, Bertin lîngă Domnișoara Hus ; o sărută, îi spune ce a făcut peste zi, ce va face acum, pe chip nu i se citește nimic. Ea îl sărută, îi spune ce a făcut peste zi și cît de bucuroasă e că-l vede cu cîteva ore mai devreme decît se aștepta. Și ea e la fel de stăpînă pe sine, la fel de liniștită. Trece un ceas, trec două, trec trei. Bertin îi propune să joace pichet, ea acceptă. Între timp se înnoptase și omul din foișor, profitînd de întuneric, coboară, încearcă toate ușile ; dar le găsește încuiate. Se căznește să vadă dacă nu cumva poate să escaladeze zidurile ; nici

vorbă, ar însemna să-şi rupă un picior sau chiar să şi le frîngă pe amîndouă. Se întoarce în ascunzişul său.

Pe Domnişoara Hus, pe de altă parte, din sfert în sfert de oră, o tot apucă oarecare omeneşti neputinţe. Iese, face naveta între foişor şi curte, căutînd zadarnic o ieşire pentru prizonier. Bertin vede tot şi tace chitic ; partida de pichet se încheie ; e ora mesei ; trec la masă ; mănîncă. După cină stau de vorbă. După ce au stat de vorbă pînă la miezul nopţii, fiecare se retrage, Bertin în apartamentul lui, Domnişoara Hus într-al ei. Bertin doarme tun sau cel puţin aşa pare. Micuţa Domnişoară Hus coboară, se duce în oficiu, încarcă tot ce-i iese în cale pe farfurie, îi serveşte o cină mediocră prietenului căruia îi trecuse os prin os în foişor şi-l aduce în apartamentul ei. După ce mănîncă, deliberează pe tema măsurilor ce se impun. Concluzia deliberărilor a fost să se culce ca să-şi comunice unele lucruri pe care nu apucaseră să le menţioneze de dimineaţă.

Aşadar, s-au culcat ; cum însă Domnul Vielard s-a gîndit că a se scula cu o oră mai devreme prezintă mai puţine inconveniente decît a se scula cu o oră mai tîrziu, domnia sa era gata îmbrăcat atunci cînd Domnul Bertin, care după toate aparenţele făcuse acelaşi raţionament, a venit la ora opt şi a bătut în uşa Domnişoarei Hus. Nici un răspuns. Bate iar, nimic. O strigă, nimeni nu-l aude. Coboară şi, în timp ce coboară, uşa camerei unde-şi ţine Domnişoara Hus hainele se deschide şi Vielard se urcă din nou în foişor.

De astă dată însă găseşte două santinele : slujitorii rivalului său ! Îi măsoară fără nici un pic de uimire şi le zice : „Ce-i ? Ce vă uitaţi aşa ? Da, eu sînt, în carne şi oase. De ce-s închise toate uşile ?“ Tocmai cînd să-şi încheie acest mic discurs, aude zgomot pe scară. Pune mîna pe sabie, coboară, dă nas în nas cu intendentul Domnului Bertin, urmat de un lăcătuş ; îi pune intendentului vîrful săbiei în gît, strigîndu-i : „Coboară, mergi cu mine şi deschide-mi poarta sau te omor“. Acesta, îngrozit de cele auzite, dar mai cu seamă de sabia ce-l ameninţă, uită că e pe scară, se trage înapoi, cade peste lăcătuş şi-l dă grămadă. Viteazul Vielard profită de faptul că sînt amîndoi la pămînt, trece peste ei, dă buzna în jos pe scară, ajunge

în curte, se îndreaptă spre poarta principală unde se împiedică de cîteva femei care bîrfesc în şoaptă. Strigă la ele cu vocea sugrumată, cu privirea rătăcită şi cu sabia tremurîndu-i în mînă : „Deschideţi !“ Femeile, înspăimîntate, o iau la fugă zbierînd. Vielard vede cheia în broască, deschide poarta, ajunge în stradă şi din stradă face doi paşi şi e acasă.

Peste două ceasuri, Bertin se întorcea la Paris în caleaşca lui ; peste alte două, Domnişoara Huş, în trăsură, înconjurată de boccele, se întorcea şi ea în capitală, iar a doua zi un camion transporta toate epavele unei legături aproape conjugale. Erau împreună de vreo cincisprezece ani ; făcuseră şi o puzderie de plozi. Aceşti copii, ca vechea lui pasiune, îl vor trage înapoi ; se va întoarce, va cerşi tot el iertarea care, în schimbul a zece mii de scuzi, i se va acorda ; fac pariu cu oricine.

Voi răspunde altădată scrisorii cu numărul 25 primită chiar acum. Scrie imediat sau mai degrabă roag-o pe Uranie să scrie pe prima scrisoare adresată Domnului Vialet : Da, într-adevăr, da, Anjou, şi cît mai repede cu putinţă. Va înţelege aceste cuvinte, le va săruta. Mă va servi prompt şi-i voi rămîne îndatorat surorii Uranie. Adaugă, dacă vrei, că în scrisoarea lui se află un „dracu' să mă ia“, care m-a făcut să rîd cu lacrimi ; poate conta oricînd, în orice împrejurare, pe deplinul meu devotament, crede-mă.

LXI

17 septembrie 1761 [199]

Mi-e sufletul răvăşit. Îţi scriu doar ca să nu te îngrijorezi. Ştii cît rău îmi face nedreptatea şi lipsa de judecată ; ei bine, închipuie-ţi că am fost nevoit să îndur o răbufnire a acestor două mizerii mai bine de două ceasuri. Spune-mi ce-o să cîştige femeia asta după ce-mi va fi provocat ruptura vreunui vas de sînge în piept sau a vreunei fibre în creier ? Vai ce chinuitoare mi se pare viaţa ! Ce dese sînt clipele cînd i-aş accepta cu bucurie sfîrşitul !

Nu te supăra pe mine din cauza acestor sentimente. Eşti departe şi inima stă să-mi crape. Peste trei-patru ore voi dormi. Mîine voi afla din nou dragostea, în străfundul sufletului meu, acum cotropit şi chinuit de mînie şi indignare ; furia va fi dispărut în timpul somnului ; duioşia şi tot cortegiul de sentimente calde îşi vor fi redobîndit locul şi n-am să-mi mai doresc moartea. Vă căinam că sînteţi despărţite ; acum vă plîng de milă că sînteţi împreună şi nu vă puteţi bucura de această fericire.

Resimţeam şi eu tot ceea ce-mi spui cu privire la înmormîntarea şi testamentul Clarissei [200] ; e o dovadă în plus a asemănării dintre sufletele noastre. Citind, mi-au dat lacrimile. Nu mai vedeam să citesc, m-am sculat în picioare şi am început să mă vaiet, să-i apostrofez pe frate. pe soră, pe tată, pe mamă şi pe unchi, să vorbesc tare, de unul singur, spre uimirea lui d'Amilaville, care nu pricepea nimic din emoţia şi discursurile mele şi mă tot întreba pe cine mi-a căşunat. Un lucru însă e sigur : asemenea lectură e foarte nesănătoasă după-masă, nu-ţi alegi bine momentul ; ar trebui să iei cartea înainte de a pleca la plimbare. Nu există nici o scrisoare în care să nu găseşti două, trei pasaje de morală, demne de a fi discutate.

Uranie, Uranie, dragă surioară, îţi neglijezi sănătatea ! Îţi compromiţi definitiv stomacul şi-ţi iroseşti forţele : în floarea vîrstei vei ajunge infirmă şi vei părăsi viaţa tocmai în momentul cînd sfaturile, indulgenţa şi ajutorul dumitale îi vor fi mai necesare micului sălbatic. Telemac a avut mai multă nevoie de Minerva cînd s-a aflat lîngă Calipso [201], iar dumneata rişti să-l părăseşti chiar la intrarea în peştera vrăjită ! Ai dreptate. Viaţa e urîtă. Sîntem amîndoi de acord cu dumneata, dar trebuie să ne-o cruţăm de dragul celor cărora am avut nefericirea să le-o dăm.

Nu. n-am urgentă nevoie de fragmentele acelea ; mi le poţi trimite cînd vrei. Promisesem întrucîtva să mă duc la Chevrette să-mi regăsesc porumbeii, gîştele, găinile, răţuştele şi pe dragul meu pustnic. Trebuie să amîn. Am primit chiar acum de la Grim un bileţel tiranic ce-mi răneşte sufletul prea sensibil. Mă angajasem să-i scriu cîteva rînduri despre tablourile expuse la Salon [202] ; mi-a

scris că dacă nu sînt gata mîine, nu mai are nici un rost să i le scriu. Duritatea asta a lui va fi răzbunată și încă într-un fel care îmi convine. Am lucrat ieri toată ziua, azi toată ziua. La noapte și mîine voi lucra în continuare și la ora nouă seara, va primi un adevărat volum.

Prietenul nostru Saurin pare cam sărac cu duhul.

Cacouacks ? [203] așa se numeau, astă iarnă, toți cei ce apreciau principiile moralei în funcție de rațiune, cei ce remarcau prostiile săvîrșite de guvern și le discutau fără înconjur, împroșcîndu-i cu noroi pe Briochet [204] tatăl, fiul și abatele. Atîta îți mai lipsește acum, să mă întrebi cine e Briochet. E cel mai mare sforar din cîți au existat vreodată pe lume. Dacă ai înțeles bine toate astea, îți dai desigur seama că sînt al dracului de Cacouack, că și dumneata cam ești, și sora dumitale de asemenea, și că nu există minte luminată și om cinstit care să nu facă mai mult sau mai puțin parte din această categorie.

Crezi că într-o bună zi Saurin va afla totul ? [205] În ziua aceea nu va fi bine dispus.

Da, *Clytemnestre* de Lauraguai [206] este în versuri, pe ici pe colo foarte frumoase. Pe cînd mi-o citea, îi spuneam : „Domnule conte, frumoasă limbă ; unde ați învățat-o ?“ Se zice că are un colaborator, pe nume Clinchant, care o știe bine. Dar, la urma urmei, ce-mi pasă mie dacă versurile frumoase sînt ale lui Clinchant sau ale contelui ? Important e să fie frumoase și sînt.

Se zvonește de cîteva zile că Domnișoara Arnou [207] ar fi murit. Merită să aflu precis. Pînă una alta, abatele Rainal [208] i-a făcut elogiul funebru povestindu-mi o conversație pe care dînsa a avut-o cu Doamna Portail și în care, pare-mi-se, acesteia din urmă i-a revenit rolul fiicei și actriței cel al femeii cinstite. — „Cum așa, domnișoară, nu aveți diamante ? — Nu, doamnă, și nici nu prea cred că o mică burgheză de pe rue du Four are neapărată nevoie de așa ceva. — Aveți așadar rente ? — Rente ! De unde pînă unde ? Domnul de Lauraguai are soție, copii, un rang de ținut și nu consider că ar fi cinstit să accept fie și o mică parte dintr-o avere care le aparține de drept altora. — Eu una, în cazul acesta, zău că l-aș părăsi. — Se poate, dar ține la mine și eu țin la dînsul. A fost poate o imprudență din partea mea că l-am acceptat, dar, de

vreme ce am făcut-o, nu mă lepăd de dînsul"... Nu-mi aduc aminte restul, dar am rămas cu impresia că doamna se arăta în continuare demnă de dispreţ, iar actriţa, de toată lauda pentru cinstea ei.

Principiile dumitale privind morala şi religia sînt juste. Ale mele sînt întru totul asemănătoare şi nu am nevoie de altele. Rămîneţi cu bine, dragele mele prietene ; începeţi oare să întrezăriţi, fie şi într-un viitor îndepărtat, perspectiva întoarcerii ? Vă sărut pe amîndouă, pe Doamna Le Gendre pe obrajii săi trandafirii, căci e singura fiinţă capabilă să-şi păstreze muşchii tari şi elastici şi obrajii trandafirii deşi are o sănătate şubredă.

Paris, 17 septembrie 1761

LXIII

Azi, 28 septembrie 1761 [209]

De opt zile nu mai primisem nici o veste şi, cum nu prea mă pot bizui pe sănătatea dumitale, mă temeam ca nu cumva treburile gospodăreşti, care se tot repetă şi nu-ţi dau răgaz, să te fi dat peste cap. Cum ? De ce oare nu-ţi aminteşti atunci cînd trebuie că, datorită alcătuirii dumitale fragile, a opta parte din lucrurile pe care — dintr-o complezenţă rău înţeleasă de ambele părţi — le faci, te poate distruge definitiv ?

Starea sufletească mi s-a mai îndreptat. Nu ne mai vedem. Mănînc în apartamentul meu. Nu mai are ocazia să mă irite. Îmi dau seama că fiind conştientă de toate consecinţele acestui soi de divorţ e foarte încurcată şi nu ştie cum să le stăvilească, fără să-şi calce pe inimă. Cînd n-o mai avea bani, ceea ce se va întîmpla foarte curînd, se va produce şi împăcarea.

Doamna d'Epinai, despre care m-ai întrebat atît de des, se simte destul de bine. Ar vrea să mă duc la Chevrette, dar nu prea îşi mai face iluzii în privinţa aceasta, şi pe drept cuvînt. Mi se pare că Grimm se poartă frumos cu ea ; la ţară viaţa lor e foarte tihnită. Au musafiri puţini, fac plimbări îndelungate.

Curaj, prietenele mele ! Nimiciţi, stîrpiţi de pe faţa pămîntului toate fiinţele răufăcătoare. Văd că de la o vreme deţineţi, prin învestitură personală, atotputernicia şi justiţia suverană. Aţi putea să mă informaţi dacă Morphyse mai trăieşte ? Liniştiţi-mă cu privire la toată familia, la toţi prietenii ; liniştiţi-mă cu privire la voi două. La prima nemulţumire, la prima neînţelegere, aceea care i-o va lua celeilalte înainte, va rămîne singură pînă în momentul cînd, aducîndu-şi aminte de atîţia oameni asupra cărora nu avea nici un drept, pe care i-a judecat după o singură faptă, cărora nu le-a acordat timp suficient ca să se pocăiască, va exercita actul distrugător asupra ei însăşi, monstru mai fioros decît toţi cei lichidaţi cu mîna ei.

Asta e. Consideraţi că lumea e prost alcătuită ; luaţi locul celui ce a zămislit-o şi o conduce şi dregeţi toate prostiile pe care le-a săvîrşit.

Judecaţi faptele oamenilor ! Voi ! Stabiliţi pedepse şi recompense fără nici o legătură între ele ; vă pronunţaţi cu privire la bunătatea sau răutatea oamenilor ; aţi pătruns desigur în tainiţele sufletelor ? Cunoaşteţi pe deplin vîltoarea patimilor, aţi cîntărit totul în balanţele veşniciei.

Sînteţi oare cu desăvîrşire sigure, şi una şi cealaltă, că nu aţi săvîrşit nici o nedreptate pe care să v-o fi trecut cu vederea pentru că vi s-a părut neînsemnată dar care, la urma urmei, dovedea mai multă răutate decît vreo crimă ce-şi are izvorul în mizerie sau mînie ?

Vă rog, dragele mele prietene, demisionaţi imediat din funcţia de procuror al universului. Chiar şi magistraţii, deşi beneficiază de experienţă, de legi, de convenţii ce-i autorizează, ba uneori chiar îi constrîng să pronunţe sentinţe potrivnice conştiinţei lor, tot tremură ori de cîte ori trebuie să hotărască soarta unui acuzat. Şi apoi, de cînd îi este îngăduit altei fiinţe în afară de Dumnezeu, să fie în acelaşi timp judecător şi delator ?

E drept, Lovelace are un chip încîntător [210], vă place, ca de altfel tuturor, v-aţi făurit despre el o imagine care vă cucereşte ; asta pentru că are şi o oarecare noblеţe sufletească, e bine crescut, cultivat, are toate talentele plăcute ; superficialitate, forţă, curaj ; în ticăloşia lui nu există nimic josnic ; e imposibil să-l disprеţuieşti ; aţi

prefera să muriți asemenea unui Lovelace, de mîna căpitanului Morden, decît să trăiți asemenea unui Solmes ; și astea toate pentru că, pînă la urmă, decît o ființă indiferentă, preferăm una pe jumătate bună, pe jumătate rea. Sperăm, datorită bunătății sau dibăciei noastre, să scăpăm de tot ce-i rău și să ne alegem, pe cît se poate, numai cu părțile sale bune. Credeți cumva că există cineva pe lumea asta care să fi îndrăznit s-o facă pe Clarisse să sufere fie și a suta parte din cît a chinuit-o Lovelace, fără să-și fi aflat pedeapsa ? Un individ care ne persecută și totodată ne apără împotriva tuturor celor ce ne înconjoară și ne amenință, e ceva. Și apoi, vi se pare că acest bărbat atît de dur față de altă femeie, s-ar fi îmblînzit dacă ar fi avut de-a face cu una dintre voi.

Prima problemă ce trebuie lămurită nu este să determini dacă omuciderea e un lucru bun sau rău, ci ce este un lucru bun sau rău, ce merită o sancțiune sau o recompensă, iertarea sau pedeapsa capitală. Dacă cel pe care îl distrugeți cu autoritatea voastră n-ar fi făcut un bine mult mai mare pe pămîntul acesta cu o singură faptă de-a sa decît tot răul săvîrșit anterior. Vă apucați să dați sentințe în privința multor lucruri foarte greu de limpezit. Cine v-a spus că ar fi îngăduit să curmi viața vreunei ființe omenești, oricine ar fi ea, altfel decît în situația cînd aceasta ar atenta la propria voastră viață ?

Dacă e îngăduit să ucizi pentru un furt, poți ucide pentru orice ; vei ucide pentru un ac. Dacă omuciderea poruncită de legi n-ar fi fost o convenție pe care am acceptat-o cu toții, nu știu cum am putea-o justifica. La ce mai slujesc legile, dacă vă substituiți lor condamnînd niște crime necunoscute ? Cine vă va justifica în ochii oamenilor ? Tare mă tem că soluția voastră vă stînjenește doar fiindcă ați introdus în datele problemei anumite condiții imposibile. Mențineți-vă în cadrul naturii ; nu vă depășiți condiția : presupuneți că ordinea existentă e necesară și veți vedea că toate nălucile se vor risipi dacă fărădelegea e necunoscută ; nimic nu justifică pedeapsa pe care o cereți ; nu vă dați seama că cel ce-și arogă dreptul la despotism, ca voi, poate lua măsuri drastice chiar împotriva voastră, fără a încălca legile, fără a atenta la

noţiunea de omenie şi dreptate, fără a-şi încărca propria conştiinţă ? Luaţi în considerare, în raţionamentele voastre, faptul că, deşi nu vi s-a încredinţat această misiune, deşi nu aveţi pregătirea necesară, judecaţi întreaga viaţă a unui om în funcţie doar de cîteva clipe. De unde ştiţi că nenorocitul acela, lichidat de către voi pe temeiul unei singure fapte, nu a săvîrşit o sumedenie de alte fapte pentru care l-aţi învia, dacă le-aţi afla ? Aţi luat oare loc în completul de judecată doar ca să exterminaţi ? — Îi lăsaţi în pace pe oamenii foarte cinstiţi ; de acord. — Dar nu despre aceştia este vorba, ci despre marea majoritate, despre cei ce sînt, alternativ, buni şi răi. Operaţi mai întîi o triere a meritelor şi a lipsurilor lor şi abia pe urmă decideţi.

Migrena dumitale provenea dintr-o indigestie ? La ce-ţi foloseşte să ai în preajmă înţelepciunea însăşi, dacă pînă la urmă faci tot numai ce-ţi place ? Uranie, Uranie, uiţi că trebuie să-ţi faci datoria, şi pe dumneata te voi ţine de rău. Aici, îi ziceam : Nu vreau să mai mănînci atîta, şi mă asculta. Prietenia să fie oare mai puţin vigilentă şi mai puţin absolută decît dragostea ?

Ştii cum m-am răzbunat pe el ? [211] Mai întîi a citit volumul referitor la tablouri şi l-a considerat plin de idei subtile şi foarte juste. În timp ce-l citea, îi mai scriam încă două articole, în care comentam două memorii recent publicate de către d'Alembert, împreună cu nişte lucrări de matematică [212] : unul dintre articole tratează teoria probabilităţilor, celălalt avantajele şi dezavantajele inoculării. Asta făceam ieri, pe cînd aşteptam cu nerăbdare veşti de la dumneata ; totodată am mai citit şi puţină istorie. Nu mă mai surprinde impresia pe care istoria i-o face baronului ; şi asupra mea a avut acelaşi efect. La o mie de ticăloşi, abia dacă există un om bine intenţionat, şi acesta e aproape totdeauna victima celorlalţi. Dumneata te apuci să-ţi osîndeşti semenii cînd citeşti *Clarisse* ; eu unul i-aş şterge de pe faţa pămîntului cînd citesc istoria războaielor civile de la Napoli, sub Henric de Lorena, duce de Guise [213]. Nu era zi cînd acest om virtuos să nu decapiteze şi să nu spînzure de picioare pe cîte cineva. Devenisem mai nemilos ca el ; el a cruţat o mulţime de capete şi de picioare

pe care eu le-aș fi dat de-a dura și le-aș fi tăiat în bucățele ! Cred că rodul istoriei, citită ca lumea, este să-i inspire omului, în afară de cruzime, ură, dispreț și neîncredere.

De vreme ce mi-o ceri, iată urmarea aventurii Domnișoarei Hus.[214]. Cînd era împreună cu iubitul ei, dădea o mulțime de petreceri ; Brisard era totdeauna invitat ; un actoraș prost, pe nume d'Oberval, încercase zadarnic să facă parte dintre invitați ; se afla la Passy cînd a avut loc întîmplarea pe care o știi. Se întoarce la Paris înainte ca lumea să fi aflat cele petrecute ; primul lucru ce-i dă în gînd este să se ducă la Brisard și să-i spună : „Amice, ai aflat ? Domnișoara Hus a dat o petrecere încîntătoare în cinstea Domnului Bertin ; toți prietenii de taină erau acolo : dumneata de ce n-ai fost ? Sînteți cumva certați ?“ Și-i înșiră lui Brisard numele tuturor celor ce-l puteau face să se supere pe Domnișoara Hus. Ceea ce s-a și întîmplat. A doua zi, Brisard se îmbracă și se duce la Domnișoara Hus. După o conversație nesemnificativă, de genul : „Ce mai faci ? Cînd te întorci la Passy ?“ etc. ; îi spune : „Nu-mi povestești nimic despre petrecerea atît de reușită pe care i-ai oferit-o Domnului Bertin ; tot orașul vorbește despre ea“. Auzind una ca asta, Domnișoara Hus își închipuie că Brisard își bate joc de ea ; se scoală și-i cîrpește două palme. Brisard, uluit, îi imobilizează mîinile ; ea începe să țipe că e un măgar care vine în casa ei anume ca s-o jignească. Pînă la urmă se lămuresc și-și dau seama că d'Oberval este o secătură iar Domnișoara Hus o obraznică iute la mînie.

Lucrez în continuare ; acum explic ilustrațiile[215]. Editorii s-au rușinat de duritatea lor ; cred totuși că-mi vor acorda pentru planșe același onorariu meschin pe care mi-l acordă pentru volumul corespunzător de articole ; măcar să nu sărăcesc, dacă de îmbogățit tot nu poate fi vorba. În aceeași ordine de idei, biblioteca mea e ca și vîndută ; o cumpără Domnii Polisy, de Fargès și încă unul.

Nu mi-ai spus nimic despre acea pagină de Voltaire pe care ți-am trimis-o data trecută.

Am primit în sfîrșit tragedia germană[216], și partea nostimă este că nu de la Domnul de Montigni. Din cînd în cînd

mă vizitează doi tineri germani ; sînt niște copii foarte amabili și bine crescuți. Le-am arătat că aș dori să citesc această lucrare și atunci au tradus-o în două sau trei zile ; încă nu știu cum este. Nu-mi vine a crede că o operă de care Grim face atîta caz să fi fost desfigurată în asemenea măsură încît să nu merite să-ți fie trimisă.

Din cauza spuselor mele, ai să devii o ființă atît de interesantă pentru cei de acolo încît mare minune dacă pînă la urmă n-o să mă pomenesc, în afară de Uranie, cu încă o rivală numai bună să ne taie craca de sub picioare.

Rămîi cu bine. Fii mai înțeleaptă și ai să te simți mai bine. Ai dori ca Morphyse și călugărul alb să se înțeleagă : vrei așadar să nu te mai întorci nicicînd la Paris ?

LXIV

2 octombrie 1761 [217]

Au sosit la Paris exact în momentul cînd eu plecam, așa încît nu ne-am văzut ; abia cînd m-am întors de la țară am găsit două bilețele, unul de la ea și celălalt de la el.

Am petrecut două zile la Massy cu soții Le Breton [218] ; ne-am plimbat foarte mult. Doamna Le Breton e de o mie de ori mai zvăpăiată decît s-ar cuveni, avînd în vedere vîrsta, cucernicia și caracterul ei. Tare aș vrea să știu cum a fost femeia asta la tinerețe. Era foarte prietenă cu o anume Doamnă de la Martelière ; în consecință, dacă ar fi s-o judecăm conform proverbului, n-ar mai fi nimic de adăugat. Știi, sau poate nu știi, că mă distrez uneori făcînd pe îndrăgostitul ; nici ea, nici soțul ei n-o interpretează greșit, iar conversațiile noastre dobîndesc un ton vesel și plăcut.

A început să fie frig ; ieri am stat în jurul unui foc zdravăn. În chip de lemne, folosisem doagele unui butoi vechi, iar doaga în care se aflase cepul ardea cu fața la noi. Zăpăcita aia bătrînă îmi zice : „Filosofule, de mult mă rogi să-ți cedez ; a sosit în sfîrșit momentul : na, du-te de te purifică acolo și te accept“...

Călugărul acela este un personaj foarte fericit[219] ; s-a instalat într-un colţ al curţii de păsări. Bea, mănîncă şi se îngraşă văzînd cu ochii ; iese rareori la plimbare ; n-aş şti să-ţi spun dacă cugetă adînc. Bănuiesc că face parte din secta lui Epicur. După cît e de vesel cînd iese din chilia lui, îmi dau seama cu cîtă înţelepciune îşi alcătuieşte programul zilnic. Ne ducem să-l vedem de două ori pe zi. Te asigur că nici nu se sinchiseşte de noi. Cînd a sosit aici, era foarte tînăr şi încă nu avea nume : i-am zis Anton sau dom Antonio. Fermiera are grijă de el şi de mîncarea lui ; nu e pretenţios ; asta nu înseamnă că nu bombăne deseori, dar nu atît fiindcă ar fi supărat, ci fiindcă aşa e el, din fire. Dacă te mai interesează şi altceva cu privire la el, mă voi informa ; nu-s prea curios, mă bucur de cei din jur, fără să întreb cine sînt sau de unde vin. Mai deunăzi, arătîndu-i gazdei mele de la Massy cît sînt de surprins de comportarea ei inegală, mi-a dat un răspuns destul de neobişnuit : „Nu există, zău aşa, oameni cucernici, există doar făţarnici. Degeaba stau în genunchi, se roagă, veghează, postesc, bat mătănii, îşi înalţă inima şi ochii spre cer, natura nu se schimbă, oamenii rămîn ceea ce sînt. Un bărbat se îmbracă în uniformă, îşi pune eghileţi, îşi agaţă o sabie la şold, îşi împodobeşte pălăria cu o mulţime de pene, dar degeaba se căzneşte să păşească ţanţoş, să umble cu capul sus, să ameninţe cu privirea, tot un laş cu înfăţişare de om curajos rămîne. Cînd sînt rezervată, serioasă, stăpînită, înseamnă că nu sînt eu însămi. Mă port ca şi cînd aş fi la biserică, sau în lume, sau la tejghea ca o stăpînă, dar astea sînt măşti ; viaţa mea reală, chipul meu adevărat, stilul meu autentic apar rareori şi diferă total ; nu durează mult, dar în intervalul de timp cu pricina spun o groază de prostii şi nu mă opresc decît fiindcă mi se pare c-o mai aud pe mama zicîndu-mi : Vai, fetiţa mea ! Şi atunci mă închid şi mă ascund iar sub văluri. Cînd mi se întîmplă să fiu eu însămi de faţă cu ceilalţi, aproape totdeauna mă căiesc. Şi totuşi, oamenii pe care îi iubesc cel mai mult sînt tocmai cei cu care îmi pot permite să mă port aşa cum îmi dictează firea mea cea nechibzuită. Cînd cineva mă

stînjenește, sînt pudică și frumoasă ca o rodie înainte de a se deschide".

Contele de Lauraguai a lăsat-o baltă pe Domnișoara Arnou. În loc să se odihnească fericit în brațele uneia dintre cele mai drăguțe fete din lume, mînat de o vanitate nebunească aleargă de la Paris la Montbard, de la Montbard la Geneva. [220]. Are la el o grămadă de versuri frumoase gata ticluite de altcineva și le va scrie din nou alături de Voltaire ca să-l convingă că el le-a făcut. E o ființă ciudată. A pripășit pe lîngă casa lui doi tineri chimiști. Într-o bună zi, se trezește în zori, la ora patru, se duce pînă în pod unde dorm amăriții, îi scoală și-i urcă în caleașcă. Ajunseseră la Sèvres în trapul a șase cai și oamenii încă nu se desmeticiseră. Îi bagă în casă și, odată intrați, le zice : „Domnilor, vă aflați aici fiindcă am nevoie de o descoperire ; n-o să ieșiți din casa asta pînă n-o faceți. Vă las cu bine ; aveți aici retorte, cuptoare și cărbuni ; vi se va aduce de mîncare ; lucrați".

După ce a glăsuit astfel, a închis ușa în urma lui și dus a fost. S-a întors peste cîteva zile ; descoperirea fusese făcută. I se comunică și pe dată omul se convinge că el a făcut-o ; se laudă cu ea ; se mîndrește chiar în fața nefericiților cărora îi aparține și pe care îi lasă nemîncați și-i tratează cu dispreț, de parcă ar fi niște proști. Măcar dacă ar zice : „Voi aveți geniu, dar n-aveți bani ; eu am bani și vreau geniu ; să cădem la învoială : voi o să vă alegeți cu niște nădragi noi, iar eu cu geniu".

Toamna asta n-am să ies din Paris. Am neplăceri peste neplăceri. Îmi stric ochii cu niște planșe pline de cifre și de litere și în toiul acestei munci grele mă bîntuie gîndul amar că drept răsplată voi avea parte doar de injurii, persecuții, necazuri, jigniri, e plăcut, nu ? Degeaba predică prietenul Grimm, așa o să fie ; nu mă mai pot îmbăta cu apă rece. Pentru mine adevărata fericire. singura pe care aș vrea s-o cunosc vreodată, înseamnă o odihnă încîntătoare, o lectură interesantă, o plimbare într-un loc răcoros și neumblat, o conservație în cursul căreia să-ți poți descătușa sufletul, să te poți lăsa pradă întregii tale sensibilități ; o emoție puternică de pe urma căreia îți dau lacrimile, îți tremură inima, rămîi fără glas și te cuprinde

extazul, și astea toate, fie că emoţia ia naştere din povestirea unei fapte generoase, fie dintr-un sentiment duios ; în sfîrşit fericire mai înseamnă sănătate, veselie, libertate, inactivitate, bună-stare.

E însă de ajuns să-mi îndrept privirea la cîţiva ani de aici încolo şi să prevăd momentul cînd ochii fetiţei mele se vor deschide, cînd pieptul i se va rotunji, cînd veselia o va părăsi, cînd va începe să aibă griji, cînd simţurile şi inima îi vor fi cuprinse de o tulburare necunoscută şi de un dor nelămurit. Atunci va începe perioada viselor, a suspinelor înăbuşite, a privirilor furişe îndreptate spre bărbaţi, precum şi perioada cînd va trebui să împart în două neînsemnata mea avere. Voi fi nevoit să-i cedez o parte astfel calculată încît să-i asigure un trai tihnit şi să-mi mai rămînă şi mie îndeajuns. Asta înseamnă încă o rentă de cinci sau şase sute de livre de agonisit ; una sau două comedii, una sau două tragedii, deci trei sau patru căsătorii avantajoase cu teatrul şi s-a făcut.

Rămîneţi cu bine, dragele mele prietene. Discutaţi cu folos despre *Clarisse*. Fiţi încredinţate că simţămintele voastre sînt cele îndreptăţite. Morphyse are una sau două păreri greşite ce o fac să interpreteze totul anapoda. Vă îmbrăţişez din tot sufletul. Tandreţea şi prietenia pe care mi le-aţi inspirat constituie şi vor constitui de-a pururi latura cea mai duioasă a fericirii mele.

La Paris, azi 2 octombrie 1761

LXV

7 octombrie 1761 [221]

Aşteptam cu mare nerăbdare acest număr 32. Mă temeam ca nu cumva amabilitatea să te fi determinat să faci vreo plimbare prea lungă şi frigul acesta timpuriu să-ţi fi făcut rău. Iarna ne vizitează la începutul toamnei.

Ne-am împăcat ; lucrurile s-au petrecut aşa cum ai dorit, dar din întîmplare, fără să fi contribuit cu nimic, nici unul, nici celălalt.

Dragele mele, să ne ferim toată viaţa de logica ingraţilor. N-aţi uitat nici una dintre condiţiile menite să vă scutească de recunoştinţă, dar n-aţi rostit nici un singur cuvînt care să v-o impună. Nu e vorba doar despre rolul vostru, trebuie să-l luaţi în considerare şi pe cel al binefăcătorului. Vă întreb acum, oare ce şi-a propus ? A vrut să vă servească ? A vrut să vă oblige ? A făcut un sacrificiu pentru voi ? V-a preferat în locul altcuiva ? Şi-a dat multă osteneală, s-a lipsit pe sine de ceva ? V-a făcut o favoare în dauna unei persoane lipsite de importanţă ? S-a dovedit a fi omul vostru de încredere, prietenul vostru ? Şi ce contează, dacă, din cauza unor lucruri pe care nu le cunoştea şi nici nu trebuie să le cunoască, aşa cum ar fi de pildă aversiunea dumitale faţă de ataşamentul lui, dispreţul faţă de persoana lui, te jignea în loc să te servească ? Dacă e un om rău şi se răzbună făcîndu-ţi un bine, urăşte-l ; dacă e un om amabil şi îţi face un serviciu, eşti liberă să regreţi că împrejurările te pun în legătură cu un om ce-ţi este antipatic, dar recunoaşte binefacerea.

Există două feluri de prieteni : cei pe care ni-i alegem ; stima, virtutea, concordanţa caracterelor, tot ceea ce inspiră respect, încredere, veneraţie, tot ceea ce duce la simpatie între nişte oameni cinstiţi, ni-i apropie. Sînt două instrumente acordate la unison de către Natură. S-a nimerit să se afle alături ; corzile unuia au fost atinse şi ale celuilalt au vibrat. Au resimţit în acelaşi timp duioşia tainică şi încîntătoare a acestei vibraţii ; s-au apropiat, s-au cunoscut şi s-au legat : totul s-a petrecut într-o clipă.

Există prieteni pe care ni-i hărăzeşte întîmplarea ; i-am dobîndit prin intermediul tuturor celor cuprinse în noţiunea de : necesităţile existenţei. Cazi într-un rîu, un tică-los se aruncă în apă şi-ţi salvează viaţa primejduindu-şi-o pe a lui. Iată, dacă nu un prieten, cel puţin un binefăcător pe care împrejurările ţi l-au scos în cale. Ce faci cu omul acela ? Nu va trebui niciodată să-ţi fie ruşine din pricina lipsei lui de caracter, dar aceasta te va scuti oare de obligaţia de a-i purta recunoştinţă ? Admiţînd chiar că, sătulă de viaţă, te-ai aruncat singură în apă, el n-are de

unde să știe că vrei să mori și, fiindcă nu știe care e situația, trebuie oare să stea ca un spectator pasiv și liniștit, uitîndu-se cum pieri ? Ce a făcut tatăl dumitale pentru dumneata ? Compară cu ce a făcut, la rîndu-i, acest ticălos. Dar ajunge, și așa am vorbit mai mult decît trebuie despre toate astea. Restul îl știi și singură...

Libertinii sînt binevenițţi în lume pentru că sînt inconsecvenţi ; veseli, plăcuţi, risipitori, amabili, drăguţi, prieteni ai tuturor plăcerilor [222] ; la urma urmei e imposibil ca un om să se ruineze fără a-i îmbogăți pe ceilalți, și apoi preferăm totdeauna niște vicii care ne slujesc și totodată ne amuză, unor virtuţi care ne umilesc și totodată ne întristează ; pe de altă parte, libertinii sînt plini de indulgenţă faţă de defectele lor, și printre acestea există, desigur, și unele pe care le avem și noi ; în același timp, cu cît îi disprețuim mai mult pe ei cu atît ne stimăm mai mult pe noi înșine ; datorită lor ne simţim mai în largul nostru pentru că ne consolează de virtutea noastră oferindu-ne spectacolul amuzant al viciilor lor, pentru că ne vorbesc despre tot ceea ce nu îndrăznim să facem sau să zicem căci și noi sîntem, de fapt, puţin cam vicioși ; de cele mai multe ori libertinii sînt mai amabili decît ceilalţi, au mai mult haz, cunosc mai bine oamenii și sufletul omenesc, iar femeile îi iubesc fiindcă și ele sînt la drept vorbind libertine. Nu sînt chiar sigur că femeilor le displace în mod sincer compania celor ce le fac să roșească. Poate că nu există nici o femeie cinstită pe lumea asta, care la un moment dat să nu fi fost bucuroasă dacă ar fi asaltat-o cineva, mai ales după ce și-a făcut toaleta. Ce i-ar fi trebuit într-un atare moment ? Un libertin. Pe scurt, un libertin ţine locul libertinajului pe care nu ni-l îngăduim.

Și apoi sînt atît de răspîndiţi încît, dacă ar trebui să-i izgonim din societate, din douăzeci de oameni, nouăsprezece ar urma să dispară, și restul bărbaţilor și al femeilor ar ajunge să trăiască singuri cuc. Îi primim în casă fiindcă nu vrem într-o zi să ni se închidă și nouă ușile în nas. Fiecare sîntem, am fost sau poate vom fi într-o bună zi libertini. Sau dacă nu, am fost ispitiţi să fim. Pentru orice eventualitate, o femeie e foarte mulţumită să știe

că, dacă se hotărăşte, există un bărbat la îndemînă care îi va menaja vanitatea, amorul propriu, aşa-zisa virtute şi pe deasupra va mai lua şi iniţiativa. Uneori violenţa nu este o scuză suficientă. Aproape toţi libertinii sînt curtenitori, slobozi la gură *et caetera*. Înţeleg, îmi aprobi părerile fiindcă sînt conforme cu cele emise de Uranie ; e un fapt mai puţin măgulitor pentru mine decît pentru Uranie, al cărei mod de a gîndi nu are nevoie, în ochii dumitale, de sprijinul oferit de autoritatea mea.

Ce-i cu *Domnişoara Arnou ?* Ei bine, Domnişoara Arnou i-a trimis înapoi Domnului de Lauraguai caii, trăsurile, argintăria, bijuteriile, lenjeria, într-un cuvînt tot ceea ce primise de la el. Nici nu pot să-ţi spun cît de tare îmi displace acest fapt. Femeia asta are doi copii cu el ; ea l-a ales pe acest bărbat ; n-a fost vorba între ei de constrîngere, convenienţe sau de vreun alt motiv de genul celor ce determină legăturile obişnuite. Dacă a existat vreodată ceva sfînt, aici a fost, cu atît mai mult cu cît nici o lege a naturii nu spune că un bărbat nu va avea decît o singură femeie. Domnişoara Arnou uită că e de fapt căsătorită. Uită că e mamă. Nu pe iubitul ei, pe tatăl copiilor ei l-a părăsit. În ochii mei nu mai e decît o javră. S-a dus să se plîngă Domnului de Saint-Florentin că Domnul Conte a ameninţat că o s-o otrăvească. Nici nu ieşise bine din Paris, că l-a şi ajuns din urmă o scrisoare prin care îi anunţa ruptura. Nici nu expediase bine scrisoarea că s-a şi încurcat cu Domnul Bertin, semnînd astfel condiţiile unei noi prostituări. Sînt încîntat că am refuzat să fac cunoştinţă cu ea.

Altă spurcăciune : numai dintr-astea auzi. E vorba despre Hus. Domnul Bertin, cînd a părăsit-o, i-a lăsat tot ceea ce-i dăduse. Ba mai mult, i-a trimis vorbă să-i comunice suma totală a datoriilor ei ; dumneaei le-a umflat pînă la nivelul unei cifre uriaşe. Domnul Bertin a plătit fără să crîcnească. De fapt nici nu ştiu de ce îţi povestesc toate mizeriile astea.

Doamna d'Epinai e la Paris. Am cinat aseară cu dînsa, cu Grimm şi cu prietenul nostru Saurin, care era vesel şi durduliu. Totuşi, povestea cu iubita lui consoartă a ajuns

de domeniul public. Nu se mai vorbește decît despre copil. Întrebarea e dacă i se va spune sau nu.

Grimm, prietena lui și cu mine trebuia să petrecem cîteva zile la Grandval ; nu se mai poate din cauza bolii Doamnei d'Esclavelles, mama Doamnei d'Epinai ; trebuie să se întoarcă imediat la Chevrette.

Grim, d'Alainville, Saurin și cu mine vom pleca totuși de dimineață și ne vom întoarce seara. Va fi o excursie veselă. Te rog, draga mea, vorbește cu Domnul Viallet despre carierele lui de ardezie ca despre un lucru important pentru mine [223]. Dacă mi-ar face acest serviciu repede, i-aș fi și mai recunoscător. Am nevoie de planșe și memoriu. Ai mare influență asupra lui ; ajută-mă, dă-te peste cap pentru această afacere. Spune-i de asemenea Domnului Viallet că are în abatele Le Bossu, pe care l-am întîlnit la d'Alembert, un prieten bun și sigur.

O văduvioară de prin împrejurimi s-a invitat la masă la nevastă-mea și ne-a împăcat întrucîtva. La masă i-am spus văduvioarei : „Ce aveți de gînd cu văduvia dumneavoastră ? — Din păcate, aproape nimic. — Nu vă veți recăsători ? — Habar n-am. — Cum, n-aveți nici un pretendent ? — Ba să-mi fie cu iertăciune, am chiar doi : unul e un filosof, credincios ca un cîine, dar din cale afară de umil și de plictisitor cu respectul lui ; vreau ceva care să-mi facă plăcere. — Și celălalt ? — Celălalt ? Numai să-i dau prilejul, că știe el ce să facă. — Și ce veți hotărî cu privire la el ? — Am să-l țin cît am să-l țin și apoi am să fac cu el ce se face cu anumite lighioane veninoase : le strivești pe locul unde te-au înțepat ca să te vindeci".

E nostim, nu-i așa ? Ei bine, ce impresie crezi că a produs asupra cucernicei mele soții ? A rîs cu lacrimi. Tocmai pentru că imaginea libertinajului nu le displace nici măcar femeilor virtuoase.

Rămîneți cu bine, dragele, duioasele, singurele mele prietene. Tot ce văd, tot ce aud, tot ce aflu sporește stima și dragostea pe care vi le port. Mă faceți să disprețuiesc tot restul. Cu bine. Cu bine. D'Amilaville zbiară ca nebunul că-l întîrzii pe comisionarul ce duce scrisoarea la poștă.

Azi, 7 octombrie 1761

LXVII

19 octombrie 1761 [224]

Mi-am început peregrinările odată cu dumneata. O zi la Massy, două la Chevrette, alte două la Grandval. Nu pot să-ţi povestesc nimic despre aceste mici călătorii, au fost prea scurte ca să se fi întîmplat scene amuzante.

Să mă fi înşelat oare, draga mea, cînd am zis că nu sîntem recunoscători pentru un serviciu ce ni s-a făcut decît atunci cînd prietenia faţă de cel ce ne-a ajutat începe să se destrame ? Îţi voi aduce nişte argumente pe care Uranie le va găsi în străfundurile sufletului ei ; ai s-o întrebi. Scăpăm de o faptă bună ce ne apasă făcînd în schimb una şi mai bună. Odată ce ne-am plătit această datorie, sîntem chit.

L-am tot văzut pe micuţul conte de Lauraguai. Susţine în continuare sus şi tare că prietena lui e cinstită. Fără doar şi poate e nebun după ea. A scris de curînd un mic divertisment în proză pentru ea ; nu mi-a displăcut. Dacă aş îndrăzni, ţi-aş face horoscopul acestui om. Aleargă după consideraţia oamenilor şi cere mai multă decît va putea vreodată să obţină ; va deznădăjdui şi, pînă la urmă, îşi va zbura creierii ăia nesocotiţi.

Ne temem ca nu cumva Voltaire să fie acuzat de toate aceste noi extravaganţe, dar la urma urmei, ce-i pasă lui Voltaire ? Cel ce publică lucrări atît de îndrăzneţe ca *Lettre de Mr. Gouju* [225] şi atîtea altele, a depăşit probabil orice spaimă.

Cu privire la această *Lettre de Mr. Gouju*, află că janseniştii au scos şi ei, acum, de curînd, o ediţie. Zău aşa, ajung să cred că un jansenist ar călca şi crucea în picioare, numai să poată strînge de gît, fără nici un risc, un iezuit. Mă tot întreb, de vreme ce oamenii ăştia nu iubesc religia, de ce oare se urăsc unii pe alţii cu atîta înverşunare pentru diverse fleacuri legate de religie ?

Cîte soiuri de nebunie mai sînt pe lumea asta ! E drept că-mi am şi eu sticletele meu, dar e un sticlete frumos ; dumneata mi l-ai dat. Nimic nu-i mai răspîndit decît un nebun care spune lucruri înţelepte. Exact asta gîndeam

despre mine în timp ce-i ţineam o predică micuţului conte ; exact asta gîndesc de obicei cînd le ţin altora cîte o predică ; eu unul deci tot mă aleg cu ceva de pe urma sfaturilor pe care le dau.

Te înşeli, întoarcerea voastră nu este chiar atît de îndepărtată pe cît crezi. De vreme ce călătoreşte, mama dumitale se plictiseşte.

Mă tem de clipa cînd te vei despărţi de scumpa dumitale soră.

Trebuie totuşi să mă duc s-o văd pe Doamna de Sallignac.

Cum primeşti scrisoarea, bagă, te rog, într-un plic, fragmentele romanului *Clarisse* şi trimite-mi-le. Doamna d'Epinai mi le cere înapoi.

Le Droit du Seigneur nu se va juca : Crébillon [226], care nu-l poate suferi pe Voltaire, consideră piesa indecentă.

Draga mea, ce greu îmi e fără dumneata ! Sînt zile cînd plictiseala mă copleşeşte şi atunci nu mă simt bine nicăieri. Caut, în suflet, un loc anume unde m-aş putea refugia ; mă învîrt întîi în jurul Parisului, apoi ; încet încet mă depărtez şi, pînă la urmă, ajung acolo unde te afli şi mă opresc. Întoarce-te lîngă mine, din moment ce nu-mi este îngăduit să vin lîngă dumneata.

Aproape că nu mai am curajul să-ţi scriu unele noutăţi. Trebuie totuşi să ştii că Domnul Pitt [227] este în disgraţie. Pentru noi, asta face mai mult decît două bătălii cîştigate. Malagrida [228] a fost într-adevăr executat în urma unei sentinţe a Inchiziţiei, care l-a declarat eretic. Procesul celorlalţi continuă, pare-se. Vor arde pe rug atîţia cîţi vor pofti ; cu condiţia ca nici unul să nu fie condamnat pentru regicid. Societăţii puţin îi pasă de ei.

Doamna s-a apucat să dea mici petreceri la dînsa ; particip cu sfinţenie şi mă căznesc să-mi joc rolul cît mai bine cu putinţă. Dacă ai cunoaşte cît de cît oaspeţii pe care mi-i bagă pe gît, ţi-ai da seama ce eforturi trebuie să fac.

La soţii Le Breton petrec nişte seri la fel de plictisitoare şi de zgomotoase. Să fi fost mai bine dispus, ţi-aş fi zugrăvit personajele şi te-aş fi înveselit tocmai cu plictiseala mea. Ieri am avut un conflict foarte violent cu stă-

pînul casei. Tocmai sfîșiau un om cumsecade, o cunoștință comună, și anume, pe Crammer, editorul și librarul de la Geneva. Am încercat să pun capăt bîrfelii cît mai ferm și le-am spus că mă deranjează să aud vorbindu-se de rău un negustor cinstit din străinătate, fiindcă în această situație risc să-mi fac o părere proastă despre orice negustor cinstit din Franța. Nu știu ce anume li s-a părut injurios în afirmația mea ; spiritele s-au înfierbîntat și se făcuse unu noaptea și eu tot nu reușisem să-i conving pe proștii ăia care țipau cît îi ținea gura că nimic n-ar fi fost mai cuviincios decît aceeași pledoarie a mea rostită însă la Geneva, în favoarea unui negustor francez și că, drept urmare, rostită la Paris în favoarea unui negustor genevez nu putea fi socotită nelalocul ei ; e foarte ciudat că Domnului Le Breton i se pare jignitor un lucru spus în casa lui cînd același lucru spus în casa Domnului Crammer ar fi fost considerat foarte generos din partea mea. Peste noapte a avut răgaz să se potolească și a doua zi s-a scuzat pentru faptul că s-a comportat într-un mod atît de deplasat.

Vă las cu bine, duioasele mele prietene. Pe aici sîntem înglodați pînă peste cap în afaceri importante. Omul nostru se clatină [229] ; slujba lui e însemnată, va fi foarte solicitată și ne-am pregătit din vreme armele de luptă ca să-l menținem în post. Sîntem gata pregătiți cu scrisori, petiții, memorii. Dacă d'Amilaville ar deveni într-o bună zi director general, cred că prietena lui ar muri de inimă rea. Ar prefera de o mie de ori să aibă parte în continuare de neînsemnatul ei funcționăraș cu leafa de o mie de scuzi pe an decît să riște să piardă un domn director cu o rentă de douăzeci de mii de livre. Dragostea inspiră fel de fel de gînduri ciudate ; e drept însă că prietenul nostru d'Amilaville este nițel cam îngîmfat, dar e un om de onoare.

Îl bat la cap pe tipograful nostru ; tare aș vrea să-mi acorde cîteva zile libere ca să mă duc la Grandval. Prietenia pe care mi-o poartă baronul și mai cu seamă respectul pe care i-l port Doamnei d'Aine mă obligă.

Nu te mira că sînt atît de dezlînat ; îți scriu, și în jurul meu Thiriot, d'Amilaville și alți cîțiva fac un zgomot infernal. E un inconvenient la care sînt supus destul

de des, dar aici cel puţin nu mă tem de curiozitatea ce s-ar apropia de mine în vîrful picioarelor şi s-ar apleca peste umărul meu ca să citească nişte rînduri pe care vreau să i le ascund. Încă odată, rămîneţi cu bine. Nici eu nu doresc altceva decît să fiu iubit aşa cum iubesc.

Sînt cam îngrijorat din pricina sănătăţii fetiţei mele. A avut un fel de inflamaţie la ochiul, obrazul şi urechea dreaptă ; acum are o tuse seacă, dureri şi un fel de şuierat în gît, ceea ce mă neliniştește ; mîine poate n-o să mai aibă nimic, sau o să facă altceva, iar tată eşti în toate zilele.

Vai, cum v-aş mai îmbrăţişa pe amîndouă dacă aş fi acolo !

Amintiţi-i de mine Domnului Vialet.

Azi 19 octombrie 1761

LXX

14 iulie 1762 [230]

Cum se face că eu am primit chiar acum scrisoarea dumitale numărul şapte şi că dumneata nu ai primit-o decît pe a patra din cele nouă pe care ţi le-am scris, inclusiv aceasta ? Să lăsăm însă poşta să meargă în ritmul ei ; oricum n-ar putea niciodată să atingă ritmul dragostei noastre. Omul stăpînit de pasiune ar vrea să poată supune întreaga natură.

Cîte nu am a-ţi spune, unele vesele, altele triste. Scrisorile mele sînt o reflectare destul de veridică a vieţii. Înfăptuiesc, fără să-mi dau seama, exact ceea ce mi-am dorit de sute de ori. Cum aşa, mi-am zis, un astronom îşi petrece treizeci de ani din viaţă în vîrful unui observator, cu ochiul lipit zi şi noapte de un telescop ca să determine mişcarea unui astru, şi nimeni nu se va strădui să se studieze pe sine însuşi, nimeni nu va avea curajul să-şi ţină la zi un registru cuprinzînd toate gîndurile minţii, toate simţămintele inimii, toate durerile şi bucuriile sale ; vor trece aşadar veacuri nenumărate fără să se poată şti dacă

viața e un lucru bun sau rău, dacă firea omenească e bună sau rea, ce anume ne face fericiți sau nefericiți. Omului i-ar trebui însă mult curaj ca să nu ascundă nimic. Am fi poate în stare să recunoaștem mai degrabă intenția de a comite o mare nelegiuire, decît un flecușteț de sentiment nelămurit, meschin și josnic. Ne-ar fi poate mai ușor să scriem în registru : „am rîvnit tronul în dauna vieții celui ce-l ocupă“ decît : „într-o zi, la baia turcească, am remarcat în mulțimea de tineri aflați acolo un băiat de o frumusețe nemaipomenită, nu m-am putut stăpîni și pînă la urmă m-am apropiat de el.“ Acest gen de examen n-ar fi lipsit de folos pentru noi. Sînt sigur că cu timpul ne-am ambiționa să nu mai avem de consemnat în registru, în fiecare seară, decît lucruri demne. Te-aș întreba : „Ai spune totul ?“ Întreab-o și pe Uranie, căci dacă acest proiect de sinceritate totală v-ar speria, ar trebui neapărat să renunțăm la el. În ceea ce mă privește, la distanța la care mă aflu de dumneata, nu am alt mijloc mai bun de a te apropia de mine decît să-ți spun totul și să te asociez tuturor acțiunilor mele prin intermediul povestirii.

Nu știu dacă nu cumva ai și găsit cîte ceva din ceea ce ți-am spus acum în scrisorile mele anterioare ; poate vei găsi mai multe în cele ce urmează. Dar n-are importanță.

Îți promisesem că-ți voi spune unele lucruri năstrușnice și altele înțelepte. Iată-le mai întîi pe cele năstrușnice. Doamna d'Houdetot, care e stăpînită de o sută de mii de entuziasme de toate soiurile, își plictisise soțul pînă la exasperare tot vorbindu-i despre pictură, sculptură, muzică, poezie, elocință, dragoste, singurătate, natură, într-un cuvînt despre toate cele ce se adună în juru-i spre a o face fericită. Ține seama de faptul că soțului nu-i plac decît jocurile de noroc și caii, ori, îți dai seama că despre aceste subiecte nu se rostise nici o vorbă. După ce soției sale i-a secat șuvoiul de cuvinte, agasat la culme, omul se scoală și-i zice : „Eu unul, slavă Domnului, nu mă ambalez pentru nimic“, iar dînsa îi ripostează pe dată : „Iar eu, slavă Domnului, mă ambalez pentru toate cîte există.“ Ce părere ai ?

Acum cîtva timp, nu mai știu dacă la Paris sau la țară, eram la masă cu dînsa și am auzit-o zicînd : „În fiecare ceas al zilei mă cuprinde cîte un nou entuziasm, fără să-mi

piară nici unul din cele vechi". Cînd am rămas apoi în salon cu doamna d'Holback, i-am spus cu privire la acest noian de entuziasme ale contesei : — „Zău dacă n-aș prefera să cultive unul și bun. — Și eu", a precizat baroana.

Cînd iau masa în insulă, unde nu mă duc chiar atît de des cît mă roagă, ne distrăm uneori jucînd dame. Mai zilele trecute, jucam cu d'Amilaville. Ar fi fost indicat să facă o anumită mutare. D'Amilaville nu-și dă seama și prietena lui îi face un semn discret cu piciorul. El, în loc să profite de acest semnal, joacă anapoda și-i zice pe un ton destul de răstit : „Doamnă, să nu-mi faceți niciodată semne. Pentru nimic în lume nu urmez calea ce mi se arată". Și ea, rușinată foc, se apucă să mă asigure că i s-a întîmplat pentru prima oară, iar eu, ca s-o tachinez, insist că nici gînd n-am s-o cred și că sînt încîntat că în sfîrșit am aflat de ce am pierdut atîtea partide ; atunci începe să plîngă în hohote.

Nu voiam ca un asemenea fleac să ia proporții atît de dramatice. Soțul și prietenul s-au retras. Eu am rămas s-o liniștesc pe biata femeie, dar n-a fost ușor ; o ținea una și bună că d'Amilaville o compromisese făcînd-o de rîs și că acel semn discret, pe care-l califica drept o greșeală înfiorătoare, mă va determina să-mi schimb părerea despre ea. N-am găsit nici o altă modalitate s-o consolez decît să-i jur că dacă m-aș fi aflat alături de o femeie iubită, mi s-ar fi întîmplat nu odată ci de o sută de ori să fac una ca asta. — „Pe cuvînt de onoare ? Zău ! Mi-o spui doar ca să mă liniștești"... Și uite așa, ca s-o fac să nu mai plîngă, încep să mint, și mint la nesfîrșit, căci, e sigur că aș putea s-o văd pe iubita mea Sophie pe punctul de a-și pierde întreaga avere de pe urma unei cărți jucată greșit și tot n-aș avertiza-o.

Ce afurisită nebunie ne stăpînește ori de cîte ori vrem ca pînă și hazardul să-l prefere pe omul iubit ; de ce oare ne înverșunăm să dorim ca totdeauna să-i întreacă pe toți ceilalți oameni, fie și la zaruri, la cărți sau la jocul cu bile ? Dacă o ființă valorează ceva în ochii noștri numai datorită acestor mărunte succese, cînd înregistrează un eșec în privința unui fleac, în mod logic ar trebui să piardă și ceva din stima noastră. Nu m-ar deranja deloc

dacă, în anumite situaţii de minimă importanţă, lumea m-ar considera stîngaci şi ar rîde de mine. Vai de cel ce vrea ca omul drag să fie în toate privinţele şi în orice împrejurare o fiinţă nemaipomenită !

Te crezi, aşadar, foarte iubită ? Şi de ce mă rog crezi una ca asta ? Am trăit oare vreodată alături de dumneata ? M-ai văzut oare închinîndu-mi neîncetat toate clipele vieţii fericirii dumitale ? Te-am slujit oare cînd ai fost bolnavă ? Te-am mîngîiat cînd ai fost necăjită ? Te-am ajutat cînd te zbăteai în lipsuri ? Am fost oare invidios pe toţi cei din preajma dumitale fiindcă te piaptănă, te îmbracă, te servesc ? Cunoşti fie şi a suta parte din dragostea mea ? Numai eu ştiu cît te iubesc. Dumneata habar n-ai şi nici nu vei putea afla vreodată. Nu ştiu dacă sentimentul meu se află cumva deasupra tuturor greutăţilor vieţii. Da, sînt mulţumit de inima mea ; restul însă este jalnic, foarte jalnic ; mi se face şi milă ; sînt extrem de fericit că nu ştii ce reprezinţi pentru mine, nici ce e în stare să facă un om îndrăgostit cum sînt eu. Scumpa mea, dragostea şi prietenia. pentru mine, nu sînt ceea ce sînt pentru ceilalţi oameni ! Din clipa cînd, în tainiţele inimii mele, mi-am mărturisit odată pentru totdeauna : „Sînt iubitul ei, sînt prietenul ei", te-aş înspăimînta poate dacă ţi-aş mărturisi şi dumitale tot ce implicit mi-am mai mărturisit. Uite, draga mea : sau dragostea şi prietenia nu înseamnă nimic ; sau ne îndeamnă să împărtăşim soarta omului iubit chiar şi în supliciile de pe urmă, chiar şi... Sufletul meu, mă opresc de frică să nu te înfiori de groază. Dragostea, prietenia, credinţa sînt izvoarele celor mai nestăvilite avînturi din cîte le oferă viaţa.

Vei găsi în cîteva din scrisorile mele precedente ecouri ale unei convorbiri dintre Doamna Duclos şi mine. M-a preocupat intens vreme de mai multe zile şi nu pot să-ţi spun ce idei mi-a sugerat. Altora li s-ar părea ciudate, dar dumneata şi Uranie sînteţi în măsură să vă daţi seama că sînt juste. Mă gîndeam că un bărbat care s-ar fi purtat într-un mod atît de sublim cum presupunem că s-a purtat d'Amilaville, bogat fiind, ar trebui să fie stăpînit de grija ca nu cumva să-şi anihileze meritele, urmărind şi nişte plăceri amoroase ; s-ar teme că aceste plăceri ar putea să

pară unicul și meschinul motiv al unei acțiuni remarcabile. Dacă totuși s-ar afla uneori, la intervale foarte mari, în brațele prietenei sale, faptul s-ar datora unor împrejurări care ar scuza totul. De pildă, dacă într-o bună zi ar fi singur cu prietena lui și și-ar aminti perioada cînd s-au cunoscut, poate că inimile lor s-ar înduioșa ; s-ar privi în ochi cu tandrețe ; și-ar strînge mîinile ; și-ar da cîte o sărutare, ar vărsa cîte o lacrimă și poate, pînă la urmă, și-ar îngădui o clipă de slăbiciune și de duioșie. Dacă cineva este binefăcătorul unei fete încîntătoare, crezi că delicatețea elementară i-ar permite să-i adreseze fie și un singur cuvînt tandru sau curtenitor ? Dacă ar rosti acest cuvînt, ce nume ar purta binefacerile săvîrșite ? Cum le-ar putea accepta fata ?

Altceva acum, căci scriindu-ți discut ca și cînd aș fi lîngă dumneata, și ți-aș vorbi cu brațul sprijinit de spetеaza scaunului dumitale. Îți spun de-a valma, dezlînat, fără să mă gîndesc, tot ce se petrece atît în spațiul pe care îl ocup cît și în afara acestuia ; atît în locul unde eu unul trăiesc cît și în cel unde alții mor ; atît în locul unde simt în fiece clipă că te iubesc la nebunie cît și în cel unde restul lumii se necăjește pentru o sută de mii de flecuștețe. Așadar conștiința nu se depravează niciodată pe de-a-ntregul ? Așadar vine ceasul cînd nenorocirea trezește remușcările ? Voi, tîlhari, voi, nemernici, veniți să-l ascultați pe cel asemenea vouă aflat acum pe marginea prăpastiei spre care l-au mînat ticăloșiile sale, a prăpastiei unde-l așteptau rușinea și deznădejdea. Mă refer la Gaudet. Vai, dragele mele, de ce cruntă ispășire are parte ! Din păcate însă, adversitățile neîncetate care uneori îl dezgustă de virtute pe omul cumsecade n-au adus niciodată pe calea cea bună nici un om rău. Dezleagă fiara prinsă în capcană și, dacă îi va fi cu putință, fii sigur că te va sfîșia.

M-am înțeles cu editorii. De cînd sînt însuflețit de speranța să-i agonisesc fiicei mele o zestre, munca asta îmi displace mai puțin. Odinioară, mamei ei îi plăcea luxul pentru mine... E inutil însă să-ți mai spun această poveste. Destinația pe care ai dat-o scrisorilor mele va constitui o constrîngere întrucît nu voi mai vorbi doar cu

dumneata, dar îmi va prinde bine. Voi fi mai darnic cu laudele și mai prudent în privința criticilor.

Afacerea cu biblioteca mea încă nu s-a încheiat. Pissot, librarul, a evaluat-o la treisprezece mii o sută optzeci și cinci de livre, din care trebuie scăzut prețul cîtorva cărți cerute de cumpărători și pe care negustorul mi le va furniza.

Grim e înfiorător de necăjit. Își ascunde durerea în suflet. Sănătatea îi este compromisă. E sigur că va orbi. I-am scris chiar azi. Vai, draga mea, ce scrisoare ! M-am dezvăluit în această scrisoare așa cum m-ai cunoscut uneori cu bucurie în calitate de adorator al dumitale, cu toate trăsăturile mele caracteristice atît de patetice, de vii și delicate. S-a întors imediat de la castelul La Briche. Cu cîtă bucurie ne-am îmbrățișat ! I-am sărutat ochii, să nu fii geloasă. Acei ochi atît de frumoși în care odinioară descopeream tot seninul cerului și care acum sînt pe cale să se stingă, i-am sărutat de o sută de ori, ca și cînd ar fi fost ai dumitale.

N-o să-ți vină să crezi, dar l-am chemat la Paris ca să-i sfîșii inima. Iată faptele. De vreme ce ești atît de bună și te interesezi de toate cele ce mă preocupă, orice ți-aș povesti, pînă la urmă e vorba tot despre confidențe și tot vei descoperi, pitită într-un ungher al sufletului meu, dragostea pe care ți-o port. Duminica trecută, am luat masa la baronul d'Holback unde nu mai fusesem de mai bine de două săptămîni. Din șaptesprezece, optsprezece persoane cîți fusesem la masă, la ora șase și jumătate, ca de obicei, numai eu rămăsesem. Mi-a făcut niște reproșuri emoționante pe tema absențelor mele. Omul acesta are pe ici pe colo anumite coarde sensibile care vibrează profund.

După-masă ne-am suit în caleașcă și ne-am plimbat pe Petit Cours. Părea îngrijorat. Imaginează-ți că un individ pe care-l voi face de la obraz indiscret sau ticălos, cînd voi afla cine este, s-a apucat să-i spună că Doamna d'Epinai îl pune pe bietul Grim în situația cea mai înfiorătoare, și anume, că o bănuiește pe Doamna d'Holback că vrea să-i răpească iubitul, și pe el că încearcă s-o seducă pe soția prietenului său. Auzind una ca asta, baronul n-are astîmpăr pînă ce nu-i cere nevestei lui ample lămuriri.

Baroana fiind cu conştiinţa pe deplin împăcată nu-i ascunde nimic. Recunoaşte că şi-a dat de multe ori seama că Doamna d'Epinai se bosumflă, că dovezile de prietenie pe care i le dă Grim sînt privite cu ochi răi, că Doamna d'Epinai şi Doamna de Maux [231] i-au făcut diverse aluzii de-a dreptul echivoce. că dînsa a tăcut, dar că a fost sensibilă la insulta ce i se aducea, că anumite suflete sînt desigur foarte obişnuite cu nelegiuirea de vreme ce-s gata s-o atribuie şi altora într-un mod atît de uşuratec ; că acum, dacă fără voia ei, soţul a aflat oricum toate acestea, orice hotărîre ar lua, dînsa este întru totul de acord.

Baronul şi-a disculpat soţia şi prietenul, iar în ceea ce-o priveşte pe Doamna d'Epinai, s-a hotărît să rupă relaţiile. E indignat, şi pe bună dreptate, mai cu seamă de faptul că i-a mărturisit Doamnei de Maux că e geloasă. Dacă aceasta din urmă se apucă să trăncănească, îţi dai seama ce va fi la gura mizerabililor din preajma noastră, care sînt cu ochii pe noi. Nu ne-ar păsa de ei, dacă n-ar fi capabili să ne atribuie tot felul de nelegiuiri fiindcă în fond turbează, ştiindu-ne oameni cinstiţi. Parcă-i auzi, nu-i aşa ? Aha, ăştia ne sînt deci filosofii ? etc., etc.

Am presimţit cît de necăjit ar fi Grim, cît ar suferi dacă s-ar destrăma această legătură, el care o înjghebase şi care considera casa baronului ca un izvor de puritate de unde i-ar prinde bine prietenei lui să se adape la întoarcerea de la Geneva. Am socotit de datoria mea să-l avertizez. Acum ştie tot. Am pus la cale o împăcare. Vom reuşi, nu vom reuşi ? Cînd ai de-a face cu asemenea caractere şovăielnice, e imposibil să ghiceşti. Ce e sigur este că baroana e profund jignită. Dînsa împreună cu baronul şi cu Suart s-au dus la Sannois, la Doamna d'Houdetot. Drumul trece prin La Briche, chiar prin faţa porţii Doamnei d'Epinai. Am întrebat-o pe Doamna d'Holback dacă nu intenţionează să se odihnească puţin pe acolo. Mi-a răspuns înţepată : „Nu".

De-a lungul convorbirii cu Grim am avut ocazia să discut în deplină libertate faptul că este atît de familiar cu Doamna d'Holback. I-am mărturisit că dacă ar fi să judec sentimentele Doamnei d'Epinai după ale mele, ar fi

avut nenumărate motive să fie neliniştită ; dacă ar fi avut tăria sufletească să tacă, aş fi admirat-o, dar eu unul de mult aş fi luat-o razna, iar el ori şi-ar fi modificat comportarea, ori s-ar fi trezit că-i scot cu mîna mea ochii ăia buni, proşti, cum or fi ei. E un om atît de serios şi de înţelept. Ne socoteşte atît de mici şi de copilăroşi. Uite, draga mea, dacă Uranie şi cu el s-ar cunoaşte, s-ar iubi şi le-ar fi milă de noi de dimineaţă pînă seara, şi mie nu-mi place să stîrnesc milă. În consecinţă, nu trebuie să se cunoască.

Asta mi-e viaţa. Cîte angarale ! Iar la urma urmei, la ce-i foloseşte lui Grim ăsta tot bunul simţ, toată prudenţa, toată circumspecţia lui, inima care-i este totdeauna de acord cu mintea, ca acele unui orologiu ale căror mişcări provin de la un pendul ce nu-şi schimbă ritmul. Faptul că eşti cu conştiinţa împăcată şi ştii că nu-ţi meriţi nenorocirea o poate oare alina ? Aşa se zice, deci aşa o fi.

Sfinţii ajung pînă într-acolo încît se bucură de toate încercările la care-i supune Dumnezeu. Te sfătuiesc să-i îngădui sufletului dumitale să dobîndească acest soi de fanatism. Cu cît suferi mai mult din pricina Morphisei cu atît te vei stima mai mult.

Acel abate de Moncets al dumitale seamănă cu părintele Cyprien din parodia lui Collet. Totul îi convine. E un om lipsit de orice spirit religios. Trăieşte de pe urma virtuţii. Consideră că noi, oamenii cumsecade, ne-am lăsat traşi pe sfoară. Pariez că dacă într-o bună zi, la masă, i-ai spune-o în glumă, nu te-ar contrazice prea tare, mai ales dacă ai aplica perfida diplomaţie de a-i da a înţelege că nici dumneata nu eşti prea departe de o atare morală.

Va trebui să mă duc zilele astea, într-o dimineaţă, pe rue des Vieux Augustins. Dar uite că mă cheamă la masă. Sînt la Le Breton, în atelierul meu, şi de mai bine de două ceasuri îţi scriu această lungă, plictisitoare scrisoare pe care ai s-o descifrezi foarte greu. Sări, sări tot ce te va obliga să-ţi ştergi ochelarii pe mîneca rochiei. Numai ultimele rînduri sînt importante, şi anume, ideea că mă bizui pe duioşia dumitale şi că a mea se va stinge doar odată cu viaţa din mine. Restul nu înseamnă nimic. Rămîi cu bine, draga mea prietenă. Cînd speri s-o vezi pe sora dumitale ?

LXXI

18 iulie 1762 [232]

După ce am discutat cu Grimm despre problema lui personală, i-am vorbit despre aceea a Domnului Vialet. Şi iată ce mi-a spus : Nimic nu este compromis ; dacă i se pot schimba părerile abatelui de Breteuil [233], nu rămîne decît să i se înmîneze petiţia ; Doamna de Polignac nu va ezita s-o prezinte. Aşadar, scrie-i Domnului Vialet să se facă luntre şi punte să-l convingă pe abatele de Breteuil. Succesul întregii afaceri depinde doar de protecţia pe care o poate dobîndi de la dînsul. În orice caz să nu cumva să-i ascundă ceva.

Eşti curioasă probabil să ştii urmarea sîcîielilor neplăcute la care au dat loc relaţiile Doamnei d'Epinai cu baronul şi baroana. Nădăjduisem că în urma discuţiei cu soţia sa, faţă de care soţul nu are nici un secret, totul se va lămuri. Ne-am înşelat. Nu ne rămîne decît să facem fel de fel de presupuneri.

Trebuie să ştii că prietenul Suart [234], tot zburătăcind în jurul baroanei, s-a ataşat foarte serios de dînsa. La început, boroana s-a amuzat de toate astea ; cînd şi-a dat seama însă că omul a intrat în faza melancoliei, a oftatului şi a plînsului, a socotit de cuviinţă să adopte un ton serios. A rostit chiar o frază de o atare naivitate încît n-aş şti să-ţi spun dacă a fost o glumă sau o cruzime : „Dacă o mai ţine-o tot aşa, a zis dînsa, cum nu-mi place să văd pe cineva plîngînd, o să trebuiască să-l rog să-şi întoarcă faţa în partea cealaltă".

Deşi sînt sigur că baroana nu i-a făcut nimănui confidenţe cu privire la pasiunea prietenului Suart, cineva tot trebuie să-şi fi dat seama, deoarece acum vreo cincisprezece zile omul a primit o scrisoare anonimă în care i se arăta cît de ridicol este că s-a îndrăgostit de o femeie cinstită, credincioasă îndatoririlor şi soţului ei şi că atitudinea lui seamănă foarte bine cu trădarea, femeia cu pricina fiind soţia unui bărbat care l-a primit în casă, l-a copleşit cu amabilităţile şi cu prietenia sa şi i-a acordat o încredere deplină.

Cum a primit scrisoarea, Suart s-a şi grăbit să i-o aducă Doamnei d'Holback. Pe o pagină era un scris, pe cealaltă parcă ar fi fost altul. Pe de altă parte, notează că Suart e îndrăgostit lulea de alta şi că cucoana cu pricina pare a-l iubi şi ea la nebunie. E drept că acum e plecată în provincie şi că în dragoste, ochii care nu se văd, de obicei, se uită. Şi cam asta e cu oamenii noştri cei cumsecade.

Am mai făcut şi altă descoperire. Doctorul Gati [235] i-a prescris baroanei o cură de lapte şi cît mai multă călărie, iar dînsa l-a ales pe Le Roy [236] drept scutier. Iată-l deci pe amicul Le Roy la ordinele dînsei în fiece dimineaţă, ajutînd-o pe amazoana noastră, ţinîndu-i scara şi însoţind-o pe bulevard, prin Bois de Boulogne, pe Cours, pe cîmp, prin păduri, vorbind cu ea, privind-o vrăjit de iubire, de ţi-e mai mare dragul. Amorul, la prietenul nostru Le Roy, nu e nici timid, nici tăcut. Şi tocmai în aceeaşi săptămînă cînd Suart a primit scrisoarea anonimă s-a găsit şi Domnul Le Roy să-i facă baroanei o declaraţie după toate regulile artei. O declaraţie respinsă atrage cu necesitate după sine o tristeţe reală sau simulată, resentimente, mînie, văicăreli, absenţe, reveniri, reproşuri, bosumflare, vorbe aci dulci, aci amare, pe scurt o mulţime de atitudini menite să demonstreze o pasiune înflăcărată, atitudini pe care amicul Le Roy ştie de minune să le exploateze, fie că e de bună-credinţă, fie că nu, menţinîndu-se însă în limitele decenţei, căci este un om bine crescut. Bagă de seamă că atribuia în primul rînd refuzul baroanei unor rivali privilegiaţi şi considera că aceşti rivali privilegiaţi nu pot fi decît Grimm sau Suart.

Tot în aceeaşi perioadă, baronul află de la un om al cărui nume nu-l divulgă că Doamna d'Epinai e nefericită din cauza ataşamentului lui Grimm faţă de Doamna d'Holback, că Grimm e nefericit din pricina geloziei Doamnei d'Epinai ; lui însuşi i se vîra în cap ideea că reputaţia sa şi a soţiei sale sînt compromise.

Urmarea tuturor acestor lucruri este că baroana şi-a concediat scutierul, baronul nu vrea să mai audă vreodată vorbindu-i-se despre Doamna d'Epinai, Grimm se căzneşte sau se preface că se căzneşte să dreagă lucrurile, îşi pierde vederea sau cel puţin se plînge că şi-o pierde şi doc-

torul Gati l-a sfătuit să facă mişcare şi că călărească, Doamna d'Holback încearcă diplomatic să afle de la soţul dînsei cine i-a băgat în cap toate prostiile astea, amicul Le Roy rămîne pînă una alta bănuit că a încercat să-şi neutralizeze unul dintre rivali şi l-a alungat din preajma casei pe celălalt ; Grimm e furios ; zău dacă e vreun grăunte de sinceritate în toate sufletele astea ; se prea poate ca Le Roy să facă doar pe îndrăgostitul ; se prea poate ca Doamna d'Epinai să se fi săturat de iubitul ei şi, pe de o parte indusă în eroare, pe de alta temîndu-se că o să orbească, încearcă să scape de el înainte de a ajunge în situaţia de a trebui, din decenţă, să rămînă cu el ; se prea poate ca Grimm să nu aibă nimic la ochi şi să fi pus totul la cale numai ca să i se recomande să călărească şi astfel să se plimbe cu boroana seara şi dimineaţa. Şi apoi cine poate şti ce rol urît or fi jucat cei doi italieni în toată povestea asta ? căci un lucru e sigur, Gati o iubeşte la nebunie pe baroană, iar abatele cel mărunţel prea îi spune des că nu închide ochii toată noaptea de dorul ei ca să nu se gîndească la ea uneori şi dimineaţa, ceas cînd omul cade cît se poate de uşor în ispită.

Ar fi deosebit de important să pun mîna pe scrisoarea asta anonimă. Se zice că stilul este feminin şi cele două scrisuri diferite amintesc, orice s-ar zice, faptul că Doamna de Maux şi Doamna d'Epinai au petrecut împreună şi singure două luni de zile la ţară. Seamănă perfect între ele. Amîndouă au o vădită tendinţă să facă oamenilor tot felul de şicane. Ar putea oare exista vreo extravaganţă oricît de extravagantă care să nu le fi trecut prin minte ?

Un alt amănunt ce nu trebuie trecut cu vederea este că Doamna d'Epinai face pe viteaza în toată această învălmăşeală şi afişează cea mai deplină indiferenţă faţă de sentimentele baroanei şi faţă de indignarea baronului ; pe de altă parte, după ce mi-a jurat că n-a mărturisit nimănui pe lumea asta necazurile pe care i le pricinuieşte lui Grimm şi pe care acesta i le pricinuieşte dînsei, nici o clipă nu s-a gîndit că eu aş putea fi ticălosul sau indiscretul capabil să-i fi trezit baronului vreo bănuială ; Grimm, la rîndu-i, îmi ascunde jalea din sufletul său şi asta pentru că i-a interzis prietenei sale, sub ameninţarea cu o ruptură imediată, să

lase să i se întrevadă bănuielile și gelozia, iar în fața mea, neagă cu hotărîre că Doamnei d'Epinai i-ar fi trecut vreodată prin gînd una ca asta. E un atare vălmășag de adevăruri și minciuni încît nu mă mai pot descurca. Tare aș vrea să-ți dai părerea cu privire la această întîmplare și să formulezi un pronostic referitor la urmările ei. E o treabă foarte potrivită pentru o femeie. Dar în acest sens dumneata nu ești deloc femeie.

În toiul acestor zîzanii sînt singurul om nevinovat și cu cugetul împăcat. Ce greu e să-ți știrbești buna-credință și totodată să-ți păstrezi fericirea intactă ! Oare ce crezi că-și spune în sinea lui acest Suart cînd se gîndește la ocara pe care i-o face unui prieten căruia încearcă să-i seducă nevasta și la o femeie încîntătoare pe care o înșală și o compromite ? Sperjurii să poată oare fi fericiți ? Și pe Le Roy nu-l poate liniști decît faptul că e deprins cu intrigile, falsitatea și minciuna ; bine că suferă măcar din amor propriu. Nu-ți spun nimic despre starea lui Grimm ; atîta doar că îl cred incapabil fie și de cea mai vagă nesinceritate. Dacă cumva am afirmat în cele de mai sus ceva ce ar semăna cît de cît cu vreo rezervă, retractez. Nu am nici mai multă, nici mai puțină încredere în cinstea lui ca într-a mea. În ce abis de uimire îndurerată aș cădea, ce tare mi-aș striga revolta dacă s-ar dovedi că omul acesta, idolul meu, etc... ? dar nu, nu se va dovedi nimic de soiul ăsta.

Nu-ți vorbesc despre sănătatea mea, deoarece mă simt bine ; dumneata însă cum o duci ? Spune drept, nu crezi că n-ar trebui să-mi scrii nici patru rînduri înainte de a-mi spune cum stai cu sănătatea ? Sînul îți dă pace ? Cum suporți căldura asta apăsătoare ? Ce mai e cu indispoziția aceea periodică ce ba te lasă, ba te apucă iar ? Te rog scrie-mi măcar cîteva cuvinte despre toate astea. Azi-dimineață m-am întîlnit cu un prieten de-al dumitale. L-am invitat la masă și a băut în sănătatea dumitale. Ghici cine poate fi.

Femeia cu pricina e foarte departe de fericirea pe care i-o dorești. Vezi deci că răspund la scrisoarea numărul opt. Dacă cineva rostește elogios numele prietenului ei, odată vezi cum îi strălucesc ochii, cum zîmbește, iar chipul ei

dobîndește o expresie senină. Aude cumva vreun cuvînt dezaprobator la adresa lui ? ochii i se întristează, obrajii parcă i se veștejesc, întreaga ei făptură se descompune ; suferă, iubește, va iubi, e pierdută pe vecie.

Cu privire la mica mea dispută literară cu baronul referitoare la Rousseau, află că Grim s-a apucat să cerceteze lucrarea mai îndeaproape și apoi mi-a spus că am perfectă dreptate și că lucrarea i s-a părut bună, în toate pasajele unde este realmente frumoasă. [237]

Nu, draga mea, Rousseau nu va fi urmărit. Îi are pe habotnici de partea lui. Interesul acestora față de el se datorează faptului că i-a vorbit de rău pe filosofi. Întrucît ne urăsc de o mie de ori mai mult decît își iubesc dumnezeul, puțin le pasă că Rousseau l-a împroșcat cu noroi pe Hristos : contează doar că nu e de-al nostru ! Speră întruna că-l vor converti. Sînt convinși că un transfug din tabăra noastră trebuie să treacă mai devreme sau mai tîrziu într-a lor : sau cel puțin acesta-i pretextul după care se ascund ca să-l sprijine fără să le crape obrazul de rușine.

De vreme ce ai avut bunăvoința să-i povestești surorii Uranie cîtă osteneală mi-am dat în legătură cu afacerea Domnului Vialet, te rog spune-i și cît sînt de amărît de inutilitatea acestor străduanii, și te va crede. Dacă ești de părere că s-ar cuveni să-i arăți că situația nu e totuși disperată — și că atîta vreme cît Domnul Vialet e sigur de protectorii săi. ai noștri sînt gata să acționeze, n-ai decît, eu unul sînt de acord. Tare aș vrea să nu-i fi scris încă Domnului Vialet, astfel încît odată cu vestea privind dezastrul să-i poți anunța și speranțele noastre.

Morphise trebuie să fie vrednică de toată mila atunci cînd o sfîșie pe de o parte interesul, care zice nu, și pe de alta slăbiciunile ei, care-i smulg un da. Ce mult își reproșează acest da ! Asta e ce se cheamă a fi păcălit pînă la capăt : să acționezi ca un om pe deplin generos și să nu porți în suflet decît sentimentul josnic al zgîrceniei.

Sper că la o a doua lectură a romanului *Pamela* [238] îți vei modifica prima impresie. Pînă atunci, te previn că obiecțiile dumitale sînt tocmai cele ale plevuștii lipsită de gust. Bagă de seamă că nu a fost vorba să ni se înfățișeze o Pamelă perfectă, ci o Pamelă adevărată ; bagă de seamă

că grosolănia lui Milord ar putea constitui un caracter național ; bagă de seamă... Dar mi se pare de prisos să tot înșir atîția „bagă de seamă". E de ajuns unul singur ca să te ghideze. Cînd citești această carte ar trebui să te afli la Londra și acolo să rămîi pînă o termini, după cum ar trebui să te întorci cu două mii de ani în urmă și să fii sub zidurile Troiei, cînd îl citești pe Homer ; mai cu seamă să uiți cu desăvîrșire formula ridicolă sau tiparul meschin, în care se cantonează toate romanele de astăzi. Încă un lucru : cînd te plimbi, te sfătuiesc să meditezi asupra faptului că aproape totdeauna ceea ce întunecă frumusețea morală sporește frumusețea poetică. Avînd drept subiect doar virtutea, nu realizezi decît opere plate și glaciale ; numai patima și viciul dau suflet compozițiilor pictorului, poetului sau muzicianului.

Iată acum altă controversă între mine, pe de o parte, și Suart și Doamna d'Houdetot pe de alta, cu privire la o stampă de Van Dyck reprezentîndu-l pe Belizarie [239] orb, sprijinit de un copac pe marginea drumului, cu casca așezată pe jos, lîngă el. Se mai văd și niște femei milostive ce-i aruncă un bănuț în cască, și peste drum, în picioare, în fața lui Belizarie, un ostaș înalt, sprijinit în spadă se uită la el ; se vede cît de colo că oștașul a luptat sub ordinele generalului și că zice ; „Uite-l așadar pe omul care ne poruncea. Ce e soarta omului ! Vai de noi, muritorii ! etc..."

E cert că figura acestui ostaș îți reține atenția și parcă te face să le uiți pe toate celelalte. Suart și contesa ziceau că acest lucru e un defect ; eu unul afirmam că tocmai acest element îi conferă compoziției un caracter moral. iar ostașul își îndeplinește perfect funcția. Van Dyck a înfățișat morala însăși și chiar asta i se reproșează. S-au adus multe argumente delicate și subtile pro și contra. Dacă, în timp ce pictezi un tablou, te gîndești la cei ce-l vor vedea, totul e pierdut. Pictorul iese din tablou așa cum un actor adresîndu-se direct sălii, coboară de pe scenă. Presupunînd că nu există nimeni pe lume în afară de personajele din tablou, stampa lui Van Dyck e sublimă, iar această presupunere trebuie s-o faci totdeauna. Dacă ne-am afla alături de ostaș am avea aceeași fizionomie și n-am observa că și el o are. Oare Belizarie nu produce efectul pe care

trebuie să-l producă ? Ce contează că la un moment dat îl pierzi din vedere !

Fiindcă veni vorba, am o problemă importantă asupra căreia te rog să-ţi spui părerea, dar numai după ce te-ai gîndit serios la ea, deoarece nu e un caz de conştiinţă imaginar, aşa cum le place doctorilor de la Sorbona să ticluiască pentru a se complica şi a se pune în situaţii stînjenitoare, ci un fapt real. Dacă ai putea afla totodată şi părerea dragei noastre Uranie, ar fi cu atît mai bine.

O fată de treizeci şi doi, treizeci şi trei de ani, deşteaptă, curajoasă, avînd destulă experienţă, pe deplin sănătoasă, mai degrabă interesantă decît frumoasă, înstărită, nu vrea să se mărite pentru că a fost martora unei căsnicii nefericite şi-şi dă seama că, dacă se măritä, are toate şansele să fie nenorocită ; vrea totuşi cu toată tăria să aibă un copil fiindcă simte cît e de duios să fii mamă şi presupune că este aptă să-i dea copilului o educaţie excelentă, mai ales dacă va avea de crescut o fată. E stăpînă pe soarta ei. A pus ochii pe un bărbat de patruzeci de ani, l-a studiat îndelung şi a ajuns la concluzia că e omul potrivit şi că întruneşte într-o măsură surprinzătoare toate calităţile spirituale şi intelectuale ce-i convin ei. În consecinţă ascultă ce i-a spus : „Domnule, nu e om pe lumea asta pe care să-l stimez ca pe dumneata ; nu te iubesc, nu te voi iubi niciodată şi nici nu-ţi cer să mă iubeşti. Iar dacă te-ai apuca să ţii la mine, pariez pe orice vrei că nu voi putea răspunde sentimentului dumitale. Ce te rog eu este să ai bunăvoinţa să-mi faci un copil. Gîndeşte-te bine, domnule, dacă vrei să-mi faci acest serviciu ; nu-ţi ascund faptul că refuzul dumitale m-ar întrista din cale afară, şi-ţi jur că nu amorul propriu mi-ar fi lezat. Sînt lucidă. Mă apreciez la justa mea valoare, dar majoritatea celor foarte dispuşi să-mi dovedească în ce măsură sînt demnă de a fi iubită nu corespund cerinţelor mele, iar aceste cerinţe, pe care le cred cinstite şi la care ţin extrem de mult ar trebui să fie foarte greşite dacă ar întîmpina o opoziţie de neînvins din partea dumitale. Ştiu că eşti căsătorit. Poate că, pe de altă parte, inima dumitale este stăpînită de vreo pasiune faţă de care nu aş vrea pentru nimic în lume să te faci vinovat cu ceva. Ba mai mult, dacă ai fi în stare de una ca asta, nu te-aş mai considera demn

să devii tatăl copilului căruia doresc să-i fiu mamă. Nu-ţi cer nimic altceva decît un atom de viaţă pe care aş vrea să-l primesc pe altă cale decît cea obişnuită. Analizează-te bine. Dacă te crezi obligat să te mai consulţi cu cineva, te rog neapărat s-o faci. Spune cine sînt. Nu mi-e ruşine de planul meu. Dacă se realizează, nu mă voi ruşina cîtuşi de puţin. Sint ferm hotărîtă să nu-mi ascund sarcina. Dacă vei dori să nu se ştie că dumitale ţi-o datorez, nu se va şti ; îţi voi păstra taina. Dacă-mi vei îngădui să vorbesc despre dumneata, am s-o fac sau nu, după cum voi socoti de cuviinţă. În această privinţă îţi voi promite tot ce-mi vei cere, iar toţi cei ce mă cunosc vor garanta pentru mine. Am simţul onoarei. Încă nu am greşit faţă de nimeni şi nu mi se va întîmpla una ca asta pentru prima dată la vîrsta mea şi tocmai faţă de dumneata". Cam asta i-a spus femeia.

Bărbatul e căsătorit. În plus iubeşte cu pasiune o altă femeie şi e iubit. Cum trebuie să procedeze ? Să facă serviciul ce i se cere ? Să-şi consulte iubita ? etc., etc.

Ca să poţi răspunde imparţial te previn în primul rînd că o cunosc pe femeie şi apoi că bărbatul cu pricina nu sînt eu. Nu te grăbi. Acordă-ţi suficient timp ca să meditezi asupra unei probleme în care e foarte uşor să neglijezi considerentele serioase din pricina unor fleacuri frivole.

Ce părere ai, draga mea ? Am trăncănit destul ? Te sărut din toată inima. Cît te-aş săruta, cît te-aş iubi dacă aş avea posibilitatea ! Nu, să nu mă crezi liniştit. Voi fi trist pînă în clipa cînd îmi vei anunţa întoarcerea dumitale şi cînd inima îmi va fremăta de bucuria apropiatei revederi.

LXXIII

25 iulie 1762 [240]

Credeam că am făcut pace în grupul nostru. M-am înşelat. Stăpîna domeniului La Briche [241] se ambiţionează. Vrea să i se ceară iertare, să i se ofere reparaţii, şi toate astea de la cine ? de la un om care crede că are dreptate, care e îndreptăţit s-o creadă şi care niciodată nu-şi recu-

noaşte greşelile. chiar atunci cînd realmente le-a săvîrşit. După confidenţele baroanei şi mărturisirile lui Grimm, nu înţeleg cum e posibil ca Doamna d'Epinai să îndrăznească s-o ia pe un asemenea ton, nici cum poate să i-o îngăduie prietenul ei. Fiind cu neputinţă să-i dovedeşti vinovaţi, se comportă ca şi cînd ar fi nevinovaţi. Tăcerea ar fi dres lucrurile, dar n-au acceptat să tacă şi uite aşa, cucoana nu va mai avea ce căuta printre noi, bărbatul se va autoexclude pentru că va considera că obrazul îl obligă să facă una ca asta; şi apoi să vezi că bîrfelile se vor ţine lanţ. Mi se face rău, nu alta ; în ceea ce mă priveşte, m-am hotărît, o să stau deoparte şi o să aştept momentul cînd voi putea juca din nou rolul de pacificator, singurul potrivit pentru mine, iar între timp o să-mi astup urechile ca să nu aud mizeriile pe care le vor spune unii despre alţii.

Amicul Le Roy continuă să fie bosumflat din pricina baroanei. Se vede treaba că se credea foarte aproape de victorie. Joi a luat masa cu noi. Avea mutra omului cu conştiinţa încărcată. Îşi propunea să călărească mai pe seară cu aleasa inimii sale, dar aceasta nici gînd n-a avut, ceea ce l-a făcut să se bosumfle şi mai tare. Baroana zice însă că bosumflaţilor le trece de la sine dacă nu le dai nici o atenţie.

Nu ştiu cum mai stau lucrurile în privinţa lui Suart. Mi se pare totuşi că s-a mai refăcut puţin. Oare tot repetînd o fărădelege ajungi să scapi mai uşor de remuşcări ? Nu ştiu, dar, dacă ţi-aş fi necredincios o singură dată, mi se pare că nu m-aş opri aici ; în consecinţă, nu trebuie să fac niciodată aşa ceva.

Suart ne-a prezentat un francez proaspăt întors de la Copenhaga. Omul acela ne-a povestit nişte lucruri de necrezut despre dragostea poporului pentru suveran şi despre dragostea suveranului pentru popor. Patriotismul şi-a găsit refugiul în Danemarca. Iată o scenă la care a fost martor şi pe care tare aş fi vrut s-o fi văzut şi eu. Evenimentul a avut loc cu ocazia dezvelirii statuii ecvestre a regelui într-una din pieţele publice ale capitalei : se adunase o uriaşă mulţime de oameni. Regele venise împreună cu toată curtea. Nici nu apăruse bine în piaţă că două sau trei sute de mii de glasuri se pornesc deodată să

strige : „Trăiască regele nostru ! Trăiască bunul nostru rege ! Trăiască stăpînul nostru, prietenul nostru, părintele nostru !“, iar suveranul, cuprins de entuziasmul poporului său, deschide portiera caleştii, coboară în mijlocul mulţimii, îşi aruncă pălăria în sus şi strigă : „Trăiască poporul meu ! Trăiască supuşii mei ! Trăiască prietenii mei ! Trăiască toţi copiii mei !“ şi-i îmbrăţişează pe toţi cei din preajma sa [242].

Draga mea, ce lucru rar şi frumos ! Cînd mă gîndesc la acest spectacol tresar de bucurie, inima îmi freamătă şi simt că-mi dau lacrimile. Relatarea acestor fapte ne-a emoţionat pe toţi.

Recitesc ultimul paragraf al scrisorii şi iar mă îndoiesez. Recunoaşte că pălăria aceea aruncată în sus dovedeşte că sufletul regelui era cuprins de entuziasm. Cine o fi fericitul supus care a pus mîna pe pălărie ? Dacă aş fi în locul lui, să mi se fi dat atîta aur cît cuprinde şi tot n-aş da-o. Cu cîtă bucurie le-aş arăta-o copiilor mei, aceştia la rîndu-le copiilor lor şi tot aşa pînă ni s-ar stinge neamul ! De cîte ori s-ar fi repetat fericita clipă dacă aş fi devenit posesorul ei ! De cîte ori aş fi povestit întîmplarea pînă să-mi sune ceasul de pe urmă ! Crezi că ar fi îndrăznit vreodată, cineva, să şi-o pună pe cap ? Acest obiect n-ar fi oare de o mie de ori mai preţios decît spada lui Cezar Borgia pe care se mai văd încă urmele unor picături de sînge ? Evenimentele din ziua aceea vor mai stoarce lacrimi de bucurie şi peste o sută, ba şi peste o mie de ani de aci înainte : Ce zi frumoasă pentru suveran ! ce zi frumoasă pentru supuşii săi ! Dacă-i invidiez pe stăpînitorii lumii pentru ceva e tocmai pentru acest gen de fericire : să stîrneşti entuziasmul unui popor imens, să-l vezi, să participi la el : îţi vine să mori de plăcere. În toiul acestei bucurii colective ai fi putut fi trist doar dacă ţi-ar fi murit tatăl sau te-ar fi trădat iubita.

Suart pleacă mîine la castelul La Chevrette. Eram împreună la Tuileries, stăteam pe scaun la umbră şi i-am spus : „Parcă ţi-ar merge ceva mai bine, mă bucur. — Da, mi-a zis el, în clipa asta mi-e mai bine. dar mîine seară s-ar putea să-mi fie mai rău“. Pe cine e oare supărat ? pe cucoana din La Briche sau pe cea din rue Royale [243] ? Aceasta din urmă e în culmea fericirii fiindcă îşi închipuie

că a scăpat de cealaltă, dar s-ar părea că-l regretă sincer pe prietenul dînsei.

Acum cincisprezece zile, în casa asta domnea o minunată armonie : toată lumea rîdea, se îmbrăţişa, se alinta, oamenii îşi spuneau tot ce le trecea prin minte ; bărbaţii erau la picioarele femeilor, iubiţii se amuzau de una ca asta, iar soţii nu-i acordau nici o atenţie. Despărţit de cucoană doar printr-un fotoliu ocupat de iubit sau de soţ, auzeai : aplecaţi-vă puţin ; omul se apleca ; nevasta sau iubita era sărutată. Dacă din întîmplare sărutul era cam zgomotos şi soţul întreba : ce s-a auzit ? i se răspundea : am sărutat-o pe Doamna, iar el zicea ; mai sărut-o odată ca să mă obişnuiesc, şi pe dată i se îndeplinea dorinţa. Azi toţi sînt serioşi, stau la distanţă unii de alţii, îşi fac reverenţe oficiale cînd intră, cînd ies sau cînd trec de colo colo ; fiecare ascultă, nimeni însă nu mai vorbeşte fiindcă nu ştie ce să zică, neîndrăznind să aducă vorba despre ceea ce ştie prea bine ; se acordă prea multă importanţă fiecărui fleac, pentru că nimeni nu se mai simte nevinovat, iar eu văd toate astea şi mă plictisesc de moarte.

Pe la amiază a venit Doamna Geoffrin ; îşi propusese să ia masa cu noi dar, sufocată brusc de această plictiseală care a cuprins-o fără să-şi dea seama, uimită de parcă n-ar mai fi recunoscut chipurile oamenilor, considerîndu-se poate vinovată de stînjeneala celorlalţi, se uită cînd la unii, cînd la alţii şi-i vin nebuniile înfiptă în scaunul ei ; încearcă să fie spirituală, nimeni n-o încurajează, abia dacă-i zîmbeşte cîte unul ; amuţeşte, îşi frămîntă batista, cască o dată, de două ori, se scoală şi pleacă. Abatele Follet strigă după ea : „Aţi şi plecat, Doamnă ?“ iar dînsa îi răspunde : „Azi nu e nimeni acasă, am să vin altădată“.

Adio mesele noastre plăcute de luni seara. Cei care nu cunosc încă explicaţia acestei enigme îşi vorbesc la ureche şi se tot întreabă ce s-a întîmplat aici. Pînă-n două săptămîni o să afle, şi Dumnezeu ştie ce-o să zică şi ei, şi toţi ceilalţi. Parcă aud comentariile şi-mi pare nespus de rău.

Suart se întoarce poimîine de la Doamna d'Epinai, sînt curios să văd cu ce mutră o să apară de acolo : dacă o fi posomorît, ne-am lămurit ; dacă o fi vesel, iarăşi ne-am lămurit.

Un lucru e sigur : baronul nu-şi dă seama de valoarea unui prieten. Ascultă-mă pe mine, într-o zi omul ăsta o să se pomenească singur cuc. Ce bătrîneţe, ce bătrîneţe tristă îl aşteaptă ! Ce milă o să-mi fie de cei ce nu-l vor putea părăsi ! Uranie, ce părere ai ? Îmi vine greu să cred că cineva poate fi hărăzit să cunoască prietenia atunci cînd nu e în stare să fie tandru ; oare să fie cu putinţă să ţii la un bărbat cînd nu eşti capabil să înţelegi condiţia nefericită a femeii şi să-ţi asumi sarcina de a-i acorda măcar uneia singure mîngîierea atît de delicată şi duioasă de care are nevoie ?

Baronului îi lipseşte ceva, o calitate de bază. Inima lui nu are destulă ţinută. Mă întreb dacă nu cumva bogăţia l-a stricat întrucîtva. Bunătatea lui e pur cerebrală. Ca să facă o faptă bună, are nevoie să-şi aducă singur argumente, nu simte o necesitate lăuntrică.

Greşeşti, draga mea, nu-i vorba despre a opta, ci a noua scrisoare ; sau poate mi s-o fi rătăcit vreuna ; numără-le bine ; asta e a douăsprezecea. Spune-mi dacă ai primit-o ; sînt atîtea lucruri în scrisorile astea adresate doar prietenei mele căci, vorbind cu ea, uit de tot restul lumii !

Cartea lui Boulanger [244] e foarte rară pe aici ; am cerut să mi se trimită vreo două-trei exemplare prin poştă, dar ni le-a suflat cineva. Află de la Uranie dacă exemplarul ei cuprinde şi epistola de închinare. O să primim *Émile*, şi nu voi întîrzia să-l trimit Morphisei.

Încă nu l-am văzut pe Domnul Duval şi mă mustră cugetul.

Ieri, la Tuileries, i-am văzut pe Fayole şi Mélanie [245] ; Mélanie era într-o rochie frumoasă de tafta albă, dar mi s-a părut foarte schimbată, iar Fayole era mai îmbujorat decît trandafirii în zori de zi ; între cei doi fraţi păşea o persoană tînără, destul de înaltă, îmbrăcată prost dar cu un chip şi o siluetă datorită cărora toţi o remarcau. Nu ştiu cine o fi. Nu cred s-o fi văzut vreodată nici la dumneata, nici la Doamna de Salignac.

Am să-ţi povetesc altădată noul meu aranjament cu editorii, dacă-mi aduci însă aminte.

Doamna Diderot a fost foarte bolnavă de ciumă mică ; aşa îi zic doctorii acestei boli. Acum se simte mai bine ; a rămas doar cu o durere la încheietura piciorului, sus lîngă

şold şi cu o proastă dispoziţie care o va alunga pe biata Janneton ; nu se poate să mai reziste mult, şi-mi pare tare rău, slujitori buni nu găseşti pe toate cărările.

Nu mă mai mir că te-ai obişnuit la Isle ; omul e fericit acolo unde face fapte bune : a iubi şi a săvîrşi binele, asta mi-e deviza, după cum ştii. Ai o gîndire limpede, îţi dai seama că nu e de ajuns să faci binele, trebuie să-l şi faci ca lumea. Continuă tot aşa. Ajută-i pe cei nenorociţi ; e singura modalitate să te mai consolezi de absenţa mea. Asta-i spuneam baronului, pe vremea cînd, după moartea primei sale soţii, credea că niciodată pe lumea asta nu-şi va mai afla fericirea : „Ieşi din casă, apropie-te de cei nefericiţi, uşurează-le mizeria şi abia pe urmă plînge-te de propria dumitale soartă, dacă-ţi mai dă mîna".

Rousseau, despre care îmi vorbeşti din nou, stîrneşte în momentul de faţă mare zarvă la Geneva. Oamenii, aţîţaţi de afirmaţiile autorului şi de operele sale, s-au adunat, făcînd mult zgomot, şi au declarat în unanimitate consistorului miniştrilor că *Profession de foi du vicaire savoyard* [246] este propria lor profesiune de credinţă. Ei bine, acest eveniment neînsemnat în sine, realmente o nimica toată, a determinat într-o singură zi douăzeci de mii de suflete să se lepede de religia creştină. Vai ce comedie bună ar fi lumea asta, dacă n-am avea şi noi cîte un rol de jucat ; dacă am vieţui într-alt punct al spaţiului, de pildă în acele intervale dintre sferele cereşti unde moţăie zeii lui Epicur, foarte, foarte departe, într-un loc de unde globul ăsta pe care păşim atît de ţanţoş se vede cel mult cît un dovleac, dacă am putea observa printr-un telescop nesfîrşita varietate a diverselor atitudini adoptate de aceşti purici cu două picioare, numiţi oameni ! Nu vreau să mai văd scenele oferite de viaţă decît reduse la dimensiuni cît mai mici, pentru ca cele atroce, desfăşurîndu-se într-un spaţiu infim şi avînd actori minusculi să nu-mi mai poată inspira nici groază, nici durere violentă. Şi totuşi nu ţi se pare ciudat faptul că revolta pe care ne-o stîrneşte nedreptatea depinde de spaţiu şi de dimensiuni ? Mă apucă furia dacă un animal mare atacă un altul pe nedrept. Puţin îmi pasă dacă doi atomi se sfîşie reciproc ; ce influenţă mare au simţurile asupra moralei

246

noastre ![247] Ce frumos se poate filosofa pe marginea acestui text ! Ce părere ai, Uranie ?

Această *Profesiune de credință* le-a luat mințile oamenilor tocmai pentru că e un fel de aiureală. Un lucru rațional nu prezintă nici o latură stranie, în consecință nu uimește îndeajuns, ori oamenii cer să fie uimiți.

Parcă-l văd pe acest domn Rousseau dînd tîrcoale unei mănăstiri și strecurîndu-se într-o bună zi în ea. Nimic riguros în ideile lui ; e un om al exceselor care oscilează între ateism și superstiție. Cine știe unde se va opri ?

Tema discuțiilor noastre pe rue Royale e ba politica, ba religia ; tot pisăm catehismul nostru. Partea nostimă este că profanul îl învață pe specialist și-i ține parohului propriile lui predici. N-are decît ; fiecare e măgulit cînd își află și aude opiniile în gura prietenilor, nu-i așa ?

Te sărut din toată inima. Îți doresc cît mai repede s-o vezi pe aceea căreia îi mărturisești tot ce ai pe suflet și cu care vei vorbi despre mine. Aceasta e cea de-a douăsprezecea scrisoare de la mine ; perseverez.

Ziua e extrem de cald, dar seara se face frig. Ai grijă de sănătatea dumitale ; nu te expune umezelii care se lasă seara ; știi ce plămîni sensibili de pisică ai și ce guturaie cumplite faci. Dacă Uranie ar fi acolo, aș fi și eu mai liniștit.

Aștept cu nerăbdare să-mi răspunzi la ultima scrisoare. Tot singură ești ?

Rămîi cu bine. Mii și mii de sărutări de la distanță, deși nu fac toate laolaltă cît una singură de aproape.

LXXV

31 iulie 1762 [248]

Voi continua ; dacă discutăm părerea dumitale în privința jocurilor, îți spun din capul locului că sînt ceva mai indulgent. Sînt de acord să-i faci un semn cu cotul prietenului drag. E de așteptat una ca asta. Eu unul iert tot ceea ce pasiunea îi inspiră omului. Doar consecințele mă șochează. Și apoi, știi prea bine că totdeauna am fost apără-

torul marilor pasiuni [249] ; numai ele mă emoţionează. Fie că-mi inspiră admiraţie, fie groază, au asupra mea un efect puternic. Din ele izvorăsc operele geniale şi odată cu ele se şi sting ; ele îl creează pe scelerat, dar tot ele pe entuziastul care-l va înfăţişa pe scelerat în adevărata sa lumină. Dacă faptele cutremurătoare ce ne dezonorează speţa sînt comise sub impulsul pasiunilor, sub acelaşi impuls sînt săvîrşite şi tentativele minunate ce ne înalţă. Omul mediocru trăieşte şi moare ca o vită. N-a înfăptuit nimic care să-l scoată în evidenţă cît a trăit ; în urma lui nu rămîne nimic despre care să se poată vorbi ; numele nu i se mai rosteşte, locul unde a fost îngropat rămîne neştiut şi e cotropit de buruieni. Pe de altă parte, consecinţele ticăloşiei dispar şi ele odată cu ticălosul, în timp ce consecinţele faptelor măreţe dăinuiesc. După cum îi spuneam într-o zi dragei noastre Uranie, dacă ar trebui să optez între Racine soţ necredincios, tată nevrednic, prieten făţarnic dar poet sublim şi Racine, tată devotat, soţ model, prieten bun, om cumsecade şi plat, l-aş prefera pe cel dintîi. Ce a rămas de pe urma lui Racine, omul nedemn ? Nimic. Dar de pe urma lui Racine, omul genial ? Opera, care e veşnică. [250]

Te înşeli, nu e o cochetă ; [251] a constatat însă că acel interes autentic sau simulat manifestat de bărbaţi în preajma anumitor femei îi determină să fie mai vioi, mai ingenioşi, mai atenţi, mai veseli ; timpul se scurge astfel mai repede şi mai amuzant ; ea se joacă : adună în juru-i un roi de fluturi ; seara se scutură de praful ce s-a desprins de pe aripile lor şi gata. E o femeie originală, în anumite privinţe e foarte subtilă, în altele absolut naivă. Are puţină lume în preajmă, dar în schimb nimic din acea uniformitate atît de decentă şi mohorîtă care conferă anumitor cucoane din lumea bună un aer de păpuşi trase pe sîrmă. Spuneam, mai deunăzi, cu privire la o cămăruţă pe care speram s-o obţin la Madrid : „Am s-o mobilez cum se cuvine, vă voi da cheia şi o să vă puteţi duce să vă odihniţi". Suart a adăugat : „Poate chiar cînd o fi şi el acolo ?" Dînsa a răspuns pe un ton, cu un aer şi cu nişte ochi ! „Eu una n-aş avea nimic împotrivă, dar nu se poate", apoi, întorcîndu-se spre Suart : „— Vezi cum alunecă pe lîngă el asemenea observaţii ? — Aşa e, a spus Suart, dar de ce

oare ? — Dintr-un motiv, a zis dînsa, pentru care-i port o stimă nețărmurită și pentru care dumneata ar trebui să te rușinezi."

Toate gîndurile ce te-au bîntuit, mi-au trecut și mie prin minte, dar le-am alungat socotindu-le niște sugestii de-ale necuratului. Cît or fi de ascunse uneltirile murdare ale unui om, mai devreme sau mai tîrziu tot dau naștere unui fel de abur care-i învăluie și pe alții.

Baronul e foc și pară fiindcă nu prea mă mai vede. Am să mă duc mîine, deși sînt invitat pe toată ziua la Massy. Cucoana de la Massy [252] e la fel de nebună : mai deunăzi, lîngă dînsa în prăvălie se afla o femeie destul de frumușică. Am remarcat-o. „Haide, haide, mi-a șoptit, s-ar zice că nu te prea pricepi ; apoi, dînd din umeri : ochi mici, țîțe mari, ce mai, frumusețe de provincială."

Nu este vorba despre Gaschon, ci despre abate.

Nefericita aceea din insulă mi-a povestit toată drama ei ; ți se rupe inima. Sedusă, însărcinată, muribundă, părăsită și multe, multe altele, mai puțin înfiorătoare, dar mai josnice. De aceea nu i-a mai rămas nici o umbră de stimă : în consecință dragostea se duce văzînd cu ochii ; doar din vanitate mai suferă și, ca dovadă, după ce i-am arătat clar cît e de ingrat iubitul ei, i s-a mai alinat suferința. Acum cîteva zile, era bolnavă, iar el gata să se îmbolnăvească ; i-a spus pe un ton încîntător : „Cine te va îngriji ? Ar trebui să aștepți pînă mă fac bine". Pe de altă parte, rivala ei iar începe cu confidențele. Ce situație ! Ce-ai face într-un asemenea caz ? Într-un asemenea caz ? Dacă ai fi solicitată de atîția îndrăgostiți ? Eu unul, m-aș duce să-mi caut o cucoană mai puțin ocupată.

Nu, Saurin nu va mai fi cu noi ; există un anumit cumnat pe care se teme să-l întîlnească. Se zice că soția lui e însărcinată. Înainte de căsătorie, nu putea să sufere femeile însărcinate. Ce sentiment nefiresc ! ce zici ? În ceea ce mă privește, această stare m-a emoționat totdeauna. O femeie însărcinată mă interesează ; mă uit cu o duioasă milă chiar și la femeile din popor.

Tiranul nostru, prin interdicția ce te-a supărat, voia să preîntîmpine toate sîcîielile pe care le prevedea. Cucoana lui mi-a scris chiar acum că i s-a făcut mult rău ; înțeleg ce înseamnă toate astea.

Deci tînărul Fayole cel îmbujorat va veni pe la dumneavoastră ? Dar dacă va fi curios ?

Îţi scriu astăzi, sîmbătă, astfel încît scrisoarea mea să plece mîine. Înainte de a încheia, trebuie să-ţi supun un alt caz de conştiinţă ; mă încurcă mai mult decît cel dinainte.

O femeie solicită pentru soţul ei un post foarte important ; i se promite postul cu condiţia... restul îl ghiceşti, desigur. Femeia are şase copii, avere aproape deloc, un iubit şi un soţ ; i se cere doar o noapte. Va refuza oare cuiva un sfert de oră de plăcere în schimbul carierei soţului ei, educaţiei copiilor, unei situaţii bune pentru ea ? Ce contează motivul pentru care greşeşte faţă de soţul ei în comparaţie cu cel care o face să greşească faţă de iubitul ei ? Acest lucru a fost propus pe şleau de un anumit bărbat care i-a strîns odată mîna unei anumite femei, prietenă cu mine. I s-au acordat cucoanei cincisprezece zile spre a se hotărî.

Aşa se petrec lucrurile pe lumea asta ! Se iveşte un post, o femeie îl solicită, i se ridică puţin fusta ; după aceea, femeia se netezeşte frumos şi iată-l pe soţ dintr-un biet funcţionăraş cu o sută de franci pe lună, ajuns Domnul director cu cincisprezece sau douăzeci de mii de franci pe an. Şi totuşi, ce legătură poate fi între o faptă dreaptă sau generoasă şi ţîşnirea voluptuoasă a cîtorva picături de fluid ? Zău că am ajuns să cred că Naturii puţin îi pasă de bine sau de rău ; nu are decît două scopuri : conservarea individului şi propăşirea speciei.

Fiindcă tot veni vorba despre toate astea, ai putea să-mi explici cum se face că există uneori bătrîni frumoşi dar niciodată bătrîne frumoase ?

Iată biletul de loterie pe care mi l-ai cerut.

Cine l-a lăsat baltă pe Vialet ? protectorii ? Abatele de Breteuil ? În ceea ce ne priveşte sîntem în continuare la ordinele lui.

Editorii mi-au acordat, în sfîrşit, în afară de renta de o mie cinci sute de livre, trei sute cincizeci de livre pentru fiecare volum de planşe, şi vor fi patru [253], trei sute cincizeci de livre pentru fiecare volum cuprinzînd articole şi pot conta pe opt volume ; cele cinci sute de livre pe care

i le dădeau lui d'Alembert pentru fiecare volum cu articole [254] : asta înseamnă aproximativ cincisprezece mii de franci în decurs de cinci ani, fără să mai punem la socoteală modestul meu venit din provincie şi negocierile cu abatele Raynal, de la care încă nu e cazul să-mi iau nădejdea.

În sfîrşit, surioara mea se desparte în luna septembrie de blestematul ăla de sfînt [255] din cauza căruia riscă să ajungă în iad. Ingratitudinea lui l-a adus în situaţia să se certe şi cu episcopul, şi cu toţi prietenii săi. O să se înfunde într-o mahala, în mijlocul celor mai infecte scursori ale oraşului şi-şi va petrece tot restul vieţii ascultînd de la patru dimineaţa şi pînă la amiază, apoi de la ora două pînă seara la opt prăpăstiile povestite de vreo douăzeci de neroade înfumurate pe care le va păstori.

Ce viaţă folositoare societăţii, nu-i aşa ?

Încă nu am primit volumul Horaţiu, a cărui copertă îmi va fi atît de preţioasă încît o voi studia mai des şi cu mai multă plăcere decît cartea în sine. Doamna Vallayer, uitîndu-se la mine cu o duioşie pe deplin sinceră, mi-a promis-o pe săptămîna viitoare. [256]

Rămîi cu bine, draga, buna mea prietenă. Scumpa dumitale soră a sosit ? Am impresia că durerea aceea de la sîn n-ar trebui să ne îngrijoreze cîtuşi de puţin deoarece e desigur o durere trecătoare ; în rest, cui nu i s-au umflat puţin picioarele pe o căldură ca asta ? Atunci cînd Uranie va fi acolo, n-o să mă mai interesez deloc de sănătatea dumitale.

Pe aici toată lumea e sănătoasă. Sînt încîntat de fetiţa mea pentru că a început să raţioneze şi să-şi argumenteze fiecare acţiune : „Angélique, ţi se pare că pasajul e prea greu ? Uită-te pe partitură. — Partitura nu-mi indică şi digitaţia, şi asta mă încurcă. — Angélique, mi se pare că ai sărit o măsură. — Cum era s-o sar cînd încă mai ţin acordul din măsura respectivă ?“

Ce păcat că educaţia corespunde atît de puţin cu talentele ei naturale ! Ce femeie drăguţă ar putea fi într-o zi ! Din păcate, toată ziua nu aude altceva decît bîrfeli şi prostii ; orice aş face mai tîrziu, urmele acestor prime influenţe proaste tot se vor fi încrustat. Dacă ar fi copilul Doamnei Le Gendre, cîtă bucurie i-ar aduce ori de cîte ori i s-ar

agăţa de gît cu amîndouă braţele şi i-ar spune : „Mămico, sărută-mă ! Văd eu că eşti încă supărată pe mine, fiindcă nu mă săruţi din toată inima !“

Rămîi cu bine, prietena mea dragă, şi nu-l uita pe cel ce se gîndeşte neîncetat la dumneata.

Sîmbătă, a 14-cea scrisoare.

LXXVII

8 august 1762 [257]

Ne-am petrecut toată săptămîna consolînd-o pe biata femeie ; credeam că o să-şi iasă din minţi. [258] În prima zi n-a deschis gura decît o singură dată şi atunci ca să-şi cheme copilul. Luni seara, după cină, cînta şi copiii dansau ; apoi i-a culcat ; fetiţa cea mai mică şi totodată cea mai dulce, aceea pe care a pierdut-o, a dormit ca de obicei ; marţi dimineaţa s-a sculat veselă, vioaie şi îmbujorată ; la amiază a făcut temperatură ; seara îşi pierduse cunoştinţa ; la miezul nopţii a murit. Îi înţeleg pe cei ce suferă cumplit cînd pierd un asemenea copil ; era albă ca zăpada, frumoasă ca un înger, cu o mutrişoară dintre cele mai nostime, pură. fină, sensibilă, înzestrată cu un caracter original cum nu prea se întîmplă la vîrsta asta. Pentru un atare copil, faptul că şi-a pierdut viaţa nu e mare lucru, dar pentru părinţi e o pierdere ireparabilă, deşi au şase copii. Le-a fost răpit tocmai copilul care-i consola de existenţa celorlalţi. Realmente, nu ştiu dacă aşa ceva nu e mai îngrozitor decît să fi avut unul singur şi să-l fi pierdut. Mă tem că mama se va îmbolnăvi. D'Amilaville e neconsolat. S-a rupt ultima verigă care-l mai lega de familie.. Din fericire. va mai rezista cîtva timp, măcar din decenţă şi omenie, dar tare mă tem că puţina duioşie ce i-a mai rămas o să dispară odată cu durerea. E o lecţie straşnică pentru toţi cei care avînd mai mulţi copii lasă să se întrevadă o preferinţă ; fraţii şi surorile nu au fost îndureraţi de moartea surioarei lor.

Ba mai mult : mezinul a început să rîdă cînd i s-a spus ; acum sînt cu toţii geloşi şi supăraţi pe părinţi fiindcă

suferă. Iată cum s-a manifestat odată resentimentul unui copil care credea că tatăl său îl urăşte : cînd a murit tatăl, copilul i-a biciuit cadavrul, insultîndu-l. Am văzut acest lucru ; nu ştiu de ce mi-am adus aminte de această oroare şi ţi-o povestesc. Copiii sînt răzbunători şi cruzi.

Iată un pasaj din Metastase [259] ; e foarte adevărat şi înfăţişează extrem de plastic dragostea mamelor. Ne prezintă o mamă ce şi-a pierdut fiul şi pe care oamenii încearcă s-o facă să se resemneze dîndu-i-l de exemplu pe Avraam care şi-a dus copilul pe munte, ca jertfă. Femeia le-a răspuns : „Dumnezeu nu i-ar fi dat niciodată o atare poruncă mamei sale !" In prima zi, am luat-o pe prietena noastră şi am dus-o departe de casă ; a doua zi, am plimbat-o la Étoile ; a treia zi, la Vincennes ; acestea sînt două locuri unde am petrecut şi clipe triste, şi clipe frumoase. Ieri am stat cu ea toată seara. D'Amilaville se dusese la castelul La Briche [260], în ciuda vremii urîte ; azi vom cina cu toţii acolo. Prefer să şterg lacrimile celor necăjiţi decît să împărtăşesc bucuria celorlalţi.

Acum îi ai probabil alături pe scumpa dumitale soră şi pe nepoţel. După ce o vei fi sărutat de o mie de ori în numele dumitale pe draga noastră Uranie, sărut-o de două-trei ori şi în numele meu, pe ochi, pe frunte, pe obraji ; aş prefera însă pe frunte căci acolo se află sufletul ei.

Dacă e hotărîtă în continuare să devină ceva mai maleabilă, spune-i să aibă grijă să nu brodeze floricele decît pe o pînză frumoasă, plină şi netedă. Ca să înfăşori o ghirlandă în jurul unei coloane fără să-i distrugi măreţia, e nevoie de mult gust şi simţ artistic. Toate acele mărunte virtuţi cerute de societate, pe care nu le va accepta niciodată cu zîmbetul pe buze, nu se potrivesc cu sinceritatea şi duritatea caracterului ei. Doamna Le Gendre, draga mea Uranie, drăgălaşă, politicoasă, atentă, îndatoritoare, amabilă, zîmbitoare, maleabilă, respectuoasă ? Nu, una ca asta nu e cu putinţă. Să rămînă aşa cum a făurit-o Natura : gravă, serioasă, nobilă şi gînditoare. Natura a făcut-o înaltă şi maiestuoasă ; dînsa se face mică şi drăgălaşă. Şi apoi, dacă va adopta faţă de toată lumea atitudinea aceea încîntătoare pe care o are uneori faţă de noi, cu ce o să ne mai emoţioneze ?

Tare mă tem că nepoţelul, aflat întru totul la cheremul dumneavoastră, se va pomeni adesea tras cînd încolo, cînd încoace de cele două mătuşi, ori de cîte ori una dintre ele va dori să dispună singură de el. Dacă te-ai osteni în mod cît mai abil să-i faci nesuferită propria lui ignoranţă, poate că s-ar hotărî să pună mîna pe carte. Încearcă.

Fie că-s oameni cinstiţi, fie că nu, trebuie să-i dai lui Roger galbenul şi Domnişoarei Clairet cei şase franci.

Ce aş face în locul dumitale ? [261] Nu mi-aş băga în cap în mod uşuratic cea mai gravă dintre toate bănuielile. Nu toţi oamenii care se sfiesc să ridice privirea sînt vinovaţi ; un nevinovat lasă uneori ochii în jos fiindcă nu se poate uita la omul ce-l acuză pe nedrept şi-l jigneşte.

Locuitorii Genevei şi-au pus miniştrii într-o mare încurcătură ; încă nu se ştie ce va ieşi din toată această poveste.

Iezuiţii au fost judecaţi vineri seara [262] ; la miezul nopţii, camerele tot mai deliberau. De îndată ce hotărîrile vor fi date publicităţii, le voi trimite la Isle.

În afacerea Calas [263] au apărut două documente noi ; este vorba de un fel de petiţii adresate de către fraţi Domnului cancelar ; dacă nu se vor tipări în cel mai scurt timp, ţi le voi copia.

Atrocitatea sentinţei de la Toulouse te uimeşte ; gîndeşte-te însă că preoţii îl îngropaseră pe fiu ca pe un martir, iar dacă l-ar fi achitat pe tată, ar fi fost nevoiţi să-l dezgroape şi să-l pună la stîlpul infamiei pe aşa-zisul martir. Unul dintre judecători şi-a ieşit din minţi.

Voltaire a luat apărarea acestei nefericite familii. Draga mea, ce mod minunat de a-şi utiliza geniul ! Omul ăsta are desigur suflet, sensibilitate, de vreme ce nedreptatea îl revoltă iar virtutea îl atrage. Ce reprezintă familia Calas pentru el ? de ce se interesează de soarta lor ? ce motiv are să-şi lase baltă munca pe care o îndrăgeşte ca să se ocupe de apărarea lor ? Dacă Hristos ar exista, te asigur că Voltaire ar fi mîntuit.

Rămîi cu bine, buna şi duioasa mea prietenă. Dacă te iubesc ? Din tot sufletul ; da, da, din tot sufletul, şi cînd îţi spun acest lucru, inima mea e cuprinsă de o atare emoţie încît mă încredinţează pe deplin că spun adevărul. Dumneata cunoşti mai bine ca oricine acest oracol.

Cînd îmi dai răspunsul în privinţa celor două cazuri de conştiinţă ?

Nu ştiu ce i-a spus fetei bărbatul din primul caz, cînd l-a solicitat ; am aflat însă că fata i-a răspuns : „Cînd va sosi vremea potrivită, vei locui aici ; pînă atunci însă, să nu îndrăzneşti nici măcar să te uiţi la uşa mea".

Încă o dată, vă las cu bine, dragele, bunele mele prietene. De aci înainte veţi fi împreună, vreme de două trei luni, şi vă voi scrie amîndurora. Ei bine, dragă soră, o iubesc tot atît de mult, ba chiar mai mult ca oricînd. Bărbaţii nu sînt deci chiar atît de răi pe cît se spune ! Oare nici acest fapt nu te va convinge ? Fericirea ei ţi s-ar potrivi foarte bine şi dumitale, dacă ai vrea. Vei muri oare fără să ştii ce înseamnă să aduci fericirea cuiva ? Din păcate, da.

Azi, 8 august 1762

LXXX

Este joi. 19 august 1762 [204]

Cîte lucruri interesante ţi-aş spune, dacă aş avea timp ! mi-am petrecut însă toată dimineaţa citind o lucrare despre instituţiile publice : ar fi fost cît se poate de utilă pentru un regat în plină reînnoire, ca Portugalia ; pentru noi însă e altceva. Uzanţele nedrepte, multiplicate la nesfîrşit şi inveterate, au devenit respectabile datorită vechimii lor şi de nezdruncinat datorită numărului lor uriaş.

După ce mi-am terminat lectura, a trebuit s-o supraveghez pe fetiţa mea în timpul exerciţiilor la clavecin ; e o sarcină pe care mi-am impus-o şi pe care o îndeplinesc cu stricteţe fiindcă-mi place şi-i este de folos. Cînd s-a isprăvit, se făcuse ora zece şi eram aşteptat de cel puţin două ore la atelier, aşa că am dat fuga (aproape totdeauna cînd fugim ajungem prea tîrziu) ; la atelier mă aştepta o groază de treabă, dar n-o să mă apuc de lucru decît după ce-i voi fi scris cîteva cuvinte prietenei mele, altfel nu mă voi putea concentra. Această duioasă îndatorire m-ar sus-

trage de la cealaltă și astfel n-aș îndeplini-o nici pe cea dintîi și aș da-o peste cap și pe cea de a doua.

Vă fericesc pe amîndouă, dragi surori, că sînteți împreună. Adesea voi fi cu gîndul alături de dumneavoastră, ținîndu-vă de mînă, neștiind pe care o iubesc mai mult ; sînt tot atît de bun prieten al celei mari ca și al mezinei ; pe amîndouă, în egală măsură, le stimez și le respect.

Vai de mine, încă nu ți-a trecut durerea aceea de la picior ? Ai să mă faci să înnebunesc dacă nu te îngrijești. Pentru numele lui Dumnezeu ! Spune-mi întocmai, draga mea, cum stau lucrurile. Spunîndu-mi adevărul exact, pune stavilă acestei imaginații înfiorătoare care mă face să exagerez tot ceea ce te privește, în general, și lucrurile mărunte, în special. *Chestiunea asta nu te preocupă !* cu atît mai rău. *Nu te îngrijorează deloc.* Lasă. Mă frămînt eu cu vîrf și îndesat pentru amîndoi.

Mă tem că draga noastră Uranie e cam prea serioasă pentru un copil, nu știe să joace nici șotron, nici baba oarba, nici uliul și porumbeii, nici de-a v-ați ascunselea sau cucu-bau și, fără voia ei, trezește un respect ce-l ține la distanță și nu-l lasă să-i dea dovezi de afecțiune. Eu unul mă joc de ți-e mai mare dragul ; rare ori însă pun mîna pe o jucărie fără să găsesc prilejul să plasez o maximă, o lecțioară morală privind de pildă dreptatea morală, sau să-i corectez fetei limbajul cînd greșește cîte o expresie, sau logica atunci cînd emite vreo judecată eronată. În general, e necesar să ne facem mici ca să-i încurajăm pe cei mici să se facă mari. Li se pot spune lucruri la fel de instructive cu privire la o păpușă, la o cruce din paie sau la vreo cîrpă, ca și cu privire la problemele cele mai importante. Obișnuindu-i să se poarte frumos cînd e vorba despre fleacuri, sînt pregătiți să se poarte frumos și cînd e vorba despre lucruri importante ; dar, la urma urmei, în ochii copiilor, există oare fleacuri ?

Singură cuc ? Nu se poate ; e femeia cea mai dibace în a aduna oameni în juru-i ; ar trebui s-o vezi cum știe să ceară ceea ce vrea. E imposibil să-ți impui voința cînd ei nu-i convine.

De vreme ce povestirea faptelor bune te emoționează, am să ți le spun pe toate cîte le voi afla ; și ca să mă țin

imediat de cuvînt, iată una : Doamna d'Epinai îi dăduse unui puşti nouăzeci de centime ca plată pentru o zi de muncă. Seara, puştiul se întoarce acasă fără nici un ban. Maică-sa îl întreabă dacă n-a primit nimic ; băiatul minte şi zice că nu. Între timp lucrurile se lămuresc ; mama află adevărul şi vrea să ştie ce a făcut copilul cu cele nouăzeci de centime. Bietul băieţaş le dăduse cîrciumarului la care taică-său stătuse toată ziua şi băuse pînă se-mbătase, ca să-l scutească pe tată de scandalul ce-l aştepta desigur din partea nevestei.

Dacă s-ar ţine socoteală de faptele bune, desigur că ar fi cu mult mai numeroase decît credem noi. Aşa se procedează dealtfel în China ; se aduc la cunoştinţa tuturor, în sunetul trîmbiţelor şi se acordă recompensa celor ce le-au săvîrşit. Noi ştim doar să pedepsim ; îi arestăm, pe cît e posibil, pe răufăcători dar nu ne ostenim să-i încurajăm pe cei ce făptuiesc binele. Poate că nici n-ar mai fi nevoie de pedepse pentru fărădelegi dacă ar exista premii pentru virtute. Oamenii comit fărădelegi din interes ; poate că, mînaţi de acelaşi motiv, le-ar place la fel de mult să practice virtutea, ştiind că, în plus, o fac în deplină siguranţă, şi mai dobîndesc şi admiraţia semenilor lor. Acolo unde cel ce săvîrşeşte o faptă bună primeşte o pungă cu galbeni, nimeni nu are nevoie s-o fure.

Timpul lucrează în favoarea lui. Sînt sigur. Deja e ceva mai rezervat. Nu s-a jenat să pună în aplicare, în faţa mea, un sfat pe care i-l dădusem. Nimic nu-l opreşte pe omul ăsta cînd e vorba să procedeze corect sau chiar mai mult decît corect. Cucoanele noastre s-au văzut, şi totul s-a petrecut cît se poate de bine.

Grim şi cu dînsa au plecat ieri la Etampes : vor petrece zece zile la Domnişoara de Valory. Vor fi cu siguranţă fericiţi, în măsura în care e posibil să fii fericit cînd unul e mistuit de dragoste şi celălalt îşi dă doar silinţa să se poarte frumos. Cu asemenea procedee, oricît de bine le-ai aplica, nu ţi se poate reproşa nimic, dar nici nu poţi fi pe deplin mulţumită de nimic, şi asta pentru că nu există reciprocitate : este vorba doar despre rămăşiţele tandreţii. Tot respectul din lume nu face cît o mîngîiere, un zîmbet, o vorbă duioasă, chiar şi o ceartă delicată, un reproş binevoitor, o îmbufnare ca urmare a vreunui refuz fie şi justi-

ficat, într-un cuvînt, toate acele mici sîcîieli la care eu unul mă pricep atît de bine încît le fac în mod deliberat, fără să fi fost jignit.

Transmite-i complimente Domnului Vialet ; spune-i că te-am ales interpreta şi secretara mea în ceea ce-l priveşte. Faptul nu-i va displace. Mi-a scris că academicianul care a scris despre ardezia din Meuse a spus numai prostii. Cere-i să-mi trimită o listă cît mai completă a acestor prostii, ca s-o folosesc la momentul şi locul potrivit. Să aibă deplină încredere în prudenţa mea, nu-l voi compromite şi nu mă voi compromite nici pe mine ; cînd eşti cinstit şi respecţi adevărul, poţi să spui orice, fără să superi pe nimeni.

Vezi bine că-ţi răspund conştiincios, punct cu punct la scrisoarea numărul optsprezece. Nu voi avea loc s-o duc pînă la capăt tot aşa, cu atît mai mult cu cît sînt unele pasaje asupra cărora mi-ar plăcea să mă întind puţin ; aşadar, voi reveni. N-am s-o pun încă la păstrare.

Căpitanul va turba de furie din cauza succesului Domnului Vialet. Dacă mai cîştigă un premiu, s-a zis cu el. Toate acestea vor fi prezentate superiorilor drept simple distracţii, iar aceştia vor crede, şi restul îl ghiceşti. Domnul Perronnet [265] se va lăsa totdeauna dus de nas, iar simpatia pe care i-o poartă dragei noastre Uranie îşi va aduce şi ea contribuţia. Cînd a pus omul ochii pe nevasta cuiva i se pare, în forul său interior, că e grozav, ori de cîte ori săvîrşeşte o mulţime de mici nedreptăţi în favoarea soţului.

Dacă ar fi trebuit să li se găsească fiicelor Morphysei nişte soţi demni de ele, ar mai fi şi azi nemăritate, cîteşitrele. Pentru Uranie ar fi fost potrivit un duh al înălţimilor, iar pentru cea mare un arhanghel, un arhanghel al bunei vestiri ; pentru dumneata, prietenul Diogene, dar înzestrat cu o bucăţită de draperie, bine sau prost prinsă ; ai găsit în mine toate cele trei fiinţe, în funcţie de moment. Dar Diogene se topeşte pe zi ce trece ; peste opt, zece ani, n-o să mai rămînă nici urmă.

Te las cu bine, prietenă ; îţi urez să te simţi mai bine. Te sărut din tot sufletul. După ce va pleca Diogene, mă voi ceda surorii Uranie, în preajma căreia voi juca cinci sau şase ani rolul acela de duh al înălţimilor ; după aceea, mintea slăbindu-mi, prejudecăţile renăscînd pe ruinele bunului

simţ şi ale raţiunii, părul albindu-mi, spinarea încovoindu-mi-se, îi voi oferi braţul celei mai în vîrstă dintre surori ca să mergem la biserică să plîng de remuşcare pentru toate duioasele nebunii pe care i le voi fi spus mezinei şi cele pe care voi fi dorit să le săvîrşesc cu sora lor.

Te iubesc ca în prima zi. Mi-e dor de dumneata şi te aştept ca în timpul primei noastre despărţiri. Îţi sînt credincios, ca şi cînd ar fi cine ştie ce ispravă. Tuturor faptelor mele le lipseşte doar valoarea ce decurge din dificultatea realizării lor. Rămîi cu bine.

LXXXI

Duminică 22 august 1762 [206]

Aştept scrisoarea dumitale numărul nouăsprezece cu nespusă nerăbdare, căci cine poate ghici consecinţele acestui incendiu ? E de ajuns o scînteie mocnind sub cenuşă, un pic de curent, şi primejdia reînvie. Parcă te văd în mijlocul muncitorilor, în apă, în noroi etc. Cît trebuie să vă fi speriat ! cît v-aţi obosit ! zici că te simţi bine ? Nu pot să mă conving de una ca asta. Dacă te-ai afla doar la douăzeci de leghe de aici şi dacă s-ar putea face drumul dus întors în aceeaşi zi cu poştalionul, aş afla totul personal. Ai dreptate, să se fi întîmplat noaptea, totul ar fi fost pierdut ; seara, locuitorii de la ţară fiind împrăştiaţi pe la casele lor, dezastrul ar fi fost mult mai mare.

În povestirea dumitale există pasaje care mă înfioară. Ce-ţi fac braţele, picioarele ? Ce face scumpa noastră soră ? Mi-o închipui într-o stare la fel de jalnică. Trei femei, una în vîrstă, cealaltă plăpîndă şi delicată, cea de-a treia abia trăgîndu-şi sufletul, nevoite să care greutăţi, să facă eforturi ce-ar fi depăşit chiar şi forţele celor mai voinici bărbaţi ! Probabil că abia acum simţi cît de mult te-ai obosit. În prima zi, trupul rezistă datorită violenţei cu care primejdia l-a silit să acţioneze, dar, pe măsură ce se simte din nou în siguranţă, această activitate scade şi omul se simte zdrobit. În ceea ce mă priveşte, cel puţin,

cam acesta-i efectul acceselor mele de furie, cînd întrec măsura. Îmi închipui că acum zăceţi în pat şi nu puteţi mişca nici măcar un deget.

Mă bucur că într-o împrejurare atît de tristă aţi constatat că toţi slujitorii voştri sînt aşa cum aţi fi dorit să fie. Îl invidiez pe abatele de Moncets pentru ajutorul pe care vi l-a putut da. După ce v-a dovedit devotamentul său în clipa primejdiei, va considera că politeţea îl obligă să vă ţină de urît în zilele următoare. Va fi foarte mîndru că v-a fost de folos ; dacă aş fi în locul lui, aş nutri alte sentimente.

Pînă în prezent nu te-am rugat să-i transmiţi nimic mamei dumitale. Acum te rog să-i exprimi deplina mea participare la accidentul suferit. Vai, biata mea prietenă, în ce hal oi fi, cu picioarele mai umflate ca oricînd, tîrîndu-te de colo colo sprijinită în baston. Şi apoi, pierderea fînului, a semînţelor, a clădirilor ! Pagubele trebuie să fie mari !

Nu îndrăznesc să-mi continui jurnalul ; voi aştepta porunca dumitale. Îmi ceruseşi *L'Éloge de Crébillon* ; acum l-ai primit. Mi s-a înjghebat un volumaş cuprinzînd : *Éloge de Richardson, Testament* şi *La Pompe de Clarisse* [267]. Am luat două exemplare, unul pentru dumneata, celălalt pentru mine. Speram să-ţi pot trimite odată cu această scrisoare noi documente despre tragica afacere Calas, dar nu s-au tipărit încă, abia joia viitoare se vor termina. Vă las cu bine, bunele, adevăratele mele prietene. Aş vrea să fiu alături de voi dacă aţi considera că v-aş putea fi de folos cît de cît ; nu vă îndoiţi, sper, că aş face totul ca să vă ajut. Un singur cuvînt mi-ar fi de ajuns.

Poimîine e ziua dumitale. Dacă surorii Uranie i-ar da în gînd să-ţi ofere două flori, una din partea dînsei şi una dintr-a mea ! În locul ei, asta aş face. Aşadar s-a aranjat şi încă pe timp îndelungat : în ziua de sfîntul Ludovic tot şaizeci de leghe vor fi între dumneata şi mine. Ascultă bine tot ce-ţi va spune scumpa noastră soră ; va exprima exact urările mele. Ştie cît contează, pentru fericirea dumitale, duioşia mea ; te va asigura de prietenia ei şi-ţi va dori să te bucuri mereu de dragostea mea. Acest punct ţi-l garantez, depinde întru totul de mine.

Îmi vei fi totdeauna, totdeauna dragă, prietena mea ; fă în aşa fel încît acest *totdeauna* să dureze mult. În sfîrşit am intrat în posesia acelui portret care se află în cartea celui mai înţelept şi delicat scriitor al antichităţii : miercuri dimineaţa, cînd mă voi scula, îl voi săruta, şi seara, la culcare, îl voi mai săruta *o* dată.

Nu mai există iezuiţi pe aici. S-au mai publicat nişte decrete, dar nu ţi le trimit. Nu au o semnificaţie deosebită.

LXXXIII

Duminică 29 august 1762 [268]

I-am vorbit lui d'Amilaville despre accidentul care vi s-a întîmplat şi ne-am gîndit, amîndoi, că dacă aţi întocmi un bilanţ al pagubelor suferite, la nevoie exagerîndu-le un pic, am face pe această bază un memoriu şi am pune pe cineva să-l prezinte Domnului de Courteille, ca să obţină o reducere de impozit pe unul, doi, trei, patru sau chiar cinci ani. Ministrul, care acţionează doar prin intermediul funcţionarilor săi, ne va trimite tot nouă memoriul, ca să hotărîm, iar noi am aranja lucrurile cum v-ar conveni mai bine. Aşadar, dacă sînteţi de acord, comunicaţi-ne pagubele de pe urma incendiului, amplificîndu-le, şi precizaţi totodată la cît se ridică impozitul, în general ; restul e treaba noastră.

Chiar acum am terminat memoriul pe care mă angajasem să-l fac pentru amărîţii ăia a căror invenţie e un lucru atît de util. E trecut de miezul nopţii, şi deşi sînt obosit, nu mă pot hotărî să mă culc, pînă nu mi-am pregătit scrisoarea pentru mîine. Voi relua răspunsul la cea de a optsprezecea scrisoare exact de unde mă întrerupsesem.

Decizia surorii Uranie mi se pare foarte severă. Cum aşa ! Nu stabileşte nici o deosebire între o acţiune ilegală şi o faptă rea ? Să fie oare interzis să faci din motive raţionale un lucru pe care oamenii îl tot fac mînaţi de pasiune ? După ce ai îndrăznit totul pentru tine, nu-ţi

este îngăduit să îndrăznești nimic pentru soțul și copiii tăi ? Dacă tot e vorba să te temi că vei avea remușcări, n-ar fi mai justificat, în cazul cînd ai ajunge în sapă de lemn, să-ți reproșezi că, dacă ai fi fost mai puțin slabă de înger, ai fi evitat cu siguranță acest necaz ? Dacă am mai avea încă deplina noastră nevinovăție, poate că ar trebui să fim foarte atenți înainte de a o da în schimbul aurului. Din păcate însă n-o mai avem ; ce mai contează o mică pată în plus sau în minus, o mică încălcare a celei mai neînsemnate și ciudate dintre legi, legea civiiă ; este o faptă atît de comună, atît de răspîndită în moravurile generale ale întregii națiuni încît doar atracția exercitată de plăcere, fără nici un alt considerent, e de ajuns ca s-o justifice ; o faptă pentru care sexul nostru e lăudat, iar al dumitale nu mai este chiar atît de blamat ; frecarea trecătoare a două organe pusă în balanță cu bună-starea ; o greșeală mai puțin vinovată decît cea mai măruntă minciună. E foarte ciudat, dragă soră, că-i îngădui unui bărbat legat de o femeie pe care o iubește sincer, printr-un jurămînt liber consimțit, izvorît din dragoste, să facă un copil cu alta pe care n-o iubește, și-i interzici uneia dintre semenele dumitale, împinsă de un motiv foarte serios, să procedeze în același fel. Dacă ar fi vorba să guste o plăcere încîntătoare, o voluptate îmbătătoare, o exaltare nemaipomenită, o clipă de fericire depășind orice închipuire, poate că ți-ai mai modera puțin intransigența ! Și nu te gîndești ce dezgust insuportabil ne așteaptă, și că la urma urmei, împlinirea acestei datorii este adevărata ispășire a plăcerii oprite pe care ar fi gustat-o. Uneori am auzit femeile vorbind despre acest subiect ; toate erau de acord că este un chin cumplit. Și totuși, se hotărăsc. Dacă eroismul e cu atît mai mare cu cît sacrificiul a fost mai respingător, cît de meritorie ar fi fapta, cu condiția ca prejudecata dumitale să nu se mai opună. Gîndește-te doar că acela pe care-l va lua în brațe e un bărbat ce-i inspiră doar dispreț și ură ; gîndește-te că asupra lui va cădea tot păcatul, gîndește-te că ea nu păcătuiește nici un pic ; gîndește-te că va fi mai pasivă și mai neclintită ca o statuie din marmură ; gîndește-te că dacă va face cea mai imperceptibilă mișcare, dacă va

da vreun semn că e vie, acestea vor fi dovezi de exasperare, nu de plăcere ; gîndeşte-te că e o faptă raţională, la care nici inima, nici simţurile nu participă cîtuşi de puţin ; la urma urmei e cea mai indiscutabilă penitenţă. Dacă ar avea o boală, n-ar fi oare o nebunie să refuze aplicarea instrumentului chirurgical necesar ? şi ce boală poate fi mai supărătoare decît să mori de foame şi de sete vreme de treizeci de ani ? Într-o atare situaţie, ce diferenţă consideri că ar exista între un bărbat de soiul ăsta şi un instrument chirurgical ? Şi apoi, vorbeşti de parcă fapta aceasta ar fi echivalentă cu furtul, calomnia, asasinatul şi o infinitate de alte fapte rele considerate astfel în orice epocă şi pretutindeni ! Întoarce-te o clipă la natură şi, pentru Dumnezeu, spune-mi cum stau lucrurile.

Şi acum, să mă întorc la dumneavoastră, Domnişoară. Aşadar, nu admiteţi s-o privim cu bunăvoinţă pe acea fiinţă cinstită, care are o judecată destul de sănătoasă ca să-şi dea seama că o căsătorie poate fi o stare supărătoare şi prostească şi, pe de altă parte, are o inimă destul de generoasă ca să dorească să fie mamă ; deci să nu i se facă un copil ? Zici că e o *fiinţă ciudată ?* Te temi că o să înceapă să-i placă dragostea, că bărbatul o să se îndrăgostească de ea ? O socoteşti încrezută fiindcă se crede capabilă să crească bine un copil. Stop. Femeia are experienţă. Şi după ce a dat o educaţie desăvîrşită unui număr de trei sau patru copii care nu erau ai ei, poate, cred, să-şi propună, fără lipsă de modestie, să educe ca lumea un copil făcut de ea. Ţi-am mai spus, aici nu este vorba despre sentimente, iar despre temperament, nici atîta. În ceea ce priveşte dezaprobarea publică la care s-ar expune, poate că e hotărîtă s-o înfrunte cu demnitate. „Niciodată, zice ea, n-am să mă pot convinge că aş merita oprobriul public pentru că înainte de a părăsi această lume vreau să las cuiva, unui bărbat cinstit sau unei femei cinstite, locul meu ; pentru că mă expun primejdiei de a-mi pierde viaţa ca s-o transmit altei fiinţe, obligaţie pe care natura a impus-o sexului meu înainte să fi existat orice legislaţie, orice instituţie religioasă ; pentru că mă străduiesc să imprim ani în şir

într-un suflet tînăr niște principii privind onoarea și cinstea ; pentru că-i formez societății un cetățean destoinic, un tată bun, o mamă bună, un soț bun ; pentru că nu mă supun unor formalități convenționale lipsite de orice semnificație și care diferă de la un popor la altul ; fiindcă știind cît de nestatornică este inima omului, mă tem, contractînd un angajament poate nesăbuit, să nu ajung să-mi calc jurămîntul ; fiindcă nu vreau să accept un tiran, fiindcă neputînd nici să instruiesc, nici să hrănesc mai mulți copii, recurg la unicul mijloc posibil să fac unul singur ; pentru că nefiind aptă să mă căsătoresc dintr-o mie de motive care de care mai serioase, nu mă mărit, și astfel, nevoită să mă sustrag legii civile ce prescrie să fii fecundată doar în cutare și cutare condiții, mă supun legii naturii conform căreia trebuie să fiu fecundată, de vreme ce nu m-a făcut sterilă. Nu mă supun unor scopuri josnice și meschine ci, dimpotrivă, mari și nobile ; vreau să fiu mamă pentru că mă simt demnă de acest lucru. Dacă Dumneavoastră, domnule, pe care v-am ales anume ca să mă ridicați la acest rang sublim, nu puteți dispune de propria dumneavoastră persoană fără consimțămîntul altei femei, consultați-o ; dacă se va opune însă dorinței mele, nu vă voi ascunde faptul că mă consider mai presus de dînsa și că socotesc că nu vă stimează îndeajuns. Nu mă tem că atentez la onoarea mea, la ceea ce numesc adevărata mea onoare, culcîndu-mă cu iubitul dînsei ; dînsa se teme ca nu cumva să-și piardă iubitul lăsîndu-l să se culce cu mine. Spuneți-i odată pentru totdeauna că nu vă iubesc și că nu vreau să vă am lîngă mine decît pînă în clipa cînd veți înceta să-mi mai fiți necesar. Vă asigur cu toată sinceritatea unei fete cinstite că, dacă aș putea fi sigură că mi-am atins scopul după prima tentativă, pentru nimic în lume n-aș mai îngădui o a doua ; m-ar înjosi peste măsură. Ar însemna că nu titlul de mamă l-am dorit, ci pe acela de amantă ; că nu am urmărit să fac și să cresc un copil de soi bun, ci doar să-mi fac o plăcere ; n-aș mai satisface o îndatorire poruncită de natură, ci aș contracta o legătură ilicită..." Iată ce i-a spus lui... Nu știu ce aș mai putea adăuga ! cu atît mai mult cu cît nu se adresa nici soțului, nici prietenului ei. M-am

simţit dator să te ajut s-o cunoşti mai bine pe această femeie înainte de a mă conforma hotărîrii dumitale. Mai răspunde-mi cîteva cuvinte în această privinţă.

Din cauza întreruperii provocate jurnalului meu de către necazul care vi s-a întîmplat, am o grămadă de material ; sper însă să uit două treimi şi jumătate şi astfel să fiu silit să mă mulţumesc cu cele ce se întîmplă în clipa cînd îţi scriu ca să fiu mereu la curent cu actualitatea. Vă las cu bine, bunele mele prietene. De cînd m-am apucat să stau de vorbă cu voi, mi se pare că vorbesc mai uşor, mai blajin.

LXXXIV

Joi 2 septembrie 1762 [269]

Înainte de a-mi relua jurnalul, aş vrea să-ţi povestesc o conversaţie pornită de la cuvîntul *instinct* [270], pronunţat la tot pasul, aplicat şi bunului gust, şi moralei, dar niciodată definit ca lumea. Am afirmat că nu este altceva decît rezultatul unei infinităţi de experienţe mărunte începute din clipa cînd am deschis ochii şi continuate pînă în aceea cînd, tainic, dirijaţi de acele experienţe de care nici nu ne mai aducem aminte, zicem că cutare lucru e bun sau rău, frumos sau urît, drept sau nedrept, fără să avem prezentă în minte vreo motivaţie a unei atari judecăţi favorabile sau nu.

Michelangelo caută forma pe care s-o dea domului bazilicei Sfîntul Petru din Roma ; ajunge la cea mai frumoasă formă din cîte se puteau alege. Eleganţa sa atrage atenţia tuturor şi-i vrăjeşte. Deschiderea îi fusese dată ; trebuia mai întîi să determine înălţimea. Parcă-l văd pe arhitect tatonînd, adăugînd, tăind pînă ce, în sfîrşit, a întîlnit ceea ce căuta şi a zis : *Asta e !* După ce a determinat înălţimea, a trebuit să stabilească ovalul corespunzător acestei deschideri şi acestei înălţimi. Cîte noi tatonări ! de cîte ori n-o fi şters linia desenată, ca să facă alta mai rotunjită, sau mai teşită, sau mai umflată, pînă ce a întîlnit-o pe aceea datorită căreia avea

să-şi desăvîrşească edificiul ! Cine l-a învăţat să se oprească exact acolo unde trebuia ? Dintre atîtea figuri succesive desenate pe hîrtie, ce motiv l-o fi determinat s-o aleagă pe una anume ?

Pentru a rezolva această problemă, mi-am adus aminte că Domnul de La Hire [271], marele geometru al Academiei de Ştiinţe, cînd a ajuns la Roma, în timpul unei călătorii în Italia, a fost impresionat, ca toată lumea, de frumuseţea domului bazilicei Sfîntul Petru. Admiraţia sa nu a rămas însă sterilă : a vrut să afle curbura exactă a domului ; după ce a aflat-o, i-a cercetat proprietăţile cu ajutorul geometriei. Care nu i-a fost uimirea cînd a constatat că era tocmai curbura aptă să-i confere cea mai mare rezistenţă ! Michelangelo, căutînd să-i dea domului său linia cea mai frumoasă şi mai elegantă, după o mulţime de tatonări, s-a fixat asupra celei pe care ar fi trebuit s-o aleagă dacă ar fi urmărit să-i dea cea mai mare rezistenţă şi soliditate. În această privinţă apar două întrebări : Cum se face că tocmai curbura conferind unui dom sau unei bolţi rezistenţa maximă este totodată şi cea mai elegantă şi mai frumoasă ? Cum se face că Michelangelo a ajuns tocmai la această curbură de maximă rezistenţă ? E greu de înţeles, zice lumea ; l-a ghidat instinctul. — Şi ce e instinctul ? Se înţelege de la sine !

La aceasta am răspuns arătînd că Michelangelo, pe vremea cînd era şcolar, se jucase cu colegii lui, ca între ştrengari ; cînd se lua la trîntă, tot împingîndu-şi adversarul cu umărul, a început să-şi dea seama ce înclinare trebuie să dea trupului său ca să opună mai multă rezistenţă ; că e imposibil să nu fi fost de cel puţin o sută de ori în viaţa lui în situaţia de a sprijini lucruri care se clătinau, şi astfel de a căuta să-i imprime proptelei înclinarea cea mai avantajoasă ; că o fi stivuit vreodată nişte cărţi de mărimi diferite şi o fi fost deci nevoit să le contrabalanseze, altfel teancul s-ar fi dărîmat ; căastfel învăţase să facă domul bisericii Sfîntul Petru, dîndu-i o curbură care să-i confere rezistenţa maximă.

Un zid stă să cadă, trimiţi după dulgher ; după ce dulgherul va fi aşezat proptelele, cheamă-l pe d'Alembert

sau pe Clairaut [272], și înclinația zidului fiind cunoscută, cere-i unuia sau celuilalt dintre geometri să calculeze unghiul în care trebuie așezată propteaua ca să sprijine cel mai bine zidul, și vei constata că unghiul geometrului este identic cu al dulgherului.

Vei fi observat desigur că aripile unei mori de vînt sînt așezate piezișș și formează un anumit unghi față de axa lor de susținere ; dacă n-ar fi așezate astfel, nu s-ar roti. Acest unghi are exact deschiderea optimă, permițîndu-i aripii să se rotească cel mai bine. Cum se face că atunci cînd geometrii au examinat unghiul stabilit de experiență, de obiceiul pămîntului, au văzut că este tocmai acela pe care l-ar fi recomandat cea mai riguroasă geometrie ? Pe de o parte avem de-a face cu un calcul exact, pe de alta cu experiența. E imposibil ca, unul din elemente fiind corect, să nu coincidă cu celălalt.

Cum se face că, la ora actuală, tot ceea ce este trainic în natură este totodată ceea ce considerăm frumos în artă, adică în actul prin care imităm natura ? Explicația constă în faptul că soliditatea sau, într-un mod mai general, calitatea bună atrage constant aprobarea noastră ; această calitate bună poate exista într-o operă fără să fie însă vizibilă ; în cazul acesta opera e bună, dar nu e și frumoasă. E posibil să pară doar că există, și atunci opera nu are decît o frumusețe aparentă. Dar dacă acea calitate bună există cu adevărat și e și vizibilă, opera este realmente și frumoasă și bună. Pentru ca tot ceea ce e bun și se vădește ca atare să nu corespundă unei realități, ar trebui să presupunem că ne-am afla într-altă lume, unde toate legile naturii ar fi răsturnate.

Ca să răscumpăr puțin tot ce a fost uscat și abstract în cele de mai sus, îți voi povesti pe scurt restul conversației. Am zis : „Totuși, ce poate fi mai tainic, mai inexplicabil decît frumusețea curburii unui dom ? Și iată, cu toate acestea, se bazează pe o lege a naturii".

Cineva a adăugat : „Unde găsim însă în natură elemente cu ajutorul cărora să confirmăm sau să infirmăm diversele judecăți pe care le emitem, mai cu seamă cînd este vorba despre frumusețea unui chip de femeie ? Ase-

menea judecăţi par foarte arbitrare. — Cîtuşi de puţin, am răspuns ; oricît de mare ar fi varietatea gusturilor noastre în acest domeniu, e explicabilă. Se poate discerne şi demonstra ce e adevărat şi ce e fals ; raportaţi aceste judecăţi la sănătate, la funcţiile biologice şi la pasiuni şi veţi găsi totdeauna o motivaţie. Cutare femeie e frumoasă, sprîncenele îi subliniază perfect arcada ; ridicaţi-i puţin sprîncenele spre mijloc şi deîndată îi veţi da o expresie orgolioasă, iar orgoliul jigneşte. Lăsaţi-i sprîncenele la locul lor, dar faceţi-i-le foarte stufoase, astfel încît să-i umbrească ochii, şi pe dată va avea nişte ochi duri, iar duritatea repugnă. Nu vă mai atingeţi de sprîncene, dar trageţi-i buzele puţin înainte, şi iată că femeia s-a bosumflat, pare supărată. Strîngeţi-i colţurile gurii, şi va deveni fandosită sau dispreţuitoare. Lăsaţi-i pleoapele în jos, şi iat-o tristă. Umflaţi-i anumiţi muşchi ai feţei, şi va părea mînioasă. Conferiţi-i ochiului o oarecare fixitate, şi va arăta ca o proastă. Dacă din aceiaşi ochi scapără scîntei, seamănă cu o nerușinată. Iată motivaţia tuturor gusturilor noastre.

Cînd natura scoate la iveală pe cîte un chip unele dintre trăsăturile care corespund unei virtuţi, sau unui viciu, chipul cu pricina ne place sau ne displace ; la toate acestea se mai adaugă şi sănătatea, adică baza care-i asigură îndeplinirea optimă a funcţiilor sale specifice. Un hamal frumos nu este implicit şi un bărbat frumos ; un dansator frumos nu e un bărbat frumos ; un bătrîn frumos nu e un bărbat frumos ; un fierar frumos nu e un bărbat frumos. Un bărbat frumos este acela pe care natura l-a alcătuit astfel încît să-şi îndeplinească cel mai uşor cele două funcţii principale : conservarea individului, ceea ce se manifestă în mai multe domenii, şi perpetuarea speciei, ceea ce se manifestă într-unul singur.

Dacă cumva, datorită utilizării mai dese sau obişnuinţei i-am dezvoltat aptitudini deosebite vreunei părţi a trupului nostru în detrimentul alteia, nu mai avem de-a face cu frumuseţea omului aşa cum l-a lăsat natura, ci cu acea frumuseţe specifică unei anumite funcţii sociale. O spinare încovoiată, nişte umeri laţi, braţe mai scurte şi nervoase, picioare îngroşate şi uşor îndoite din

genunchi, şale lăţite de pe urma căratului vor constitui frumuseţea unui hamal. Omul zămislit de natură şi-a păstrat frumuseţea iniţială. S-ar părea că antichitatea a vrut să ne prezinte cele două laturi extreme ale fenomenului prin intermediul a două sculpturi : Apolo este omul inactiv, Hercule este omul care munceşte ; la acesta din urmă totul este exagerat, la celălalt nimic nu dă în vileag vreo activitate specifică. Încă nu a înfăptuit nimic dar pare apt să înfăptuiască orice. Vrei să se lupte, se va lupta ; să alerge, va alerga ; să mîngîie o femeie, o va mîngîia. Pentru a picta bine e nevoie să cunoşti în primul rînd omul aşa cum l-a alcătuit natura ; apoi trebuie să cunoşti omul fiecărei profesii.

Dar să lăsăm fiinţele vii, să trecem la operele de artă, de pildă la arhitectură.

O operă arhitectonică e frumoasă atunci cînd e solidă şi cînd acest fapt e vizibil ; cînd coincide exact cu destinaţia sa şi cînd acest lucru se cunoaşte. Trăinicia este în acest domeniu ceea ce e sănătatea în regnul animal ; adecvarea la destinaţie este în acest domeniul echivalentul funcţiilor şi stărilor speciale din cadrul regnului animal. Admiră însă, în cazul nostru, influenţa moravurilor ; după cît se pare, acestea constituie baza tuturor fenomenelor. Te duci la Constantinopole şi dai peste ziduri groase şi înalte, peste bolţi joase, uşi mici, ferestre înguste, înalte şi zăbrelite. S-ar părea că, cu cît o casă seamănă mai bine cu o închisoare, cu atît e mai frumoasă ; şi asta pentru că într-adevăr casele sînt nişte închisori, unde o jumătate din omenire ţine ferecată cealaltă jumătate.

Du-te în Europa şi, dimpotrivă, vei vedea uşi mari, ferestre mari, totul e deschis, şi asta pentru că nu există robi : dar clima nu joacă oare nici un rol ? Aici, pentru a-ţi da seama de partea cui este bunul gust, trebuie să stabileşti unde domnesc bunele moravuri : dacă e bine să le laşi pe femei în voia bunei lor credinţe, sau să le ţii închise ; dacă e bine să locuieşti într-o zonă toridă, la tropice, sau printre gheţuri, sau dacă sănătatea şi durata vieţii omului sînt favorizate de o climă temperată.

Un tînăr desfrînat se plimbă la Palais-Royal. Vede un năsuc în vînt, o gură zîmbitoare, nişte ochi vioi, un

mers aţîţător şi exclamă : „Vai, ce încîntătoare e !" Eu în schimb, întorc capul cu dispreţ ; privirea mea e atrasă de un chip pe care se citeşte nevinovăţia, candoarea, ingenuitatea, noblețea sufletească, demnitatea, decența ; crezi oare că e greu să decizi cine are dreptate, tînărul sau eu ? Preferințele lui se reduc la un singur lucru : îmi place viciul. Şi ale mele : iubesc virtutea. Cam asta e situaţia în privinţa tuturor judecăţilor ; în ultimă instanță se reduc la una sau la cealaltă din aceste două poziţii.

Iată în linii mari ce-am discutat. Detaliile ar constitui o excelentă lucrare pe tema bunului gust şi o apologie a sentimentelor pe care mi le inspiraţi, dragi surori.

LXXXVIII

Joi 16 septembrie 1762 [273]

Din notiţa pe care mi-ai trimis-o am întocmit un scurt memoriu. Una dintre prietenele noastre, o femeie foarte onorabilă, l-a transcris, şi acum se află la directorul fiscului provinciei, de unde va ajunge rînd pe rînd în mîinile lui Gaudet, lui d'Amilaville şi într-ale lui de Courteille. Nu va trebui să-i soliciţi nimic guvernatorului.

Şi asta nu că aş fi un avocat bun, ci fiindcă fata luptă pentru o cauză foarte dreaptă. Ceea ce-mi spui cu privire la copiii nelegitimi e jalnic şi cîtuşi de puţin pe linia dumitale de gîndire. Din punct de vedere social, a nu avea părinţi, este un inconvenient dintre cele mai mici, ba uneori constituie chiar un avantaj. Eu unul decît să fiu un om de nimic şi să port un nume mare, aş prefera să nu am nume deloc. Cine îşi pune mintea să întrebe dacă d'Alembert are sau nu are tată ? Dacă, din întîmplare, unii ştiu că nu are, îl stimează oare mai puţin ? Cine ar fi ştiut vreodată că e fiul Doamnei de Tencin dacă n-ar fi declarat-o chiar el ? [274] Ce poate fi mai uşor decît să-ţi tăinuieşti originea ? Copilul pe care îl condamni să rămînă definitiv în nefiinţă, în trupul tatălui şi mamei sale, ar purta un nume oarecare, iar mama ar

avea, nu una, ci o mie de modalităţi ca să-i asigure viitorul. Acest copil ar avea realmente toate motivele să le fie recunoscător celor ce i-au dat viaţă şi l-au adus pe lume.

Noi, ăştilalţi, sîntem cu toţii copiii pasiunii, ai clipei, ai întîmplării, ai tainei căsătoriei, ai tenebrelor şi ai nopţii. Cine şi-a propus în mod lucid, deliberat, să ne zămislească, atunci cînd am fost zămisliţi ? Cinstea, bunul simţ, raţiunea, îndatoririle bărbatului şi ale femeii, natura, sensibilitatea au hotărît, o dată, să facă un copil, şi dumneata te opui. Vrei să nu existe pe faţa pămîntului nici un singur om zămislit altfel decît un pui de animal. Îmi pare rău pentru dumneata ; condamni la nefiinţă un om mare ; poate chiar mai mult decît atît, un om de bine.

Richardson a scris întîi *Pamela*. E prima sa lucrare. *Clarice* e cea de a doua şi *Grandison* cea de-a treia.

Cînd a apărut traducerea romanului *Pamela*, această dramă a împărţit toţi cititorii în două tabere. De o parte se aflau minţile cele mai luminate, oamenii cei mai culţi, înzestraţi cu cel mai bun şi sigur gust ; de cealaltă, masa cititorilor. Păcat că te afli printre aceştia. Încă o dată, îmi pare rău pentru dumneata.

În ce mod meschin interpretezi subiectul romanului *Pamela*. Zău dacă nu mi se face şi milă ! Nu, domnişoară, nu este povestea unei slujnice urmărită de insistenţele unui tînăr desfrînat. Este lupta virtuţii, credinţei, cinstei, adevărului, bunătăţii lipsite de forţă şi de sprijin, înjosite, dacă e cu putinţă una ca asta, în toate împrejurările imaginabile de către dependenţă, abjecţie, sărăcie, împotriva rangului, bogăţiei, viciului şi a tuturor puterilor sale infernale.

Pamela nu rosteşte niciodată vreun cuvînt josnic, iubitul ei numai dintr-astea rosteşte. Dacă povestea acestei fetiţe, pictată după roman de vreun artist prieten al naturii şi al adevărului, ar alcătui o lungă galerie de tablouri, nu te-ai mai îndura să ieşi de acolo.

Michelangelo a fost desenator, pictor, arhitect şi sculptor. Corect dar rece în desen ; viguros dar lipsit de har în pictură, sublim în sculptură ; arhitect de clasă mare, şi în rest om aspru, rău şi invidios. Lumea îl acuză că

a sfărîmat toate sculpturile măreţe ale antichităţii care i-au căzut în mînă. Era cuprins de o mînie cruntă împotriva celor ce-i preferau pe sculptorii antichităţii.

Într-o zi a expus în faţa publicului o statuie a lui Bacchus căreia îi lipsea un braţ, dînd-o drept o lucrare dezgropată de curînd. Curioşii au dat fuga, s-au extaziat, au exclamat : „Vai ce frumos ! Cine dintre noi ar fi putut face ceva asemănător ? Cine-i va restitui oare statuii braţul ce-i lipseşte ? Ce păcat că s-a pierdut. Ar trebui să se mai scormonească pămîntul în locul unde a fost găsită statuia". Michelangelo, care era de faţă, le-a spus : „Nu, domnilor, nu e nevoie, uitaţi-l aici". Şi într-adevăr, îl ţinuse ascuns sub haină. Voia să le dovedească admiratorilor antichităţii ce ridicolă e prejudecata lor, şi n-a reuşit decît să se lipsească de meritul de a fi realizat acea lucrare, dacă totuşi era a lui, căci unii au afirmat că nici acel Bacchus pe care l-a prezentat, nici braţul, nu erau opera lui.

Îl dispreţuia pe Rafael. Zicea : „Da, omul ştie să picteze, dar asta e tot ce ştie". Rafael a răspuns acestei sfidări cu o statuie, singura realizată de el, care însă e de toată frumuseţea.

Ţi-am spus că l-am întîlnit la Palais-Royal pe Gaschon ; s-a îngrăşat într-un mod scandalos. Credeam că nu ştie nimic despre accidentul vostru ; ştia prea bine. Nu mi-a tăinuit oferta pe care i-a făcut-o mamei dumitale, nici tristeţea pe care i-o pricinuieşte tăcerea voastră, a tuturor.

Ori de cîte ori ai de-aface cu oameni ca Dubois, trebuie să-ţi calci pe inimă şi să le vorbeşti pe şleau. Cînd oare eşti îndreptăţit s-o faci dacă nu într-o situaţie ca a voastră ?

E adevărat, există momente cînd îmi pare cumplit de rău că nu sînt milionar, deoarece aş şti să-i ajut exact pe cei ce au mai multă nevoie şi de cîte ori se pronunţă numele vreunei personalităţi de seamă, mă mustră cugetul că am trăit retras, şi astfel n-am avut prilejul s-o cunosc ca să-i pot adresa, cu oarecare şanse de succes, vreo rugăminte !

Elie de Beaumont, avocat la Parlament, a întocmit un memoriu în legătură cu familia Calas [275]. A fost tipărit. Îl vei judeca îndată.

Un alt avocat numit Mariette a făcut, tot în legătură cu familia Calas, o petiţie adresată Consiliului şi cerînd casarea sentinţei.

Cei doi avocaţi au muncit gratuit ; tipograful tipăreşte lucrările gratuit, distribuitorul nu cere nici un ban ca să le vîndă. Toate beneficiile ce se vor realiza din vînzarea acestor lucrări, după ce se vor amortiza cheltuielile, sînt destinate bietei văduve.

Prietena noastră Doamna Le Breton s-a comportat foarte indecent, foarte josnic, în afacerea cu pricina. A dat fuga la avocaţi ca să pună mîna pe memoriu. A comis două fapte nedemne în acelaşi timp, una că le-a luat distribuitorului, căruia i se cuveneau de drept, a doua că a vrut să obţină dînsa beneficii de pe urma lor. Chiar aşa s-ar fi petrecut lucrurile, dacă n-aş fi avut curajul să-i spun, în timpul mesei, că a o lipsi pe văduva Calas de acest neînsemnat ajutor înseamnă să te solidarizezi cu judecătorii care au condamnat-o şi au jefuit-o şi să bei împreună cu ei, din aceeaşi cupă, sîngele nevinovatului tras pe roată. Această imagine a înfiorat-o. I s-a făcut ruşine că e mai prejos decît un distribuitor şi s-a hotărît să nu săvîrşească o atare infamie.

Şi totuşi, femeia asta e şi ea generoasă ; acordă ajutoare din plin ; îşi întreţine întreaga familie, care e săracă ; le dă de mîncare unor nenorociţi de nevoiaşi din preajma ei. Cum împaci toate astea cu ceea ce ţi-am povestit adineauri ? Ce rar întîlneşti o minte bine alcătuită ! Păstraţi-o cu grijă, dragele mele, pe aceea cu care v-a înzestrat natura.

Sînt liber vreo cincisprezece zile. Baronul s-a dus la Vorrey să-l vadă pe Helvétius, zice el ; de fapt, s-a dus să-i citească lucrarea dumisale singurului cunoscut căruia încă nu i-o citise. Doamna d'Holback este la Grandval, la soacra ei.

Aici cucoana e tot bolnavă. [276] Dacă într-un spital s-ar afla două bolnave ca dînsa şi dacă medicii ar vrea să le ţină acolo, ar fi nevoiţi să le dea afară pe toate celelalte.

Fiind cu capsa pusă, îi spune copilului nişte lucruri ce nu se pot repeta şi asta o să mă bage în pămînt. Zău aşa, dacă vreo boală năprasnică mi-ar răpi copilul, nu ştiu dacă aş regreta. Mai bine aş şti-o moartă decît la cheremul unei asemenea mame.

XC

Joi 23 septembrie 1762 [277]

Probabil că vomitivul nu e remediul potrivit în acest soi de hemoragie. O pilulă conţinînd o jumătate de doză a provocat greţuri, colici, convulsii şi a dus la reapariţia tuturor simptomelor neplăcute. [278]

Auzisem zicîndu-se că nu cunoşti niciodată ca lumea un om pînă ce n-ai călătorit cu el. Trebuie adăugat : şi pînă ce nu l-ai vegheat în timpul unei boli lungi şi grele.

Sînt la capătul puterilor, nu atît de oboseală cît de exasperare. Noaptea aud gemetele cele mai jalnice ; mă scol, mă duc să văd ce e şi nu e nimic.

Nu doarme. Îşi aduce aminte că a uitat să întoarcă ceasul. Sună. O scoală din somn pe o biată fată copleşită de oboseală şi o trimite la două noaptea să întoarcă ceasul. Face nenumărate drăgălăşenii de genul ăsta, pe care nu le poţi scuza invocînd boala. Bolnavii au tot felul de ciudăţenii : e lucru ştiut. Mintea le merge, se agaţă uneori de cîte ceva năstruşnic socotind că-i vindecă ; cu cît se izbesc de mai multă opoziţie din partea celor din jur, cu atît exagerează importanţa ideii lor nesăbuite. Trebuie să le faci pe plac de teamă ca nu cumva la boala trupului să se mai adauge şi o boală a minţii ; dar ce importanţă poate avea faptul că un ceas stă sau merge ?

Fiindcă veni vorba, n-ai observat că există împrejurări în viaţă cînd devenim mai mult sau mai puţin superstiţioşi ? Întrucît nu vedem totdeauna cauza anumitor efecte, atribuim uneori cele mai stranii cauze acelor efecte pe care le dorim, şi apoi, dacă am fi judecaţi

după faptele ce decurg de aici, am fi buni de băgat la balamuc.

O fată tînără culege de pe cîmp ciulini înfloriți ; suflă peste ei ca să afle dacă e iubită. Alta își caută norocul sau nenorocul într-un pachet cu cărți de joc. Am văzut unele jumulind petalele tuturor florilor întîlnite pe pajiște și zicînd, la fiecare petală smulsă : mă iubește, nu mă iubește, pînă ce ajung la ultima, la cea profetică. Dacă le merge bine își bat joc de profeție ; dacă le merge rău, îi dau puțină crezare și zic : *Floarea are dreptate.*

Și eu, o dată, am recurs la sorții lui Platon. De treizeci de zile eram închis în turnul de la Vincennes [279] ; mi-am adus aminte de acești sorți ai antichității. Aveam un volumaș cu operele lui Platon în buzunar și am căutat să văd cît va mai dura captivitatea mea, orientîndu-mă după primul pasaj ce-mi va sări în ochi. Deschid cartea și citesc în partea de sus a paginii : „Acest lucru e de natură să se termine repede". Am zîmbit ; după un sfert de oră, aud cheile ; ușa celulei se deschide și intră locotenentul de poliție Berryer să mă anunțe că a doua zi voi fi pus în libertate.

Dacă ți s-ar întîmpla să ai, în cursul vieții dumitale, două sau trei presimțiri verificate apoi de evenimente, și asta în împrejurări importante, te întreb ce impresie ar produce asupra minții dumitale ? Nu cumva ai fi tentată să crezi întrucîtva în inspirație, mai ales dacă memoria ți s-ar fi fixat asupra vreunui rezultat întru totul extraordinar, deosebit de neașteptat ?

Nu știu unde rămăsesem cu jurnalul meu ; îmi aduc aminte doar că în legătură cu aventura domnului de Montesquieu [280] și a lordului Chesterfield [281], s-a mai povestit una care i s-a întîmplat celui dintîi. Se afla într-o societate, împreună cu cîteva doamne, printre care și o englezoaică ; domnul de Montesquieu îi adresează cîteva cuvinte pe limba ei, dar atît de stîlcite din pricina pronunției defectuoase încît cucoana nu și-a putut stăpîni rîsul. Văzînd una ca asta, Domnul de Montesquieu i-a zis : „Am mai trecut odată în viață printr-o situație la fel de umilitoare. M-am dus la Blenheim să-l văd pe celebrul Malborough [282]. Înainte de a-l vizita îmi rememorasem toate frazele politicoase pe care le știam în englezește și, pe

măsură ce străbăteam apartamentele castelului său, i le debitam. După vreo oră de cînd îi tot vorbeam englezește, mă pomenesc că-mi spune : „Domnule, vă rog, vorbiți-mi englezește, căci nu înțeleg limba franceză".

Același domn de Montesquieu îi zicea într-o zi lui Suart, pe cînd discutau despre religie : „— Trebuie să admiteți, domnule Suart, că spovedania e un lucru bun. — De acord, domnule președinte, îi răspunde Suart, dar trebuie și dumneavoastră să admiteți că dezlegarea de păcate e un lucru rău".

Cineva a povestit o faptă de-a regelui Prusiei care dovedește multă înțelepciune și un deosebit simț al dreptății. Se ducea de la Cassel, pare-mi-se, spre orașul învecinat. Era în caleașcă, pe drumul mare, cînd, fără nici un motiv aparent, vizitiul iese de pe șosea și-l duce peste un cîmp proaspăt însămînțat : regele îl pune pe vizitiu să oprească. Proprietarul ogorului era acolo ; regele îl cheamă și-l întreabă dacă nu cumva are ceva de împărțit cu vizitiul său. Omul îi răspunde că sînt în proces. Regele, fără să mai întrebe cine are sau nu are dreptate, îl pune pe vizitiu să plătească pagubele și-l izgonește.

Luni dimineață am plecat la Marly pe ploaie, dar curajul ne-a fost răsplătit : am avut parte de cea mai frumoasă zi imaginabilă. Ce loc minunat, draga mea ! Cred că ți-am mai vorbit odată despre el [283]. Întîi de toate, cel ce a plantat această grădină și-a dat seama că a executat o operă decorativă însemnată și frumoasă care trebuie ascunsă privirii pînă în clipa cînd urmează să fie văzută în ansamblu. Nenumărate tise tunse în fel și chip mărginesc un rond mare de flori extrem de simplu și conduc, din terasă în terasă, la niște bolte de verdeață a căror grație și eleganță nu se pot descrie. Și acestea, așezate tot în terase, urcă pînă cînd privirea ți se oprește pe un fundal de pădure unde nu s-a tuns decît acea parte din pomi care se vede imediat deasupra boltelor, restul tulpinei rămînînd naturală, stufoasă și sălbatecă ; numai să vezi ce efect produce ! Dacă s-ar fi tăiat și ramurile superioare ale pomilor la fel ca cele inferioare, toată grădina ar fi fost otova, mică și de prost gust. Această trecere succesivă de la natură la artă și de la artă la

natură provoacă însă o adevărată încîntare. Ieşi din rondul în care mîna şi inteligenţa omului se desfăşoară într-un mod atît de fermecător şi urcă puţin : dai de singurătate, de linişte şi de pace, o adevărată tebaida [284]. Ce sublim ! ce gust a avut cel ce a realizat aceste grădini !

Pe două suprafeţe mari, aşezate la stînga şi la dreapta, la înălţime, se află două uriaşe bazine octogonale ; de o parte au o sută cincizeci de paşi lungime şi deci o mie două sute de jur împrejur. Ajungi la ele pe nişte alei întunecoase şi neumblate. Nu vezi bazinele acelea imense decît cînd ai ajuns lîngă ele. Aleile întunecoase şi neumblate sînt împodobite cu statui de bronz triste şi serioase ; una îl înfăţişează pe Laocoon şi pe cei doi copii ai săi, înlănţuiţi şi devoraţi de şerpii Dianei, parcă. Acest tată care suferă atît de cumplit, acel copil care-şi dă duhul, celălalt care uită că e în primejdie şi-şi priveşte tatăl chinuit, totul îţi provoacă o melancolie nespusă, şi această melancolie se armonizează atît de perfect cu caracterul locului şi cu influenţa sa asupră-ţi !

Am vizitat şi apartamentele. Se află într-un corp de clădire aşezat în faţa grădinii. Reprezintă palatul soarelui. Alte douăsprezece pavilioane izolate şi pe jumătate ascunse în pădure, de jur împrejurul grădinii, reprezintă cele douăsprezece semne ale zodiacului. Toate părţile ce alcătuiesc acest ansamblu au nişte proporţii atît de juste încît pavilionul din mijloc ţi se pare de dimensiuni obişnuite ; dacă-ţi pui mintea să-l măsori, constaţi că are o suprafaţă de patru mii nouă sute de paşi. Abia cînd deschizi uşile eşti uimit de înălţimea şi întinderea încăperilor. În centrul pavilionului se află unul dintre cele mai frumoase saloane imaginabile. După ce am intrat şi am ajuns în mijlocul salonului m-am gîndit că aici venea regele o dată pe an ca să răstoarne cu o singură carte situaţia a doi sau trei seniori de la curtea sa.

În această grădină şi în toiul admiraţiei pe care nu i-o puteam refuza lui Le Nôtre [285], căci, pare-mi-se este capodopera sa, i-am reînviat pe Henric al IV-lea şi pe Ludovic al XIV-lea. Acesta din urmă îi arăta înaintaşului său minunatul edificiu, iar Henric al IV-lea îi zicea : „Ai dreptate, fiule, e foarte frumos, dar tare aş vrea să văd casele

țăranilor mei de la Gonesse“ [286]. Ce-ar fi zis dacă ar fi văzut de jur împrejurul acestor uriașe și magnifice palate, dacă ar fi văzut zic, țăranii lipsiți de acoperiș și de pîine, ajunși în sapă de lemn !

Scrisorile dumitale îmi vor parveni fără taxe și mai repede ; așadar să nu-ți faci nici un fel de griji în această privință.

Tocmai succesiunea neîntreruptă de ocupații folositoare și variate face ca viața la țară să fie atît de plăcută, iar cea de la oraș atît de tristă pentru cei ce s-au deprins cu munca în aer liber.

De ce, cu cît viața e mai plină, mai bogată, ții mai puțin la ea ? Dacă lucrurile stau într-adevăr astfel, atunci cauza este probabil faptul că o viață bogată în ocupații este în mod obișnuit o viață neprihănită ; omul se gîndește mai puțin la moarte și nu se mai teme atîta de ea ; fără să-și dea seama, se resemnează în fața soartei comune ființelor, tot văzîndu-le în juru-i cum se nasc și mor ; după ce ani de-a rîndul a făcut niște treburi pe care natura i le aduce din nou în fiecare an, se detașează de ele, obosește ; puterile îi slăbesc, îl lasă, ajunge să-și dorească sfîrșitul așa cum, la capătul unei zile în care a muncit cu spor își dorește puțină odihnă ; trăind în mijlocul naturii nu te revolți împotriva legilor pe care le vezi atît de necesar și universal respectate ; după ce ai răscolit de atîtea ori pămîntul, ți-e mai puțin urît să te întorci în țărînă ; după ce ai ațipit de atîtea ori chiar pe pămîntul gol, ești totuși mai dispus să dormi și sub el. Ca să revenim la ceea ce ți-am spus mai înainte, nu există nimeni printre noi care, după ce s-a ostenit mult, să nu-și fi dorit un pat bun, să nu fi văzut apropiindu-se clipa odihnei cu o imensă plăcere ; la urma urmei, pentru unii oameni viața nu-i decît o lungă zi de muncă, iar moartea-i doar un somn lung, iar coșciugul un pat de odihnă, iar pămîntul o pernă moale și bună pe care pui în sfîrșit capul și nu trebuie să-l mai ridici. Îți mărturisesc că moartea, privită din acest unghi, și după nenumăratele necazuri ce m-au chinuit, îmi este cum nu se poate mai plăcută. Vreau să mă obișnuiesc din ce în ce mai mult s-o văd așa.

Deoarece nu știu cînd mi se vor vindeca bolnavele, deoarece ocupațiile curente continuă să-mi răpească toată dimineața iar cele mai multe seri sînt consacrate prietenilor, distracțiilor, plimbării, educației fetiței mele, Angélique, din care în paranteză fie spus n-o să scot nimic. pentru că într-o clipă se distruge tot ce am realizat eu într-o lună, voi expedia scrisoarea.

Nu știu dacă scrisorile mele se lasă așteptate cam mult la Isle ; ce e sigur este că mi-am făcut o adevărată îndatorire din a-ți scrie joia și duminica și că nu există vreo altă îndatorire pe care s-o îndeplinesc mai conștiincios sau cu mai multă plăcere.

Blîndețea și violența coexistă de minune în firea cuiva ; îi compar pe copiii de acest gen cu laptele, atît de bun în general, și care deodată, la căldură, se umflă și dă pe dinafară ; trage oala deoparte, suflă în ea, aruncă o frunză de iederă sau picură un strop de apă în lapte și gata, nu se mai cunoaște nimic.

Stimată Domnișoară, veți aștepta ocazii sigure ca să vă expediați scrisorile. Voi răbda, la nevoie, zece zile întregi fără să primesc vreuna ; mă voi resemna ; dar cu o singură condiție, și anume, nu le voi mai aștepta în zile dinainte stabilite ci le voi lua cînd vor sosi. Sufăr prea tare ori de cîte ori sînt dezamăgit ! Nu mai sînt bun de nimic nici pentru societate, nici pentru îndatoririle mele ; mi se alterează caracterul, mă înfurii pentru orice fleac, mă plictisesc de toate și peste tot ; stau îmbufnat și-mi fac numai păcate. N-aș vrea să te simți jenată, dar nu mă face nici dumneata să-mi stric și mai rău caracterul. Să nu ajung să-i înnebunesc pe toți cei din preajma mea fiindcă n-am primit o scrisoare multașteptată de la prietena mea.

Oare construirea acelei piețe de la Reims și a canalului nu ne vor aduce niște sume imense ? Uranie va fi deci bogată în cel mai scurt timp ? În cel mai scurt timp vom avea deci toate acele mici înlesniri atît de plăcute, indispensabile fericirii, sofaua comodă, pernele mari, vazele de porțelan, parfumurile și pînzeturile din India ? Vom atinge așadar cu mîna bunăstarea supremă ?

Nici vorbă despre sinucidere ; nici vorbă despre deșertăciunea distincției făcută între cel drept și cel nedrept ;

este vorba despre o ființă veșnică ce răsplătește sau osîndește și despre fericirea sau durerea de pe lumea cealaltă.

Gaschon dăruise tot ceea ce avea mai bun în suflet și suferea pentru că nu i s-a răspuns în același fel.

Și de ce mă rog n-ai vrea ca eu să fiu cel ales ca tată al copilului cu pricina ? După cîte știu n-am afirmat că a-i cere femeii iubite consimțămîntul în această privință ar constitui o jignire față de ea. Cred, dimpotrivă, că a nu i-l cere ar însemna o jignire.

Rămîi cu bine, draga mea prietenă, te salut și te îmbrățișez din toată inima ; nenumărate sînt clipele cînd prezența dumitale mi-ar fi necesară și neprețuită.

Mii de gînduri duioase și respectuoase scumpei noastre surori. Adu-i aminte, de cîte ori își va neglija sănătatea, că-și nedreptățește prietenii și că nu depinde decît de dînsa să-mi facă mult rău. Nu știu însă de ce am vorbit aici despre mine și numai despre mine.

XCI

Duminică 26 septembrie 1762 [287]

Boala asta provoacă necazuri nemaipomenite în vîrtejul cărora forțele și grăsimea se topesc și omul e redus la stadiul de firavă și străvezie umbră. Așa cum îmi apar, zi de zi, și medicina și medicii, recunosc că nu prea cresc în ochii mei. Te naști neștiutor, în mijlocul durerilor și-al țipetelor ; ești jucăria ignoranței, erorii, nevoilor, bolii, răutății și patimilor omenești ; te întorci pas cu pas spre neștiința dintru început ; din clipa cînd gungurești pînă în aceea cînd bați cîmpii, trăiești numai printre ticăloși și șarlatani de tot soiul ; îți dai duhul între un om care-ți ia pulsul și altul care-ți tulbură mintea ; nu știi de unde vii, de ce ai venit, încotro te duci : acesta e darul de căpetenie al părinților noștri și al naturii, viața.

Aici ne petrecem una din părțile cele mai plăcute ale zilei cu un om despre care nu ți-am vorbit niciodată : Montamy [288]. Nimeni nu e mai cult decît el. Nimeni nu are mai multă judecată nici mai multă înțelepciune în com-

purtare. Dovedind atașament față de îndatoririle lui, cărora le subordonează totul, credincios stăpînului său căruia nu i-a ascuns niciodată adevărul, fără ca totuși să-l fi jignit vreodată ; înconjurat de oameni răi și dușmănoși care însă n-au reușit nicicînd să se atingă de el ; ducîndu-se la biserică fără să prea creadă ; respectînd religia și rîzînd totuși pe sub mustăți de glumele pe teme religioase ; nădăjduind întru înviere fără să fie prea lămurit cu privire la natura sufletului ; dealtfel, tot acest noian de idei contradictorii constituie farmecul deosebit al conversației sale.

Îți vorbesc despre el fiindcă miercurea viitoare ne ducem cu toții la el la masă ; și baronul, care se va întoarce de la Vorrey [289], și baroana, care se va întoarce de la Grandval, și Grim, care se va întoarce de la Saint-Cloud, și Doamna d'Epinai, care se va întoarce de la castelul La Briche, și ceilalți, adică Suart, d'Alainville și cu mine, care n-am ieșit din Paris, și ne vom întîlni cu toții la el. Îmi plac toate aceste reuniuni și fiindcă mă simt bine acolo, și fiindcă mă bucur că ți le pot povesti.

Micuțul abate [290] va veni și el cu poveștile lui cu tot. Nu știu de unde le mai scoate, e ca un izvor nesecat. Ne istorisea, ultima dată cînd l-am avut printre noi, că o femeie trăgea să moară de pe urma unei boli cumplite de care omul se molipsește cu multă plăcere. Preotul care o asista îi spunea : — „Haideți, doamnă, dați dovada de un pic de resemnare; închinați-i lui Dumnezeu boala dumneavoastră. — Halal de-așa dar !“ a răspuns bolnava. Într-o zi, unul dintre prietenii lui slujea, iar el îl secunda. Prietenul cu pricina era matematician și deci foarte distrat. Astfel omul pierde din vedere sfînta jertfă, rămîne pe gînduri rezolvînd probabil vreo ecuație oarecare și stă cu brațele în aer un timp extrem de îndelungat, ceea ce pe unii îi înalță grozav sufletește, iar pe alții îi plictisește de moarte. Prietenul nostru făcea parte din cea de-a doua categorie ; își trage colegul de odăjdii, acesta își revine dar nu mai știe unde a rămas cu liturghia ; se întoarce și-l întreabă : „Abate, am săvîrșit sfînta jertfă ?“ Abatele îi răspunde : „Zău dacă mai știu“... Iar preotul, supărat foc, se răstește la el : „Păi atunci, la ce dracu te gîndești ?“

Toate astea nu prea au haz dar spuse la momentul potrivit, pe un ton vesel, dobîndesc o savoare volatilă ce se risipeşte şi e greu de reconstituit după ce a trecut momentul psihologic.

Abatelui Arnaud [291] şi Domnului Suart li s-a acordat *Gazette de France* [292]. Suart şi-a asigurat în felul acesta o mică avere. Atîta aştepta ca s-o facă fericită pe o cucoană pe care o iubeşte la nebunie : se va însura cu ea dacă e om de cuvînt şi dacă nu mă ascultă pe mine.

În absenţa tuturor prietenilor mei împrăştiaţi care încotro prin împrejurimile Parisului, zilele mi se scurg destul de monoton. Mă scol tîrziu fiindcă sînt leneş ; repet lecţia la istorie cu fetiţa mea, o pun să exerseze la clavecin ; mă duc la atelier ; mă ocup de corecturi pînă la ora două ; mănînc, mă plimb, joc un pichet, iar mănînc şi a doua zi o iau de la început.

Joi îţi voi trimite cele două lucrări scrise în sprijinul familiei Calas. Pachetul va fi cam mare, douăzeci şi şapte de foi în 4°. Te previn încă de pe acum să nu cumva să le dai cuiva ; dacă ar încăpea, din întîmplare, pe mîna anumitor indivizi, ar apărea desigur ediţii clandestine, ceea ce l-ar ruina pe editor.

Te salut şi te îmbrăţişez din toată inima. E tîrziu şi trebuie să dau fuga la Domnul Le Breton ca să aşez în ordine planşele celui de al doilea volum al nostru, menit să apară în cel mai scurt timp. Sper că lumea va fi şi mai mulţumită de acesta decît de primul ; e mai reuşit în ceea ce priveşte gravurile, mai variat şi mai interesant în ceea ce priveşte conţinutul. Dacă duşmanii noştri n-ar fi cei mai josnici dintre muritori, ar crăpa de necaz şi de ruşine.

Cel de-al optulea volum de discursuri [293] se apropie de sfîrşit. E plin de lucruri încîntătoare şi colorate. Am fost uneori ispitit să-ţi copiez pasaje întregi. Această lucrare va produce cu siguranţă, în timp, o revoluţie în felul de a gîndi al oamenilor şi sper că tiranii, asupritorii, fanaticii şi intoleranţii nu vor avea nimic de cîştigat de pe urma ei. Vom fi făcut omenirii un serviciu dar, în ziua cînd ni se vor recunoaşte oarecare merite, vom fi de mult ţărînă rece şi insensibilă.

De ce oare n-ar fi lăudaţi oamenii de bine cît mai sînt în viaţă, de vreme ce de sub lespedea mormîntului tot nu mai aud nimic ? A sosit momentul să ne consolăm aducîndu-ne aminte de rugăciunea filosofului musulman : „Dumnezeule, iartă-i pe cei răi deoarece n-ai făcut nimic pentru ei, i-ai lăsat de capul lor, să se înrăiască ; cei buni n-au ce să-ţi mai ceară, zămislindu-i buni, ai făcut totul pentru ei". •

Îmi pare tare bine că mi-a venit în minte acest lucru, altfel aş fi fost foarte nemulţumit de scrisoare. Dacă e posomorîtă n-am ce-i face, aşa e şi în viaţa mea.

Aveţi grijă de sănătatea voastră şi iubiţi-mă amîndouă ca pînă acum. De cîteva zile m-am cufundat în lectura celei mai năstruşnice, mai înţelepte, mai vesele dintre toate cărţile de pe lume.

XCII

Joi 30 septembrie 1762 [294]

Iată cel mai bun aranjament pe care l-am putut face în privinţa impozitului dumitale. Anexînd anii viitori o petiţie de patru rînduri la copia deciziei, scutirea de impozit va fi prelungită cît vei dori, chiar dacă d'Amilaville transferîndu-se, nu va mai fi în măsură să ne servească. Lui îi aparţine această remarcă.

Îţi trimit acum Consultaţia lui Elie de Beaumont pentru familia Calas şi duminica viitoare Memoriul.

Mi se pare că în nici una din aceste lucrări nu s-au exploatat anumite argumente de care elocinţa unui Demostene sau Cicero s-ar fi agăţat cu deosebit folos.

Primul este cinstea acestui om, dovedită de-a lungul unei vieţi de şaizeci şi mai bine de ani. La ce foloseşte o viaţă trăită onorabil, dacă nu ne poate apăra de atacurile răutăţii omeneşti şi de bănuiala că am fi săvîrşit o crimă ? Aşadar, în cazurile incerte nu există nici o deosebire între omul de bine şi scelerat ? Deci nimic nu mai pledează în defavoarea celui din urmă ? În consecinţă sînt deopotrivă părăsiţi în voia soartei ?

Mi se pare că aici ar fi fost locul potrivit pentru a pleda cauza onoarei și a virtuții recunoscute, pentru a spune judecătorilor : Nu e om pe lumea asta care să nu se cutremure de groază gîndindu-se la ce-i poate rezerva viitorul cînd citește sfîșietoarea poveste a lui Calas, cînd vede că un tată bătrîn e smuls dintre ai săi, în mijlocul cărora trăia iubit, respectat, liniștit, așteptîndu-și sfîrșitul, și e tîrît la eșafod pe baza unor simple zvonuri. Omul cumsecade nu vede într-asta nimic potrivit să-l apere împotriva evenimentelor. După moartea lui Calas, el vede cu durere că toată comportarea sa anterioară pledează zadarnic în fața legilor. Liniștiți-i, domnilor, pe oamenii cumsecade, încurajați virtutea, arătîndu-le oamenilor cîtă importanță îi acordați. Dacă un ticălos acuzat de o faptă rea este deja pe jumătate condamnat în clipa cînd apare în fața dumneavoastră din pricina acțiunilor sale trecute, de ce omul cinstit n-ar fi pe jumătate absolvit datorită trecutului său ?

Cel de al doilea argument este moartea lui Calas. Dacă acest om și-a ucis fiul de teamă ca nu cumva să-și schimbe religia, înseamnă că e un fanatic ; este unul dintre cei mai violenți fanatici imaginabili. Crede în Dumnezeu, își iubește religia mai mult decît viața, mai mult decît viața fiului său ; preferă să-și vadă fiul mort decît apostat : în consecință, trebuie să-și considere crima drept o acțiune eroică, iar pe fiul său drept o jertfă adusă Dumnezeului său. Ce va spune așadar un asemenea om și ce au spus ceilalți fanatici ? Iată : „Da, mi-am ucis fiul. Da, domnilor, dacă ar fi s-o iau de la început, l-aș mai ucide odată. Am preferat să-mi mînjesc mîna cu sîngele său decît să-l aud renegîndu-și credința. Dacă socotiți că e o crimă, am comis-o, trageți-mă pe roată".

Dimpotrivă, Calas își proclamă nevinovăția. Îl ia martor pe Dumnezeu. Își consideră moartea ca fiind o pedeapsă pentru vreun păcat tainic și neștiut nici chiar de el. Dacă e vinovat de crima de care e acuzat, ar vrea ca Dumnezeul lui să-l judece la fel de aspru cum l-au judecat oamenii. Caracterizează moartea fiului său drept o crimă. Își cheamă judecătorii în fața marelui tribunal al judecății de pe urmă unde lui i se va da dreptate. Dacă e vi-

novat, minte în faţă şi cerul şi pămîntul : minte pînă în clipa de pe urmă ; se osîndeşte el însuşi la chinuri veşnice. Este deci ateu ; vorbeşte exact ca un ateu. Dar, dacă-i aşa, nu mai poate fi un fanatic : nu şi-a putut deci ucide fiul.

Alegeţi, le-aş fi zis eu judecătorilor : dacă e un fanatic, şi-a putut ucide fiul, dar a făcut-o mînat de zelul cel mai violent pe care un nebun îl poate pune în slujba religiei sale. Aşadar, în clipa morţii sale a regretat o faptă pe care ar fi trebuit s-o socotească măreaţă, poruncită chiar de Dumnezeul său. Dezavuînd-o din laşitate, şi-a anulat orice merit ; deci, în clipa morţii sale s-a comportat ca un impostor ; acuzat de o acţiune pe care a comis-o şi cu care ar fi trebuit să se mîndrească, el o priveşte ca pe o crimă ; în consecinţă, renegat şi pedepsit pe lumea asta, el mai cheamă asupră-i şi pedeapsa marelui judecător, pe lumea cealaltă. E ateu ? De ce, disprețuindu-l pe Dumnezeu şi odată cu acesta şi orice cult, şi-ar fi ucis fiul fiindcă băiatul ar fi dorit să-şi aleagă alt cult decît cel în care se născuse ?

Îţi scriu toate astea în grabă, dezlînat, dar, pe mîna unui om dibaci şi stăpîn pe arta cuvîntului, ar putea dobîndi coloritul cel mai convingător.

Ei bine, în problema aceasta mai există încă o sumedenie de alte mijloace secrete pe care nici avocaţii, nici Voltaire nu le-au descoperit.

Nu ştiu ce să-ţi mai spun. Sînt zdrobit de oboseală. Alaltăieri am crezut c-o pierd pe nevastă-mea. Nimeni nu îndrăznea să-i oprească hemoragia care o epuizase în aşa hal încît de cinci-şase ori pe zi o năpădeau sudori reci şi cădea în leşinuri adînci ; se temeau ca nu cumva umoarea să se verse în masa sîngelui şi să-i provoace o febră malignă. Nici hemoragia nu putea fi lăsată să continue căci atunci, la un moment dat, nu s-ar mai fi trezit din leşin sau, cu timpul, i s-ar fi făcut vreo rană sau vreo ulceraţie pe intestin.

În aceste incertitudini, am fost nevoiţi să dăm cu banul. I s-a dat un sirop astringent din coaja unui copac şi i s-au făcut spălături în acelaşi scop. Hemoragia s-a oprit, dacă nu total, cel puţin într-o mare măsură. Durerile, din acute cum erau, au devenit surde ; febra n-a mai crescut ;

nu doarme deloc ; tot mai are ameţeli ; tot îi mai e scîrbă de mîncare şi-i vine să vomite ; scaunul începe să i se mai lege. Dacă mi-ar fi îngăduit, aş adăuga la aceste simptoame fizice care par a anunţa vindecarea şi unele de ordin moral. Medicii nu le acordă nici o importanţă acestora din urmă şi sînt convins că greşesc. Omul e foarte rău bolnav atunci cînd i se alterează caracterul ; cînd revine la el, înseamnă că se simte mai bine. În ziua cînd gîndindu-mă la dumneata nu voi mai fi extrem de necăjit sau extrem de fericit consideră-mă ca şi mort sau pe moarte, sau şi una şi alta.

Nu ştiam că s-a făcut o călătorie pînă în Champagne ! Bănuiala asta mi s-a năzărit aşa cum i se năzare omului. Atunci cînd mintea noastră, rămasă de capul ei, sare de colo colo, de la o posibilitate la alta, se opreşte de preferinţă asupra ideilor care o interesează. Un bărbat gelos, chiar dacă nu are nici un motiv de nelinişte, chiar dacă nu e preocupat de ceva anume, tot îşi găseşte o sursă de gelozie.

Ceea ce mă mîhneşte însă este faptul că nu mi se spune nimic, trebuie să ghicesc totul. Asta mă face să mă gîndesc că s-a împămîntenit obiceiul să mi se ascundă tot felul de lucruri în speranţa că nu le voi afla niciodată.

Stimată Domnişoară Volland, vă urez să vă distraţi cît mai bine, să aveţi parte dimineaţa la micul dejun de veselie, să citiţi lucruri interesante, să faceţi plimbări plăcute înainte şi după-masă, conversaţii foarte duioase pe terasă între patru ochi la apusul soarelui sau pe clar de lună. Doamna Le Gendre şi Doamna Volland vor merge înaintea dumitale pe cîmp dacă te vei duce ; şi te vei duce. Vei fi la zece sau douăzeci de paşi în urma lor şi vei avea astfel acea libertate compatibilă atît cu pasiunea cît şi cu decenţa. Vei avea cel puţin plăcerea de a asculta şi de a vorbi, fără jenă.

Nu vreau să ştiu absolut nimic ; prefer să mă încred în imaginaţia mea care cu siguranţă nu-mi va atenua imaginea fericirii dumitale.

XCIII

Duminică 3 octombrie 1762 [295]

N-aş îndrăzni să formulez nici un pronostic cu privire la această boală ; are cînd zile bune, cînd proaste, cînd îngrozitoare ; ba îi e greaţă, ba îi e poftă de mîncare ; unele scaune le are dureroase şi cu sînge, altele perfecte. Nimeni nu mai înţelege nimic, decît că jalea şi slăbiciunea sporesc şi că forţele o părăsesc. Un simptom care mă înspăimîntă însă mai mult ca toate celelalte este că şi-a recăpătat caracterul conciliant, are răbdare, tace şi, ce e mai grav, îmi acordă din nou prietenie şi încredere. Nimeni nu mai doarme în preajma ei şi, bineînţeles, ea nici atît. Numai medicul e mereu mulţumit. Mi-a intrat în cap că nu ştie ce face şi că boala are cu totul altă cauză decît cea presupusă de el ; n-aş avea însă curajul să i-o spun. Dacă mă înşel, şi doctorul îmi adoptă eroarea, schimbarea tratamentului ar putea avea urmări fatale iar eu nu m-aş putea niciodată consola. Sînt aşadar nevoit, de dimineaţă pînă seara, să-i spun unei bolnave lucruri pe care le cred, dacă nu dăunătoare stării ei, cel puţin nefolositoare şi aiurite, să văd că-i fac rău şi să tac.

Mîine mă instalez la mine şi nu mai ies din casă decît seara. Grijile gospodăriei de care nimeni nu mai e în stare să se ocupe, un program personal mai riguros şi mai ales educaţia complet neglijată a fetiţei mele mă obligă să iau această măsură.

Sînt singur la Paris ; baronul, încîntat, îşi citeşte operele la Vorrey. Baroana, departe de adoratorii ei, se plictiseşte la Grandval ; Doamna d'Epinai e singură la castelul La Briche şi cred că nu prea-i mulţumită. Grim se îndreaptă cît poate de iute spre Westfalia : era foarte bun prieten cu Domnul de Castres, care a fost grav rănit. Face cale de două sute cincizeci şi trei de leghe numai ca să vadă ce ajutor sau mîngîiere îi poate aduce prietenului său. În ceea ce-l priveşte, e o reacţie tipică : a plecat la două noaptea fără să fi apucat să îmbrăţişeze pe nimeni, fără să-şi fi luat vreun slujitor, fără să-şi fi aranjat tre-

burile personale ; nu vedea înaintea ochilor decît distanţa şi faptul că prietenul său e în primejdie.

Nu merită să-ţi pierzi vremea cu un atare caz de conştiinţă. Poate fi vorba despre un procedeu greşit cînd faci tot ceea ce trebuie ? Dacă n-ai realiza ceva din ce eşti nevoit să faci, abia atunci ai fi nedrept, nu-ţi dai seama ?

Am uitat să-ţi spun că acum vreo cincisprezece zile am primit prin intermediul prinţului Gallitzin o invitaţie din partea împărătesei Rusiei să mă duc să-mi termin lucrarea la Petersburg [296]. Îmi oferă deplină libertate, protecţie, onoruri, bani, funcţii, pe scurt tot ceea ce poate ispiti pe niște oameni nemulţumiţi de ţara lor şi prea puţin legaţi de prieteni ca să plece şi să se expatrieze.

A trebuit să-i răspund lui Voltaire, care m-a rugat şi el acelaşi lucru, odată cu reprezentantul curţii imperiale ruse. Îmi trimisese totodată şi Comentariul său asupra tragediei *Cinna* de Corneille. N-am putut să nu-i spun că afirmaţiile sale sînt îndreptăţite, juste, interesante şi frumoase, pentru că acesta este adevărul ; atîta doar că l-am socotit mai indulgent decît aş fi fost eu ; n-a semnalat tot ceea ce mie mi se pare discutabil, şi asta fiindcă, după toate aparenţele, e mai puţin familiarizat decît mine cu dificultăţile actului estetic. Nu există oameni mai jigniţi de vreo răutate decît aceia care n-au ştiut niciodată cît e de greu să fii bun.

Azi-dimineaţă, d'Amilaville, Doamna D'Epinai şi cu mine am discutat ce să facem ca nu cumva *Corespondenţa* lui Grim să sufere de pe urma absenţei lui.

Îmi dau seama, după ofertele ce mi se fac, că nimeni nu ştie că manuscrisul nu ne aparţine ; editorii au suportat toate cheltuielile deci n-am putea sustrage nici o singură pagină fără să fim niște nerecunoscători. Ce părere ai ? Tocmai în Franţa, în ţara politeţii, ştiinţei, artei, bunului gust, filosofiei, sîntem persecutaţi ! iar din Nord, din străfundurile unor ţinuturi barbare şi friguroase, ni se întinde mîna ! Dacă acest fapt va fi consemnat în istorie, cum vor judeca urmaşii noştri situaţia ? Nu-i oare aceasta palma cea mai răsunătoare ce se poate da domniei sale domnului St. Omer de Fleury care acum un an, doi,

ne urmărea în frumuseţea aceea de rechizitoriu, ştii, nu-i aşa ?

Să fi fost într-altă stare sufletească, incidentul mi-ar fi făcut întru cîtva plăcere ; inima mea s-a închis însă în faţa tuturor sentimentelor plăcute : în clipa de faţă puţine sînt evenimentele care să mă poată face să zîmbesc. Ai dreptate, Uranie, totul e van, totul e înşelător ; nu merită să trăieşti pentru toate astea. E mai bine să mă opresc aici, decît să urmăresc pînă la capăt aceste idei ce le-ar putea părea jignitoare tocmai celor pe care îi iubesc cel mai mult.

Dar e bine oare să mă supun unor constrîngeri de teamă să nu-i supăr ? Şi apoi, chiar dacă m-aş constrînge, chiar dacă n-aş spune ce se petrece în fundul sufletului meu, ce gîndesc, ce simt, tot ceea ce voi hotărî fără ştirea lor nu-i va jigni oare ? Nu doresc altceva decît să fiu fericit. Să fie vina mea că nu sînt ? Să fie vina mea că pretutindeni văd vicii care există şi mă mîhnesc ; că întreaga viaţă nu e decît minciună şi lanţ de înşelătoare speranţe ? Aflăm acest lucru cînd e prea tîrziu. Îl spunem copiilor noştri şi nu ne cred. Cînd ajung să ne dea dreptate, au încărunţit.

Rămîi cu bine ; ai grijă de sănătatea dumitale. Lasă păcatelor trăncăneala mea morocănoasă. Dacă ţi-aş tulbura fie şi o singură clipă bucuria, fericirea, liniştea, aş semăna cu acel om gras, gras cît şapte, care se sufoca într-o aglomeraţie şi striga : „Ce îmbulzeală nenorocită ! Ce de oameni !“ etc. şi căruia un vecin i-a zis : „Ce te tot văicăreşti, butoi ambulant şi nenorocit ! Nu vezi că dacă toţi ar fi ca tine, înghesuiala ar ajunge de-o sută de mii de ori mai mare ?“

Tocmai eu care poate-i necăjesc pe toţi cei din preajma mea, şi le otrăvesc viaţa celor ce-mi sînt mai dragi, tocmai eu m-am apucat să urlu ca din gură de şarpe ocărînd viaţa ! Dacă toţi ar urla ca mine, nu ne-am mai auzi om cu om, iar pe pămînt s-ar isca o hărmălaie îngrozitoare. Dacă toţi oamenii ar fi la fel de chiţibuşari, nedrepţi, incomozi, sensibili, susceptibili, geloşi, nebuni, nerozi, proşti şi zmeioşi ca mine, n-ar mai fi de trăit pe lumea asta. Aşadar, de vreme ce tot nu fac mai multe parale decît aceia despre

care zic că nu fac nici cît o ceapă degerată, trebuie să-i rabd și să tac. Deci sufăr și-mi țin gura. Rămîi cu bine.

Iată memoriul lui Mariette. Pînă la urmă o să te fac să-ți placă viața la țară.

XCIV

Joi 7 octombrie 1762 [297]

Scrisoarea dumitale către Rethel-Mazarin a fost expediată. Cînd scrii Domnului de Prysie și Domnișoarei Boileau, sper că dacă nu le spui direct măcar le dai a înțelege că sînt un om cinstit și că ești foarte mulțumită de mine. În ochii lor aceasta ar fi cea mai mare calitate a mea.

Nu, draga mea, n-am s-o văd nici pe Doamna de Salignac, nici pe Domnișoara Boileau. Am o mie de treburi, ceea ce mă va scuza, dar chiar dacă n-aș avea nici una, tot n-aș face nici un pas mai mult. Îmi place singurătatea mea și văd apropiindu-se vremea cînd o să-mi placă și mai mult.

Baronul a făcut o călătorie frumoasă. A fost la Vorrey să-l vadă pe Domnul Helvétius ; de acolo s-a dus la Caen, să-l îmbrățișeze pe scumpul nostru marchiz ! Ce fericiți au fost amîndoi ! Cum au mai plîns de bucurie ! Fiind aproape de La Trappe [298], i-a vizitat și apoi i-a compătimit pe acei pioși fanatici care îl consideră pe Dumnezeu o fiară atît de sălbatecă încît ar fi disperați să-i semene.

Nu știu dacă suferi așteptîndu-mi scrisorile cît sufăr eu așteptîndu-le pe ale dumitale ; de cînd cu accidentul dumneavoastră, trec zece, unsprezece zile fără să văd ceva nou scris de mîna dumitale. Mi se pare un interval tare lung, dar n-am încotro, va trebui să mă învăț și cu alte necazuri.

Bolnava mea se simte mai bine datorită infuziei de ipecacuanha, la care ne-am întors, dar administrîndu-i-o într-o doză atît de mică încît nu i-a mai făcut greață ; trece toată în intestin și dizolvă mucozitățile.

M-am hotărît, Angélique, fetiţa mea, nu se va duce la mănăstire. Cred că va deveni clavecinistă, căci are ureche şi va avea digitaţie.

Sînt foarte bucuros că uneori ţi-e dor de mine. Simţi cînd şi cînd ceea ce eu simt fără încetare. Şi de fapt, ce te-ar putea înlocui în viaţa mea ? Ce se va alege din mine în ziua cînd voi fi pierdut şi bruma de speranţă ce mi-a mai rămas că vei fi vreodată a mea ?

E fără îndoială o fericire să iubeşti şi să fii iubit ; dar cînd această pasiune e presărată cu tot felul de obstacole, nu devine ea oare izvorul celor mai mari suferinţe ? Te gîndeşti vreodată cu ce preţ îmi este îngăduit să te văd cînd eşti aici ? Şi apoi nu sînt silit să te pierd cîte şase luni în fiecare an ? Şi dacă cumva, vreodată, fără a înceta să te iubesc, aş ajunge să te pierd pentru totdeauna ?

Acea carte atît de năstrușnică, atît de înţeleaptă şi atît de nostimă este de Rabelais-ul englezilor. Se intitulează : *Viaţa, Amintirile şi Opiniile lui Tristram Shandy* [299]. Mi-e cu neputinţă să-ţi dau o altă idee despre ea decît că este o satiră universală. Domnul Sterne, autorul ei, este şi preot.

Nu voi merge la ţară dintr-o mulţime de motive, unul mai serios decît altul. În primul rînd trebuie să fiu la Paris ca să mă ocup de paginile lui Grim despre spectacole. N-ar fi decent să plec de acasă cît timp nevasta mea e bolnavă ; şi apoi, cine să-mi vadă de afaceri ! Cine să-mi facă corecturile, să-i stimuleze pe tipografii şi gravorii mei ? Şi pe urmă unde să mă duc ? La Grand Val ? Numai Doamna d'Aine e acolo. La Massy ? Am renunţat. La castelul La Briche ? E plin de lume care nu-mi place.

S-ar putea să nu-l vezi pe Domnul de Neufond ? Îţi spun eu că e prezent la Isle.

Ştiam ce i s-a întîmplat Domnului de Salignac, mi-a spus d'Amilaville. Pe aici a stîrnit cea mai mare vîlvă. [300]

N-am socotit oportun să mă duc s-o văd pe mama dumitale, dar i-am scris că am aflat de la dumneata că e la Paris şi că despre motivul neplăcut al întoarcerii sale sînt, din păcate, chiar prea bine informaţ ; că are o mulţime de necazuri unele peste altele dar că nu cred să existe vreunul care să fie mai presus de sentimentele re-

ligioase ale Doamnei de Salignac şi de curajul (dînsei) ; că aş fi vrut să am cinstea de a-i prezenta omagiile mele, dar că m-am temut ca nu cumva să mă prezint într-o împrejurare cînd oamenii indiferenţi sînt inoportuni iar prietenii, dacă nu pot fi utili, trebuie să aibă cel puţin discreţia de a aştepta pînă ce sînt chemaţi ; că, dacă mi-aş fi închipuit că-i pot face cel mai neînsemnat serviciu dînsei sau Doamnei de Salignac, n-aş sta să aştept ca dînsa să mă solicite. Vom vedea cum va proceda acum.

Uite ce cred eu că ar trebui să facă mama dumitale de aci înainte şi ceea ce o să şi facă, desigur. Îi va lua la Isle pe Doamna de Salignac şi pe cei doi copii. Nu veţi mai ieşi de acolo. Îi va ruga pe Domnul şi pe Doamna Le Gendre să se ocupe de afacerile dînsei, ori de cîte ori acestea nu-i vor necesita prezenţa. În celelalte cazuri, o va însoţi pe Doamna Le Gendre iar dumneata îi vei ţine de urît Doamnei de Salignac la Isle. Chiar şi în această situaţie, va fi probabil destul de răutăcioasă să-i propună Doamnei Le Gendre să aleagă între dînsa şi dumneata, şi-ţi dai seama pe cine va fi nevoită să prefere. Aşadar adio, draga mea, adio pentru totdeauna. Nu te voi mai vedea.

Mi-am şi rînduit viaţa conform cu a dumitale. Nu voi mai ieşi din casă, nu voi mai vedea pe nimeni. Îmi voi intensifica munca. De aci înainte nu va mai exista în viaţa mea decît un singur bărbat şi nici o femeie. Despărţirea nu mă va detaşa de dumneata. Îmi voi fixa ca o lege să-ţi scriu în fiecare joi şi duminică. Mă voi ocupa de educaţia fiicei mele în timpul celor trei sau patru ani cît munca şi angajamentele mele mă vor mai reţine încă la Paris, iar apoi îl voi părăsi fără regrete nici din partea mea, nici dintr-a fetiţei, şi mă voi refugia în provincie. Tot nu te voi putea vedea, dar voi scurta cu două treimi distanţa ce ne va despărţi.

Ca să te pot servi în persoana nepotului dumitale, ar trebui ca Gaudet să cadă în sfîrşit, eveniment pe care îl aşteptăm de atîta vreme şi apoi ca ministrul să-i facă dreptate lui d'Amilaville ; în cazul acesta am avea la dispoziţie cinci sute de slujbe, nu una. Deci roagă-te lui Dumnezeu să-i frîngă gîtul lui Gaudet şi să-l înzestreze pe Courteille cu puţin bun simţ.

Draga mea, n-am s-o văd pe mama dumitale decît dacă dînsa mi-o porunceşte. Rămîi cu bine. Ai grijă de sănătatea dumitale. Vă sărut mîinile de-a valma, amîndurora, de mii de ori. Simt cum mă apasă pe inimă un bolovan uriaş. Voi afla deci deîndată care mi-ar fi conduita şi viaţa dacă n-ai mai fi ? Căci la urma urmei ce diferenţă e pentru mine (şi în afara bucuriei de a trăi cîteva clipe alături de o soră ce te iubeşte şi pe care o adori), aş zice, ce diferenţă e şi pentru dumneata, între a fi îngropată la Isle sau în mormînt ? Eşti deopotrivă moartă pentru iubitul dumitale, după cum şi el e mort pentru dumneata. Aşa se zice despre nenorocitele acelea ce se îngroapă de vii în mănăstiri. Şi, din păcate, pe bună dreptate. Adio.

XCV

Joi 14 octombrie 1762 [301]

Iată cum mi se scurg zilele ; vei vedea că nu sînt mai puţin penibile decît ale dumitale. Mi-a intrat în cap un lucru important care mă tiranizează fără încetare. Mă urmăreşte pe stradă. Mă face să fiu distrat în societate. Mă întrerupe din treburi esenţiale. Mă ţine treaz noapte de noapte.

Îţi aduci aminte de farsa cu jupînul Patelin [302] ? Semăn leit cu Domnul Guillaume, care încurcă tot timpul în pledoaria lui oile cu postavul. Obsesia mea e postavul. Toate celelalte-s oi. Cînd mi se vorbeşte despre oi, vorbesc şi eu tot despre ele, dar în cel mai scurt timp postavul mi se aşază de-a curmezişul.

Toată dimineaţa mă consacru aşadar postavului ; stau în casă ; îmi cresc copilul ; o îngrijesc pe maică-sa cînd slujnica e plecată. În toiul acestor activităţi, schiţez cîte o pagină pentru Grim. Am scris două încîntătoare : una despre pictură, cealaltă despre religie. Am şi expediat-o pe cea dintîi, aşa încît n-ai s-o vezi. O să ţi-o trimit pe cea de-a doua. Am uitat să-ţi spun că blestemăţia aia care mi-a intrat în cap îmi face tot timpul *noduri* [303] ; mi se

tot pare că undeva am greșit ceva. Mă apucă îndoielile cu privire la cele mai limpezi propoziții ; de la o clipă la alta mi se pare ba că am zădărnicit totul, ba că am îndreptat, și uite așa îmi las baltă oile și mă întorc la postavul meu.

Dar cuvîntul acesta *noduri*, care în graiul nostru de la Langres înseamnă acea strîngere de inimă ce te apucă brusc ca urmare a unei panici nebune, tot așa s-o fi zicînd și pe la voi ? Da ori ba, puțin îmi pasă de vreme ce exprimă perfect ceea ce vreau să spun.

Iau masa acasă, între orele unu și două. La ora trei sînt la Domnul Le Breton. Pînă pe la șapte și jumătate lucrez acolo. Fie că am terminat ce aveam de lucru, fie că nu, mă grăbesc s-o șterg. Nu vreau ca oamenii ăștia să mă invite cumva la masă ; am jurat să nu mai mănînc niciodată la ei în casă și asta pentru un motiv pe care ți l-aș povesti dacă ar merita să fie scris. De fapt uite ce e, sînt zgîrciți și acordă prea multă importanță unei mese mediocre ; la prețul ăsta nu face s-o accepți. Între opt și nouă mă duc pe cheiul Miramionnes să-mi iau vreo scrisoare, dar nu găsesc nimic. Dau o raită pînă în colț, pe rue de la Femme-sans-tête. E aproape zece cînd ajung acasă.

Afacerea Domnului de Salignac e îngrozitoare. Se zice că datoriile sale se ridică la o sută optzeci de mii de franci. Pe lîngă acest amănunt se mai menționează și niște împrejurări menite s-o ucidă pe soția lui de zeci de ori pe zi iar mamei dumitale să-i sfîșie inima. O vede pe Doamna de La Fargue [304] nefericită. Se teme ca nu cumva Domnul de La Fargue să-și piardă slujba ; și toate aceste consecințe sînt din păcate foarte posibile.

Am văzut-o pe mama dumitale marți seara după ce-mi trimisese un al doilea bilet la Domnul Le Breton. Mă aștepta mai pe seară. Era foarte sigură că voi veni, deoarece urma să-i fac un serviciu. Chiar așa s-a și exprimat atît în scrisoare cît și direct, cînd ne-am văzut. Mi s-a părut cam schimbată. Am sosit la ora șase. Se făcuse focul. Am stat de vorbă destul de amical la gura sobei un ceas și jumătate despre afacerile dînsei, despre ale mele, despre sănătatea dumitale, despre necazurile dînsei și despre perioada pe care o mai are de petrecut aici, în sfîrșit despre micul serviciu pe care i-l voi face.

Domnul de Salignac are ceva de la Domnul duce d'Orléans. Domnul Duval a întocmit un memoriu pentru prinţ în favoarea lui Fayol [305] iar eu mi-am asumat sarcina să-l înmînez fie abatelui Omelanne, fie lui Montami. Mare păcat că lipseşte Grim. E prieten cu Fontaine care e atotputernic şi l-ar fi ajutat în această problemă, numai Consiliul prinţului să nu fi avut vreo obiecţie, îţi dai seama de ce natură, aşa încît nu mai e nevoie să-ţi spun eu. Împrejurările şi numele pe care-l poartă sînt împotriva lui. Mă mai duc şi diseară la dînsa. Vom face tot ce putem.

Doamna de Salignac îşi cunoaşte soţul. Ţi-ar veni oare să crezi că zevzecul ăla bătrîn şi urît a trăit cu Domnişoara Deschamps ? Nu vei pierde absolut nimic din cei treizeci de mii de franci ai dumitale. Mama ţi-ar fi povestit cu de-amănuntul tot ce s-a petrecut de cînd a sosit dînsa aici, dacă ar fi considerat că poate s-o facă în deplină siguranţă.

N-am văzut-o pe Doamna de Salignac. S-a ridicat sechestrul şi acum casa e plină cu funcţionari de la justiţie. Sper şi mă tem că o voi vedea diseară. În cursul conversaţiei, mama mi-a spus două lucruri : în primul rînd că sigur nu-şi va părăsi fiica în necazul şi încurcăturile ei. În al doilea rînd că afacerea nu se va încheia decît peste vreo patru luni. Ce concluzie tragi de aici ? Te va lăsa oare singură la Isle toată această perioadă ? Te va chema înapoi la Paris ? Interesează-te.

Să nu-ţi fie cu supărare, dar am primit buchete ! [306] Unul de la Angélique, însoţit de nişte urări bine aduse din condei ; altul de la Doamna Diderot, înmînat şi primit cu multă amabilitate. Am mai primit altele de la diverşi prieteni. Am fost sărbătorit şi pe quai des Miramionnes, şi pe quai Bourbon. Dimineaţa a fost destul de frumos. Am închiriat o caleaşcă şi ne-am dus la Maisons [307] să vizităm un edificiu construit de Preşedintele cu acelaşi nume şi de vestitul Mansard, căruia i s-a spus : Aveţi spaţiu la dispoziţie, aveţi bani, faceţi ce credeţi de cuviinţă. Ştiam dinainte această anecdotă şi-mi imaginam că arhitectul a construit un palat imens. Realizase ceva

mult mai de preț, și ceea ce am văzut m-a umilit și m-a obligat să-mi fac cea mai formidabilă părere despre acest artist. Construise o clădire adecvată situației. Acest castel de la Maisons nu este destinat nici unui rege, nici unui prinț, nici unui mare financiar, nici unui om foarte bogat, ci unui prim președinte.

Arhitectura este simplă de tot. E cu neputință să găsești pe undeva uși și ferestre de un bun gust mai desăvîrșit. Coloane nu sînt decît în partea dinspre grădină, la fațada celor două pavilioane care alcătuiesc colțurile clădirii. Alături de simplitate, pretutindeni te emoționează eleganța, noblețea și caracterul întrucîtva aerian al edificiului. Grădinile au aceleași caracteristici. Castelul e situat în centrul a patru alei mari, lungi de mai bine de o leghe fiecare ; dincolo de grădini e înconjurat de Sena, care aici e într-adevăr maiestuoasă. Copaci tunși sînt puțini sau chiar deloc ; de asemenea, nu prea există peluze, totul e natural și cîmpenesc. Într-o parte vezi rîul ; în cealaltă, munții.

O senzație pe care n-am resimțit-o decît aici este că, cu cît stau, cu atît îmi place mai mult ; cu cît privesc, cu atît admir mai mult, pentru că descopăr pînă în cele mai infime detalii, pînă în cel mai neînsemnat grilaj, aceeași armonie între clădire pe de o parte și rangul și caracterul omului pe de alta.

N-am văzut decît o singură statuie, mediocră ca execuție. dar frumoasă ca idee. O *Cleopatră* care pare a sfida destinul ; e goală, e frumoasă, deși privirea îi e crîncenă ; șarpele i se încolăcește de mai multe ori pe brațe și în jurul capului, unde alcătuiește un fel de diademă.

Pretutindeni marile efecte iau naștere din împletirea voluptății și a tragicului : de pildă niște femei frumoase, pe jumătate goale, ce ne-ar oferi o băutură minunată în craniile însîngerate ale dușmanilor noștri. Iată schema tuturor realizărilor sublime. Doar atunci sufletul freamătă de plăcere și de groază. Acest amestec de senzații îi provoacă sentimente foarte stranii. Caracterul specific al sublimului este că ne pătrunde în suflet într-un mod cu totul extraordinar.

Spune-mi însă, ce anume poate stabili un raport oarecare, o concordanţă oarecare între o grămadă de pietre şi caracterul unui om ? Care e principiul acestei legături ? Trebuie, cred, să ne ridicăm privirile pînă la locuinţa suveranului. Palatul său dictează legea. Conferă-i Versailles-ului simplitatea castelului de la Maisons şi deîndată Maisons va fi prea fastuos pentru locuinţa unui prim preşedinte.

Iată cum se pune problema în privinţa ansamblului şi chiar a anumitor detalii. Mai există însă şi altele, cu caracter local, care-l apropie pe om de noi, ne aduc aminte de el. Un loc sălbatic, un loc întunecos sau un loc aglomerat, nu se potrivesc în aceeaşi măsură aceluiaşi om.

Am afirmat că, dacă principiile moralei ar fi bine statornicite, din acest trunchi ar ieşi o infinitate de ramurele care ar purta şi ar lega de trunchi cele mai variate virtuţi. Ar fi ca frunzele unui copac : pot cădea cu sutele fără să-l compromită, deşi în realitate îl cam degradează. Dacă s-ar statornici principiile bunu,ui gust, ar cuprinde totul, pînă şi tivul rochiei unei cucoane. Pînă să se realizeze aceste două lucruri trebuie să mai treacă însă mulţi ani peste această lume. Şi totuşi nimic nu e mai important. Ar constitui codul bunătăţii şi frumuseţii pînă în cele mai mici amănunte.

Rămîneţi cu bine, dragele şi duioasele mele prietene, voi pe care vă iubesc cu atît mai mult cu cît fac pentru voi două ceea ce fac cucernicii pentru Dumnezeu, adică tot ce pot ca să-i fie pe plac. Sînteţi ţinta tuturor gîndurilor şi faptelor mele. Dacă se iveşte vreun lucru folositor de făcut, îl fac şi-mi spun : ele vor afla şi mă vor aprecia mai mult. Aş putea, firește, să fiu mai generos, dar elogiul vostru mi-e prea de preţ ca să mă pot lipsi de el. E drept că faptul odată consumat, elogiul vostru odată auzit, mi-am primit răsplata şi am uitat totul cu desăvîrşire.

Trebuie să închei, pentru că trebuie să mă îmbrac şi să dau fuga pe rue des Vieux-Augustins [308], pentru petiţia aceea. Nu prea am speranţe, dar n-are a face. Ce-ar fi dacă încetineala cu care evoluează această afacere te-ar aduce încoace ! Nu trebuie totuşi să mă agăţ de acest gînd. Ar fi prea dureros dacă aş fi dezamăgit.

Vă sărut de mii de ori pe amîndouă. Niciodată nu mă voi simți în largul meu cu Morphise, și nici dînsa cu mine. Nu știu de unde provine această stînjenealã. Să nu mă uiți.

XCVI

Duminică 17 octombrie 1762 [309]

În scurta istorisire a călătoriei noastre la Maisons, am uitat să-ți spun că negăsind în sat nici un adăpost acceptabil, ne-am adresat unuia dintre fermierii seniorului.

Omul are cincizeci de ani, soția sa patruzeci și doi. Au făcut doisprezece copii și speră să mai facă. Ne-au primit foarte bine. Am mîncat carne și pește. I-am poftit la masă cu noi și datorită lor am avut parte de o veselie sinceră, rustică, de cu totul altă natură decît dacă am fi fost doar între noi. Adusesem șase sticle de vin, printre care două de șampanie. Ne-au mai dat vin și de la ei. Spre sfîrșitul mesei eram cu toții cam înfierbîntați. Fermierul devenise curtenitor cu nevastă-sa și-i făcea tot felul de propuneri. Drăguța de fermieră nu vedea altă piedică în calea realizării dorințelor lui decît că nu pusese încă ochii pe vreun naș sau pe vreo nașă. Doamna Duclos și cu mine am înlăturat acest obstacol și în consecință ne-au asigurat pe cuvîntul lor de onoare că pînă să trecem cu bacul se și apucă să ne fabrice un fin ; și te asigur că acești oameni sănătoși și zdraveni se vor ține de cuvînt cu vîrf și îndesat.

Seniorul de la Maisons, cel ce locuiește în castelul pe care vi l-am descris, este un domn de Soyecourt, om dezonorat ce s-a ascuns aici și se usucă de rușine și plictiseală. Fermierul domniei sale e mai fericit sub acoperișul său de paie decît seniorul sub lambriurile sale aurii, și asta pentru că fermierul este împăoat cu sine însuși în timp ce seniorul nu. De pacea din străfundul sufletului lui Jean, Jacques, Nicolas *Bled* se bucură toți cei din preajma lor ; otrava care umple sufletele unui Caesar-Alexandre-Victor de Soyecourt se revarsă asupra tuturor celor din jur ; așadar, trăiască Jean, Jacques, Nicolas *Bled* !

și ruşine lui Caesar-Alexandre-Victor de Soyecourt ! Bled e într-adevăr numele fermierului nostru.

Această excursie fiind proiectată mai demult, nu puteam încurca oamenii, de aceea n-am vizitat-o pe mama dumitale chiar după primul bilet. În cel de-al doilea mi-a scris că mă cheamă ca să-i fac un serviciu şi că aceasta fiind situaţia nu se îndoieşte nici o clipă că voi veni cît voi putea de repede. A avut dreptate. Într-adevăr am dat fuga.

Voia să mă roage să-i prezint Domnului duce d'Orléans o petiţie prin care Fayolle solicita nu ştiu ce beneficii în cadrul monopolului pe sare, beneficii încasate şi de bunicul, şi de tatăl său. Avînd în vedere reputaţia acestuia din urmă, slabă speranţă. Îmi voi da însă toată osteneala. Montami nu-i bun de nimic, Grim e departe, pe Fontaine nu-l cunosc iar abatele Omelanne, care a mai rămas, e la Saint-Cloud.

M-am dus joi dimineaţa să iau petiţia. Mama dumitale era încuiată în cameră. Am trecut pe la Doamna de Salignac deşi îmi era teamă să dau ochii cu dînsa, Stătea singură la gura sobei. Nu i-am spus nimic ; nici dînsa mie. A izbucnit în hohote de plîns ; mi-au dat lacrimile şi mie. După ce s-a mai liniştit puţin, nu ştiu ce i-am bolborosit, nici ce mi-a răspuns. Apoi mi-a povestit toate jignirile la care e supusă de dimineaţa pînă seara. Cel mai mult m-a impresionat însă cînd a zis : „Nu mai am adăpost ; nu mai am nici cămaşă pe mine ; ca să am un pat pentru mine şi pentru fiica mea, trebuie să-l cumpăr". Ideea asta că nu mai are unde să pună capul m-a îngrozit, ca şi pe dînsa, şi iar am început să jelim amîndoi cu şi mai multă disperare.

Tocmai atunci au intrat mama dumitale şi Domnişoara Boileau. Mama mi s-a părut foarte îmbătrînită, iar Domnişoara Boileau cam posomorîtă. Întrevederea a decurs bine. Am mai stat puţin de vorbă. Se apropia ora baronului. Am luat petiţia şi am plecat.

Mama mi-a cerut cîteva cărţi distractive pe care i le-am trimis ieri. Mă voi mai duce diseară pe la cinci sau şase.

Să ne întoarcem acum la propriile noastre treburi. Fără îndoială lucrurile s-ar putea aranja în două feluri ;

fie spre fericirea noastră, dar asta ar presupune multă bunăvoinţă, fie spre despărţirea noastră definitivă, ceea ce ar presupune o duşmănie cumplită. Te întreb însă căruia din aceste două sentimente i se va da ascultare ? Celui ce nu există ? Îţi faci iluzii, draga mea. Nu ne vom mai vedea multă vreme. Scrisorile dumitale îmi parvin la intervale foarte lungi dar nici una nu se pierde.

Bolnava mea e în afară de orice pericol, îşi revine însă foarte încet. Inactivitatea la care e condamnată, statul în pat, dieta severă pe care trebuie s-o ţină, munca ce se desfăşoară în jurul ei, cheltuielile suplimentare ce ţin de prea multă vreme după părerea sa, toate aceste fleacuri o supără şi o fac să plîngă ca un copil.

Mi se rupe inima la gîndul că ai de-a face cu toată pleava aia, din păcate necesară. Clairet e probabil o fată lipsită de caracter ; e bună sau rea după cum bate vîntul, şi-mi pare tare rău.

Să ajungi să te urască oamenii fiindcă aperi interesele cuiva ! Asta mi se pare la fel de nostim ca şi replica iubitei unui mare senior căreia intendentul a venit să-i aducă la cunoştinţă, în lipsa stăpînului, rezultatul unui proces de care depindea întreaga avere a acestuia : „Lasă asta, domnule, eu una nu mă amestec în afacerile altora". Sau, replica acelui jurisconsult căruia i se strigă, în timp ce dormea : „Domnule, vă arde casa" şi care se întoarce pe partea cealaltă zicînd : „Anunţaţi-o pe soţia mea, eu nu mă amestec în treburile gospodăreşti". Ce părere ai, nu-i aşa că situaţia e întrucîtva similară ?

Mă bucur nespus că ai fost mulţumită de scrisoarea mea. Mama dumitale este însă o femeie ciudată. Închipuie-ţi că răsfoindu-şi actele, şi-a dat seama că de un an de zile n-a mai plătit impozitul de douăzeci la sută. M-am dus fuga la d'Amilaville să văd dacă nu cumva există vreo modalitate să dregem lucrurile. La început s-a cam enervat, dar apoi a făcut, pentru orice eventualitate, demersurile necesare.

Ţi-am pomenit în ultima scrisoare despre un adevăr după care am început să alerg. Ei bine, cred că pînă la urmă am dat de el. Totuşi, ori de cîte ori e vorba să te acoperi de ridicol sau de glorie trebuie s-o iei domol. Va

trebui să fiu foarte sigur de ceea ce afirm înainte de a spune ceva în această privinţă. E nevoie să las lucrurile să se cristalizeze bine. Am totul de cîştigat dacă iau această hotărîre. Voi fi în situaţia acelui domn de Lironcourt, cred că ţi-am mai vorbit despre el, care avea în buzunar un amărît de ciob de sticlă colorată, dar vreme de două sau trei luni, cît a făcut de la Cairo pînă la Paris, a fost convins că se află în posesia faimosului opal al reginei din Alexandria. Asta e o eroare pe care o poţi întreţine fără să provoace nişte consecinţe grave. La urma urmei ce contează pentru un individ şi pentru semenii săi dacă într-o cutie se află un diamant sau o pietricică de rîu ?

Rămîneţi cu bine, dragele mele prietene, să fiţi sănătoase şi să nu supraestimaţi, dar nici să nu subestimaţi bogăţia. Iar dumneata, Uranie, frumoasă, amabilă şi tînără cum eşti, să fii încredinţată că ea şi cu mine avem asupra dumitale un nepreţuit avantaj, şi anume, că ai nouăzeci şi nouă la sută şanse să trăieşti mai mult decît noi. Aşadar, vei fi întotdeauna a noastră, dar pe noi, ne vei pierde.

Încă odată, vă las cu bine. Nu mai ştiu nici ce cuvinte duioase să vă spun. nici ce mîngîiere să vă ofer.

XCVII

Duminică 24 octombrie 1762 [10]

Se simte ceva mai bine. Tot îi mai e greaţă şi e încă foarte slăbită. Nu ştiu ce părere are despre purtarea mea, ştiu doar că-i acord toată atenţia imaginabilă. Medicul i-a prescris un fel de terci a cărui pregătire durează trei ceasuri pe muche. Aseară am trimis-o pe Janneton la culcare şi m-am apucat să amestec pe foc, de la nouă jumătate pînă la unu noaptea acest terci pe care abia aştepta să-l mănînce dimineaţă, la micul dejun. Am acoperit cratiţa cu nişte cîrpe, am vîrît-o în cenuşa caldă, şi dimineaţa, cînd s-a sculat, era gata, cald, excelent. Nu mi-a fost cîtuşi de puţin greu : dar dacă aş fi iubit-o !

. Nebunateca aia mică se împlinește, se face tot mai drăguță și mai voinică văzînd cu ochii. Dar e încăpățînată ca un catîr, mai ales în ceea ce privește lucrurile neînsemnate ; îi este cu neputință să se supună voinței celorlalți. Niște adulți plini de capricii, și maică-sa excelează în această privință, i-ar face viața foarte amară, dar n-ar reuși s-o disciplineze ; nu poate să sufere, ca și mine dealtfel, s-o deranjezi de la un flecușteț care o amuză și s-o obligi să facă ceva care o plictisește. Cît despre exerciții, despre activitățile esențiale, le îndeplinește fără împotrivire. În schimb, stă picior peste picior ; n-are nici un pic de ținută ; e gălăgioasă și se înfurie din te miri ce. Începe să-i studieze de una singură pe sălbatici, și puștoaica asta jonglează cu niște lucruri pe care eu le citesc cu greu. Am apucat oare să-ți spun că doamna d'Epinay se oferise s-o crească dacă ar fi pierdut-o pe maică-sa. așa cum ne temeam la un moment dat ?

Nu mai seamănă cu mine. Fizionomia ei se apropie rînd pe rînd de întreaga familie, ezitînd parcă să se fixeze. Uneori regăsesc la ea privirea, rîsul, tonul, expresiile, mișcările, ba chiar modul de a gîndi al blestematului nostru de preot ; atîta doar că nu va dobîndi niciodată sfinția lui.

L-am văzut astăzi pe Domnul de Sartine[311] ; a fost de o extremă amabilitate cu mine. Dacă ajunge cumva mare, cred că voi profita de pe urma prieteniei lui.

Voi cina diseară pe insulă cu Thiriot, care s-a întors de la Geneva, și ne va vorbi în voie despre Voltaire.

Joia trecută am luat masa cu baronul. Era și Marmontel acolo. Am discutat pînă n-am mai putut despre armonia diverselor limbi, subiect ce se pretează la multe subtilități, despre versificația franceză, despre prozodia noastră, despre caracterul versurilor menite să fie cîntate sau declamate. Nimeni nu-i înzestrat cu mai multă inteligență, mai multe cunoștințe și mai multă logică decît Marmontel ; de ce oare trebuie să compromită toate aceste calități printr-o îngîmfare și o duritate insuportabile ? Am admirat răbdarea lui Suart.

Îl prefer în continuare pe abatele cel mărunțel[312] și povestioarele lui, în locul tuturor celor ca Mar-

montel, cu zgomotoasele lor disertații cu tot. În timp ce dumnealor răgușeau argumentînd, abatele îmi spunea : „Într-o zi, un om purta sub braț o vioară frumoasă. Cineva se apropie de el și-i spuse : — Aveți un instrument tare frumos, probabil cîntați la vioară ? — N-aș ști ce să vă spun în această privință, răspunde omul, n-am încercat niciodată".

Spre seară i-am lăsat pe toți acolo și m-am dus pînă la Palais Royal, la Montami să văd cum mai stăm cu afacerea noastră. Nu era acasă. M-am abătut pe la Café de la Régence. Acolo e locul de întîlnire al tuturor șahiștilor de clasă mare. I-am găsit pe toți discutînd în contradictoriu o situație ciudată. Iat-o : În toiul unei partide, unul dintre jucători își dă seamă că regele adversarului era în poziție de șah, și asta poate chiar de mai multă vreme. Profită de împrejurare și dă șah la damă. Cel a cărui damă e atacată, vrea s-o retragă. Adversarul îl oprește însă și-i zice : „Mută-ți regele din poziția de șah". Se pune întrebarea dacă dama merita să fie sacrificată. Marchizul de Légal, suprema autoritate în materie de joc, a răspuns că da, deoarece regele prin însăși regula jocului nu poate niciodată rămîne în poziție de șah, și că amîndoi jucătorii au fost poate de rea-credință, unul lăsîndu-și regele în poziție de șah fără ca celălalat să-și fi dat seama, celălalat dînd șah la rege fără avertisment.

Cu cîteva zile mai înainte, dăduse o altă sentință ; trebuie să ți-o povestesc, pe de o parte pentru că a fost foarte justă, pe de alta pentru că atitudinea jucătorului condamnat a fost extraordinar de respectuoasă. Partida era foarte scumpă. Știi că o piesă atinsă e ca și jucată. Unul dintre jucători atinge calul sau cel puțin așa pretinde adversarul său ; se face apel la doi spectatori : unul zice că piesa a fost atinsă, că a văzut-o cu ochii lui ; celălalt zice că n-a văzut una ca asta. Marchizul de Légal, fiind consultat, răspunde că atinsă sau nu, piesa trebuie jucată. Un om care a văzut este de o mie de ori mai demn de crezare decît un om care n-a văzut, căci există un singur fel de a vedea un lucru și o mie de feluri de a nu-l vedea. Așa e ; ceea ce mi se pare însă uimitor e faptul că un om consimte să piardă douăzeci de ludovici pe acest temei !

Te rog să mă ierți că-ți povestesc toate aceste fleacuri, dar există oare vreun lucru chiar atît de frivol încît să nu poată conduce la meditații serioase ? Un jucător îi cedează celuilalt un cal. În focul jocului, omul uită să-și valorifice avantajul și nu-și dă seama decît după douăzeci de mutări că adversarul are ambii cai. Marchizul decide că partida trebuie dusă pînă la capăt, că jucătorul cel mai slab va putea cîștiga dar nu va putea pierde. După părerea lui, în cazurile neclare, regula jocului trebuie totdeauna aplicată în defavoarea celui ce ar fi avut o posibilitate să fie de rea-credință.

Lui Suart și prietenului său, abatele Arnaud, li s-a încredințat *Gazette de France*. Suart aștepta acest venit de mii de scuzi ca să se însoare cu o femeie pe care o adoră și cu care se va căsători spre a-și dobîndi deplina fericire. Ia spune-mi în ce împrejurări e bine să te căsătorești ? Nu de alta, dar văd oameni ce se grăbesc să regrete o căsătorie contractată pe îndelete și alții ce regretă pe îndelete o căsătorie contractată în mare grabă.

Cam așa ar trebui desigur să vorbească o mamă dacă și-ar iubi fiica și ar recunoaște meritele pretendentului ei, și desigur că mama dumitale n-o s-o facă niciodată.

Dragele mele prietene, bucurați-vă pe deplin de sîngurătatea voastră ; mărturisiți-vă tot ceea ce aveți pe suflet ca să vă cunoașteți mai bine ; să vă stimați și să vă iubiți și mai mult. Profitați de absența celei ce vă dezbină, ca să vă apropiați mai deplin. O mamă plecată ! Două fiice absente ! Și nici un abate de Moncets în preajma lor ! Abate de Moncets, ce faceți ? Unde vă aflați ? Cîte întrebări de-ale mele au rămas fără răspuns ? Cîte v-aș mai pune, deși știu că nu-mi veți răspunde !

Nu, realmente n-am deosebit rîndurile scrise de Uranie. Mi s-a părut că întreaga scrisoare a fost scrisă de mîna dumitale. Îți dai seama cu cîtă duioșie mă întorc la buchetul acela, și-i regăsesc tot parfumul proaspăt și intact, exact, ca-n prima zi !

Mă simt pe veci legat de voi. Numele voastre sînt înscrise aici, unul lîngă altul, și niciodată nu se vor șterge. Păstrați-l și voi pe al meu în inimile voastre.

Așadar țineți la mine ? Așadar mă stimați ?

Ce fericit e, ce mîndru trebuie să fie cel ce a putut deveni obiectul stimei şi afecţiunii acestor două surori şi subiectul lor de conversaţie !

Voi vorbiţi uneori despre mine, iar eu mă gîndesc fără încetare la voi.

Să vă răpesc lumii întregi, să vă duc undeva într-un colţişor neştiut de nimeni unde să vă pot vedea, auzi, iubi, adora, unde să fiţi pe de-a-ntregul ale mele şi eu pe de-a-ntregul al vostru, iată visul ce mă-nsoţeşte pretutindeni. Ce număr uriaş de ani aş da în schimbul cîtorva trăiţi astfel ! În clipa de faţă mă analizez şi-mi dau seama că alături de voi două nu mi-ar păsa cîtuşi de puţin dacă tot restul omenirii m-ar uita. Dacă aş fi lîngă Uranie, cît i-aş mulţumi pentru buchetul pe care mi l-a dăruit ! Cum aş mai îmbrăţişa-o ! Cum şi-ar lăsa mîna într-a mea ! Cum mi-ar întinde fruntea sau obrazul ! Săruta-ţi-vă una pe alta în locul meu. Poate că într-o zi veţi putea să-mi dăruiţi şi să-mi cereţi înapoi toate aceste mîngîieri. Amin.

Iată un pachet de la Domnul Vialet. Amintiţi-i promisiunea pe care v-a făcut-o. Tot mai cred că sînt în posesia opalului reginei din Alexandria.

În cursul acestei săptămîni vom termina două volume, unul cu planşe, celălalt cu articole. Editorii îşi vor lua toate precauţiile ca ansamblul lucrării să fie gata în răstimp de doi ani. Această hotărîre mă va obliga să muncesc de patru ori mai mult, îmi va aduce de patru ori mai multe beneficii şi va scurta corespunzător durata lucrării.

Nu am nici un bilet la loteria de la St.-Sulpice deoarece nu mai există nici o loterie la St. Sulpice, dar joia viitoare voi ava două bilete la o nouă loterie : unul pentru Uranie personal, celălalt pentru noi trei. Vă las cu bine, dragele, duioasele mele prietene. Vă las cu bine.

XCVIII

Duminică 31 octombrie 1762 [313]

Joi seara, aşa cum hotărîsem, m-am prezentat la uşa mamei dumitale, dar dînsa nu primea pe nimeni. Juca o partidă de cărţi la Doamna Verger pe care nu pot s-o

sutar, fiindcă are alura unei curtezane îmbătrînite, tonul aci îngîmfat, aci dispreţuitor al unei ducese sau al unei fandosite guralive şi aerul făţarnic şi fals al unei habotnice. Dacă tot eram acolo, am întrebat de Domnişoara Boileau. Degeaba a intervenit în favoarea mea bătrînul Langevin, portarul a rămas neînduplecat. De fapt mă dusesem să-i înmînez mamei dumitale scutirea de impozitul de douăzeci la sută. I-am trimis-o a doua zi, însoţită de o scrisoare extrem de politicoasă.

Domnul duce d'Orléans trebuia să sosească aseară. Domnul de Bellisle era avertizat. Problema beneficiilor de la Marennes va fi deliberată la proximul Consiliu. Nu ştiu dacă norocul fiului va anula proasta reputaţie a tatălui ; dar cel puţin sînt încredinţat că, dacă nu voi reuşi, nu-mi voi putea reproşa nimic.

Fiindcă veni vorba de omul acesta (mă refer la Sallignac), ieri, uitîndu-mă prin hîrtii la tipografia lui Le Breton, am dat peste numele său într-un material ce se tipărea. Am citit. Era o petiţie către Consiliu prin care se cerea ca judecătoria de la Châtelet să păstreze procesul pe rol. Am aflat cu aceeaşi ocazie că s-a decretat arestarea lui şi că i se va intenta atît proces civil cît şi penal. Îţi dai seama cît m-a impresionat. Cine naiba poate şti ce va ieşi de aici ?

Altceva mă îngrijorează însă : în cazul cînd mi se acordă la Palais Royal ceea ce solicit, mi se va cere o cauţiune. Dacă această cauţiune ar urma să se ridice la nivelul beneficiilor, ar fi de optsprezece pînă la douăzeci de mii de franci. Cine va avea oare curajul să depună o asemenea sumă pentru un tînăr zevzec ca Fayole ? Doamna de Sallignac ? Mama dumitale ? N-ar fi oare o grozăvie să-mi dau atîta osteneală ca pînă la urmă să vă pomeniţi într-o bună zi pe jumătate ruinate ? Dar, de fapt, dacă am tot cîntări toate consecinţele posibile ale faptelor noastre, n-am mai întreprinde nimic. I-am şi spus în treacăt cîte ceva mamei dumitale despre această cauţiune ; am impresia că nu pare dispusă s-o ia asupră-şi, dacă-i vorba despre o sumă mare. Ai dreptate, poate că nu i-ar prinde prea rău nepotului dumitale să se lovească puţin de pragul cel de sus, dar, printre celelalte inconveniente ale noii sale situaţii, nu ţi se pare că viaţa nefolositoare şi trîndavă cu

care s-ar deprinde la ţară ar fi primejdioasă pentru el ? Un băiat de vîrsta lui, frumuşel şi dezgheţat, să fie oare menit să bea, să mănînce, să se ducă la vînătoare şi să facă burtă ? În locul mamei sale, aş prefera să-l ştiu marinar pe o corabie sau în Westfalia cu flinta pe umăr. S-ar învăţa cel puţin cu munca şi cu viaţa aspră.

Nu vreau să revin asupra felului cum se va comporta mama dumitale faţă de dumneata. În mintea mea totul e limpede. Te va lăsa s-o aştepţi de pe o zi pe alta timp de patru luni de zile şi apoi va sosi, în sfîrşit. Dar, dacă Uranie va trebui să se întoarcă la Châlons de Sfîntul Martin, vei rămîne oare singură ? Mă apucă disperarea.

E drept că pe aici lumea se simte mai bine, dar eu tot viaţă sedentară duc. Sînt preocupat exclusiv de cercetările mele. Zadarnice sau întemeiate, cîte minunate visuri le datorez ! Am clădit un castel uriaş pe vîrful unui ac. Ce mîndru eram ! Ce bogat ! Cît bine făceam ieri ! Mîine totul poate pieri, iar eu pot să mă trezesc smerit, sărman şi nefolositor, şi totuşi nici o clipă nu voi regreta nimic. Nu ştiu cum se explică faptul că sfîrşitul unui vis frumos ne îndurerează atît de puţin, iar sfîrşitul vieţii, care nu-i decît un vis urît, ne sperie atît de rău.

Stăpîna castelului La Briche [314] mă chinuie ca pe hoţii de cai doar m-oi duce s-o vizitez, ceea ce nici nu vreau, nici nu pot să fac ; totodată mă pisează să continui munca legată de *Corespondenţa* prietenului nostru, operă căreia şi aşa mă dedic trup şi suflet, nu înainte însă de a-mi îndeplini îndatoririle personale şi de a-mi satisface nebunia. Am primit de curînd o scrisoare de la el ; îşi reproşează foarte amarnic timpul pe care mi-l răpeşte. N-a primit încă decît un singur articol de-al meu şi pare foarte încîntat de el. În ziua cînd mi-a scris urma să aibă loc la el o întrunire a celor mai luminate minţi ale epocii cărora să le citească articolul. Cel pe care ţi l-am promis şi pe care-l vei primi de îndată ce mi-l va înapoia Doamna d'Epinai, e la fel de bun. Cel de-al treilea se află pe masa mea de lucru în chip de piese detaşate ; nu-mi mai rămîne decît să le asamblez. Noii veniţi sînt abatele Morellet [315], supranumit Panurge [316]. Suart şi doi sau trei tineri cărora nu le ştiu nici măcar numele.

Îi spuneam acum cîtva timp Doamnei d'Epinai că am impresia că Suart este sau va fi în curînd iubit de baroană, şi mi ş-a părut că faptul acesta o supără. Ce-o mai fi şi cu femeile astea ?

Cu privire la călătoria lui Grim în Westfalia, îi spuneam baroanei, în prezenţa lui Suart, că omul îşi iubeşte cu adevărat prietenii şi mi s-a părut că acest elogiu îl necăjeşte pe Suart. Ce-o mai fi şi cu bărbaţii ăştia ?

Te înşeli ; atunci cînd a fost nevoit să plece pentru totdeauna de lîngă o femeie pe care deşi o stima o lăsa pradă lipsurilor şi ruşinii, glasul acelei femei ce-l chema ca s-o mîngîie cu un gest de tandreţe trebuie să-i fi sfîşiat inima şi i-a şi sfîşiat-o. Acea clipă de sensibilitate nu înseamnă decît un singur lucru, şi anume, că natura a lăsat chiar şi în sufletele celor ticăloşi un locşor care să nu fie pe deplin putred, care trăieşte şi din cînd în cînd doare dacă-l loveşti. Astfel, fără ştirea lor, vorbele oamenilor cumsecade îi expun pe sceleraţi propriei lor judecăţi, îi tulbură, îi fac să se albească la faţă. să le tremure buzele şi-i supun parţial pedepsei pe care o merită.

Nu ştiu în ce loc s-a refugiat Salignac, unde s-a dus să i se piardă urma dar, presupunînd că acolo unde se află asistă la procesul intentat unor indivizi vinovaţi de faliment fraudulos, că vede cum sînt puşi la stîlpul infamiei, crezi oare că va putea lua act de această sentinţă cu sufletul rece şi nepăsător ? Dacă i se cere părerea, dacă e interpelat, dacă i se spune : „Dar bine, Domnule, nu luaţi cuvîntul ? Nu sînteţi de aceeaşi părere cu noi ? Cel ce abuzează de încrederea semenilor săi ca să-i despoaie nu vi se pare oare mai infam decît cel ce cu pistolul în mînă îi opreşte noaptea pe trecători şi le ia cu forţa punga cu bani ?“ Îţi imaginezi cumva că nu va şopti, bîlbîindu-se : „Ba da, trebuie să admit că aşa e“ ? Crezi cumva că se va condamna singur cu glas hotărît şi fără să sufere ? Îţi închipui cumva că nu-şi va lua bastonul şi pălăria şi că nu se va eschiva înainte să se fi ajuns aici cu conversaţia ? Dacă o ia la fugă, înseamnă că nu se simte în largul lui. În inima unor aşfel de indivizi stăruie totuşi o părticică simţitoare pe care remuşcarea o roade neîncetat dar n-o distruge niciodată. Îndreptăţită sau nu, asta e părerea mea.

Azi e duminică ; joi voi afla dacă am un castel solid sau doar o ruină. Am flegmă sticloasă, boală specifică antichității ; Thierri, medicul, zice că trebuie să mă bucur grozav ; vorbea despre ea ca despre o taină pierdută pe care aș fi avut norocul s-o regăsesc !

Cu vîrsta, dobîndesc toate infirmitățile tatălui meu și cred că și acele trăsături ale chipului său pe care încă nu le aveam. Îmi apar riduri exact unde le avea și el. Mi se formează scobituri, umflături, semne particulare pretutindeni pe unde le avea și el cînd a murit.

Rămîneți cu bine, prietenele mele. Fiți sănătoase și încercați să vă supuneți evenimentelor și mai cu seamă să nu trageți concluzia că nu mă simt bine. Mi-a trecut. Nu se mai cunoaște nimic. Acest accident trecător mi se întîmplă numai atunci cînd sînt sănătos tun.

CIII

23 februarie 1765 [317]

Chiar dacă mi-aș fi dat cuvîntul în modul cel mai solemn, draga mea, și tot aș fi fost nevoit să mi-l calc din pricina unor împrejurări recent survenite. Oare unde crezi că-mi pot afla fericirea pe lumea asta, dacă nu alături de două femei încîntătoare care-mi inspiră cele mai duioase sentimente și cărora le aduc aceeași fericire ? Orice ar zice Domnul Petit, mi-e cu neputință să mă liniștesc și să privesc cu seninătate cum femeia iubită ia în fiecare dimineață o porție de otravă. Nu-ți dai seama ce efect are asupra mea. Sînt într-o situație imposibilă. Știind ce periculoasă e doctoria datorită căreia crezi că te vei însănătoși, știind acest lucru și din ceea ce am citit, și din mărturiile medicilor, cîte reproșuri nu mi-aș face dacă aș tăcea și aș lăsa sănătatea și viața dumitale la cheremul lui Petit și al blestematei lui otrăvi ? Pe de altă parte, crezi oare că aș putea să-mi asum responsabilitatea de a insista mai mult decît atîta, dacă cumva boala ți s-ar agrava, că n-aș muri oare de durere la gîndul că te-am împiedicat să folosești la timp singurul medicament capabil să împiedice urmările dezastruoase ale bolii ? Sînt ne-

voit să te las să continui şi să aştept, tremurînd, un eveniment ce mă poate ucide sau umple de fericire. Trebuie să-l ador pe Petit cu otrava lui cu tot sau să-l urăsc.

Mă vor copleşi cu reproşuri fiindcă nu le voi restitui imediat cele două povestiri, aşa cum le jurasem ; mi-e încă cu neputinţă să nu ţi le trimit. Promite-mi aşadar că mi le vei înapoia mîine, aici, şi că nu vei îngădui să fie copiate şi mai cu seamă că-ţi vei respecta promisiunea mai mult decît mine. Nu pot în nici un chip să fiu alături de dumneata, dar alege un moment, în timpul mesei, concentrează-te fără să rosteşti nici un cuvînt şi bea în sănătatea mea. Măsoară afecţiunea mea după teama pe care mi-o inspiră doctoria dumitale. Gîndeşte-te.

CVIII

Joi seara, pentru sîmbătă,
20 iulie 1765 [318]

Să ştii că o să mă faci să înnebunesc. Am primit cinci scrisori de la dumneata ; asta e a patra pe care ţi-o scriu ; nu ai faţă de mine decît exact avansul cuvenit .Spune-mi odată repede că le-ai primit pe toate şi că în sfîrşit te bucuri de ele aşa cum îţi propusesęşi. N-am avut altă grijă decît să fie lungi ; am vrut să fii cît mai mult timp ocupată cu citirea lor ; am vrut să mă poţi urmări pas cu pas ; am vrut să trăiesc sub ochii dumitale. N-aş omorî nici măcar un purice fără să-ţi povestesc.

Cum aş putea să consider fleacuri toate cele legate de odihna, de liniştea ta sufletească, de fericirea şi sănătatea ta ? De fapt, oricît ar dura absenţa ta, nu voi avea nimic nou să-ţi spun cînd te vei întoarce, nici măcar că n-am încetat fie şi o singură clipă să te iubesc. Am fost comparat cu cel veşnic pentru care timpul şi spaţiul nu înseamnă nimic ; duc cea mai dezlînată, cea mai zăbăucă, cea mai neînsemnată viaţă ; aceasta fiind situaţia, pentru cine oare mi-aş pune mintea să înregistrez fiecare clipă a vieţii mele ? Doar pentru fiinţa iubită care e departe de mine. Iată ce trebuie să-mi spun, şi-mi şi spun, şi încă fără încetare. Lumea zice că în felul acesta voi deveni

mai bun ; așa să fie. Dar să știi că nu voi fi făcut nici un efort în această direcție.

Scumpa noastră soră e aceeași în toate privințele ; rămîne sistematic în urmă cu o jumătate de ceas. Acum cîteva zile stăteam liniștit de vorbă, în timp ce se proceda la mutarea dînsei, cînd deodată intră domnișoara Vautier speriată rău : „Doamnă, a venit un slujitor care zice că vrea cheile și că le vrea pînă la amiază". Doamna Le Gendre iese. Plec și eu. Mă întorc mai pe seară ca să văd dacă obrăznicia acelui valet fusese autorizată de către stăpînii săi și aflu că i se dăduse deplină satisfacție Doamnei Le Gendre.

Ceea ce o preocupa în acel moment era cum să împiedice concedierea unui bătrîn slujitor. A fost încîntată că m-am întors. S-a așezat pe o canapea ; m-am așezat lîngă dînsa : „Ești foarte amabil că ai venit. Sînt moartă de oboseală. Deși oamenii se descurcă foarte bine și fără mine, nu pot, pentru nimic în lume, să-i las de capul lor și să nu mă țin după ei ; prezența dumitale mă va obliga să stau pe loc. Sper că ai să stai pînă ce voi adormi..."

Deși surioarei îi face totdeauna plăcere să mă vadă, deși avea realmente nevoie de un pic de odihnă, insista atît de mult asupra serviciului pe care urma să i-l fac rămînînd, încît nu mai pricepeam nimic. Dar dumneata, draga mea, pricepi ? Nu ? Asta, pentru că ești la fel de proastă ca și mine... Ei hai, ghici. Cum ! nu ghicești că a sosit Perronnet[319] și că era necesar ca eu să mă fi angajat dinainte să stau acolo, între ei doi, astfel încît dumnealui să-mi poarte pică numai mie pentru faptul că întrevederea pe care și-o dorise urma să aibă loc altă dată.

Dragei noastre surori nu i-a reușit pe deplin planul. Nu-mi place să fiu utilizat fără consimțămîntul meu. Ar fi trebuit să-mi spună : „Aștept un bărbat cu care n-am nici un chef să rămîn singură ; stai cu mine, te rog, pînă ce scap de el..." Dar poate că sînt un prost ; poate că intenția dînsei nu era să stau acolo, ci doar să nu-mi închipui că bărbatul cu pricina era așteptat. Te las să decizi.

Cum o fi fost, cum n-o fi fost, îl provoc la o discuție, oblingîndu-l să vorbească, ceea ce nu-i vine totdeauna ușor. Copilul se dezbracă, se culcă și eu plec... Azi, joi

eram invitaţi amîndoi la masă la dînsa. Nici n-am acceptat, nici n-am refuzat. Doream de fapt ca masa să aibă loc şi totuşi să nu particip. Mîine mă voi duce să văd ce nuanţă vor avea reproşurile. Vor fi petrecut o zi pe deplin frumoasă. Sînt sigur că Perronnet îmi mulţumeşte din toată inima. Drăguţul de el ! Serios, cred că nu-i lipseşte decît timpul necesar să facă o boacănă ca s-o supere, iar pe mine m-ar mustra cugetul să-l lipsesc de o asemenea ocazie. Dar dacă s-o fi întîmplat tocmai pe dos ? În fond, dacă tot trebuie să se săvîrşească o prostie, mai bine azi decît mîine.

Mi-am petrecut dimineaţa de azi în atelierul lui Vassé. I-a făcut Împărătesei Rusiei o sală de audienţă iar prinţul Gallitzin voia să-mi ceară părerea. Am văzut-o împreună cu Grim. E mare, nobilă, bogată şi simplă. I s-a păstrat caracterul de apartament ; cea mai mare primejdie ce trebuia evitată era exagerarea care i-ar fi putut conferi unei camere alura unui templu. Acelaşi artist face pentru regele Prusiei o statuie a Dianei. Zeiţa pleacă la vînătoare : piciorul cu care a pornit e pe jumătate ridicat, iar vîrful celuilalt e gata să se desprindă de pe pămînt. Mi-am permis să-i arăt sculptorului că nici un om n-a păşit vreodată în felul acela şi că o atare poziţie este imaginară. A admis destul de greu.

De acolo ne-am dus să luăm masa cu baronul, în cerc restrîns. Fiindcă veni vorba, află că frumoasa baroană va rămîne văduvă timp de cel puţin şase săptămîni. Soţul ei pleacă lunea viitoare în Anglia ; îşi propune s-o străbată de la nord la sud, de la est la vest. Dumnezeu ştie în ce fel va profita amicul Suart de această absenţă ! Afurisita aia de baroană e atît de isteaţă încît nu m-ar mira cîtuşi de puţin... Şi totuşi nu, nu pot să cred una ca asta. Nu-i pasă de nimic în afară de îndatoririle ei. Prefer s-o consider aşa. Doamna Duclos a plecat. D'Amilaville, care nu s-a simţit în stare să facă faţă întregii dureri prinuită de această despărţire, a lăsat-o singură acasă şi a fugit la Doamna de Maux.

Rămîi cu bine, draga mea. Te sărut din toată inima. Ai grijă doar de sănătatea dumitale. Dacă vei trăi mă vei iubi. *Omul acela face afaceri.* Eram atît de aproape de

Isle, cuvîntul cu pricina m-a azvîrlit însă la o distanţă de peste douăzeci de leghe.

Cu bine, cu bine. Orice ne-ar face dumneaei, nu ne vom schimba. Ne simţim aşa de bine.

CXII

Duminică 1 august 1765 [320]

Slavă Domnului ! am primit patru ; mai sînt încă trei în drum spre dumneata, fără s-o mai socotesc pe cea de faţă.

L-am condus pe dragul nostru baron pînă la ieşirea din Paris. [321] De ce oare s-o fi despărţind de nevastă, de copii şi de prieteni vreme de două luni ? Bănuiesc că i s-a urît de atîta bine. Şi asta fiindcă fără un suflet sensibil [322] şi o minte ascuţită, binele nu face nici doi bani. Du-te, du-te prietene, du-te oricît de departe ; de tine însuţi tot n-ai să scapi.

Îţi scriu de la d'Amilaville, care pleacă mîine la Geneva. Tare mă tem să nu plătească cu viaţa nişte vagi plăceri de calitate proastă. E prea scump.

Ziua de ieri a fost tare grea pentru un om pe care-l lasă picioarele şi care totuşi a avut de alergat prin tot Parisul. Îi promisesem baronului să iau masa la el în ajunul plecării sale, uitînd că d'Amilaville fixase aceeaşi zi ca să-şi ia rămas bun de la prieteni. Reţinuse camera elveţianului la Luxembourg şi aranjase totul, aşa încît, de voie, de nevoie, a trebuit să-l las baltă pe baron.

Oaspeţii urmau să se întîlnească pe aleea ce duce spre mănăstirea Carmeliţilor. Ne adunasem vreo trei, patru, pe o bancă lîngă poarta mănăstirii, cînd deodată auzim nişte ţipete dinspre poarta călugărilor. O femeie leşinase chiar după ce ieşise din biserica lor. Unul dintre noi se repede, bate la uşa mănăstirii, portarul îi deschide : „Părinte, daţi-ne repede un strop de apă de flori pentru o femeie care trage să moară“.. Călugărul a răspuns glacial : „Nu mai avem“ şi ne-a închis uşa în nas.

După una ca asta, draga mea, te las să meditezi pe-ndelete asupra efectelor binefăcătoare ale cucerniciei. Printre noi se afla un călugăr aparţinînd altui ordin. „Uitaţi-vă, a exclamat el cu durere, cum un portar aspru şi brutal dezonorează un întreg ordin călugăresc. — Domnule, i-am răspuns eu, nu vă temeţi, fapta săvîrşită adineauri este atît de cumplită încît dacă vreunul dintre noi s-ar apuca s-o povestească, ar fi considerat un calomniator."

Acest călugăr e un om foarte civilizat, cîtuşi de puţin habotnic, înzestrat cu destulă inteligenţă. S-a vorbit despre dragostea părintească. Am afirmat că este una dintre cele mai puternice afecţiuni umane. „O inimă de tată ! am accentuat eu ; nu, numai cei ce au copii ştiu ce înseamnă asta ; e o taină pe care din fericire nici copiii n-o cunosc." Apoi, am adăugat : „În primii ani petrecuţi la Paris, am dus o viaţă cam dezordonată ; purtarea mea ar fi fost suficientă ca să-l irite pe tatăl meu, fără să mai fi fost nevoie de nici o exagerare ; totuşi, s-au găsit unii să mă şi calomnieze. I se spusese... cîte nu i se spuseseră ? Mi s-a ivit prilejul să mă duc să-l văd. N-am ezitat nici o clipă. Am plecat plin de încredere în bunătatea lui. M-am gîndit că mă va vedea, că mă va lua în braţe, că vom plînge amîndoi şi că totul va fi dat uitării. Am avut dreptate". M-am oprit aici, apoi l-am întrebat pe călugăr dacă ştie cîte leghe sînt de aici şi pînă la noi acasă. „Şaizeci de leghe, părinte ; să fi fost o sută, crezi că tata ar fi fost mai puţin indulgent, mai puţin duios ? — Dimpotrivă. — Dar să fi fost cale de o mie de leghe ? — Doamne, cum să pedepseşti un copil care vine de la o asemenea distanţă ? — Şi dacă ar fi fost în lună, pe Jupiter, pe Saturn ?" Rostind aceste cuvinte, mi-am îndreptat privirile spre cer, iar călugărul, cu ochii în jos, medita asupra spuselor mele.

La masă am fost veseli cu toţii. Ne-am încumetat să discutăm despre neajunsurile politice pricinuite de celibat, fără să-l facem pe călugărul nostru să se simtă jignit. Nu s-a apucat să apere cu prea multă străşnicie viciile tagmei sale. Ne-a sugerat doar să-i iertăm pe aceia care rămîn celibatari fiindcă le-o impune religia pînă în ziua cînd vom fi stîrpit din republică pe toţi aceia care optează pentru celibat din cauza desfrînării şi a luxului. I-am atras atenţia asupra faptului că aceştia din urmă

nu depun nici un legămînt şi că vom fi indulgenţi faţă de cei dintîi dacă vor comsimţi să renunţe la al lor ; că există o diferenţă între un cetăţean nevrednic şi unul care jură în faţa altarului să devină nevrednic. Toată discuţia s-a desfăşurat în cele mai bune condiţii.

Poate ştii, poate nu, că Benedictinii au cerut, printr-o petiţie adresată regelui şi dată publicităţii, să fie secularizaţi ; ceea ce însă, fără îndoială, nici nu poţi măcar bănui este că ministerul a făcut prostia să refuze. E de necrezut şi totuşi adevărat. Asigurîndu-le nişte condiţii onorabile acestor călugări, statul s-ar fi ales în schimb cu averi uriaşe care i-ar fi acoperit o parte din deficit. Exemplul Benedictinilor i-ar fi încurajat pe Carmeliţi, pe Augustini să procedeze la fel ; şi astfel, fără acte de violenţă, în mai puţin de douăzeci de ani, Franţa ar fi fost izbăvită de o lepră care o roade şi o s-o tot roadă pînă o va da gata. Călugărul nostru a remarcat în mod judicios că nimic nu poate fi mai indecent decît să afirmi, aşa cum au făcut-o Benedictinii în petiţia lor, că doresc să se lepede de o haină înjosită ; că doar moravurile deşucheate pot înjosi, şi că astfel au mărturisit în gura mare că asta le e situaţia.

După-masă ne-am plimbat. Pe drum, călugărul m-a întrebat de ce oare omul pare a-şi uita amorul propriu ori de cîte ori se povesteşte o faptă bună şi de unde provine acea bucurie involuntară şi nemărturisită pe care o resimte. I-am răspuns că în această împrejurare omul ghiceşte brusc autorul sau obiectul binefacerii ; că ori de cîte ori nu ne simţim capabili de o faptă excepţională, ne străduim să arătăm că sîntem în stare măcar s-o apreciem aşa cum se cuvine şi că, neputînd fi mari, ne rămîne cel puţin soluţia de a ne dovedi drepţi. Am adăugat că nu-i adevărat că relatarea unei fapte frumoase ne este totdeauna plăcută. Cînd te afli în prezenţa unui om bogat şi neînduplecat pe de o parte, şi pe de alta a unui prieten de-al său, sărac, povesteşte ceva de o prietenie în care cel bogat îl ajută şi-i face un bine celuilalt şi apoi uită-te la expresia chipurilor lor. Oamenilor nu le place să li se dea pilde pe care ştiu că nu au curajul să le urmeze.

Pe la şase seara musafirii au plecat ; am rămas singur cu d'Amilaville şi, pornind de la *Eloges de Descartes*, pre-

zentat Academiei, am făcut două remarci cu privire la elocinţă care i-au plăcut mult : una, că nu trebuie să stîrneşti emoţii decît după ce ai convins raţiunea, şi că pateticul e lipsit de efect atunci cînd nu se sprijină pe un silogism. Cealaltă, că după ce oratorul m-a impresionat profund, nu pot să sufăr să mi se tulbure această stare sufletească plină de duioşie prin ceva frapant ; că patetic ul trebuie să fie urmat de ceva slab şi vag, care să nu mă solicite cîtuşi de puţin ; că după sentimente furtunoase oratoru!, epuizat, are nevoie de odihnă şi eu de asemenea.

Această conversaţie, la care participi prin relatarea mea, a ţinut pînă la ora opt, cînd ne-am despărţit ; el s-a dus să-şi facă bagajele, iar eu să-l îmbrăţişez pe baron. Pe rue Royale, am găsit strînsă toată mulţimea cunoştinţelor sale. Am cinat. Mi s-a părut că baroana va suporta fără pic de durere absenţa iminentă a soţului ei, şi astfel, de vreme ce nu-şi necăjeşte soţia din cauza călătoriei, l-am iertat şi pe el. Eu însă eram îngrijorat. Mi se tot părea că aş fi fost mult mai liniştit dacă ochii mi-ar fi fost mai pătrunzători şi braţele mai lungi; aşa încît să ajung pînă la el, să-l avertizez şi să-l ajut chiar şi în străfundurile Angliei. Pretutindeni soarta ne ameninţă deopotrivă ; ne temem pare-se mai puţin de ea atunci cînd ne aflăm într-un loc unde nu ne-a lovit niciodată ; nu ştim ce ne pregăteşte aiurea. Dacă te-aş putea vedea de aici ; dacă aş avea măcar o oglinjoară vrăjită în care să-mi văd prietena în fiece clipă ; dacă s-ar plimba sub ochii mei într-o oglindă, exact ca în locul unde se află, mi se pare că aş fi mai liniştit. N-aş mai lăsa oglinda din mînă ; de cîte ori pe noapte nu m-aş scula ca să te văd dormind ! De cîte ori ţi-aş striga : „Draga mea, ai grijă, te oboseşti peste măsură ; ia-o pe aici, e mai frumos ; o să-ţi facă rău soarele ; te culci prea tîrziu, citeşti prea mult ; nu mînca aşa ceva ; ce s-a întîmplat ? pari cam tristă“.

Tu nu m-ai auzi ; ori de cîte ori însă raţiunea te va fi îndemnat să acţionezi în sensul dorinţelor mele, aş fi la fel de bucuros ca şi cînd mi-ar fi dat ascultare mie personal. Nu se ştie însă dacă nu cumva oglinjoara mi-ar face mai mult rău decît bine. Nu se ştie dacă n-aş sparge-o într-o zi, de supărare ; e sigur însă că după ce aş fi spart-o, m-aş fi apucat să strîng toate cioburile. Dacă mi

s-ar întîmpla să văd pe cineva sărutîndu-ţi mîna ; dacă te-aş vedea zîmbindu-i ; dacă mi s-ar părea că mă uiţi prea des şi prea multă vreme ! Nu, nu vreau pentru nimic în lume o atare oglinjoară vrăjită ; imaginaţia mea ne slujeşte cu mult mai bine, pe amîndoi.

Se făcuse douăsprezece şi ceva cînd am plecat de la baron. M-am dus totuşi pînă la Grim să iau scrisoarea prietenei mele. Un tînăr conte german, care-mi arăta prietenie, m-a condus şi m-a lăsat în poartă, la unu noaptea. Înainte de a adormi am citit scrisoarea ta. Cum aş fi putut dormi bine cu o scriosare necitită sub pernă ?

Am fost azi să-l văd pe d'Alembert, care s-a mutat la Watelet. L-am găsit singur ; întrevederea a fost foarte duioasă. De acolo m-am dus la masă la încîntătoarea noastră soră ; era şi La Rue la dînsa. După-masă trebuia să ne ducem împreună să vedem tablourile de la Luxembourg, dar treburi urgente cu Patelier nu mi-au îngăduit una ca asta.

Convorbirile noastre sînt la fel de plăcute. Vorbim fără încetare despre mamă, despre copii, despre nepoţi, despre tot ceea ce iubim mai mult pe lume ; spune-le-o şi lor, neapărat.

Iubitei noastre surori i s-a întîmplat ceva foarte important ; mîine voi afla ce, dar pînă atunci... ssst. Rămîi cu bine, draga mea.

CXVII

Duminică 6 octombrie 1765 [329]

Nu te mai am, nu mai am pe nimeni cu cine să vorbesc despre tine. Am rămas înfiorător de singur. Trebuie... vai ! Sophie ! Sophie ! dacă ai îndura jumătate din chinurile mele, firavă cum eşti, n-ai rezista.

Ţi-am promis că o să-ţi scriu observaţiile baronului cu privire la Anglia şi de fapt nici nu am altceva mai bun de făcut. Pe mine mă distrează, iar pe dumneata te instruieşte şi te amuză.

Să nu-ţi închipui că inegalitatea distribuirii averilor este specifică Franţei. Există două sute de mari seniori englezi care dispun, fiecare, de cîte o rentă de şase, şapte, opt, nouă, pînă la o mie opt sute de livre ; un cler numeros care posedă, ca şi al nostru, un sfert din domeniile statului dar, spre deosebire de al nostru, participă proporţional la cheltuielile obştei ; comercianţi de o bogăţie excesivă ; dă-ţi seama cît de puţin le rămîne celorlalţi cetăţeni.

Suveranul pare a avea mînă liberă cînd e vorba să săvîrşească fapte bune şi a fi legat de mîini şi de picioare cînd e vorba despre cele rele ; totuşi, asemenea tuturor regilor, ba poate chiar mai mult, e stăpîn peste tot şi peste toate. În alte ţări, curtea regală porunceşte şi toţi îi dau ascultare. În Anglia, corupe şi face numai ce-i convine, iar, cu timpul, corupţia devine chiar mai rea decît tirania.

Nu există educaţie publică. Colegiile, somptuoase clădiri, adevărate castele comparabile cu palatul Tuileries, sînt ocupate de trîntori bogaţi care o parte din zi dorm şi se îmbată şi cealaltă parte o petrec transformîndu-se în mod grosolan în viitori miniştri morocănoşi.

Aurul care se scurge spre capitală, atît din provincie cît şi din toate colţurile lumii, scumpeşte înfiorător mîna de lucru, încurajează contrabanda şi compromite manufacturile.

Fie ca urmare a climei, fie din pricina consumului de bere, de băuturi tari şi de carne grasă, fie poate din cauza ceţurilor neîntrerupte, a fumului ce-i înconjoară tot timpul, poporul acesta este trist şi melancolic. Grădinile sînt străbătute de alei înguste şi întortocheate ; pretutindeni dai peste cîte un om care se ascunde şi vrea să fie singur. Ici întîlneşti un templu gotic, colo o grotă sau un chioşc chinezesc, ruine, obeliscuri, caverne, morminte. Un cetăţean bogat a plantat o suprafaţă mare cu chiparoşi şi a aşezat printre copaci busturi ale filosofilor, urne funerare, sculpturi antice din marmură purtînd inscripţii ca : „Diis Manibus [324]“ ! ceea ce baronul denumeşte un cimitir roman constituie pentru proprietar raiul pe pămînt !

Melancolia naţională este însă pe deplin caracterizată de comportarea englezilor în uriaşele şi somptuoasele

edificii destinate desfătării. Într-un atare loc nu auzi nici musca zburînd. Vreo sută de femei, drepte ca lumînarea, se plimbă în cea mai deplină tăcere în jurul unei orchestre aşezată în mijlocul sălii şi care execută o muzică încîntătoare. Baronul compară aceste plimbări cu cele şapte procesiuni ale egiptenilor împrejurul mauzoleului lui Osiris.

Au nişte grădini publice foarte puţin frecventate, în schimb poporul se înghesuie la fel de tare pe străzi ca şi la Westminster, celebră abaţie împodobită cu monumentele funerare ale tuturor personalităţilor ilustre ale naţiunii. Prietenul meu Garrick [325] a făcut o remarcă extrem de drăguţă, şi anume, că Londra e potrivită pentru englezi, dar Parisul e potrivit pentru toată lumea. Atunci cînd baronul i-a făcut o vizită vestitului actor, acesta din urmă l-a dus printr-o subterană pînă în vîrful unei insule de pe Tamisa. Acolo se înălţa o cupolă sprijinită pe coloane de marmură neagră, iar sub cupolă se află statuia lui Shakespeare din marmură albă. „Acesta-i prinosul de recunoştinţă faţă de omul căruia îi datorez consideraţia, averea şi talentul meu."

Englezilor le plac jocurile de noroc. Joacă pe sume înspăimîntătoare. Joacă fără să vorbească, pierd fără să se plîngă, angajează într-o singură clipă toate resursele unei vieţi întregi. Întîlneşti în mod curent oameni de treizeci de ani ajunşi într-o stare de totală indiferenţă faţă de bogăţie, de gastronomie, de femei, de studiu, chiar şi faţă de filantropie. În toiul plăcerilor îi cuprinde plictisul şi se aruncă în Tamisa, afară doar dacă nu preferă să-şi bage în gură ţeava unui pistol. Există într-un ungher tainic al parcului Saint-James un lac exclusiv rezervat femeilor : acolo se duc să se înece.

Să-ţi povestesc o întîmplare menită să întristeze profund orice suflet sensibil. Baronul este prezentat unui om încîntător, blînd şi politicos, amabil, cult, bogat, respectat. Omul este exact pe placul inimii sale. Între ei se leagă o strînsă prietenie. Îşi petrec tot timpul împreună şi se despart cu tristeţe. Baronul se întoarce în Franţa. Prima lui grijă este să-i mulţumească englezului pentru ospitalitatea sa şi să-l asigure că-i poartă aceleaşi sentimente de stimă şi prietenie. Nici n-apucă să termine scrisoarea cînd află

că, la două zile după plecarea sa din Londra, omul își zburase creierii.

Ciudat este însă faptul că acest dezgust de viață ce-i mînă de colo colo nu-i lasă nici o clipă ; un englez care călătorește nu este, adesea, decît un om ce-și părăsește țara ca să se sinucidă în altă parte. Mai zilele trecute unul s-a aruncat în Sena. A fost scos din apă încă în viață și dus la Grand-Châtelet [326] ; dacă nu intervenea ambasadorul, cu toată autoritatea sa, omul ar fi fost condamnat. Domnul Hume [327] ne spunea acum cîteva zile că nici o negociere politică nu l-a solicitat vreodată atît de mult ca această afacere și că a fost obligat să se ducă de zeci de ori la primul președinte pînă să-l facă să admită că în nici unul dintre tratatele încheiate între Franța și Anglia nu există vreun articol care să prevadă condamnarea la moarte prin spînzurătoare a oricărui englez ce s-ar arunca în Sena ; a adăugat că, dacă din nefericire compatriotul său ar fi fost încarcerat, ar fi riscat să-și piardă viața într-un mod infamant fiindcă a vrut dar n-a izbutit să se înece. Or fi englezii nebuni, dar trebuie să recunoști că și francezii sînt foarte ridicoli.

Ca și noi, englezii au mania convertirii. Misionarii lor se duc pînă în fundul pădurilor virgine ca să-i catehizeze pe sălbatici. Un șef de trib i-a zis unuia dintre acești misionari : „Frate, uită-te la mine, am încărunțit ; îți închipui oare, cu deplină bună-credință, că ai să poți vîri în capul unui om de vîrsta mea toate aceste prostii ? Am în schimb trei copii. Nu te adresa celui mai mare, fiindcă ți-ar rîde în nas ; pune mîna pe mezin ; pe el ai să-l convingi de tot ce vrei“.

Un alt misionar predica altor sălbatici sfînta noastră religie cu ajutorul unui translator. Sălbaticii, după ce au ascultat cîtva timp, l-au întrebat pe misionar ce ar avea de cîștigat. Misionarul i-a spus translatorului : — „Răspunde-le că vor fi robii lui Dumnezeu. — Nici gînd, să nu vă fie cu supărare, i-a întors-o translatorul, nu doresc să fie robii nimănui. — Bine, a zis misionarul, spune-le atunci că vor deveni fiii lui Dumnezeu. — Așa da“, a răspuns translatorul. Într-adevăr, răspunsul le-a plăcut sălbaticilor.

Și dacă tot sîntem la acest capitol, dă-mi voie să-ți mai relatez un fapt pe care l-am aflat tot de la Domnul

Hume şi care te va lămuri cu privire la aceste aşa-zise convertiri ale canibalilor sau sălbaticilor din America de Nord. Un misionar îşi închipuia că a realizat o adevărată capodoperă a genului ; din vanitate, a vrut să facă paradă cu prozelitul lui ; l-a adus aşadar la Londra. Puiul de sălbatic [328] a fost examinat ; răspunsurile sale au fost excelente. L-au dus la capelă ; l-au admis la cina cea de taină sau împărtăşanie care, după cum ştii, la ei se prezintă atît ca trupul cît şi ca sîngele lui Hristos. După împărtăşanie, preotul îl întrebă : — „Nu-i aşa, fiule, că acum eşti mult mai însufleţit de dragoste faţă de Dumnezeu ? Nu-i aşa că simţi cum acţionează harul conferit de sfintele taine ? Nu-i aşa că ţi s-a încălzit sufletul ? — Aşa e, a răspuns puiul de sălbatic, vinul îmi face foarte bine ; dacă mi s-ar fi dat însă rachiu, mi-ar fi făcut şi mai bine".

Religia creştină s-a stins aproape complet în Anglia. Există nenumăraţi deişti, aproape nici un ateu, iar cei ce sînt atei se ascund. Pentru ei, ateu şi scelerat sînt cuvinte aproape sinonime. Prima dată cînd Domnul Hume a fost la masă la baron, a stat alături de el. Nu ştiu în ce ordine de idei filosoful englez i-a zis baronului că nu crede în existenţa ateilor şi că n-a văzut niciodată aşa ceva. Baronul i-a spus : „Număraţi-ne pe toţi cîţi sîntem aici". Eram optsprezece. Baronul a adăugat : „Nu-i rău că vă pot arăta din capul locului cincisprezece : ceilalţi trei nu prea ştiu ce să creadă în această privinţă".

Un popor convins că nu legile drepte ci doar credinţa în Dumnezeu îi face pe oameni să fie cinstiţi, nu mi se pare un popor înaintat. Cînd este vorba despre un popor, consider existenţa lui Dumnezeu asemănătoare cu căsătoria. Una e o stare, cealaltă o noţiune excelentă pentru trei, patru minţi luminate, dar fatală pentru o întreagă colectivitate. Să juri credinţă în cadrul unei căsătorii indisolubile creează inevitabil un număr de nefericiţi egal cu numărul oamenilor căsătoriţi. Credinţa în Dumnezeu creează inevitabil un număr aproape egal de fanatici şi de credincioşi. Pretutindeni unde se admite un Dumnezeu, există şi un cult ; pretutindeni unde există un cult, ordinea firească a îndatoririlor morale este răsturnată, iar morala e coruptă. Mai devreme sau mai tîrziu, vine un moment cînd noţiunea care a interzis furtul unui galben duce la nimicirea

a o sută de mii de oameni. Halal compensație ! Acesta a fost, este și va fi în toate timpurile și la toate popoarele rezultatul unei doctrine căreia i se acordă mai multă importanță decît propriei vieți.

Un englez s-a apucat să publice o lucrare îndreptată împotriva nemuririi sufletului. I s-a dat, în ziare, un răspuns nimicitor, și anume, i s-a mulțumit în felul următor : „Noi, toți nemernicii, ticăloșii, curvarii, codoșii, tîlharii de drumul mare, ucigașii, perceptorii, miniștrii, regii, cu adîncă smerenie îi mulțumim autorului acestui *Tratat împotriva nemuririi sufletului* pentru demonstrația potrivit căreia dacă sîntem destul de șmecheri și reușim să scăpăm de pedeapsa cuvenită pe lumea asta, nu avem de ce să ne mai temem pe lumea cealaltă".

Am vorbit însă destul de englezi ; acum mi-a cășunat să-ți spun cîte ceva despre spanioli. Tot ce știu am aflat de la baronul Gleiken, fostul ambasador al Danemarcei la Madrid și actualul ambasador al Danemarcei în Franța. Acum cîtva timp am fost invitat la o masă elegantă despre care ți-am pomenit cîndva. După această masă elegantă în ceea ce privește serviciul, rafinată în ceea ce privește mîncarea și încîntătoare în ceea ce privește conversația, am ascultat cea mai agreabilă muzică. A urmat apoi lectura primelor trei cînturi ale unui poem în stilul lui Ariosto. După lectură, am ascultat din nou muzică, apoi am stat de vorbă și ne-am plimbat. Ca să ne dea o idee despre literatura spaniolă, baronul ne-a prezentat analiza uneia dintre cele mai bune piese religioase la a cărei reprezentare participase. Scena era decorată ca un templu, Sfintele Taine erau expuse, și poporul se ruga. Scena se schimba apoi și prezenta un bîlci cu dughene dintre care una înfățișa dugheana morții, cea de-a doua dugheana păcatului și, între ele, o a treia, era dugheana lui Hristos. Fiecare își avea firma ei, fiecare negustor își lăuda marfa, chemînd mușteriii. Păcatul avea mușterii berechet și moartea de asemenea ; numai bietul negustor Hristos se plictisea de unul singur în prăvălioara lui. Sătul să tot aștepte fără să poată face safteaua, se înfurie, decorul se schimbă și Hristos apare înarmat cu un bici, însoțit de fecioara Maria, și ea cu un bici în mînă, și se apucă amîndoi să-i ardă și să-i izgo-

nească pe negustorii din dugheana morții și dintr-a păcatului, împreună cu mușteriii lor.

Actualul nunțiu papal și-a imaginat că acest gen de piese înjosește religia și i-a cerut ministerului suprimarea sa. În chip de răspuns, a fost invitat la teatru, la premiera piesei cu pricina. Într-adevăr, zicea baronul Gleiken, cuvintele rostite de credincioșii prosternați în fața Sfintelor Taine erau extrem de patetice și de elocvente ; pe spectatori îi podideau lacrimile, îi potopeau remușcările, ba se și băteau cu pumnii în piept. Ceea ce azi te face să rîzi, odinioară îi făcea pe oameni să plîngă ; ceea ce-l face azi pe spaniol să plîngă, într-o bună zi îl va face să rîdă. Cine oare ar putea crede că... toate astea constituie scrisoarea unui îndrăgostit duios și pătimaș, adresată femeii iubite ? Nimeni. Și totuși e perfect adevărat.

Cred că ți-am împuiat de-ajuns capul cu Anglia și englezii. Nu te-am iertat încă și am să-ți arăt cît de puțin seamănă între ei doi călători. Helvétius s-a întors de la Londra absolut înnebunit după englezi. Baronul s-a întors complet întors pe dos. Cel dintîi îi scrie acestuia din urmă : „Prietene, dacă, așa după cum nu mă îndoiesc, ți-ai închiriat o casă la Londra, scrie-mi repede ca să-mi fac pachet nevasta și copiii și să venim fuga la dumneata“. Baronul a răspuns : „Bietul Helvétius, în Anglia fiind, n-a văzut decît persecuțiile la care a fost supus în Franța, din cauza cărții lui“.

Am luat masa de două ori la draga noastră soră, împreună cu Domnul de Neufond. Prima dată domnul s-a comportat foarte bine : a băut, a rîs, a glumit, a discutat, a jucat cărți, a cîștigat și a fost vesel. A doua oară a fost trist, dar știi, trist ca niciodată. N-a scos o vorbă la masă. După-masă a tăcut. S-a așezat într-un colț, cu spatele la toată lumea, cu capul în sus, cu ochii țintă la ușă, roșu la față și cu o privire parcă mînioasă. Înțelegi ceva din această atitudine ? Poți ghici pe cine era supărat ? Domnișoara Boileau zice întruna că e gelos. Scumpa soră era realmente îngrijorată. Pretinde că omul s-a întristat pentru că eu eram vesel.

Uite că bate de douăsprezece. Noapte bună, draga mea, noapte bună. Cînd oare, la aceeași oră, voi avea parte să ți-o spun de la distanță mai mică ?

M-am săturat să dorm atît de departe de voi toate. Dacă scrisoarea asta pleacă mîine, s-ar putea să primeşti patru deodată.

CXVIII

13 octombrie 1765 [329]

Duminică se împlinesc opt zile de cînd n-am mai ieşit din birou. Treaba merge bine, lucrarea e serioasă şi totodată veselă [330]. Există în ea şi cunoştinţe temeinice, şi glume, şi răutăţi, şi adevăruri ; mă amuză chiar şi pe mine. Mi-a stîrnit o poftă atît de mare de studiu, de sîrguinţă, de viaţă petrecută în tovărăşia mea, încît nu sînt prea departe de hotărîrea de a continua tot aşa la nesfîrşit. Fără îndoială că în societate, cu prietenii, totul se compensează ; o veselie mai deosebită, ceva mai interesant, mai neobişnuit : te destăinui celorlalţi ; ceilalţi te scot din tine însuţi. Asta-i partea bună. De cîte ori însă ai parte de amor propriu rănit, de delicateţe jignită şi de o infinitate de alte mici mizerii ! Cînd duci o viaţă retrasă, singuratecă, nu rişti nimic din toate astea. Cei de care nu am avut niciodată a mă plînge sînt cu toţii lîngă mine.

Da, scumpă soră, am făcut aproape tot ce mi-ai cerut : l-am văzut pe abate, l-am văzut pe Domnul Rodier. Abatele nu-ţi poate sta la dispoziţie decît peste un an. Atît mai durează educarea lui ; termenul de un an constituie un maximum. Domnul Rodier pare la fel de necăjit ca şi mine din cauza prelungirii, în dauna mea, a pensiei acelui copil făcut chipurile de mine asemenea Sfîntului Duh unei femei pe care n-am văzut-o în viaţa mea ; te asigur că face tot ce-i stă în putinţă să mă scape de ea şi că va reuşi fără doar şi poate.

Am găsit diverse persoane potrivite să-mi obţină protecţia Domnului Dubuc [331] ; de el depinde soarta tînărului meu văr aflat la Cayenne. Într-una din zilele viitoare, am să întocmesc o petiţie plină cu cele mai onorabile şi patetice minciuni, o voi depune şi te voi ruga să-mi afli izbăvirea de aceste păcate la Suarez şi Escobar [332]. După

toate probabilităţile, oamenii aceştia vor decide că e îngăduit să săvîrşeşti o mică faptă urîtă într-un scop binecuvîntat şi astfel conştiinţa mea va fi liniştită.

Fiindcă veni vorba, n-am mai auzit nimic despre Lattré [333], nici despre planul în legătură cu oraşul Reims [334], nici despre Domnul Le Gendre. Îmi recomanzi, draga mea, să nu-i spun nimic lui Vialet. Frumos ! Ai nimerit-o. Află că ştie tot şi că mintea lui a apucat-o pe cu totul altă cale decît a dumitale ! Vă las cu bine, prietenele mele dragi, să fiţi sănătoase ; bucuraţi-vă din plin de fericirea de a fi împreună, recîştigaţi timpul pierdut şi luaţi-vă şi un avans asupra viitorului.

Trebuie să fii nebună, scumpă soră, ca să te îngrijorezi din pricina proiectului privind cumpărarea unei case. În primul rînd nimic nu e mai puţin sigur decît realizarea acestui proiect. Lasă iarna să treacă, lasă primăvara să vină, natura să se facă mai frumoasă ; după ce vei vedea cîmpiile smălţuite, le vei considera interesante şi utile şi-ţi vei da seama cum trece un an şi cît de mult va semăna cu el anul viitor, şi apoi cel de al treilea. Şi chiar dacă s-ar realiza acest proiect, oare nu-i cunoşti deloc nici pe copii, nici pe bătrîni ? Casa din rue Sainte-Anne se va aranja : va fi încîntătoare ; soţul dumitale vă va reuni şi, pînă la urmă, mama va veni să locuiască împreună cu voi. Dacă mintea dumitale ar consimţi să lase lucrurile să-şi urmeze cursul lor firesc, simplu şi necesar fără să se mai amestece, te asigur că totul s-ar aranja cum e mai bine, ai fi scutită de o grămadă de griji, totul ar ieşi precum doreşti, căci dorinţele dumitale nu pot fi decît conforme binelui tuturor.

D'Amilaville a venit ; gîtul îi este încă umflat, dar e pe cale să-i treacă ; numai de nu i-ar face rău viaţa de la Paris, femeile, nopţile pierdute, mesele şi băutura ! E cam greu. Asta ar însemna să-i propun unui om să moară de o sută de ori timp de zece ani, spre a-l împiedica să moară o singură dată. Asta e o idee demnă de un fluşturatic oarecare sau de un filosof serios şi dovedeşte că un fluşturatic nu spune totdeauna prostii sau că uneori unui filosof serios îi este îngăduit să spună şi el cîte una.

Încă nu l-am văzut. A şters-o de la Paris şi poştalionul l-a depus imediat la castelul La Briche, unde se află de

marţi şi de unde nu se va întoarce decît în cursul săptămînii.

Munca de peste zi mi-a tot provocat, seara, o foame de lup. Am vrut să cinez ; o dată, de două ori, mi-a mers ; a treia oară însă am plătit-o cu vîrf şi îndesat. Am făcut cea mai grozavă indigestie ; mai cu apă caldă, mai cu dietă, mai cu doctoria mamei, m-am făcut bine ; trebuie să punem însă la socoteală şi un organism ca al ei şi al meu. Prezentaţi-i vă rog respectele mele ; de asemenea Doamnei şi Domnişoarei de Blacy [335].

Sărutaţi-le din partea mea ; e un comision care nu vă va fi neplăcut şi pe care tare aş vrea să-l pot face personal. Pe una din ele aş săruta-o chiar de două ori. Ghiciţi pe care ? Parcă o aud pe surioară zicînd : „Asta e una din veşnicele lui cochetării ; eu una n-aş tolera-o". De ce oare vă tot amestecaţi, stimată Doamnă ? Poate că la urma urmei nu pe dumneavoastră vreau să vă sărut de două ori. Desigur că mi-ar face mare plăcere, şi fiindcă atunci cînd săruţi o strîngi în braţe pe cea sărutată, şi fiindcă de astă dată cea sărutată ar strînge-o în braţe pe aceea pe care o iubesc. Măcar de-ar face-o puţin geloasă tot ce îndrug eu aici !

CXIX

Sfîrşitul lunii octombrie 1765 [336]

În sfîrşit, draga mea, am isprăvit, după cincisprezece zile de muncă extrem de încordată. Grimm, pe deplin cinstit ca totdeauna, îşi reproşează : întreruperea colaborării noastre pe care o consideră pe bună dreptate ca fiind singura bucurie ce ne mai rămăsese ; absenţa mea de la sinagoga din rue Royale [337], unde prietenii mă aşteptau cu braţele deschise ; faptul că mi-a primejduit sănătatea condamnîndu-mă, după cum pretinde el, la o atît de lungă izolare şi la eforturi atît de mari, care, tot după cum pretinde el, nu sînt lipsite de urmări la nici o vîrstă, cu atît mai puţin la vîrsta mea, şi după douăzeci de ani de muncă. În rest a rămas uimit. În două sau trei scrisori

de-ale sale jură pe sufletul lui nemuritor că nici un om pe lumea asta n-a creat și nu va mai crea așa ceva și, sincer să fiu, și eu mă mîndream în taină cu gîndul acesta.

Fără îndoială, e cel mai bun lucru pe care l-am făcut de cînd mă ocup de literatură [338], oricum ai lua-o, atît prin diversitatea registrelor, cît și prin varietatea subiectelor și abundența ideilor ce n-au mai trecut nimănui prin minte, sau cel puțin așa mi se pare mie. E un rezervor de glume cînd ușoare, cînd tari. Uneori pare o simplă conversație la gura sobei ; alteori e tot ce se poate imagina mai elocvent sau mai profund. Mă simt cîteodată sfîșiat de sentimente total opuse. Există momente cînd aș vrea ca această lucrare să cadă din cer, gata tipărită, drept în mijlocul capitalei ; cel mai adesea, atunci cînd mă gîndesc la profunda durere pe care o va pricinui multor artiști ce nu merită să fie atît de rău pedepsiți pentru faptul că au depus eforturi inutile vrînd să ne stîrnească admirația, parcă-mi pare și rău că o să iasă pe piață.

Departe de mine vreun sentiment de vanitate deplasată, căci îmi dau seama că nici nu-i nevoie de o lucrare atît de bună ca să-i pui în inferioritate pe niște bieți artiști și să le iei pîinea de la gură pentru că realizează niște opere la drept vorbind jalnice ; amărîții au depășit însă vîrsta cînd îți mai poți schimba meseria și au probabil o nevastă și o familie numeroasă de întreținut. În asemenea clipe, îmi vine să pun sub obroc o producție literară de pe urma căreia n-ar fi greu să mă aleg și cu glorie și cu beneficii materiale. O altă durere a lui Grimm este să vadă zăcînd în dugheana lui, după cum se exprimă el însuși, un lucru care fără doar și poate nu pare să fi fost făcut pentru a rămîne neștiut de nimeni. Această încercare a fost pentru mine o experiență dintre cele mai plăcute. M-am convins că încă mai am pe deplin, absolut neștirbită, întreaga imaginație și căldură de la treizeci de ani, cu un plus de cunoștințe și judecată ce-mi lipseau pe atunci. Am pus mîna pe condei ; am scris cincisprezece zile la rînd, de seara pînă dimineața, și am umplut peste două sute de pagini cu idei și stil, scrise la fel de mărunt și de înghesuit și pe aceeași hîrtie pe care îți scriu dumitale, ceea ce tipărit, ar echivala cu aproximativ două volume bune.

Am aflat totodată că amorul meu propriu nu are nevoie de o recompensă publică și că-mi este chiar destul de indiferent dacă sînt mai mult sau mai puțin apreciat de cei pe care-i frecventez de obicei și că aș fi satisfăcut chiar dacă ar exista un singur om pe lume pe care să-l stimez și care să știe precis cît valorez.

Grimm știe și poate că n-a știut niciodată atît de bine ca acum ! Mă bucură de asemenea gîndul că îi vor fi pricinuit cîteva clipe de destindere binefăcătoarei mele din Rusia, că voi fi zdrobit, pe ici pe colo, fanatismul și prejudecățile, că voi fi dat, uneori, cîte o lecție suveranilor, care totuși, orice aș fi făcut tot nu vor deveni mai buni ; cu toate acestea vor fi aflat adevărul și-l vor fi auzit răspicat, fără menajamente. Din cînd în cînd sînt apostrofați și prezentați ca făurari de suferință și iluzii, ca negustori de teamă și speranță.

Gaschon a fost intrigat de îndelungata mea absență din cercul nostru ; și-a dat osteneaia să vină pînă la mine. A sosit odată cu Domnul Le Gendre. Pe acesta din urmă îl vei vedea în curînd. În ceea ce mă privește, voi fi lîngă dumneata atunci cînd vei fi cu desăvîrșire singură și cînd vremea rea te va ține închisă în casă. Voi sosi împreună cu înghețul, cu zăpezile și viscolul.

La revedere prietena mea ; să fii sănătoasă în continuare. Exprimă-i respectele mele mamei dumitale, tuturor copiilor și nepoților ei. Te iubesc din toată inima, și pe sora dumitale de asemenea.

Orice interpretare i-ai da ultimei fraze, va fi corectă. La revedere, la revedere.

CXXI

13 noiembrie 1765 [338]

Nu înțeleg dece-mi faci reproșuri ; te asigur, draga mea, că, în ciuda plăcutei dar uriașei munci pe care mă angajasem pe cuvînt de onoare s-o termin în cincisprezece zile, nu mi-am refuzat niciodată plăcerea de a-ți scrie cîte o scrisorică în zilele obișnuite. Numără-mi foiletoanele și

vei vedea că sînt patru și în plus față de acestea ți-am mai scris o scrisoare lungă și voluminoasă, plină de trăncăneala mea și a prietenilor mei. După ce mi-am făcut examenul de conștiință și mi-am repetat mie însumi că-mi ești la fel de dragă ca-n prima zi, voi continua.

Cred că ți-am povestit că Le Gendre și Gaschon s-au întîlnit într-o dimineață, la mine. Gaschon nici nu s-a așezat ; a fugit mîncînd pămîntul fiindcă n-aveam foc în sobă. Domnul Le Gendre avînd o grămadă de treburi și foarte puțin timp de stat la Paris, am ieșit împreună ; m-a condus pînă la poarta palatului Thuileries. Pe drum mi-a povestit că e foarte ocupat, caută o casă de închiriat. A doua zi m-a anunțat printr-un bilețel că a găsit o locuință care dă spre grădina de la Palais-Royal și că-și propune să vă reunească pe toate acolo, pînă ce casa de pe rue Sainte-Anne va deveni locuibilă. A precizat că i-a dat procură Domnului Duval în sensul acesta. Totuși, sînt gata să pun mîna în foc că aranjamentul cu pricina va eșua, fie din cauza unor dificultăți neprevăzute ce se vor ivi, fie din cauza unei serioase și ferme hotărîri a mamei dumitale de a nu se muta de trei ori la rînd.

Domnul Le Gendre propunea să mă ducă la masă la Domnul Duval, dar era zi de întrunire la sinagogă. Grimm venise de la castelul La Briche anume ca să discute cu mine despre modul în care va utiliza hîrtiile mele ; pe de altă parte nu se mai putea prelungi o eclipsă ce i se reproșa mereu. În ziua aceea ne-am dus cu toții la concert. Pe Grimm, pe Domnul de Sevelinge și pe mine, baroana ne-a luat în caleașca ei, ceilalți au venit după noi cu trăsura. Grimm i-a făcut cîteva complimente referitoare la cucerirea abatelui Coyer. E adevărat că fusese expusă toată seara dulcegăriilor dumisale, pe care dînsa le-a caracterizat drept miere zaharisită.

Chiar de-ar fi să-i pricinuiesc Domnișoarei Mélanie regretele cele mai jignitoare pentru voi toate, nu pot să nu vă spun că niciodată muzica nu m-a entuziasmat atît de mult. Imaginați-vă un instrument uriaș în ceea ce privește varietatea tonurilor, care are tot felul de caractere, sunete slabe și fugitive ca ale lăutei cînd se cîntă cu maximum de delicatețe ; basii cei mai puternici și armonioși ; iar interpretul știe melodii potrivite cu toate

soiurile de stări sufleteşti : cînd măreţe, nobile şi maiestuoase, cînd, peste cîteva clipe, duioase, patetice şi blînde, alternînd cu o artă de neconceput gingăşia şi forţa, veselia şi melancolia, tumultul, extraordinarul şi simplitatea, finețea, graţia, toate aceste caracteristici devenind cît se poate de subtile datorită contrastului brusc.

Nu ştiu cum reuşeşte omul acesta să îmbine atîtea idei disparate ; dar e cert că le îmbina şi, ascultîndu-l, mi-a tot venit în minte şi mi s-a părut verosimilă povestea sau legenda aceea a muzicianului din antichitate care reuşea să-şi facă ascultătorii să treacă, după cum îi era voia, de la mînie la bucurie şi de la bucurie la mînie. Îţi jur, draga mea, că nu exagerez cîtuşi de puţin cînd îţi spun că m-au trecut fiorii şi că am simţit cum mă schimb la faţă ; am văzut cum li se schimbă celorlalţi expresia feţei şi nu mă îndoiesc că i-au trecut aceiaşi fiori, chiar dacă n-au mărturisit-o. La toate acestea trebuie să adaug mîna cea mai delicată, execuţia cea mai strălucită şi precisă, armonia cea mai pură şi severă ; acest Osbruck are un suflet duios şi sensibil, o minte înflăcărată, entuziastă, care se avîntă şi se pierde şi uită atît de total de sine însuşi încît la sfîrşitul concertului avea expresia rătăcită a unui om trezit din vis. Dacă omul acesta nu s-ar fi născut cu o sănătate de fier, instrumentul şi talentul l-ar ucide. Acum sînt sigur că, dacă-şi pune cineva mintea, poate să facă din noi tot ce doreşte, numai cu nişte corzi din mătase şi din intestine de animale, cu două beţigaşe şi cu sunetele pe care le produc.

Cînd ne-am întors, l-am găsit pe Suart singur la gura sobei, cufundat în cea mai neagră melancolie. Rămăsese acasă şi cred că ghiceşti motivul. În salonaşul unde ne aflam răsunau numai exclamaţii. Nu aveam puterea să discutăm. Din cînd în cînd strigam doar : „Zău că-i tare frumos ! Ce instrument ! Ce muzică ! Ce interpret !“ ca şi cînd ne-am fi întors de la o tragedie în urma căreia sufletul violent tulburat se află încă sub imperiul emoţiei resimţite. Ajunşi acasă la baron, ne-am aşezat cu toţii şi n-am scos nici o vorbă ; sufletele noastre nu-şi reveniseră încă după furtuna ce le zdruncinase şi nu eram în stare nici să gîndim, nici să vorbim. După părerea lui Grimm aces-

ta-i efectul pe care ar trebui să-l producă artele, iar dacă nu reușesc, mai bine lipsă.

Tare mă tem că am prins gust de singurătate mai mult decît mi-aș fi închipuit. Vineri, sîmbătă, cele două zile de sărbătoare și marți nu mi-am scos halatul de casă. Am citit, am visat, am scris, m-am distrat copilărește în sînul familiei și totul mi-a făcut o plăcere deosebită.

Azi, miercuri, am ieșit și m-am dus la Domnul Dumont să iau o lucrare pe care i-o încredințasem. Sînt mulțumit de ea. Cînd am plecat de acolo, neștiind ce să mai fac, m-am dus la un om distins al cărui nume nu ți-l voi spune pentru că-ți voi istorisi povestea lui. Va fi un minunat subiect de discuție pentru voi.

O femeie pe care o cunoașteți, foarte tînără și foarte dulce, cinstită, amabilă, demnă de stimă, sau cel puțin așa mi-ați prezentat-o, eu unul n-o cunosc aproape deloc, este expusă, din cauza unui concurs de împrejurări, să se afle mereu în preajma unui bărbat cam de aceeași vîrstă, fire rece dar avînd o serie de calități foarte respectabile : înțelepciune, judecată, inteligență, cultură, spirit de dreptate, ba chiar și sensibilitate. Îi era prieten, confident, sfetnic și consolator, căci femeia cu pricina avea necazuri familiale.

Bărbatului i s-a întîmplat ceea ce se întîmplă negreșit oricărui om cînd își asumă sarcina indiscretă și primejdioasă de a asculta durerea unei femei tinere și drăguțe și de a-i usca lacrimile ; la început îi plîngi de milă, apoi plîngi doar ca să-i dai prilejul să-ți șteargă lacrimile, și ea ți le șterge. Exact așa s-au și petrecut lucrurile. Pasiunea a ținut doi ani de zile. După acest scurt interval, în timpul căruia n-a avut loc nici o infidelitate, nici o nemulțumire, nici unul dintre acele motive care duc de obicei la indiferență și resentimente, dragostea duioasă și pasionată a degenerat, dar numai în ceea ce-l privea pe el, într-o prietenie foarte adevărată, într-un atașament solid dovedit în orice împrejurare în modul cel mai puțin echivoc. N-a mai rămas însă nici un pic de dragoste, dar nici un pic. Se văd în continuare dar el vine la ea ca un frate ce-și iubește sora.

Femeia şi-a dat seama de această schimbare care a durut-o rău. Îi rămăsese prietenul, confidentul, sfetnicul, consolatorul ca să se mai mîngîie că şi-a pierdut iubitul. Aceasta era situaţia ei cînd alt bărbat, căruia nici în ruptul capului nu i-ar fi trecut prin minte că femeia ar mai fi iubit vreodată, atras pur şi simplu de tinereţea, gingăşia, inteligenţa, farmecul, talentele persoanei şi poate încurajat totodată de indiferenţa ei faţă de un soţ care desigur nici nu merită altceva, începe să-i facă curte. El este bărbatul cu care am luat masa azi.

E inteligent, cult, tînăr, frumos, fără îndoială e omul cel mai înţelept din cîţi cunosc. Are treizeci de ani ; n-a iubit încă niciodată şi cred că n-a cunoscut încă femeile, deşi e foarte sensibil şi are temperament. Cred că vina o poartă timiditatea, educaţia şi împrejurările. Acum începe s-o viziteze cu asiduitate. Face tot ceea ce-şi poate permite un om cinstit cînd vrea să placă unei femei. Tace, dar întreaga lui fiinţă şi întreaga lui purtare vorbesc atît de limpede încît două persoane dintr-odată l-au înţeles ; şi iată ce i s-a întîmplat într-o singură zi. Dimineaţă se duce să-i prezinte omagiile sale femeii iubite. La început, conversaţia e deslînată ; apoi începe să se precizeze, pe urmă devine mai interesantă ; şi tot aşa, fiind din ce în ce mai prielnică, la un moment dat, fără să fie nebun, zevzec sau impertinent, tînărul cu pricina se consideră îndreptăţit să cadă în genunchi, să-i ia mîna cucoanei, s-o sărute, să-i mărturisească faptul că pentru prima dată în viaţa lui iubeşte, că e stăpînit de cea mai violentă pasiune pe care a resimţit-o poate vreodată un om.

Femeia, nici gînd să-şi tragă înapoi mîna pe care tînărul o săruta cu patimă, ba dimpotrivă îl ridică binişor, îi spune să se aşeze în faţa ei şi atunci el îi vede chipul şiroind de lacrimi. Dă-ţi seama ce impresie i-a făcut acel chip exprimînd o durere neînchipuită, dar nici o umbră de mînie, nici de uimire şi nici de indiferenţă !

„Doamnă, îi spune tînărul, plîngeţi ? — Da, plîng. — De ce ? Aş fi profund nefericit dacă v-aş fi supărat, dacă v-aş fi mîhnit. — Nu m-ai supărat, dar m-ai mîhnit ! Am făcut tot ce-am putut ca să întîrzii clipa asta ; crede-mă, mi-am dat seama de mult că mă iubeşti şi că-mi vei mărturisi într-o bună zi durerea dumitale. Mă iubeşti ?

— Mai e vorbă ! — Ei bine, cred că te iubesc şi eu, dar la ce ţi-ar putea sluji această mărturisire, după ce-ţi voi mai face una ! Vei afla măcar cît de mult te stimez ; o femeie face rareori o confidenţă ca aceea pe care am să ţi-o fac şi, ceea ce este şi mai rar, este faptul că o face unui om de vîrsta dumitale. Te cunosc însă, şi te cunosc bine."

Apoi îi spune toată povestea ei şi în timp ce tînărul, mai uimit, mai necăjit decît ţi-aş putea vreodată explica, încearcă să găsească un răspuns potrivit, femeia adaugă : „Ceea ce mă deznădăjduieşte este incertitudinea în care se află inima mea. Ţin la dumneata, de asta sînt sigură ; nu sînt însă sigură că mi l-am scos din inimă pe celălalt. Simt că rătăcesc într-un labirint întunecos, într-un hăţiş de sentimente învălmăşite. De la o vreme, în sufletul meu e o enigmă pe care n-o pot dezlega. Sînt momente cînd aş vrea să mor".

Şi iar curg şiroaie de lacrimi, pe femeie o îneacă plînsul şi zice :

„Ce o să mă fac, ce-o să te faci dacă te ascult, şi după ce te-am ascultat, bărbatul acela se întoarce la vechile lui simţăminte şi trezeşte din nou în inima mea dragostea faţă de el ? Sînt fericită că te-am cunoscut ; aş vrea să nu te fi cunoscut niciodată. Nu te mai poţi apropia de altă femeie, dar nici de mine, fără să-mi provoci o durere cumplită. De sute de ori mi-am dorit să te ataşezi de alta ; raţiunea cerea acest lucru dar, după felul cum mi se strîngea inima, îmi dădeam prea bine seama că sentimentele mele se împotriveau acestei dorinţe. Sînt înţeleaptă şi totodată nebună ; nu înţeleg ce se petrece cu mine ; ce ştiu însă bine este faptul că aş prefera să mor decît să iau o hotărîre care să poată compromite fericirea unui om ; cel puţin atîta vreme cît voi mai fi în această stare îngrozitoare". Dacă aş vrea, aş putea să vă relatez pînă la capăt această convorbire, dar urmarea o puteţi reconstitui şi singure.

Cei doi s-au despărţit. Ai remarcat desigur că femeia n-a spus numele bărbatului pe care l-a iubit întîi şi că tînărul ar fi fost indiscret dacă ar fi întrebat-o. Omul pleacă, socotindu-se vrednic de milă, dar socotind-o pe ea poate şi mai vrednică de milă ; e copleşit de gînduri şi nu ştie încotro să-şi îndrepte paşii. Se făcuse cam ora

mesei ; se abate pe la un prieten. Acesta din urmă îl îmbrățișează, îl poftește înăuntru și-i spune : „Soseşti cum nu se poate mai bine. Uite, tocmai scriam un bilet ca să te rog să vii și să rămîi cu mine toată ziua. Mi-e sufletul plin de o grijă care mă chinuie de mult și pe care-mi pare rău că ți-am ascuns-o pînă acum. Hai întîi să mîncăm. Am anunțat că nu primesc pe nimeni. După-masă o să discutăm pe îndelete."

În timpul prînzului prietenul vede că tînărul e tulburat, trist, profund melancolic. Îl tachinează pe această temă : „Dacă n-aș ști că te ții departe de femei, aș zice că ești îndrăgostit și chiar mai mult decît atît, îndrăgostit și nefericit". Tînărul îi răspunde : — „Lasă necazul meu ; nu-i nimic ; s-ar putea să-mi treacă. Spune-mi-l mai bine pe al dumitale. — Necazul meu ? iată-l pe scurt : mi se pare că-i cam faci curte doamnei cutare. Ei bine, prietene, e o femeie pe care am iubit-o cu cea mai violentă și totodată duioasă pasiune și căreia îi voi păstra pînă la moarte cea mai sinceră prietenie, stima, veneraţia, devotamentul cel mai deplin. N-o mai iubesc, și ea știe acest lucru ; totuși sînt liber, nu m-am legat de altcineva. E singura femeie pe care o frecventez, iar curtea dumitale și felul cum ți-a primit-o m-au necăjit. M-am întrebat de sute de ori de ce m-am amărît și n-am putut să-mi dau nici un răspuns. N-are nici un sens ; mi-o tot repet, dar degeaba, sufăr.

Dar asta încă nu-i tot. Sufăr, însă continui să întreţin cu ea relaţii de pură prietenie. Am văzut-o de nenumărate ori și niciodată n-am fost ispitit s-o aduc din nou pe calea legăturii noastre anterioare, deși îmi dădeam seama că n-ar fi privit-o cu ochi răi. Dacă aș mai fi îndrăgostit de ea, ți-aș spune : Prietene, o iubesc pe doamna cutare și speram, fiindcă-mi ești prieten, să adopți o conduită compatibilă cu liniștea mea. Totuși, nu-ți pot vorbi în felul acesta ; căci ar însemna să-ți mărturisesc un sentiment pe care nu-l nutresc nici cînd sînt aproape, nici cînd sînt departe de dînsa.

Dacă aș fi sigur că niciodată nu voi mai fi cuprins de pasiune, aș ști să tac și, departe de a suferi de curtea pe care i-o faci, te-aș felicita pentru alegerea dumitale,

căci e clar că n-ar fi cu putinţă să faci alta mai bună, ba m-aş considera chiar dator să te ajut. Din păcate însă nici eu însumi nu-mi mai înţeleg propriul meu suflet. Cînd ştiu că eşti la ea, nu vin să vă stric întrevederea, dar sînt tare ispitit s-o fac. Cînd sîntem invitaţi împreună la prietenii noştri comuni şi stai lîngă ea la masă, mă simt tulburat şi, în primele clipe trebuie să exercit o adevărată violenţă asupra mea ca să par vesel. Şi asta nu pentru că aş vrea să fiu în locul dumitale ; cînd nu eşti de faţă, nu mă aşez lîngă ea, şi puţin îmi pasă dacă stau aproape de ea, sau dacă stă altcineva. Ai diverşi rivali, unii chiar primejdioşi ; niciodată n-am acordat nici cea mai mică importanţă cuvintelor rostite de ei sau răspunsurilor dînsei. Acum cîtva timp, nu ştiu ce voia să-ţi spună ; mi-ai cerut cheia biroului meu şi ţi-am dat-o : mi s-a năzărit însă că aţi stat cam mult acolo, împreună ; din cauza asta opt zile nu m-am mai dus pe la ea dar nici nu mi-a trecut prin minte să întreb ce s-a petrecut între voi. Niciodată n-am făcut nimic ca să aflu dacă atunci cînd o conduci seara acasă, intri pe la ea ; totuşi întrebarea m-a chinuit. Nu mă cuprinde cu adevărat neliniştea decît cînd vă văd sau vă bănuiesc împreună : în rest, nici nu mă gîndesc.

Toată luna asta am petrecut-o la ţară. Am fost mulţumit, vesel, satisfăcut, iar gîndul că poate între timp îi spui că o iubeşti, că poate ea te ascultă, ori nu mi-a trecut prin minte, ori mi-a trecut atît de fugitiv încît nici nu-mi amintesc ; dacă însă, la întoarcere, cineva mi-ar fi dat un raport liniştitor cu privire la relaţiile voastre, mi se pare că nu mi-ar fi displăcut. Nu ştiu nici ce vreau, nici ce-aş vrea. Nu ştiu nici ce sînt, nici ce voi fi. Nu-ţi cer nimic. Nu te întreb nimic, poate fiindcă fără să-mi dau seama mă tem de sinceritatea dumitale. Îţi explic pur şi simplu situaţia mea sentimentală ca, după aceea, s-o tratezi cum îţi va fi voia. Orice ai face, nu voi avea nici un motiv să mă plîng de dumneata, după cum sper că, orice ar urma să mi se întîmple, nu vei avea nici un motiv să te plîngi de mine ; şi totuşi s-ar putea prea bine

ca dumneata să-mi provoci cea mai cruntă deznădejde, şi eu dumitale. Orice ai întreprinde, te rog, prietene, fii cu băgare de seamă, cu mare băgare de seamă. Eşti tînăr dar eşti mai înţelept decît sînt alţii care au de două ori vîrsta şi experienţa dumitale ! N-ai ştiut că am iubit-o cîndva pe doamna cutare ; nici acum nu ştii dacă o iubesc : cum să ştii de vreme ce eu însumi habar n-am ? În consecinţă, nu-ţi reproşez nimic în ceea ce priveşte trecutul sau prezentul şi-ţi declar că n-aş putea nici în viitor să-ţi fac vreun reproş. Dar, întrucît în această privinţă amîndoi sîntem subiectivi, sînt de acord să-i expui situaţia dumitale şi a mea unui om înzestrat cu bun simţ care poate va vedea mai limpede decît noi şi căruia, poate, îi vom datora într-o bună zi, toţi trei, fericirea".

Ei bine, scumpă şi duioasă prietenă, ce sfat să dau, păcatele mele, unor oameni ce se află într-o situaţie atît de ciudată ? Pe de altă parte te rog să mă crezi că la toate astea nu-i nici un cuvînt de adăugat sau de omis : e adevărul curat, cu excepţia cîtorva fraze pe care le-oi fi formulat eu mai bine sau mai puţin bine decît vor fi fost rostite. Acestea fiind zise, puneţi-vă toate mintea la contribuţie şi încercaţi să-mi găsiţi un sfat bun şi fără inconveniente. Ce-mi place în povestea asta este că cele trei fiinţe implicate sînt într-adevăr cinstite şi extrem de rezonabile. E două noaptea, această ciudată aventură oricum n-o să mă lase să dorm, aşa încît aş putea să-ţi tot scriu în continuare.

Dar dumneata dormi ! Nu te gîndeşti că la vreo şaizeci de leghe există un om care te iubeşte şi stă de vorbă cu dumneata în timp ce toţi ceilalţi dorm. Mîine însă voi fi unul din primele dumitale gînduri.

Rămîi cu bine, draga mea ; te iubesc aşa cum vrei, aşa cum meriţi să fii iubită, şi pe vecie.

Respectele mele tuturor cucoanelor din preajma dumitale ; o vorbă duioasă, foarte duioasă iubitei noastre. Cît o să mai discutaţi despre toate astea ! Tare aş vrea să fiu acolo, numai ca să vă aud.

CXXII

21 noiembrie 1765 [340]

Credeam că mi-am isprăvit corvoada. Nici vorbă. Cîteva glume ale sculptorului Falconnet [341] m-au făcut să înţeleg cum se apără sentimentul nemuririi şi respectul posterităţii.

Poate că mă înşel rău, poate că există totuşi în această lucrare unele idei ce-ţi vor place şi altele ce-o vor face pe iubita noastră soră să tresară de bucurie. De zeci de ori, scriind-o mi se părea că vorbesc cu voi ; de zeci de ori, mi se părea că mă adresez ei. Cînd exprimam cîte o idee justă, rezonabilă, bine gîndită, dumneata erai cea care mă asculta. Cînd exprimam cîte o idee duioasă, elevată, patetică, plină de vervă, de sensibilitate şi entuziasm, la dînsa mă uitam.

Bucuria pe care mi-o provoacă singurătatea creşte din zi în zi. Ieri m-am dus să iau masa la d'Amilaville în halat şi scufie de noapte. Am ajuns să urăsc hainele de vizită, iar barba îmi creşte în voie. Încă o lună de asemenea viaţă sedentară şi deşerturile nu vor fi văzut vreodată anahoret mai autentic. Cînd la vîrsta de optsprezece sau nouăsprezece ani m-am prezentat stareţului unei mănăstiri şi i-am oferit un novice [342], îţi jur că dacă ar fi luat-o de bună nu mi-ar fi jucat cine ştie ce festă : mi-aş fi folosit o parte din timp măturînd, săpînd grădina, urmărind barometrul, meditînd asupra soartei jalnice a celor ce bat străzile, beau vinuri bune, mîngîie femei frumoase ; restul timpului l-aş fi petrecut adresîndu-i lui Dumnezeu cele mai fierbinţi şi mai duioase rugi, iubindu-l din toată inima, aşa cum te iubesc pe dumneata, îmbătîndu-mă cu cele mai plăcute speranţe, aşa ca şi acum, şi plîngîndu-i foarte sincer pe nesăbuiţii care preferă bietele bucurii momentane, micile plăceri trecătoare, în locul unui veşnic extaz, de care, la drept vorbind, puţin îmi pasă.

Să nu te îngrijoreze sănătatea mea. A sosit anotimpul ceţii şi ştii doar că metafizicienii seamănă cu sitarii.

M-ai făcut să-mi dau seama de inconvenientele punctualităţii ; azi fiind joi, am dat fuga pe rue Neuve Luxembourg, în speranţa că voi găsi o scrisoare, şi în scrisoare sfatul de care am nevoie. Cînd oolo nu tu scrisoare, nu tu sfat. Ce-i mai rău e că tăcerea dumitale nu e lipsită de consecinţe, ca a mea. La Paris, ştiindu-mă copleşit de treburi, solicitat de prieteni, de indiferenţi sau pisălogi de tot soiul, poţi oricînd să presupui ceva liniştitor. La ţară însă dumneata eşti lipsită de ocupaţii obligatorii, stăpînă absolută pe timpul dumitale, iar eu, ori de cîte ori nu primesc veşti, nu-i pot atribui acestei tăceri decît un motiv care mă înnebuneşte.

Slujitorul lui Grimm mi-a promis că-l voi vedea pe stăpînul său mîine dimineaţa. Voi încerca să dorm legănîndu-mă cu speranţa că mîine voi afla că eşti sănătoasă.

Aşadar, a ajuns inspector sau inginer la Caen. Cred că s-ar spînzura de disperare dacă şi-ar închipui că-i este îndatorat lui Perronnet.

Tot ceea ce-mi spui despre racheta care te expediază la Château du Coq, de la Château du Coq la Palais-Royal, de la Palais-Royal pe rue Sainte-Anne e foarte adevărat dar, dacă n-ar fi la mijloc vîrsta mamei dumitale, ce-ar mai conta un salt în plus sau în minus, cînd e vorba să te fixezi defintiv ! [343]

Noapte bună, draga mea. Dacă lucrurile vor urma în continuare calea pe care văd că au apucat-o, încep să sper că te vei întoarce din nou la Paris.

Domnul Le Gendre contează s-o readucă în mijlocul nostru pe sora noastră multă iubită, la începutul lunii viitoare. Doamna şi Domnişoara de Blacy vor rămîne oare lîngă dumneata ?

Aici iarna a început cu adevărat. Te las cu bine, scumpa, buna mea prietenă. Stai la gura sobei.

Respectele mele doamnelor. A sosit vremea să vorbesc cu d'Amilaville ; asta am să şi fac prima dată cînd îl voi vedea.

CXXIII

30 noiembrie 1765 [44]

Nu știu ce să mă fac. Am tot felul de treburi, dar nici una nu-mi convine. Aș vrea să ies dar simt că, oriunde m-aș duce, aș căra după mine sau aș găsi la fața locului același plictis. Slujitorul lui Grimm n-a apărut ; dacă mîine, duminică, mi-o fi dat să mă întorc cu mîna goală din rue Neuve Luxembourg, e sigur că voi fi cel mai nefericit și neliniștit om de pe pămînt. Și mai crezi că dacă ar fi s-o iau de la capăt, te-aș iubi ! Nici pe dumneata, nici pe alta. Îți închipui că aș face atît de puțin caz de liniștea și libertatea mea, de prudența elementară, ca să mă mai dau pe mîna cuiva ! Fă-mi o figură măcar odată și-o să vezi.

Realmente, e foarte trist să te fi atașat de o ființă căreia să nu-i poți niciodată reproșa nici cel mai neînsemnat lucru, să nu poți conta nici măcar pe vreo infidelitate, sau pe-o supărare sau un defect ; să nu ai curajul să greșești față de ea, să nu ai speranța că ea va greși față de tine ; să te afli în situația de a trebui fie să te urăști pe tine însuți, fie s-o adori cîte zile va avea ; te apucă disperarea. E o aventură unică și tocmai mie mi-a fost dat s-o trăiesc.

Ai aflat desigur că Domnul Breuzart a rămas văduv. Cu această ocazie a dobîndit o reputație extraordinară. Se zice că a făcut-o să moară de prea multă plăcere.

Ni s-a întors unul din oaspeții de pe rue Royale și foarte curînd mai așteptăm încă unul. Cel dintîi e Domnul Wilks, și cel de-al doilea, abatele Galliani.

Cînd îi veți afla povestea, îl veți iubi la nebunie, cu toatele, pe acest Wilks. Sosește la Napoli. Își pune oamenii pe foc să-i găsească o curtezană italiancă sau grecoaică. Le dă lista completă a calităților, perfecțiunilor, talentelor, însușirilor pe care le pretinde. Între timp i se mobilează cea mai voluptoasă și minunată casă, pe malul mării. Cînd casa e gata să-și primească locatarul, omul se prezintă, și primul lucru ce-i atrage privirea e o femeie de o frumusețe admirabilă, într-o ținută de o eleganță desăvîrșită deși foarte sumară, lungită nestingherit pe o canapea, cu pieptul

aproape descoperit, cu capul sprijinit într-o mînă şi cu cotul proptit într-o pernă mare.

Lumea se retrage. Rămîne singur cu femeia. Se aruncă la picioarele ei, îi sărută mîinile, îi adresează cuvintele cele mai duioase, mai pasionate, mai curtenitoare. Persoana îl ascultă ; după ce l-a ascultat un timp fără să scoată o vorbă, îi aşază pe umeri două braţe de alabastru şi-şi lipeşte buzele trandafirii de ale sale. Trăieşte şase luni cu această curtezană într-o adevărată beţie despre care încă nu poate vorbi fără emoţie. Şi-ar fi dat averea şi chiar viaţa pentru ea. Într-o zi, cînd afacerile îl chemaseră la Napoli pentru toată ziua, cum a ieşit pe uşă, dona Flaminia (aşa o chema pe curtezană) îi deschide casa de bani, scoate tot aurul şi argintul, pune mîna pe sfeşnicile şi pe toată vesela lui, porunceşte să se înhame patru cai la una din caleştile domnului şi dispare. Wilks se întoarce seara. Absenţa iubitei l-a lămurit cu privire la toată situaţia. Îl cuprinde cea mai profundă melancolie ; nu mai mănîncă, nu mai doarme, sănătatea i se duce de rîpă, e gata să-şi iasă din minţi. Strigă întruna : „De ce să mă fure cînd n-avea decît să-mi ceară orice ?“ De nenumărate ori i-a venit să înhame la trăsură singurii doi cai ce-i mai rămăseseră şi s-o pornească pe urmele ingratei, sau mai degrabă infamei lui, dar indignarea l-a împiedicat.

Furtul s-a aflat datorită slujitorilor. Autorităţile au luat cunoştinţă şi s-au prezentat la Domnul Wilks ; i s-au pus întrebări ; Wilks, în loc să răspundă, i-a spus comisarului sau judecătorului să nu se amestece fiindcă nu-i treaba lui, faptul că a fost prădat îl priveşte personal, n-a depus nici o plîngere şi-l roagă să se retragă, să nu se mai ostenească, iar lui, să-i dea pace.

Între timp, afacerile lui Wilks se încheie şi omul se pregăteşte să se întoarcă în Franţa. Tocmai atunci, femeia cu pricina, contînd îndeajuns pe dragostea lui Wilks încît să creadă că acesta va veni după ea pînă la Bologna unde se refugiase, îi scrie că e cea mai nefericită fiinţă de pe lume, că toţi oamenii din oraş o urăsc, că, deşi nu s-a depus nici o plîngere împotriva ei, autorităţile fac cercetări cu privire la ea şi că riscă să fie arestată. Wilks îşi lasă baltă călătoria în Franţa, pleacă la Bologna, opreşte cursul

procedurii, îi redă nevrednicei creaturi liniștea, ba chiar și onoarea, în măsura în care depinde de el și se întoarce la Napoli fără s-o fi văzut, cu inima tot plină de pasiune, dar întrucîtva consolat de generozitatea faptei sale.

Ajunge seara acasă și primul gest este să se uite la canapeaua pe care o văzuse pentru prima dată pe femeia aceea. Pe cine zărește pe canapea ? Pe Flaminia, iubita lui. I-o luase înainte și adusese înapoi toate obiectele furate. Wilks o recunoaște, se sperie și fuge la abatele Galliani căruia îi povestește acest ultim eveniment, singurul dealtfel pe care abatele n-avea încă de unde să-l știe. Femeia vine după Wilks la abate ; se aruncă la picioarele lui ; vrea să se arunce și la picioarele lui Wilks și-și însoțește rugămintea cu gesturi patetice. Cînd se ridică de jos îi arată abatelui că va fi mamă și adaugă că, oricare i-ar fi fost purtarea, Domnul Wilks nu se poate îndoi de faptul că acest copil e al lui. Wilks și abatele sînt foarte încurcați. După cîteva clipe de tăcere, Wilks se scoală și-i spune abatelui : „Prietene, m-am decis ; ocupă-te de femeia asta, condu-o la mine acasă, poruncește să fie servită ca înainte și spune-i să aștepte acolo, liniștită, hotărîrea mea".

Abatele face cum l-a rugat Wilks. Între timp, acesta din urmă își face bagajele și deși n-a pus o dată piciorul pe puntea unei corăbii fără să se cutremure de o teamă involuntară de apă și de mare, se expune într-o corabie cît o coajă de nucă, traversează Mediterana cu riscul de a muri și-i lasă la plecare, femeii de care fuge, caii, echipajele, vesela, mobila, tot ce se află în casă și trei sute de lire sterline înmînate abatelui ca să i le dea. O parte din ceea ce ți-am povestit a apărut în gazete, restul i l-a scris abatele Galliani lui Grimm, cam așa cum știi și dumneata acum.

Nu știu ce părere ai despre Wilks, pe mine însă procedeul acesta m-a determinat să-l consider un om de suflet. Dacă se poartă așa cu o curtezană ingrată și necinstită, cîte n-ar face pentru un prieten aflat la strîmtoare, sau pentru o femeie tandră, cinstită și fidelă ?

Ascultă acum o poveste de alt gen petrecută la doi pași de mine. Locul acțiunii e spitalul Charité. Fratele Cosme avea nevoie de un cadavru ca să facă niște expe-

rienţe. I se adresează părintelui infirmier. Acesta-i spune : „Ai sosit la ţanc. Am aici, la numărul 46, un vlăjgan care nu mai are decît vreo două ceasuri de trăit. — Două ceasuri ? îi răspunde fratele Cosme ; nu prea-mi convine. Diseară trebuie să mă duc pînă la Fontainebleau de unde nu mă pot întoarce decît cel mai devreme mîine seară pe la şapte. — Lasă, nu-i nimic, îi spune infirmierul, du-te liniştit ! O să încercăm să ţi-l ţinem în viaţă."

Fratele Cosme pleacă, infirmierul se duce la spiţer şi-i cere un întăritor bun pentru numărul 46. Întăritorul face minuni. Bolnavul doarme cinci, şase ore. A doua zi, infirmierul vine lîngă patul lui şi-l găseşte în capul oaselor, tuşind şi scuipînd fără efort ; nu mai are temperatură, nu mai simte nici o apăsare pe piept, nu-l mai doare într-o parte : „Vai, părinte, îi zice bolnavul, nu ştiu ce mi-aţi dat, dar m-aţi înviat. — Chiar aşa ? — Întocmai, părinte. Încă o porţie de doctorie d-asta, şi-s sănătos tun. — Da, dar fratele Cosme ! Ce-o să zică ? — Cum ce-o să zică ? — Nimic, nimic", răspunde infirmierul scărpinîndu-se în barbă cu o mutră cam întristată, şi încurcată. „Părinte, îi spune bolnavul, parcă v-aţi întunecat la faţă. Mai-mai că-mi vine să zic că vă pare rău că mă simt mai bine. — Nu, nu, nici gînd."

Totuşi, din oră în oră, infirmierul se ducea la patul bolnavului şi-i zicea : „Cum te simţi, prietene ? — Minunat, părinte". Iar infirmierul, depărtîndu-se, bombănea : „Dacă o ţine tot aşa ? L-am îngrijit atît de bine încît o să-şi revină". Şi aşa a şi fost. A doua zi fratele Cosme vine să-şi facă experienţa : „Ei, îi spune infirmierului, unde mi-e cadavrul ? — Cadavrul dumitale ! Nu mai e nici un cadavru — Cum nu mai e ? ! — Uite aşa. Şi e chiar vina dumitale. Omul era gata să se cureţe şi şi-a revenit din cauza dumitale. Drept răsplată, ai să aştepţi. Şi la urma urmei ce dracu ţi-a trebuit să te duci la Fontainebleau ? Dacă rămîneai pe loc, nici prin gînd nu mi-ar fi trecut să-i dau întăritorul care l-a vindecat, iar dumneata ţi-ai fi făcut experienţa. — Lasă, zise fratele Cosme, nu-i mare pagubă ; o să mai aştept pînă data viitoare".

În ceea ce privește această poveste, crezi cît vrei din ea ; mi-a spus-o Carmontel [345]. În privința celeilalte, să crezi fiecare cuvîntel.

Poți chiar să nu-mi mai trimiți sfaturi referitoare la conduita acelei femei și a celor doi bărbați despre care ți-am vorbit în scrisoarea precedentă. Tînărul s-a îmbolnăvit din cauza asta. A căzut la pat și mare minune dacă nu s-o prăpădi. Ce-ți pot spune precis, datorită cîtorva scrisori de-ale lui care mi-au fost arătate, este că băiatul nu e legat de viață decît de niște considerente dintre cele mai serioase și mai cinstite, și anume, teama de a nu lăsa pradă mizeriei sau duritățiii fratelui său mai mic o mamă bătrînă. Te înfioară felul cum e înfățișată pasiunea în scrisorile lui. E un asemenea vîrtej, un haos, străbătut de exclamații de mînie și tandrețe, de delir și sensibilitate încît nu ți l-aș putea reda decît prin sentimentele pe care ți le provoacă, și anume, mila și spaimă. Nu mă îndoiesc că lectura oricăreia dintre aceste scrisori i-ar pricinui surorii noastre multiubite o noapte de nesomn. Eu unul am rămas copleșit de tristețe și de gînduri amare. Exemplele de bărbați și femei ce s-au eliberat dintr-o pasiune nefericită refugiindu-se în moarte nu sînt nici foarte comune, nici foarte rare. Acesta ar putea fi cel de-al treilea pe care l-aș cunoaște direct. Al treilea ! ba al patrulea.

I-am prezis lui Wilks că Flaminia lui îl va urmări pînă la Paris și că ar trebui să se aștepte s-o găsească într-o bună zi la el acasă cu plodul în brațe.

Acum cîteva zile m-am dus să-l văd pe tînărul meu prieten. L-am găsit lungit în pat, cu scufia de noapte pe cap, în halat, tras la față ca și cînd ar fi fost bolnav de multă vreme, cu ochii duși în fundul capului, galben ca turta de ceară. I-am vorbit îndelung și nu mi-a răspuns. Mă ținea de mînă, și, din cînd în cînd, mi-o strîngea tare, oftînd din fundul sufletului. Nu știu dacă ai văzut vreodată un anumit zîmbet fugar, tipic ființelor deznădăjduite; uneori îl vedeam pe buzele lui. I-am arătat că un om cu bun simț, înzestrat cu putere sufletească, așa ca el, nu se cade să se lase în voia soartei. „Credeți oare că nu lupt cît pot ? Puterile îmi slăbesc, dar pasiunea nu.“ Și cum continuam să-i dau sfaturile care mi se păreau cele mai

potrivite cu starea lui, şi-a împreunat mîinile şi le-a ridicat spre cer, exclamînd : „Vai ! biata mea mamă !“

Amărîta de maică-sa e disperată ; nu înţelege ce se petrece cu el ; i se pare că fiul ei e pe cale să înnebunească. Îmi povestea că de o sută de ori pe zi îşi schimbă hotărîrile ; se scoală, se aşază brusc la birou, scrie, rupe foile scrise, citeşte, zvîrle cît colo cărţile, trimite după frizer să-l pieptene, îl concediază, sau, după ce s-a aranjat, şi-a schimbat rufăria, şi-a pus haina, se dezbracă imediat, îşi pune iar halatul, se plimbă de colo-colo prin casă şi apoi se culcă la loc ; alteori ajunge la poarta casei şi se întoarce ; atunci cînd îl ceartă că-şi neglijează treburile, că uită să-şi îndeplinească îndatoririle, că această neglijenţă ar putea avea consecinţele cele mai neplăcute, începe să plîngă şi-i spune : „Ştiu, aş vrea să mă port altfel, dar nu pot“ ; o îmbrăţişează cu o duioşie care îi sfîşie inima, dar ce e mai rău este că se uită la ea cu o privire căreia nu-i poate rezista ; cînd o priveşte astfel, nu mai e în stare de nimic altceva decît să se ascundă ca să plîngă de una singură.

A adăugat : „Dacă aş fi observat vreodată că-l interesează femeile, l-aş crede victima unei pasiuni nefericite dar totdeauna a fost atît de rezervat în această privinţă încît cred că încă n-a cunoscut nici o femeie. Nu ştiu ce are“.

Şi dumneata, şi eu cunoaştem pe lumea asta o femeie cinstită pentru care spectacolul oferit de acest tînăr ar constitui o lecţie înfricoşătoare.

Rămîi cu bine, draga mea, nu-i aşa că nu trebuie să-i dai unui bărbat nici o speranţă zadarnică ? Dragostea ! Ce fiară sălbatecă şi necruţătoare !

CXXIX

27 ianuarie 1766 [48]

Dacă Domnişoara Volland ar binevoi să fie sinceră, mi-ar mărturisi că cele trei, patru rînduri de reproşuri privind tăcerea mea le datorez scumpei surori. Iată ce s-a

petrecut. Întrucît nu vorbea conform inimii ei, a întrecut măsura. N-am s-o mai pun în situaţia de a-şi modifica firea, căci voi fi atît de discret cu scumpa soră încît prietena mea nu va mai fi nevoită să mă certe, la sugestia dînsei. În rest, acea scumpă soră se află într-o stare jalnică: guturai, temperatură, dureri cumplite în toate oasele, un copil care o ţine trează toată noaptea, un soţ ursuz care de bine de rău îi acordă un minimum de îngrijiri dar i le scoate pe nas.

Ieri, acest soţ, încăpăţînîndu-se să ne ţină de urît, ne-a plictisit cît a poftit. Am încercat să-l provoc la o discuţie legată de meseria lui. I-am vorbit despre arhitectură. L-am întrebat ce părere are despre explicaţia pe care am propus-o privind efectul minunat al figurilor umane întîlnite uneori în partea de sus a palatelor regale şi a altor edificii mari ; părerea mea este că datorită proporţiilor pe care le respectă în raport cu etajele acestor edificii, figurile acelea sînt de fapt adevăraţii locatari. M-a ascultat, dar nu mi-a dat nici un răspuns.

Azi ne-am înfruntat destul de violent în legătură cu pictura. Eu afirmam că la teatru nu se petrece nimic îndeajuns de adevărat încît să slujească drept model vreunei arte bazată pe imitare [347] ; nu era de aceeaşi părere. El crede că Pigal şi Falconnet nu au altceva mai bun de făcut decît să se ducă la teatru şi să le studieze pe Clairon, Dumesnil, Arnou [348]. Eu unul zic că acestea nu sînt decît nişte cópii după natură, adesea stîngace, totdeauna reci şi afectate. L-am întrebat apoi ce legătură ar putea exista între Amenaïde, din *Tancrède* [349] şi o femeie dusă cu adevărat la supliciu ; între durerea resimţită şi durerea simulată ; între bucuria trăită şi bucuria pe care te căzneşti s-o arăţi fără s-o simţi ; între pasiunea reală şi cea interpretată pe scenă ; ce poate fi comun între o mamă căreia i s-a ucis copilul pe stradă şi una care şi l-a pierdut în culise ? Mi-a obiectat că Boucher [350] de acolo se inspiră. I-am răspuns că din păcate se cunoaşte. Ne-am înfierbîntat amîndoi. El tace, iar eu, arătîndu-i-o pe nevasta lui suferindă, îi zic : „Poftiţi, domnule, uitaţi-vă bine la chipul şi comportamentul dînsei. Asta e ce trebuie să imite artis-

tul, asta e ce nu aţi văzut şi nu veţi vedea niciodată pe scenă. Exact asta".

Am vorbit apoi despre Pigal care e pe punctul de a primi o gratificaţie de şaizeci de mii de livre din partea oraşului Reims.[350bis] Am spus răspicat că unui om cu nevastă şi copii i-aş fi iertat feptul că e interesat, dar cazul lui Pigal degradează în ochii mei însuşi talentul ; că aş vrea ca un artist să fie mai preocupat de onoare decît de onoruri. De aici am trecut la critica nimicitoare a monumentului. Am spus că cetăţeanul reprezentat, cît o fi el de frumos, tot cu un hamal seamănă ; că nimeni nu înţelege ce e cu femeia aceea şi cu leul pe care îl ţine de coamă ; că toată lucrarea nu-i decît o îngrămădire de idei disparate şi incoerente ; că orice om înzestrat cu bun simţ şi bun gust, uitîndu-se la acest monarh cu mîna întinsă deasupra unei femei, a unei fiare şi a unui bărbat despuiat, nu vede altceva decît o aiureală ; că nimic nu poate fi frumos dacă-i lipseşte unitatea şi dacă nu permite stabilirea unor analogii ; că în acest monument nu există nici una, nici alta. Admiţînd că un monument ar fi împodobit cu o sută de figuri, dacă figurile, precum şi accesoriile lor, nu sînt legate între ele printr-una şi aceeaşi idee, totul e viciat. Am adăugat că dintre toţi artiştii, nici unii nu-şi dau mai bine seama de justeţea acestor principii decît arhitecţii, observatori riguroşi ai adevărului, pînă în cele mai infime detalii. Ei nu pun nici măcar o ghirlandă pînă nu ştiu precis că trebuie o ghirlandă, în ce fel trebuie şi din ce anume frunze e nevoie s-o realizeze.

În acest punct al discuţiei, Dom Diego a intervenit spunînd că separarea Academiei de arhitectură de Academia de pictură şi sculptură a fost o eroare ; am admis că are dreptate. M-a întrebat apoi ce ar fi putut face Pigal ca să realizeze o lucrare mai bună. I-am răspuns : să-şi păstreze cetăţeanul hamal, să aşeze lîngă el un plugar sprijinit de coarnele unui bou, şi alături o ţărancă frumoasă cu trăsături marcate şi sîni mari, alăptîndu-şi copilul ; atunci monumentul lui ar fi fost frumos, nobil, simplu, măreţ şi unitar. Lumea ar fi văzut un monarh protejînd nu personaje suspuse, care şi aşa se protejează destul de bine şi singure, ci oamenii de jos care alcătuiesc poporul, cei

strîvîţi, deşi constituie forţa unui stat, comerţul, agricultura, într-un cuvînt, populaţia. „E un monument ce ar trebui refăcut, am continuat eu, deoarece, numai masa lui impunătoare şi măiestria execuţiei pledează în favoarea lui."

De aici am trecut la caracterul bizar al artiştilor. S-au citat diverse cazuri dintre care îmi amintesc unul ce te va amuza. Un pictor trăgea să moară ; fusese împărtăşit şi-şi dădea duhul ; cineva i-a întins un crucifix ca să-l sărute ; artistul muribund deschide ochii şi zice : „Plecaţi de-aiçi cu urîţenia asta ; n-are stil".

Cu privire la ciudăţeniile artiştilor, am să-ţi relatez una care rezumă întreaga viaţă a lui Voltaire şi-l face demn de o infinită stimă în ochii mei. I se dă să citească o pagină înfiorătoare împotriva lui scrisă de Rousseau, cetăţeanul de la Geneva [351]. Voltaire se înfurie, se dezlănţuie, îl face infam, spumegă de mînie, declară că-i vine să-l omoare pe netrebnic. „Şi totuşi, îi spune cineva din preajma sa, ştiu din sursă sigură că azi, mîine, poate poimîine trebuie să vină să vă ceară azil ; ce-o să-i faceţi ? — Ce-o să-i fac ! zice de Voltaire, scrîşnind din dinţi. Ce-o să-i fac ! O să-l iau de mînă, o să-l duc la mine în odaie şi o să-i spun : «Na, ăsta-i patul meu, e cel mai bun din toată casa, culcă-te în el, dormi aici cîte zile oi mai avea şi fii fericit»".

Cuvinte de acest fel, precum şi fapte ca ale Domnişoarei Arnou mă fac să plîng de bucurie. Poeţii, artiştii, toată stirpea asta e atît de ciudată, atît de năstruşnică, duşmăneşte aşa de tare îngrădirile de tot felul încît ar trebui să i se îngăduie orice, să zburde, să se lovească, să-şi julească nasul, să se ridice de jos, să rîdă, să ţipe, să plîngă şi nimic din ce face să nu fie luat în seamă. Oamenii aceştia sînt asemenea copacilor pe care-i întîlneşti în cale. Te loveşti cu piciorul de rădăcinile lor, cînd ies uneori din pămînt, dar n-ai decît să-ţi freci puţin piciorul, să ridici mîna şi să culegi cîteva din delicioasele fructe ce cresc în copac şi sînt oferite tuturor.

Şi acum, draga mea, numără-mi paginile şi vei vedea că am consacrat bucuriei de a sta de vorbă cu dumneata mai multe ore, iar dumneata nu mi-ai acordat decît cîteva

minute. M-am dus pînă la Versailles şi am obţinut din partea Domnului Rodier [352] jurămîntul că neîntîrziat îl va înzestra pe micul bastard pe care l-am făcut cu acordul dumitale, al surorii dumitale şi al mamei. Domnul Dubucq mi-a promis că Fayolles va fi ţinut mai departe în slujba lui, în ciuda tuturor revoluţiilor înfăptuite de noua administraţie a coloniei, iar acest domn Dubucq este un om de o infinită inteligenţă, ceea ce nu-i de nici un folos pentru treburile noastre, dar mai are şi o bunătate, o cinste, un simţ al dreptăţii de cea mai bună calitate.

Te las cu bine, draga mea... adică Domnişoară, am vrut să zic. Să fii sănătoasă. De dragul meu, ai grijă, te rog, de sănătatea ta. Fii sigură că te voi vedea.

Lucrarea noastră [353] apare în Anglia, în Germania, în Portugalia, în Spania, în toate provinciile Franţei, numai la Paris nu ; de îndată ce va face senzaţie şi aici, voi fi liber şi-ţi voi aparţine. Cît te voi iubi, dar voi, voi oare nu mă veţi iubi ? Noapte bună, ingrato, a bătut de ora două noaptea. Somn uşor.

CXXXI

14 februarie 1766 [354]

Draga mea, starea sănătăţii scumpei noastre surori s-a ameliorat. Vreme de mai multe zile am fost foarte alarmaţi şi încă nu ne-am liniştit de tot. N-aş vrea nici să te îngrijorez, nici să te liniştesc în mod neîntemeiat. De aceea mă consider dator să-ţi trimit descrierea bolii, cam aşa cum am scris-o joi seara, adică ieri, ca să i-o transmit lui Tronchin [355], care e aici, la Paris, de vreo cincisprezece zile, ţintuit în pat de o criză foarte dureroasă de podagră.

Încă din primele zile ale lunii ianuarie i-a fost rău.

Necazurile au început ca urmare a oboselii şi a plictiselilor legate de mutat. Chiar din primele zile a avut dureri de cap situate mai ales la ceafă. Apoi durerea s-a fixat în dreptul unui ochi.

Boala care ameninţa ochiul a provocat însă un uşor erizipel pe obraz şi sub bărbie.

Atunci a început să facă şi temperatură, dar puţină.

Tratamentul care s-ar fi putut aplica a fost oprit de indispoziţia periodică.

Pe soiul acela de erizipel, la început nu s-au aplicat decît cataplasme cu miez de pîine şi apă ; apoi cîrpe îmbibate într-un decoct de nalbă mare. Erizipelul a dispărut după două zile, dar a fost urmat de o nevralgie şi aceasta din urmă de un guturai cumplit care s-a lăsat apoi pe piept.

Fiul ei a făcut tuse măgărească ; l-a culcat la ea în cameră ca să-l poată îngriji mai bine şi să-i uşureze accesele. Tot sculîndu-se noaptea, a răcit din nou. Copilul a răcit la rîndu-i, aşa încît l-a luat în patul ei, ca să se mai încălzească.

Ceea ce nu fusese decît un guturai, s-a transformat atunci într-un catar însoţit de tuse violentă, de expectorări dificile şi de febră.

Catarul şi tusea n-au încetat nici o clipă, dar febra a prezentat întreruperi şi iregularităţi în ceea ce priveşte ora, intensitatea şi durata.

În general, era anunţată, către seară, de frisoane. Atunci şi expectorarea era mai penibilă.

Situaţia a fost multă vreme cam aceeaşi, cînd îi era mai rău, cînd părea întrucîtva refăcută, acum petrecea o noapte liniştită, acum nu închidea ochii nici un pic.

De vreo douăsprezece zile, boala a dobîndit însă un caracter mai supărător.

Într-o criză febrilă, vinerea trecută, a apucat-o o durere atît de violentă, atît de insuportabilă, în dreapta, sub coaste, încît bolnavei i s-a părut că se formează un fel de depozit acolo şi a crezut că moare.

În cursul altei crize, fără să mai cuprindă toată partea dreaptă, durerea a apărut la umărul stîng.

De atunci încoace, durerea din dreapta s-a mai atenuat, dar n-a lăsat-o de tot ; o doare mai ales cînd tuşeşte sau cînd se culcă pe partea stîngă.

Urina e acidă, tulbure, cantitatea e mică şi vezica pare a fi bolnavă. Duminică şi luni s-a simţit mizerabil şi s-a chinuit toată noaptea. N-am văut-o în zilele respective.

Duminică m-am ocupat de memoriul soţului ei, adresat municipalităţii oraşului Reims, iar luni am fost la ţară.

De vreo cinci, şase zile s-a produs o schimbare, i-a mai scăzut febra, expectorează mai mult şi mai uşor.

În ultimele zile a avut de cîteva ori stări de leşin.

Ieri însă, joi, a avut două crize cumplite care au ţinut cîte cinci ore, una însoţită de accese nestăvilite de rîs, cealaltă de plînsete involuntare.

Am văzut-o, după-amiaza pe la cinci. Şi-a manifestat în faţa mea dorinţa foarte vie de a-l consulta pe Tronchin. M-am dus la Grimm faţă de care doctorul are cea mai vie prietenie şi la rugămintea căruia speram să-şi calce jurămîntul că nu va mai vizita nici un bolnav. Nu l-am găsit pe Grimm. Am dat fuga la Doamna d'Epinai, imobilizată în casă de febră, la căpătîiul căreia eram sigur că-l găsesc. Nu era. I-am spus Doamnei d'Epinai, care are destulă influenţă asupra lui Tronchin, cît i-aş fi de recunoscător dacă l-ar convinge pe Tronchin să se ducă pînă la una din porţile de la Jardin du Palais-Royal şi să urce la o bolnavă căreia îi port multă grijă şi care are mare încredere în Tronchin. Doamna d'Epinai mi-a spus că Tronchin are o criză de podagră, că stă alături de dînsa şi că e foarte puţin probabil că va face pentru Doamna Le Gendre ceea ce a refuzat să facă pentru dînsa. Mi-a propus însă soluţia adoptată de dînsa, şi anume, să-l chemăm pe Brador, chirurgul Domnului duce d'Orléans, în care Tronchin are încredere deplină ; Brador o va examina, îi va da raportul lui Tronchin şi acesta îi va prescrie ceea ce va crede de cuviinţă. A adăugat că dacă proiectul îi convine Doamnei Le Gendre, i-l va propune imediat lui Tronchin.

Într-adevăr, i-a scris pe loc cea mai amabilă şi insistentă scrisoare ; doctorul a fost de acord fără ezitare. M-am întors la Doamna Le Gendre şi i-am spus cum mi-am îndeplinit misiunea. După ce s-a gîndit cîteva clipe, s-a hotărît să accepte propunerea Doamnei d'Epinai, numai dacă se agravează situaţia şi pînă atunci să mai cheme alt medic bun, capabil s-o ajute, în afară de Petit fiul, care nu mai ştie ce să-i facă. Şi asta pentru că Petit fiul, deşi e foarte priceput în meserie, şi-a dat seama că nu se mai poate temporiza şi că natura, deşi luptă din

răsputeri, trebuie ajutată cu mijloace mai eficace decît cele folosite de el pînă atunci.

Ne-am gîndit să-l chemăm pe Bordeux[356] împreună cu Petit. Chiar în seara aceea am scris un istoric amănunţit al bolii şi am adăugat şi o prezentare a temperamentului şi a vieţii bolnavei, aşa cum m-am priceput. Mi-am asumat sarcina de a-i duce lui Bordeux acest istoric şi de a-l aduce pe medic a doua zi dimineaţă, adică azi, vineri. Între zece şi unsprezece, Bordeux şi Petit s-au aflat la căpătîiul bolnavei noastre. Au căzut de acord că tulburările nervoase nu sînt grave ; că nici catarul nu-i periculos ; că febra, deşi continuă, e doar o urmare firească a catarului ; că umorile generate de erizipel s-au lăsat însă pe piept ; că toate la un loc provoacă o stare primejdioasă ; că cel mai important lucru e ca umorile erizipelului să se colecteze din nou la nivelul pielii, întrucît flegma expectorată prezintă pe margine filamente albicioase, ceea ce ar dovedi o tendinţă spre purulenţă ; că trebuie, neîntîrziat, să se elimine aceste umori, deschizîndu-li-se toate porţile : cel al transpiraţiei, ale urinei, ale scaunului, ba chiar să se creeze una artificială, la braţ, cu ajutorul vezicătoarei, ceea ce a fost efectuat pe loc de către chirurgul Doamnei de Sallignac.

Asta e situaţia la ora actuală. Soţul e dezolat. Azi-dimineaţă am crezut că-mi ies din minţi cînd Bordeux mi-a spus că, în privinţa durerii din dreapta, nu ştie dacă nu cumva e un depozit, fie gata format, fie pe cale să se formeze şi dacă va putea interveni la timp ca să oprească acest proces. După ce a văzut-o pe bolnavă s-a liniştit, şi eu de asemenea ; am simţit că renasc, iar atunci cînd în sfîrşit s-a pronunţat că totul se va termina cu bine, de bucurie ochii mi s-au preschimbat în două izvoare de lacrimi. Parcă mi se luase o piatră de pe inimă.

Totuşi, cînd a plecat Bordeux, m-am dus după el şi l-am întrebat : — „Ce părere ai, doctore ? — Ce să vă spun, mi-a zis el ; m-aţi chemat la timp. Situaţia nu e lipsită de gravitate, dar, dacă reuşim să eliminăm umoarea care constituie cauza tuturor acestor simptome, totul se aranjează."

Ziua nu a fost nici pe de-a-ntregul proastă, nici bună. De dimineaţă i-a curs sînge din nas. Nu a avut temperatură mare, dar a tuşit rău şi des. Vezicatoarea încă nu şi-a făcut efectul. De vreun sfert de oră, de cînd îţi scriu, doarme. Doamna de Sallignac, care nu s-a mişcat de lîngă dînsa de cinci sau şase zile şi o îngrijeşte în fel şi chip cu o atenţie, o blîndeţe şi o duioşie de neînchipuit, m-a rugat să-i las loc să-ţi scrie cîteva rînduri. Închei deci, draga mea, îmbrăţişîndu-te. Iată hîrtia cerută de mama dumitale. Prezintă-i, te rog, respectele mele, precum şi mii de scuze pentru o durere de care nu m-am socotit îndreptăţit s-o scutesc. Rămîi cu bine, draga mea prietenă.

CXXXII

20 februarie 1766 [357]

Ai prefera ca monumentul [358] să nu aibă nici statuia Franţei, nici copii ? Tocmai libertatea de a-i înlătura le-o lăsasem ; deşi cel mai mic dintre plozi, pitit între genunchii Franţei, ar putea constitui într-o zi o profeţie. Ştii că mucosul ăsta îi spune fratelui său mai mare că Delfinul are o figură plată, iar celuilalt frate că are un cauter şi că el va fi rege ?

Draga mea, cînd creezi sau judeci un monument religios, trebuie să te încadrezi în sistemul respectiv. Dacă ai fi consecventă, cel dintîi, în care se vede Religia stăvilind Dragostea conjugală şi arătîndu-i cerul, ţi-ai da seama că e lipsit de interes şi de patetism. Antichitatea ştia că bogăţia e un duşman al sublimului, de aceea s-ar fi mărginit la cele două perne şi la chipul soţului adormit, căci numai el e cu adevărat sublim. Ca să-ţi dai seama de acest lucru, închipuie-ţi că eşti soţia şi că te uiţi la bărbatul care doarme şi-şi trage puţin piciorul ca să-ţi facă loc. Închipuie-ţi măcar că ar fi vorba despre acel frate atît de iubit. [359]

Dacă ai analiza cel de-al doilea monument, acel înger întors spre uşa templului şi vestind ziua judecăţii, acea Justiţie veşnică, încinsă cu şarpele ce-şi prinde coada,

ţinînd pe genunchi balanţa destinată cîntăririi faptelor oamenilor şi cununile menite celor drepţi şi călcînd în picioare atributele deşartelor măreţii omeneşti, ţi se va părea frumos, pentru că e adevărat, mare şi frumos. Cînd zic adevărat, mă situez în interiorul sistemului.

Legătura dintre cel de-al treilea şi monumentul lui Pigal e foarte slabă, iar acea Maladie care împinge cu umărul piatra, e cumplită. Soţul, nici n-o vede, nici n-o ascultă şi dă dovadă de un dispreţ total faţă de viaţă ; copiii, prezentaţi soţiei de către Înţelepciune, sînt absolut înduioşători.

Eu unul aş fi materializat cuvintele : „Învăţaţi să muriţi, învăţaţi să iubiţi", dar aş fi făcut-o cu ajutorul unui procedeu prea simplu, depăşind prea mult gustul actual ca să fie adoptat, şi anume : doi spectatori, un bărbat în picioare privindu-l pe soţ cu o uimire serioasă şi gînditoare ; o femeie, la picioarele lui, uitîndu-se la soţie cu o admiraţie plină de durere şi totodată de bucurie. Cam aşa mă gîndisem.

În rest, Cochin [360] îmi scrie cu privire la aceste trei proiecte că i-am trimis trei prunci foarte voinici, frumoşi şi zdraveni dar foarte greu de înfăşat. A adăugat că nu el va alege ci curtea, unde există o groază de linguşitori şi puţini oameni înzestraţi cu gust. Se teme ca nu cumva prostul gust, sprijinit de linguşire, să nu ceară ca figurile să semene cu originalul, ceea ce i-ar conferi monumentului un caracter banal şi morocănos. I-am răspuns că nişte asemănări vagi, de care poezia ar putea dispune în voie, i-ar conferi scenei o notă de naturaleţe şi adevăr, făcînd-o să devină cu atît mai frumoasă şi mai patetică ; fizionomiile se schimbă mult în zece ani, iar dacă ar rămîne aşa cum sînt acum, cu cît figurile vor fi mai măreţe, mai nobile şi mai frumoase, cu atît linguşitorii vor găsi că seamănă mai bine.

Ca să evite capcana asemănării, Cochin mi-a cerut să născocesc o a patra soluţie în care, păstrînd schema viitoarei întîlniri a celor doi soţi, să nu mai existe decît figuri simbolice. Am reuşit. Iată.

Înalţă un mauzoleu. Aşază pe el două urne, una închisă, cealălaltă deschisă. Între cele două urne, planează Justiţia eternă care cu o mînă pune coroana şi cununa veşnică

pe urna închisă, şi cu cealaltă ţine pe genunchi coroana şi cununa veşnică menite să acopere într-o zi urna deschisă. Asta s-ar fi chemat în antichitate un monument.

Închipuie-ţi lîngă acest monument Religia, călcînd în picioare Moartea şi Timpul. Moartea învеşmîntată în văluri lungi şi cu faţa întoarsă spre pămînt ; Timpul, într-o atitudine opusă, mîniat că în zilele noastre s-a ridicat un monument consacrat dragostei conjugale, îl loveşte cu coasa lui care se frînge.

Religia îi arată Dragostei conjugale urnele şi-i spune : „Aici odihneşte cenuşa sa ; dincoace se va odihni într-o zi cenuşa ta ; cinstirea ce i s-a adus, ţi se va aduce şi ţie".

Dragostea conjugală, adînc mîhnită, îşi ascunde capul în braţele Religiei ; două făclii, una stinsă, alta încă aprinsă i-au căzut din mînă. Un copil mare şi frumos, complet gol, simbolizînd familia, şi-a lipit buzele de unul din braţele Dragostei.

Acest proiect îi place cel mai mult lui Cochin. Ideea cu urnele i se pare nobilă şi ingenioasă ; Moartea călcată în picioare de către Religia şi Timpul furios pe un monument sînt două figuri grăitoare, iar copilul acela mare şi frumos, complet gol, alcătuieşte împreună cu celelalte două figuri un grup extrem de interesant. Îţi dai seama că acea coasă sfărîmată l-a entuziasmat.

Am în minte un al cincilea monument şi doar pe acesta îl socotesc al meu. Poate că nu vei fi de părerea mea. Nu voi trage altă concluzie decît că avem gusturi diferite. Îmi plac impresiile puternice, iar tabloul pe care ţi-l voi descrie te va înfiora.

Imaginează-ţi un mauzoleu pe care te urci cu ajutorul unor trepte. Sus, aş vedea un cenotaf sau un mormînt de unde se va zări doar vîrful unui cap acoperit cu un giulgiu şi un braţ gol atîrnînd în afară.

Dragostea conjugală a şi urcat primele trepte şi se grăbeşte să ajungă la mîna aceea.

Religia o opreşte, arătîndu-i cerul, în timp ce un copil mare, gol, spre care Dragostea conjugală şi-a întors cu duioşie privirile, o trage de unul dintre văluri.

Copilul stă cu privirea aţintită spre cer şi se jeluieşte.

Spune-mi, te rog, la ce folosește acestor oameni că țin în palatele lor gladiatorul muribund, pe Niobe, copiii sfîșiați ai Latonei și pe Laocoon ucis de șerpi, dacă nici nu se uită la aceste monumente. Eu unul, asta numesc sculptură.

Trebuie să izgonim însă aceste imagini triste cu ajutorul unui lucru mai vesel. Se discuta, acum cîteva zile, despre cea mai crîncenă formă a vanității omenești. Cineva a afirmat că nu există alta mai amețitoare și mai violentă decît vanitatea literară. Ca să ne-o dovedească, ne-a povestit că la Roma, cardinalii au spioni care vin și le spun tot ce se debitează pe seama lor. Trebuie să ni-l închipuim pe unul dintre cardinali scriind la biroul lui, iar pe spion în picioare în fața biroului.

Cardinalul

Ei, ce se mai zice ?

Spionul

Monscniore, se zice... se zice...

Cardinalul

Hai, spune odată. Se zice... ?

Spionul

Se zice că aveți un paj încîntător care e bolnav și că sfinția voastră ar fi de vină.

Cardinalul, *scriind mai departe*

Nu-i adevărat. Eu sînt bolnav și vina e a lui.

Spionul

Se mai zice că Monseniorul cutare a vrut să vi-l răpească pe acest paj încîntător și că, în consecință, ați poruncit să fie asasinat.

Cardinalul, *scriind înainte:*

E adevărat că a fost asasinat din porunca mea, dar pentru cu totul alte motive.

Se vorbeşte despre ultima lucrare a Sfinţiei voastre şi se afirmă că e proastă şi că a fost scrisă de altcineva...

Cardinalul *încetînd să mai scrie şi ridicîndu-se în picioare, furios.*

Ah ! Aşa deci ! ai putea, ticălosule, să-mi numeşti pe cîţiva dintre aceştia din urmă ?

Ai auzit vreodată vorbindu-se despre o anume domnişoară Basse, dansatoare la Operă ? Era întreţinută şi, ceea ce e mai grav, iubită de Domnul Prévot, pe care îl cunoşti. Tînărului i se prezintă o partidă formidabilă : o fată frumoasă, tînără, inteligentă, talentată ; aşa ceva nu se refuză fără vreun motiv tainic. Părinţii îl urmăresc. Descoperă toată povestea. Mama băiatului i se adresează Domnişoarei Basse şi o imploră să nu-l mai primească în casă şi să încerce, alături de familia deznădăjduită, să-l aducă pe calea cea bună. Domnişoara promite, dar în timp ce ea nu avea decît o singură metodă ca să-l ţină la distanţă pe îndrăgostit, el avea o sută ca să se apropie de ea. Pînă la urmă, dansatoarea se refugiază într-o mănăstire a carmelitelor. Băiatul se însoară. Mama se duce la Domnişoara Basse şi-i prezintă un contract. Domnişoara Basse îl refuză şi-i spune Doamnei Prévot că are o avere mult mai mare decît îi trebuie pentru înfăptuirea hotărîrii ei : într-adevăr, a doua zi s-a călugărit.

Noi însă i-am alcătuit şi un sfîrşit istoriei Domnişoarei Basse. Pretindem că într-o bună zi o să sară gardul şi că Doamna Prévot o să-i ducă într-un pod oarecare contractul refuzat pe care de astă dată îl va accepta.

Domnului marchiz de Gouffier i-a căşunat rău pe micuţa Doligni [361]. A pus pe cineva să-i facă în numele lui cele mai straşnice propuneri dar ea le-a refuzat. Atunci s-a oferit s-o ia de nevastă şi Domnişoara Doligni i-a răspuns că ei i-ar fi ruşine să-i fie iubită, iar lui i-ar fi ruşine să-i fie soţ. Într-una din serile trecute, pe cînd ieşea de la teatru împreună cu mama ei, marchizul îi dă brînci şi o trînteşte jos pe mamă şi cei patru găligani care-l însoţeau o înşfacă pe fată şi o înghesuie într-o caleaşcă. Mama ţipă, fiica ţipă. Vizitiul refuză să pornească. Sosesc găr-

zile de noapte, îi arestează pe agresori. Procesul se judecă la Versailles iar marchizul e închis.

Te mai gîndeşti încă la morminte ? Mai ai încă înaintea ochilor acel cap învăluit în linţoliu şi braţul acela gol care atîrnă ? Încearcă să-ţi ştergi din minte mauzoleul, înalţă în locul lui un altar şi imaginează-ţi doi tineri în faţa acestui altar. Aveam pe vremuri un prieten care nu lipsea de la nici o cununie. Dacă mireasa era cît de cît frumuşică, grăsanul de Bouchaud [362], aşa-l chemă pe omul cu pricina, în clipa cînd i se punea miresei verigheta pe deget, zicea cu o mutră şi pe un ton greu de redat : „Vai ! ce călău !“

O oarecare domnişoară Friteau, fiica unui contabil, era logodită cu un individ pe care nu-l voi numi. Se încheie contractul de căsătorie, se fixează data cununiei. În dimineaţa nunţii, viitorul soţ se răzgîndeşte. Consideră că din zestrea Domnişoarei Friteau mai lipsesc treizeci de mii de franci, îi expune tatălui fetei motivele lui. Tatăl le socoteşte întemeiate şi-i promite cei treizeci de mii de franci. Tinerii ajung în faţa altarului. Soţul întrebat dacă o acceptă pe domnişoara drept soţie răspunde, întorcîndu-se către Domnul Friteau că da, cu condiţia însă ca acesta din urmă să nu-şi uite promisiunea. Domnişoara întrebată la rîndu-i dacă îl acceptă pe domnul drept soţ răspunde : „Nu, nu şi nu ; nu voi fi niciodată a unui bărbat care-şi aduce aminte într-o atare împrejurare de nişte interese băneşti şi mai are şi indecenţa să le dea în vileag, în faţa tatălui meu“.

(Paragraful următor este doar pentru dumneata).

Surioara nu se simte mai bine : iar a avut temperatură astă seară. Totuşi tusea parcă s-a mai muiat. De trei zile încoace a apucat-o o diaree de pe urma căreia speram că se va simţi mult uşurată. Mă tem să nu se îmbolnăvească de plămîni şi probabil că şi doctorul se teme de acelaşi lucru, de vreme ce aşteaptă să-i scadă febra ca apoi să-i prescrie lapte de capră. Soţul e foarte atent cu ea ; în locul lui n-aş şti ce să fac mai mult. Copilul s-a făcut bine. Mi-am petrecut seara la Vialet. Vai ! ce n-aş da să fiu lîngă dumneata. Aici mă topesc de jale, de dor şi de plictiseală.

CXXXVI

7 martie 1766 [363]

Scrisoarea precedentă am scris-o acasă la mine ; biletul acesta îl scriu de la dînsa. Am avut dreptate cînd am prevăzut că tăcerea dumitale şi ultimele două scrisori ale mamei vor provoca nişte furtuni pe aici. A petrecut o noapte proastă şi apoi o zi şi mai proastă. A fost abătută şi a copleşit-o o tristeţe de moarte. Flanela i-o fi alinat sau nu durerea dintr-o parte, fapt este că o doare mai puţin. Încă mai are febră. Deşi temperatura nu prezintă variaţii, bolnava are frisoane care o fac să se simtă ca un sloi de gheaţă şi să-i fugă sîngele din obraji şi apoi ies parcă flăcări din ea şi se roşeşte toată. Pentru prima dată şi-a simţit stomacul încărcat de pe urma laptelui şi a supei.

Doamne iartă-mi, dacă nu vrei să ne dai o mînă de ajutor, încearcă măcar să nu ne pui beţe în roate. Ar trebui să fie moartă ca să nu mai aibă timp şi fantezie destulă cît să se amărască. Cînd i-o mai scrie mama, inspiră-i cu maximum de menajamente, se-nţelege, toată blîndeţea şi afecţiunea de care fiica ei are nevoie acum cînd e bolnavă. Dacă împrejurările nu-ţi îngăduie să-i oferi singura mîngîiere după care tînjeşte, îndulceşte-i măcar acest refuz într-un mod cît de cît abil.

Am fost pe la Grimm unde speram să găsesc cîteva rînduri de la dumneata şi nu-ţi pot spune ce tare am suferit că m-am întors fără acele rînduri pe care dînsa le aştepta mai mult decît mine. În fiecare zi, în fiecare ceas, avem cîte un nou motiv de îngrijorare. Ieri, doctorii au spus că seara nu se poate analiza ca lumea flegma ; mi s-a părut că în felul acesta îşi fac drum pe aici şi ziua, nechemaţi. Totuşi, n-au venit. Mă trec fiorii cînd mă gîndesc că poate nici ei nu ştiu ce să creadă. Acum cînd violenţa celorlalte simptome a mai cedat, flegma asta, draga mea, e un lucru extrem de important. Nu pot să înţeleg cum nişte nenorocite de discuţii fără importanţă legate de mutare, apartamente, locuinţe, străzi, de cele mai meschine interese sînt în stare să aducă sufletele cele mai cinstite şi mai

duioase într-un asemenea hal de crispare încît parcă le-ar fi străină dragostea, ba mai rău, chiar şi omenia. Draga mea, mi se rupe inima.; dacă femeia asta ar muri în braţele noastre fără să fi avut fericirea de a-şi odihni ultima privire pe chipul mamei şi surorii sale, nu ştiu ce s-ar alege din mine. Ai grijă.

Acum cîteva zile, lui Fanfan i s-a întîmplat o mică aventură care m-ar fi făcut să plîng de bucurie, dacă înainte nu s-ar fi petrecut alte lucruri care mi-au displăcut. Era gata să intre sau să iasă, cînd cineva a deschis brusc uşa şi l-a izbit drept în nas. Băiatul a ţipat. Mama a tresărit. Tatăl şi cu mine i-am făcut observaţie că n-o menajează pe maică-sa. Atunci s-a dus în anticameră şi a început să plîngă. După ce şi-a plîns şi sufletul, i-a scris tatălui un bileţel al cărui original l-am păstrat. „Dragă tată, mor de durere că am făcut prostia să ţip. Nu îndrăznesc să mă întorc în casă pînă nu mă ierţi. Aştept răspunsul dumitale în anticameră". E adorabil.

Noapte bună, draga mea, e ora nouă. Doamna şi Domnişoara de Blacy îşi aşteaptă vizitiul. Bolnava doarme. I-am promis baronului că trec pe la el. Grimm şi Doamna d'Epinai mă aşteaptă acolo ca să afle veşti despre surioara noastră dragă, de care se interesează în permanenţă, deşi n-o cunosc. Uneori mi se năzare că eşti bolnavă... Asta mi-ar mai lipsi. Mă apasă o greutate enormă pe stomac şi o atare veste n-ar fi de natură să mi-o uşureze. Şeful refuză în continuare ca lucrarea noastră să apară aici. Chiar dacă ar ridica interdicţia, crezi că în împrejurările de faţă aş putea pleca ? Nu i-ar mai trebui decît această dovadă că sînt dezinteresat şi, desigur, nu mă sfătuieşti să i-o dau. Noapte bună. *Vineri.*

CXXXVIII

Mouceaux lîngă Paris
13 septembrie 1767 [364]

Două scrisori, draga mea, şi amîndouă, scrisori de reproşuri. Pe cea de-a doua am primit-o la Mousseau [365] unde voi petrece toată ziua stînd de vorbă cu dumneata,

în timp de ceilalţi se vor duce să vadă la Saint-Cloud jocurile nautice şi focurile de artificii.

Îi spusesem că i se va face o declaraţie categorică în mai puţin de trei luni. Fixasem un termen mult prea îndepărtat. Duminica asta, cînd am lăsat-o ca să mă duc la Sainte-Périne de Chaillot, după-masă se discuta despre faptele bune. Am povestit-o pe aceea a unui negustor care în timpul incendiului de la tîrg a pus la adăpost întîi marfa vecinei sale şi abia apoi pe a lui. Surioara a acordat cele mai calde elogii acestei fapte şi, fiindcă era foarte dornică să afle în ce fel şi-a manifestat acea femeie recunoştinţa, şi fiindcă tot insista, Domnul Dijon [366] a ajutat-o spunîndu-i : „De ce nu l-ar răsplăti iubindu-l pe vecinul cu pricina ?“ Eu atunci m-am adresat Doamnei Le Gendre şi am adăugat : „Ce părere ai, preafrumoasă vecină ?“

Se făcuse tîrziu, mă grăbeam. Am plecat. M-a condus pînă la scară. Acolo, i-am zis : „Deci, ne împăcăm. — Să ne împăcăm ? mi-a răspuns dînsa. Nici nu vreau s-aud“. Nu mai ştiu cu ce ocazie. peste cîteva zile i-am scris. Cred că în legătură cu o veche operă italiană, compusă şi executată în Franţa în timpul cardinalului Mazarin, operă pe care Domnul Dijon era foarte curios s-o vadă şi dînsa foarte dornică să i-o procure. deoarece el tocmai se ocupă de modul cum s-ar putea proceda ca acest gen de spectacol să devină mai interesant. În acea scrisoare o preveneam că riscă să se expună celei mai negre ingratitudini. Această părere i-a pricinuit o cumplită îngrijorare ; e drept că vorbeşte despre îngrijorarea ei într-un fel destul de glumeţ şi că solicită în continuare permisiunea de a fi cochetă.

Au luat o hotărire foarte înţeleaptă, şi anume, să dea tircoale prin colegiile Universităţii unde speră să descopere un element bun, lipsit de relaţii, aflat în preajma absolvirii, care să nu ştie încă încotro s-o apuce şi astfel să se mulţumească cu onorarii modeste. L-au găsit ; e preot. Dacă Domnul Dijon o iubeşte, şi nu mă îndoiesc că aşa e, a dat lovitura. A plasat în preajma ei un om a cărui haină îi este nesuferită. I l-a plasat în timpul absenţei soţului ; ceea ce-i linişteşte pe toţi. El însuşi dobîndeşte astfel mai multă libertate ; sub îndrumarea acestui învă-

ţător la domiciliu copilul va face progrese vizibile. Glumele prietenilor vor înceta. Salvează aparenţele faţă de toată lumea şi poate chiar faţă de vreo femeie geloasă care-l iubeşte.

Repulsia surioarei noastre pentru preoţi i-a oferit prilejul unei noi declaraţii. I-a spus : „Vă temeţi cumva că se va îndrăgosti de dumneavoastră ?“ Întrebare cam necuviincioasă. „Nu, i-a răspuns dînsa, dar am o fiică“. Răspuns ce mi s-a părut la fel de necuviincios în simplitatea sa, ca şi întrebarea.

În plus, suferă foarte tare de pe urma unui eveniment ce-o va lipsi adesea de o tovărăşie ce-i este nemaipomenit de plăcută. Admite că între ei există fără îndoială o legătură, o stimă, o încredere care nu existau la început. Persistă însă în convingerea ei că n-o iubeşte, pentru că e rece faţă de ea, pentru că nu e omul care să se lase copleşit de pasiune, pentru că e imposibil să nu aibă vreo altă simpatie mai veche, pentru că, pînă în prezent, dînsa n-a făcut nimic ca să-i inspire una nouă : — „Nimic ? eşti foarte sigură ? — Foarte sigură. — Cum, n-ai avut niciodată cît de cît chef să-i placi ? — Să-mi fie cu iertare, i-am arătat doar cît sînt de sensibilă la serviciul pe care mi-l face şi cît de vie îmi este dorinţa de a-i manifesta recunoştinţa mea. — Şi îi vorbeşti uneori despre această dorinţă ? — În fiece clipă. — Eşti foarte imprudentă sau foarte grăbită să provoci o a treia declaraţie. — Încă nu s-a produs. — Mă mir. — Eu una, nu ; şi la urma urmei, ce-ai fi vrut să-mi spună, sau ce-ai fi îndrăznit dumneata să-mi spui, dacă ai fi fost în locul lui ? — Nimic. — Chiar aşa a procedat şi el. — Eu însă m-aş fi uitat duios în ochii dumitale, apoi m-aş fi uitat în jos şi aş fi tăcut. — Şi eu la fel. Sau aş fi vorbit întruna, aş fi vorbit despre tot ce mi-ar fi trecut prin minte. — Cel mai bun lucru ar fi fost într-adevăr să vorbeşti, căci doi oameni care tac în acelaşi timp au aerul că se înţeleg foarte bine. Dar crezi cu deplină bună-credinţă că te-ai limitat, faţă de Domnul Dijon, doar la cochetăria manifestată faţă de mine ? — Mi-ar părea tare rău dacă ar fi ajuns chiar atît de departe. — Cum aşa, ţi-ai ascuns acea capacitate de seducţie ce acţionează asupra inimii şi se adresează totodată şi simţuri-

lor ? Nu te grăbi să-mi răspunzi. Acum nu e cazul să fii spirituală şi nici să te minţi pe dumneata ; fac apel la conştiinţa dumitale. Hai, închide ochii, analizează-te ca lumea şi spune adevărul. — Dar... dar... S-ar putea totuşi să fi fost cîte ceva, dar atît de puţin încît sigur n-a observat şi n-a simţit nimic. — Şi mă rog, de ce n-ar fi observat ? — Pentru că el unul e de bună-credinţă iar dumneata nu. — Pentru că el unul nu are nici un plan, iar dumneata ai acţionat şi ai vorbit ca şi cînd ai fi avut unul. — Ba pentru că nu are cum să nu fi observat că-l am în vedere pentru fiica mea, după cum dumneata bănuieşti că el ar fi pus ochii pe mamă... Dar, spune-mi, te implor, spune-mi de unde provine această atracţie fatală pe care o exercit asupra tuturor bărbaţilor de acest gen ? — Foarte simplu. Văd că elogiul dumitale, rostit de un prieten, nu-ţi displace şi-ţi jur că-mi va fi la fel de plăcut să-l fac precum îţi va fi şi dumitale să-l asculţi. — Nu-i vorba despre nici un elogiu, doar există mii de femei mai frumoase decît mine, nu-i aşa ? — Se poate, dar nu există nici una la fel de interesantă. — Sînt nenumărate femei care au mai multă inteligenţă, imaginaţie, cultură decît mine, care gîndesc mai bine şi vorbesc mai frumos ca mine. — Nu le cunosc. — Mai sensibile, mai graţioase. — Nici una. — Oare de ce nu sînt şi ele supuse aceloraşi persecuţii ? — Le persecută şi pe ele bărbaţii, ca şi pe dumneata ; sau poate, majoritatea sînt ocupate, iar dumneata nu eşti ; bărbaţii au o părere destul de bună despre ele şi despre alesul inimii lor ca să-şi dea seama că nu le pot determina să renunţe la el. — Cred că ai ghicit ; asta e. — Fără îndoială. În cazul acesta, ţi-aş propune un expedient. Chiar dumneata mi l-ai sugerat şi sînt sigur că te-ar scăpa măcar de jumătate din mulţimea asta de nechemaţi. — Spune repede. — Ar trebui să se creadă că ai un iubit. — Excelent, excelent, dar cine va juca acest rol ? — Eu, dacă eşti de acord. Mă voi arăta asiduu, curtenitor, pasionat, gelos. — De acord. — Te previn însă că există unele privilegii legate de acest rol, mai ales dacă e vorba să fie bine interpretat. — Îmi dau seama. — De pildă, trebuie să oftez. — N-am nimic împotrivă. — Trebuie să mă uit galeş. — Fie, numai să

nu ţină mult. — Să-ţi sărut mîinile în faţa lumii. — Treacă de la mine. — Să fur cîte o sărutare. — Mă rog, numai s-o faci într-adevăr pe furate. — Cînd oi presupune că nu mă vede nimeni, va trebui să-mi permit unele gesturi puţin mai familiare. — Asta nu ! sub nici un motiv ! Nu-mi place, e cea mai sigură metodă ca să mă aleg imediat cu toate ponoasele situaţiei şi cu nici unul dintre foloase. — Dar, la urma urmei, de vreme ce soţul ar fi liniştit, de vreme ce gloata s-ar risipi, de vreme ce nu ai avea nici o remuşcare, de vreme ce prietenii şi rudele ar şti care e situaţia, sau s-ar înşela şi totuşi te-ar ierta, ce-ţi pasă de gura lumii ! — Nu prea-mi pasă, e drept. — Aşadar, nimic nu ne opreşte să încercăm. — Sinceră să fiu, cred că nimic. — Cînd să încep ? — Azi, mîine. Cu cît mai devreme, cu atît mai bine, căci toţi aceşti adoratori trecuţi, prezenţi şi viitori, mă plictisesc de moarte. — Nu-mi mai rămîne decît un mic scrupul. — Aha, frumos, uite că dai înapoi. — Nu, dar consider că ar fi necinstit să-mi încep misiunea fără să fi obţinut acordul surorii dumitale ; mă tem să nu-mi spună cumva că modalitatea pe care am găsit-o de a te scăpa de necazurile provocate de dragostea celorlalţi să nu fie totodată excelentă pentru a mă lipsi eu de iubirea ei, căci rolul de pseudo îndrăgostit, atunci cînd e bine interpretat, este riguros identic cu rolul unui îndrăgostit adevărat şi, dacă-l joc pe cel dintîi faţă de dumneata, nu-l voi mai juca pe cel de-al doilea faţă de dînsa. — Da, mi-ar părea rău dar ascultă, n-am putea încerca măcar cît lipseşte ea ? — Ai dreptate, n-ar avea nimic de pierdut ! — Va fi o comedie încîntătoare. — Sau o foarte patetică tragedie. — O tragedie ? cum s-ar putea transforma aşa ceva într-o tragedie. — Foarte simplu. Un rival violent şi gelos mă provoacă la duel. N-ar fi cinstit să mă demasc tocmai atunci. Mă bat în duel. Primesc o lovitură zdravănă de spadă drept în piept şi iată-mă trecînd de la starea de îndrăgostit prefăcut la aceea de mort adevărat. — Deznodămîntul ăsta nu-mi place ; n-ai putea găsi altul ? — Ba da. — Care ? — Tot simulînd dragostea... — Să nu mai pomeneşti de una ca asta. Ar fi şi mai rău. — Nicidecum, întrucît, pe de altă parte, şi din aceleaşi pricini, tot jucînd

rolul unei femei îndrăgostite... — Ajungi să și iubești ! Nici pomeneală, nici pomeneală. Decît așa, mai bine să te știu mort. — Eu unul nu-s chiar atît de crud. În ceea ce mă privește, te-aș iubi și mai mult... — Domnule Diderot !“ Și apoi, după o clipă de seriozitate forțată, ne-am pomenit amîndoi rîzînd în hohote. În toiul acestei veselii nebune, Doamna de Blacy mi-a trimis vorbă că mă roagă să trec pe la dînsa pentru o afacere importantă... „Dar Doamna de Blacy nu te aștepta ? — Ba da. — Atunci, du-te fuga și spune-i să-mi fie recunoscătoare că-ți dau drumul atît de devreme. — E drept, miezul nopții n-a trecut decît de-o jumătate de oră. Și iar am rîs cu lacrimi.“

Între timp sosește caleașca. Mai stăm puțin de vorbă pe scară. Ne despărțim și ajung la ușa Doamnei de Blacy mai aproape de ora unu decît de miezul nopții. Bat. Aud pe cineva tușind la fereastră. Era chiar dînsa. Urma să plece a doua zi la țară la Domnul de Tressan [367] unde își propunea să petreacă vreo opt zile. Avea într-adevăr lucruri serioase și urgente să-mi spună. Toată lumea dormea însă și nu avea cheia de la poartă. Și uite așa, ne-am apucat să stăm de vorbă despre afacerile dînsei, la fereastra de la stradă. Ca să evite însă această situație indecentă și scandaloasă, se hotărăște și-l scoală pe portar. Mi se deschide ; broasca face un zgomot infernal ; mă strecor pe o ușă care se închide ușor de tot. Mai rîzi un pic, fiindcă bănuiesc că te vei întrista cînd vei afla nenorocirile ce s-au abătut asupra copilului [368] acestei biete femei care, orice ar fi, nu poate uita că e mamă. Pe scurt, uite ce s-a întîmplat. Niște vînători dau foc unor ierburi pe cîmp și, în mai puțin de un sfert de oră, toată regiunea e cuprinsă de flăcări ; magaziile regelui ard ; casa lui Fayolles se face scrum ; el, nevasta și soacra lui rămîn fără adăpost, fără resurse, în plin cîmp, doar cu hainele de pe ei și, culmea, omul își pierde și slujba. Își pierde slujba ! Înțelegi ceva ? Se afla cumva printre vînători ? S-a ocupat întîi de salvarea bunurilor lui și a lăsat baltă registrele de socoteli și bunurile regelui ? A avut cumva vreun interes să lase registrele pradă flăcărilor ? Să fi fost oare bănuit de vreo fărădelege ? Nu înțeleg nimic. Dacă-i vinovat, faptul că mai trăiește încă e de neconceput. Dacă-i nevi-

novat, faptul că a fost destituit e de neconceput. Era iubit şi stimat de şefii săi. Oamenii au fost nevoiţi să-l adăpostească, să-l ajute, să-i dea azil. În nici o altă regiune de pe pămînt, cînd te loveşte năpasta, şi încă ce năpastă, nimeni nu se mai răzbună, resentimentele dispar. Victimele unui incendiu nu mai au duşmani. Spune-mi ce părere ai.

Mă voi duce la Domnul Dubucq şi nu mă îndoiesc că, dacă e nevinovat, voi obţine reintegrarea lui în slujbă şi vinovat sau nevinovat, voi obţine în orice caz ajutoarele pe care le indică şi le solicită.

O altă împrejurare ce încurcă şi mai mult lucrurile în cazul acesta este că, odată cu povestea jalnică a ruinării sale, primim o scrisoare adresată lui de către unul din şefii săi, unde este caracterizat drept un funcţionar bun şi credincios căruia i s-a făcut o cumplită nedreptate. Această scrisoare ar putea oare fi născocită ? căci totul trece prin cap. Într-adevăr, un ofiţer ce se respectă cît de cît pe sine însuşi ar îndrăzni cumva să-i dea un atestat de onorabilitate, dovezi de stimă şi de compasiune unui nemernic bănuit sau vinovat de-o nelegiuire ! E considerat răspunzător de pierderea registrelor contabile. În ce măsură ar fi putut oare porunci focului să le cruţe ? Încă odată, sînt complet derutat.

La revedere sau noapte bună, dragele mele prietene. Abia aştept să vă văd. Mă întorc diseară la Paris. E luni. Prinţul mă aşteaptă la cină. E copleşit de amabilitatea voastră faţă de frumoasa doamnă [369]. I-a scris de două ori despre asta cu o sensibilitate, cu nişte expresii, cu o eleganţă imposibil de redat.

Domnişoară Volland, binevoiţi să aveţi grijă de sănătatea mamei şi să nu mai aud vorbindu-se despre nenorocita aia de colică.

Să fiţi sănătoase. Iubiţi-vă aşa cum vă iubesc şi eu ; ar fi poate mai mult decît merit, dar nu mă pot mulţumi cu mai puţin.

Şedinţele mele la Salon încă nu s-au terminat. Domnul de la Rue m-a părăsit. Nu ştiu de ce ; afară doar dacă Doamna Le Gendre nu l-a surghiunit în favoarea Domnului Dijon, ceea ce dacă s-ar confirma, nu m-ar

supăra prea tare. Am primit cîteva bilete de la Naigeon dar totul s-a oprit aici. O anumită persoană mi-a promis ceva şi n-a făcut nimic. Falconnet îmi lipseşte mult [370].

Diseară voi afla, după toate probabilităţile, ruptura absolută a celor două curţi ; încetarea funcţiilor prinţului şi plecarea lui de la Paris într-o regiune învecinată. Nu mi se pare necăjit din cauza asta. E mai sensibil la bucuria de-a se fi descotorosit de-o povară care-l apăsa decît la tristeţea de-a se despărţi de prietenii săi. Iată un moment dificil pentru frumoasa doamnă. O să vedem ce se află în fundul sacului.

Îi sărut mînuşiţele mamei. Vouă, tot ce vă doriţi, fără excepţie. La revedere, la revedere.

CXLI

Grandval, 28 septembrie 1767 [371]

Mă aflu tot la Grandval. D'Amilaville îmi promisese că vine să mă ia azi, luni, dar nereuşind să adune destulă lume cît să umple caleaşca, totul s-a amînat pe miercuri. Aşadar, miercuri voi fi la Paris, unde s-ar prea putea ca dumneata să fi ajuns înaintea mea.

Nu-ţi voi povesti nimic despre viaţa noastră aici. Un pic de muncă dimineaţa, o partidă de biliard sau puţină conversaţie la gura sobei pînă se serveşte masa ; un prînz ce nu se mai isprăveşte şi apoi plimbări care, puse cap la cap de opt sau nouă zile de cînd sînt aici, m-ar fi dus pînă la Isle şi chiar mai departe.

Azi am vizitat casa şi grădinile Domnului d'Ormesson d'Amboise. A cheltuit sume uriaşe ca să-şi facă cea mai tristă şi neprimitoare locuinţă din cîte există pe o rază de douăzeci de leghe. Imaginează-ţi un castel gotic înfundat în şanţuri şi înconjurat din toate părţile de dealuri mici ; terase de unde n-ai nici o prespectivă ; alei fără umbră ; pretutindeni imaginea haosului. Dacă m-aş întîlni vreodată cu omul acesta sau cu administratorul său, nu m-aş putea stăpîni să nu-l ruinez prezentîndu-i un proiect menit să înfrumuseţeze fără îndoială casa ; ar costa însă cel puţin

şapte, opt mii de franci. În faţa castelului un deal ; sus pe deal există o cîmpie şi izvoare cîte vrei. Sfatul meu, costisitor la culme, e drept, ar fi deci să adune apele izvoarelor, să le aducă în vîrful dealului şi să-şi facă o cascadă cum aveţi voi la Brunoi. Apele s-ar scurge la poalele dealului într-un canal frumos care pare anume săpat pentru ele.

Baronul, preocupat tot timpul de morală, jură că n-o să mă ierte cîte zile o avea dacă s-o realiza vreodată această cascadă ; afară doar de cazul cînd i-aş lua pe copiii Domnului d'Ormesson şi i-aş îneca pe amîndoi în canal. După aceste nesfîrşite plimbări a căror lungime n-o simţim datorită varietăţii conversaţiilor pe teme politice, literare şi metafizice, ne instalăm comod, începem o partidă de pichet pe care n-o terminăm decît după cină, şi apoi, cu sfeşnicul în mînă, ne îndreptăm fiecare spre dormitorul nostru. Nu-ţi pot spune cît de bine îmi face această viaţă nevinovată, liniştită şi sănătoasă ! Azi, întorcîndu-ne acasă, l-am găsit pe Cohault, întins pe canapea, alături de baroană ; plecase de la Paris cu o trăsură care l-a dus pînă la Charenton. De la Charenton venise pe jos. Sosise la şase jumătate. Îi va aranja lăuta baroanei, îi va da lecţii atît ei cît şi copiilor ; va cina cu noi şi mîine va pleca la Isle-Adam. Dacă e îndrăgostit, a procedat cum aş fi procedat şi eu ; dacă nu e, se poartă excepţional de frumos.

A găsit la poarta baronului o scrisoare de la Doamna Le Gendre, plină toată numai de cochetărie, dar e o cochetărie irosită. Dacă mi-ar fi fost dat să cad în asemenea capcane, de mult s-ar fi întîmplat. Îţi jur, duioasa mea prietenă, că şi dacă ar avea de o mie de ori mai mult farmec, mai multă inteligenţă, mai multă graţie şi mai mult meşteşug în arta de a cuceri, tot n-ar reuşi. Nici nu-ţi poţi închipui ce suflet cinstit dobîndeşti cînd ajungi la cincizeci de ani şi cu cît curaj refuzi plăcerile pe care nu mai eşti în stare să le guşti ! Şi chiar dacă vreo cucoană tînără ar fi dispusă să mă asculte, cum aş putea să uit că aş avea atît de puţine lucruri să-i spun ? Dacă nu te bazezi prea mult pe fidelitatea bărbaţilor, încrede-te pe deplin în slăbiciunea lor. Îţi voi aduce amîndouă labele mele intacte şi fără să tîrăsc după mine nici urmă de frînghiuţe. Habar

n-am ce s-o fi zicînd pe rue Saint-Thomas-du-Louvre [372] despre viziteie mele nocturne ; e însă foarte sigur că o iubesc la nebunie pe Doamna de Blacy şi că, dacă şi-a vîrît-o bine în cap... atunci ?... Atunci, pentru mine n-ar fi mai primejdioasă decît oricare alta. E în joc tot aceeaşi jenă care te împiedică să-ţi duci zdrenţele în altă parte decît în locul unde oamenii au binevoit să se mulţumească cu ele. Nu-i un motiv prea nobil, dar mă tem că e cel adevărat. Atîta valorăm şi pace ; şi iată de ce, dimineaţa, după un somn liniştit, după o digestie bună, am mai puţine scrupule decît în orice alt moment de peste zi ; există astfel perioade critice pentru virtute ; noroc că sînt scurte.

Vai ce înţelepţi sîntem, cu toţii, atunci cînd nu mai sîntem în stare să fim nebuni. Sîntem plini de respect faţă de femei, atunci cînd n-a mai rămas decît una singură pe lume căreia să ne putem înfăţişa cît de cît cuviincios. Ar depinde doar de mine să gîndesc altfel căci, fără să mă laud, am la activul meu cîteva aventuri cu care altul s-ar mîndri la nesfîrşit. Înainte însă de a-mi ridica un monument triumfal, ar trebui să rumeg bine toate astea. Ar fi cazul să-mi pun sute de întrebări de genul : Oare îţi plăcea mult ? Erai foarte sigur de sănătatea ei ? În refuzul tău nu cumva intră şi un principiu de economie ? Nu te temeai că ţi se va cere mai mult decît aveai la teşcherea ? Oare n-ai preferat, ca în locul unei plăceri de o clipă, să-i laşi cucoanei o impresie nemaipomenită despre tine ? Nu ţi-o fi trecut cumva prin minte proverbul : ...mai mult aţa decît faţa... ? Nu ţi s-o fi făcut frică la un moment dat că rezultatul ar putea să nu fie la înălţimea promisiunilor, n-oi fi zis că e mai sănătos să te alegi cu onoarea decît cu plăcerea ? Vai, draga mea prietenă ! dacă ne apucăm să introducem într-un creuzet cele mai eroice fapte ale omului, niciodată nu vom putea şti cum ar ieşi de acolo ; cutare om are o excelentă părere despre sine dar, dacă şi-ar pune mintea să-şi analizeze serios motivele, n-ar mai rămînea mare lucru din stima pe care şi-o poartă. Văduveşte-o pe una dintre surorile dumitale de înţelepciunea ei ; dăruieşte-i celeilalte un pic de bună-credinţă şi-o să vedem apoi ce se mai întîmplă. Nu refuz să

mă laud, dar am s-o fac după ce voi fi rezistat cu succes de vreo cinci, şase ori probei lui Robert d'Arbricelles [373]. Întrucît omul nu trebuie să rateze nici o ocazie de a se cunoaşte pe sine, dacă mi se va ivi vreo una, voi profita de ea. Ce mîndru aş fi a doua zi, cu condiţia însă să nu regret că m-am comportat atît de bine sau atît de prost, căci remuşcările resimţite după o faptă bună îţi atenuează considerabil meritele. Şi crezi cumva că aş dormi tun alături de două Sunamite tinere ? şi crezi cumva că dacă mi s-ar întîmpla una ca asta, nu m-aş amărî cît de cît ? Mi-e tare greu să am o părere chiar atît de bună despre mine. Poate că valorez mult mai mult decît cred. Poate că la mijloc e doar modestia mea. Toate astea se vor descoperi într-o bună zi ; ar fi bine însă ca acea zi să nu fie prea îndepărtată. Pînă atunci, te iubesc din toată inima. Te iubesc numai pe dumneata şi aş fi disperat să-mi închipui că aş putea vreodată să iubesc pe altcineva. Nu glumesc. Realmente, draga mea, eşti geloasă şi n-aş avea decît să-i dau înainte pe acest ton ca să te necăjesc. Cum e cu putinţă ca după doisprezece ani de statornicie, să nu mă cunoşti încă ? Pe rue Sainte-Anne voi săruta cucoana pe obraz, aproape de gură ; aşa mi-e obiceiul ; şi la fel pe rue Saint-Thomas-du Louvre, unde voi fi prezentat.

Dacă a-nceput să-mi placă restaurantul ? da, cu adevărat : îmi place nespus. Serviciul e bun ; cam scump, dar la ora care-ţi convine. Frumoasa patroană nu vine niciodată la clienţi ca să stea de vorbă cu ei ; e prea cinstită şi cuviincioasă ca să facă aşa ceva ; clienţii în schimb se duc la ea şi vorbesc cît poftesc, iar ea răspunde foarte frumos. Fiecare mănîncă singur într-un cabinet separat, aflat tot timpul sub atenta ei supraveghere ; vine personal să vadă dacă-ţi lipseşte ceva ; e perfect, şi am impresia că toată lumea e mulţumită.

Vanloo nu se simte mai bine. Doamna Vanloo şi Doamna Berger sînt desigur foarte sensibile la gîndurile dumitale bune. Nu ai nimic de transmis Domnişoarei Vernet ? îmi plac grozav comisioanele cînd e vorba despre dînsa. Îl

voi recomanda pe medicul dumitale și, dacă nu s-o pricepe mai bine decît La Mothe, înseamnă că nu e prea grozav.

Nici o milă pentru prințul Galitzin ; fiecărui om îi cășunează pe cîte ceva, eu nu pot să-i sufăr pe geloși. Îmi pare tare rău că frumoasa doamnă nu ți-a scris : ai fi avut parte de-o scrisoare frumoasă. Îmi dau însă seama ce s-a întîmplat : i s-a făcut frică de dumneata.

Cred și eu că m-aș întoarce la Sainte-Périne ! fără doar și poate. Prea vrei să știi multe și prea nu răspunzi la întrebările ce ți le pun. O femeie trebuie să se ducă la fiica ei sau să rămînă lîngă iubitul ei. Asta e. Dumneata pentru care dintre cele două soluții ai opta ?

Prințul îi va ieși în întîmpinare, sau nu ? Tocmai asta nu știu ; tocmai asta nu știe nici el. Așteaptă de la o zi la alta niște telegrame ce urmează să dispună de el. Sînt sigur că e foarte îngrijorat de absența mea. Iar mi-a trimis o scrisoare de la Împărăteasa lui, ca să-i răspund. Mă tem că rușii ăștia sînt cam primitivi. Evident, îți dai seama că Împărătasa face excepție ; în ceea ce-o privește, toată lumea e de acord. Oare deține în exclusivitate, ea singură, în tot imperiul, o minte luminată și un suflet mare ? Dacă-i așa, o plîng ! Ar fi meritat, desigur, să domnească asupra unei națiuni mai vrednice.

E miezul nopții. Mi se închid ochii de somn, dar mîine Cohault trebuie să ia cu el această scrisoare și n-o voi încheia pînă nu v-am îmbrățișat pe amîndouă, întîi pe mama și apoi pe dumneata ; pînă nu te-am asigurat că unul dintre sentimentele pe care mă bucur cel mai mult că-l găsesc în străfundurile sufletului meu este atașamentul duios, sincer și veșnic pe care ți-l port. Vei fi prietena mea, unica mea prietenă cît voi trăi ; dînsa nu va înceta, cît va trăi, să fie respectata mea mamă ; și sper în continuare că va trăi mai mult decît noi. Spune-i neapărat să se menajeze : a avut destule griji pînă acuma, ca să-și mai facă altele în plus. Am fi foarte răi dacă nu ne-am consacra fără încetare fericirii ei. Noapte bună, noapte bună amîndurora.

CXLII

4 octombrie 1767 [374]

O las puţin pe fetiţa mea, care cîntă la clavecin ca un înger, şi stau de vorbă cu dumneata. Aşadar m-am întors de la Grandval în ciuda împotrivirii baronului, baroanei, băieţilor, fetiţelor, Doamnei d'Aine şi a slujitorilor. I-am lăsat pe toţi la cheremul proastei dispoziţii a stăpînului, a cărui distracţie constă în a-i aduce la disperare pe toţi ai săi, atunci cînd nu are vreun prieten care să-l fericească. Alerg, scriu în dreapta şi-n stînga, doar doar le-oi trimite pe cineva într-ajutor. Lui Galliani însă îi place la oraş, unde se află în toiul unui permanent spectacol ; doctorul Gati e umbra Doamnei de Choiseul ; d'Alain e ocupat la Fontainebleau ; Grimm din bunăcuviinţă, se plictiseşte la castelul La Briche, Morrellet, cînd nu e la Vorey, e tot pe drumuri întrucît preafrumoasa doamnă Helvétius îl goneşte ca pe un cal de poştă ; muzicianul nostru e la Isle-Adam ; Suart aparţine atîtor femei încît nu se mai gîndeşte deloc la baroană.

Degeaba i-am predicat Domnului Le Romain [375] că le-ar face mare plăcere să-l vadă ; melancolia lui îl ţine legat în întunericul bordeiului său, unde preferă să-şi facă gînduri negre cu care să mînjească apoi întreaga natură, decît să se ducă la ţară şi să se bucure de frumuseţea peisajului. Pe grăsanul de Bergier [376] l-aş convinge uşor, dar lumea nu prea face caz de el fiindcă e posac, tăcut, adormit şi constituie o relaţie cam dubioasă. D'Amilaville pretextează totdeauna că are o mulţime de treburi pe care dealtfel nu şi le face. Naigeon ar muri de plictiseală dacă n-ar frecventa cu asiduitate familia Vanloo, unde e sigur c-o găseşte pe Doamna Blondel, şi dacă nu ar da o raită pe la Palais-Royal exact la ora cînd se plimbă dînsa ; n-o iubeşte, dar vorbeşte întruna despre ea.

Abatele Raynal nu se simte bine nicăieri unde nu se poate ocupa de colonii, politică şi comerţ. Domnul de Saint-Lambert a sosit la Mont-Morency. Fiul meu d'Aine aleargă cu limba scoasă după intendenţa regiunii Auche, pe care o disprefuieşte ca vulpea cînd nu ajunge la stru-

guri. Baronul Gleyken ar prefera să facă săpături la Herculanum decît să se afle într-una din cele mai frumoase grădini din lume. Prietenul Le Roy trăiește doar pentru el și nu se duce nicicînd într-un loc dacă nu speră să se distreze mai bine decît într-altul și, în plus, începe sezonul de vînătoare, ori vînătoarea îi place grozav. Croismare are prea multă nevoie de variație ca să se așeze într-un loc mai mult de-o zi ; omul ăsta nu și-a făcut niciodată bagajele și n-a pierdut niciodată din ochi cheiul La Ferraille, buchiniștii și anticarii fără vreun motiv dintre cele mai importante și justificate.

Ar exista o mulțime de femei, dar dumnealor nu le vor fiindcă rareori se-ntîmplă ca femeile să fie și oameni adevărați. Doctorul Roux caută bolnavi. Doctorul James aleargă în continuare după calul său. Doctorul d'Arset s-ar putea să fie sechestrat de contele de Lauraguais pînă i-o face vreo descoperire. Contele de Kreutz [377] e în extaz în fața tablourilor sale sau în fața soției pictorului, care e frumușică și, mai cu seamă, fișneață. Helvétius stă cu capul înfundat în căciulă la el, la țară, analizează fraze și se străduiește să dovedească faptul că rîndașul lui ar fi putut să scrie la fel de bine ca și el *De l'Esprit*. Wilks nu se mai bucură de apreciere întrucît, în cel mai scurt timp, va fi ruinat, iar dumnealor, așa ușor, pe nesimțite, i-o iau înainte nenorocirii și rup relațiile pînă nu s-a produs necazul, pentru că ar fi inelegant s-o facă după. Cavalerul de Chatelut e bătut în cuie nu știu pe unde și cînd ești tînăr, cuiele astea țin bine. Baroana zice că abatele Coyer e un fel de miere acrită și mă roagă să nu i-l trimit. De aproape șaizeci de ani cavalerul de Valori joacă rolul cîinelui lui Jean de Nivelle [378]. Iată cam toată societatea, pe care dealtfel o cunoști ca și mine. În sărăcia asta, le-am expediat pe evreul Berlise, secretarul fiului meu d'Aine și intendentul Doamnei d'Aine. Îi place să joace cărți, vorbește în dodii ; lumea rîde de el, el se supără și atunci toți rîd și mai tare.

Întoarcerea mea la Paris s-a amînat cu vreo trei, patru zile din cauza unei mici strengării de-a baroanei, care i-a mituit în taină pe cei ce se angajaseră să vină să mă ia. Am sosit la timp ca să pun capăt unei mulțimi de mici

furtuni casnice ivite între cele două surori ; între mamă și fiică, între nepoată și mătușă [379]. Fiecare din ele a venit să mi-o pîrască pe cealaltă : nici una nu avea dreptate. Tuturor le-am dat dreptate. Petrecăreața aia mică a promis c-o să se exprime mai cuviincios, și totul s-a liniștit. Prima mea grijă, cum am sosit, a fost să mă duc s-o văd pe Doamna de Blacy căci, deși îmi place grozav să rîd, prefer să-i mîngîi pe cei ce plîng.

I-am făcut apoi o vizită surioarei ; am găsit-o citindu-ți scrisorile și dînd din cap la toate afectuoasele dumitale asigurări. Era și Domnul Dijon acolo. Am fost invitat la masă azi, sîmbătă, dar și-a adus aminte că ziua cu pricina fusese promisă celor de la Mousseau, și această remarcă ne-a antrenat într-o discuție privind seriozitatea unor atari promisiuni. Iubita noastră surioară tocmai enunța cele mai frumoase maxime ilustrînd această teză, cînd mi-am permis să-i spun că există sute de moduri diferite de-a promite, care de fapt nu te obligă mai puțin decît jurămintele cele mai solemne sau anagajamentele pecetluite cu propriu-ți sînge. „De pildă, am adăugat eu, există servicii pe care prietenul meu nu mi le-a promis niciodată în mod explicit, dar contez pe ele deoarece sînt cuprinse în pactul ce se cheamă prietenie ; ori de cîte ori se ivește ocazia să i le cer, i le cer ca pe niște promisiuni făcute în clipa cînd între noi a fost rostit cuvîntul prietenie.“

Și-apoi am ajuns la îndatoririle legate de prietenie. Eu unul m-am limitat la fabula lui La Fotaine [380] ; aș vrea ca prietenul meu să sară din pat în toiul nopții numai fiindcă e îngrijorat și nu știe dacă eu mă odihnesc bine într-al meu și să-și pună sclava la dispoziția mea dacă nu mă simt bine singur. Domnul Dijon a dezaprobat ideea cu sclava, și atunci i-am spus că eu unul sînt din Monomotapa pe cînd el nu e.

Am schimbat apoi subiectul și am vorbit despre îndelungata mea ședere la țară și despre modul de viață de la Grandval. M-au întrebat dacă e adevărat că baroana e foarte fericită la țară. Am răspuns că da, e fericită pretutindeni unde baronul se simte bine și unde își are aproape copiii și lăuta. Ca să înțelegi cele ce urmează, trebuie să știi că Doamna Le Gendre a avut prilejul să-l întîlnească

de vreo două sau trei ori pe Suart la Doamna de Grandpré şi că Suart e de cincisprezece ani prieten cu Domnul Dijon şi cu Doamna de Grandpré.

Referitor la diferenţa dintre viaţa dusă de baroană la Grandval şi cea de la Paris, am precizat întru lauda dînsei că distracţiile din capitală, chiar şi cele care-i plac cel mai mult, sînt sacrificate neîntîrziat, dacă nu observă pe chipul soţului ei aprobarea cea mai deplină. Pe cînd rosteam aceste cuvinte, i-am surprins pe Domnul Dijon şi pe Doamna Le Gendre zîmbindu-şi. Nu mi-a plăcut. Domnul Dijon a plecat să-l mediteze pe cel mic. Am rămas singuri cu Doamna de Blacy ; adoptînd un ton mai hotărît şi mai serios ca de obicei, i-am spus Doamnei Le Gendre că aceia care n-o cunosc pe Doamna d'Holback decît după spusele Domnului Suart, n-o cunosc deloc, deoarece Domnul Suart nu e calificat s-o vorbească de bine.

Mi-am dat seama, şi cred că nu greşesc, că Suart fusese destul de necinstit încît s-o bîrfească pe baroană în faţa prietenului său şi că acesta din urmă îi transmisese în mod foarte uşuratic Doamnei Le Gendre părerea greşită ce-i fusese sugerată. După cîteva minute de tăcere, Doamna Le Gendre şi-a aprins luminarea şi a dispărut : astfel mi s-a confirmat bănuiala. Mi-am zis că s-a dus să-i repete pe loc Domnului Dijon ieşirea mea ; nu mă îndoiesc că aşa s-a şi întîmplat. Iată aşadar cum se comportă oamenii de onoare ! Sînt primiţi într-o casă ; stăpînul casei îi copleşeşte cu amabilităţile, le face tot felul de servicii, îi stimează, se împrieteneşte cu ei şi îşi dovedeşte prietenia în toate modurile imaginabile ; drept răsplată, dumnealor fac imposibilul ca să-i corupă soţia şi, atunci cînd nu reuşesc, spun tot felul de infamii despre femeia cu pricina. Dacă Domnul Dijon mai continuă, îl las în plata domnului. Omul ăsta vede totul în nergu. Nu crede în faptele virtuoase ; le minimalizează ; le contestă : dacă povesteşte ceva e întotdeauna un lucru abominabil, scandalos. Pînă acum a avut ocazia să-i vorbească Doamnei Le Gendre despre două femei pe care le cunosc ; le-a vorbit de rău pe amîndouă. Îşi au şi ele, fără îndoială, defectele lor, dar au şi calităţi de seamă. De ce să ascunzi laturile frumoase şi să nu le scoţi în evidenţă decît pe cele urîte ? În această

atitudine există, în cel mai bun caz, un soi de invidie care mă îndurerează, fiindcă eu unul citesc în sufletele oamenilor ca într-o carte şi nu-mi încarc memoria decît cu lucrurile demne de reţinut şi de imitat. Discuţia ce-a avut loc între Suart, Doamna de Grandpré şi Doamna Le Gendre, dintr-o eroare a acesteia din urmă, fusese foarte violentă. Căutaseră motivul pentru care fiinţele sensibile se emoţionează atît de repede, de puternic şi de plăcut cînd li se povesteşte cîte o faptă frumoasă. Suart afirmase că aceasta se întîmplă datorită unui al şaselea simţ cu care ne-a înzestrat natura ca să judecăm tot ceea ce e bun şi frumos. Mi s-a cerut părerea. Am răspuns că acest al şaselea simţ, acreditat în Anglia de cîţiva metafizicieni, e o himeră ; în noi, totul e experimental ; încă din cea mai fragedă pruncie învăţăm să ne ascundem sau să ne dăm în vileag instinctele. Atunci cînd sîntem conştienţi de motivele acţiunilor, judecăţilor şi demonstraţiilor noastre, sîntem înzestraţi cu ceea ce se cheamă ştiinţă ; atunci cînd toate acestea nu se află depozitate în memoria noastră, avem doar ceea ce se cheamă bun gust, instinct, tact ; motivele sensibilităţii noastre faţă de acţiunile frumoase sînt nenumărate şi constituie dovada unei calităţi demne de toată stima ; le promitem celorlalţi oameni stima noastră doar cu condiţia să o merite în urma vreunui procedeu cinstit şi mai deosebit, încurajîndu-i astfel să procedeze ca atare ; acţiunile meritorii ne permit să sperăm că vom găsi printre cei ce ne înconjoară pe cîte cineva capabil să le săvîrşească ; datorită extremei admiraţii pe care le-o acordăm acestora, îi facem să-şi dea seama că noi am fi capabili de aşa ceva dacă ni s-ar ivi prilejul ; independent de toate aceste păreri dictate de interese, avem noţiunea de ordine şi o predilecţie faţă de ea, căci nu putem rezista acestor preferinţe care ne antrenează în ciuda voinţei noastre ; orice acţiune lăudabilă presupune totdeauna un sacrificiu oarecare, iar omului îi este cu neputinţă să nu-l omagieze pe cel ce se sacrifică ; deşi sacrificîndu-ne facem totuşi ceea ce ne place mai mult, sîntem, pe bună dreptate, înclinaţi să-i respectăm pe cei care renunţă la cele mai preţioase avantaje ca să săvîrşească binele şi astfel să se poată stima pe ei înşişi sau să fie stimaţi de ceilalţi ; cel ce are ambiţia să obţină

consideraţia semenilor săi le face cel mai valoros compliment ; de fapt, le spune, asemenea nu mai ştiu cărui erou din antichitate : „Cetăţeni ai Romei, cîte zile şi nopţi mi-am petrecut muncind ca să merit, ca să obţin o vorbă bună de la voi ! Nimeni nu şi-ar da atîta osteneală pentru nişte oameni pe care i-ar dispreţui !“

Doamna Le Gendre nu consideră că Suart vorbeşte uşor. Cred că se înşală. După părerea mea, acesta e meritul lui principal.

Discuţia mi-a permis să aduc vorba despre ceea ce s-a întîmplat la Deuil. Parohul acestei aşezări e transferat la Grosley [381]. Le era atît de drag enoriaşilor săi încît, în ciuda propriei lor mizerii, ar fi pus mînă de la mînă ca să-i asigure şi la Grosley aceleaşi condiţii de viaţă ca la Deuil, dacă, evident, parohul ar fi fost de acord. Acum cîteva zile s-a dus să-şi ia în primire noua parohie. În mijlocul *Te Deum*-ului, a zărit, în mulţime, vreo douăzeci dintre foştii enoriaşi, plîngînd în hohote ; atunci i s-a pus şi lui un nod în gît şi i-au dat lacrimile. Preotul şi enoriaşii au fost lăudaţi de toată lumea, şi această întîmplare s-a pretat admirabil la ilustrarea principiilor pe care le enunţasem. Conversaţia, plăcîndu-i Doamnei de Blacy, a reţinut-o printre noi pînă la zece şi jumătate. Atunci i-am oferit braţul şi am condus-o pînă la dînsa, unde am vorbit despre mama şi despre dumneata. — „Cînd se întorc ? — În curînd. — Vă duceţi la Isle ? — Depinde mai degrabă de prinţ [382] decît de mine — L-aţi văzut ? — Nu. De ce ? — Fiindcă e plecat la Fontainebleau. — Şi cînd se întoarce ? — Habar n-am. E de patru zile acolo şi încă n-a cerut caii. — Aşadar de ziua ei n-o s-o avem pe mama printre noi ? — Nu cred. — O să-i scriu, — Şi eu ; noapte bună.“

Stimată domnişoară Volland, odată cu urările, florile şi îmbrăţişarea dumitale, oferă-i-le şi pe ale mele. Exprimă-i mamei, din partea mea, toată duioşia şi tandreţea pe care le porţi în suflet, şi nu te teme că vei depăşi ceea ce simt eu.

E o vreme mizerabilă. Frumoasa doamnă greşeşte rău, ţinîndu-te singură în castelul acela mohorît. Ce tot face

în provincie ? Dacă s-ar plictisi măcar pe jumătate din cît se plictisește prințul, ați fi sosit la Chaalons de acum două zile. Doamna Duclos l-a consultat pe d'Amilaville cu privire la călătoria sa la Paris. Îi face numai încurcături aici, provoacă numai certuri la castelul La Briche ; o iubește la fel de mult și la Chaalons, iar dacă-i urmează sfatul acolo o să și stea. Nu i-am scris ; fetița mea a făcut-o însă în locul meu ; e tot una, și-apoi, zău, prefer să-mi facă ea reproșuri decît să-mi faci dumneata. O dată sau de două ori am pus mîna pe condei să-i scriu și, pînă la urmă, ți-am scris dumitale. De te-ai întoarce odată ! Știi că-mi datorezi un buchet de flori ?

Nu cred că în situația nesigură în care se află, prințul va putea să-i iasă în cale prietenei sale ; dintr-o clipă într-alta își așteaptă ordinul de deplasare. Și apoi, amîndoi sînt niște copii atît de capricioși, de vanitoși, de susceptibili, de chițibușari, încît nu m-ar mira să se fi certat și prin scrisori. Oamenii cei mai reușiți în domeniul prieteniei devin uneori cei mai mari prostănaci cînd e vorba despre dragoste. Prințul, care e un moralist și jumătate, s-o fi apucat să-i dea unele sfaturi privind fericirea lor de aci înainte. Le-o fi formulat cu toată duioșia, cu toate menajamentele, cu toată considerația imaginabilă, și totuși, dînsa i le-o fi luat în nume de rău, deoarece despoții, în general nu suportă să li se dea sfaturi, iar femeile frumoase sînt, fără excepție, niște despoți. Realmente, nu pot să sufăr femeile care fac caz de privilegiile pe care le-au acordat unui bărbat, mai ales cînd nu e prima dată.

Rămîneți cu bine. dragele mele prietene : aud cerul topindu-se. Nu vă scriu chiar atît de des pe cît aș dori, în schimb cînd mă apuc, nu mai isprăvesc. Mă bizui pe singurătatea și prietenia voastră. Mă bizui pe faptul că orice v-aș spune, totdeauna citiți doar aceste cuvinte : ne iubește, ne iubește, de vreme ce-și dă seama că nu ne plictisim de toate fleacurile pe care ni le spune.

Fiindcă tot a venit vorba, știți că Doamna d'Aine a devenit atee ? Acum cîteva zile ne-a declarat că e încredințată că sufletul îi va putrezi în pămînt împreună cu trupul. — „Atunci de ce vă mai rugați ? — Zău dacă știu

de ce. — Deci nu credeţi în valoarea liturghiei ? — Într-o zi cred, într-alta nu. — Dar în ziua cînd credeţi, ce se întîmplă ? — În ziua aceea, sînt prost dispusă. — Şi vă duceţi la spovedanie ? — De ce să mă duc ? — Ca să vă mărturisiţi păcatele. — Nu fac păcate, iar dacă aş face şi le-aş spune unui preot, s-ar chema oare că nu le-am făcut ? — Aşadar, nu vă temeţi de iad ? — Nu, după cum nici nu sper să ajung în rai. — Dar cum de v-aţi format aceste păreri ? — Ascultînd frumoasele conversaţii ale ginerelui meu : îţi trebuie, pe legea mea, o provizie zdravănă de credinţă, ca să-ţi mai rămînă o fărîmă, cînd ai de a face cu unul ca el. Asta e, ginere : dumneata mi-ai dat peste cap credinţa, dumneata ai să răspunzi în faţa lui Dumnezeu. — Deci, credeţi în Dumnezeu ? — Dumnezeu ? a trecut atîta vreme de cînd nu m-am mai gîndit la el încît n-aş putea să-ţi spun nici da, nici nu. Ştiu doar că dacă voi fi osîndită, n-o să fiu numai eu, iar dacă m-aş duce la spovedanie şi la liturghie, tot aia ar fi. Nu merită să te amărăşti atîta pentru o nimica toată. Dacă acest lucru mi s-ar fi întîmplat cînd eram tînără, poate că aş fi făcut o mulţime de fleacuri plăcute pe care nu le-am făcut. Azi însă, nu ştiu de ce, dar nu mai cred în nimic. Nu-mi pasă nici cît negru sub unghie. Dacă nu voi mai citi Biblia, va trebui să citesc romane, altfel m-aş plictisi de moarte. — Bine dar Biblia e un roman foarte bun. — Zău că ai dreptate ; niciodată n-am citit-o în felul acesta ; de mîine mă apuc şi poate o să mă amuze. — Citiţi mai întîi Ezechiel. — Da, desigur, din cauza acelor Olla şi Oliba şi a asirienilor care... — Care azi nu mai există. — Şi ce-mi pasă mie dacă mai există sau nu ? Că tot n-o să dea nici unul năvală peste mine, şi chiar dacă ar da nu ştiu cîţi ?... — Credeţi că i-aţi trimite la vecina dumneavoastră ? — Depinde de inspiraţie. — Aşadar mai aveţi încă asemenea inspiraţii ? — De ce nu ? Pe legea mea, sînt convinsă că femeile le au pînă mor ; acesta ar fi ultimul lor semn de viaţă ; cînd şi asta a murit în ele, înseamnă că restul s-a isprăvit cu desăvîrşire. N-aveţi decît să rîdeţi cu toţii, dar ascultaţi-mă pe mine, cele ce zic altfel sînt nişte mincinoase : iată, acum v-am dat în vileag taina noastră. — Fiţi pe pace, nu vom abuza. — Cred şi eu. Deşi, n-aş pune mîna în foc : dacă

n-aţi avea la îndemînă decît o femeie de vîrsta mea, să nu-mi spuneţi mie pe nume dacă aş socoti-o în siguranţă, şi nici pe voi nu v-aş socoti. Dar să ne întoarcem la necredinţa noastră. — Ba nu, s-o lăsăm baltă... Mi se pare că ceea ce vorbeam adineauri e mult mai nostim. — Aveţi dreptate, pe cuvînt."

Şi uite aşa am petrecut o seară întreagă vorbind prostii, şi ce prostii, numai Dumnezeu ştie.

De zece ori ne-am stins lumînările şi apoi iar le-am aprins. Între timp, Cohault o mîngîia pe spate şi ajungea tot mai jos, iar dînsa zicea, ferindu-se : „Ia uitaţi-vă la javra asta de muzician care trage mereu la instrumente muzicale ; hei, isprăveşte".

— „Voi toţi, o să dormiţi buştean peste un sfert de ceas iar eu o să trebuiască să-mi fac rugăciunea. — Dar parcă ne-aţi spus că nu vă mai rugaţi ? — Ce părere aveţi, nu trebuie oare să stau în genunchi de ochii slujnicei ? — Şi cît staţi în genunchi, la ce vă gîndiţi ? — Mă gîndesc la ce o să mîncăm mîine şi asta durează, iar după aceea slujnica pleacă foarte înălţată sufleteşte căci e habotnică, deşi credinţa n-o ajută să fie mai cumsecade."

Dacă aş mai avea loc i-aş da înainte cu trăncăneala noastră de care poate că v-aţi săturat pînă peste cap. Deci, noapte bună, dragele mele prietene.

CXLIII

11 octombrie 1767 [383]

Nu mai pot. Întrerup Salonul [384] ca să stau puţin de vorbă cu dumneata. Ce diferenţă între viaţa de la Grandval şi cea de aici ! Sănătatea mea s-a şi resimţit de pe urma acestei diferenţe : dorm prost, digestia mi s-a dat peste cap, am avut o migrenă de era să-mi ies din minţi. Acum toate acestea mi-au trecut, iar din plimbările uriaşe pe care le-am tot făcut pe-acolo m-am ales cu o libertate în mişcări, cu o putere în muşchii picioarelor pe care le credeam pierdute pentru totdeauna. Nu merg, zbor.

De două zile nu le-am mai văzut pe dragele noastre surori. Sîmbătă am lucrat toată dimineaţa ; după-amiază m-am ocupat de afacerile mele. Mi-am petrecut ziua de duminică în mod cucernic ţinîndu-i de urît unui bolnav, şi anume, Domnului Devaisne, care avea o gripă straşnică.

Încă n-am văzut familia Vanloo, dar îi voi vedea mîine. Michel mi-a trimis preafrumosul portret pe care mi l-a făcut [385] ; a sosit acasă, spre marea uimire a Doamnei Diderot : îşi închipuia că e menit vreunui prieten sau vreunei cucoane. L-am aşezat deasupra clavecinului fetiţei mele. Mi-ar plăcea la fel de mult chiar dacă s-ar afla în altă parte. Doamna Diderot pretinde că pictorul mi-a dat o expresie de cochetă bătrînă care face pe tinerica şi mai are încă pretenţii. Această critică e întrucîtva îndreptăţită. Oricum ar fi însă, este o dovadă de prietenie din partea unui om minunat şi, ca atare, o preţuiesc şi o voi preţui totdeauna.

Aştept un bust al împărătesei. I-a scris o scrisoare fermecătoare lui Marmontel despre *Bélisaire* [386]. A mai primit una şi de la fiul reginei Suediei, însoţită de un dar foarte frumos din partea reginei : o cutie din aur cu încrustaţii din email reproducînd toate stampele din lucrarea sa. Scrisoarea prinţului e chiar mai preţioasă decît darul mamei sale. Voi încerca să obţin o copie ca să te bucuri şi dumneata. La băi, la Aix-la-Chapelle, s-a întîlnit cu principele moştenitor al Brunswick-ului, care l-a copleşit cu amabilităţile. Şi după toate astea, crezi că-i mai pasă de persecuţiile Sorbonnei ? Am uitat să-ţi spun că în toate aceste scrisori măreaţa Sorbonne este batjocorită bine.

Marele inchizitor al Austriei, doctorul Wan Sweiten [387], a primit ordin din partea împăratului şi a împărătesei să-l complimenteze pe Marmontel, iar el l-a delegat pe fiul său, care şi-a îndeplinit misiunea cum nu se poate mai bine. Ştii cum interpretez eu aceste lucruri ? Cred că toate curţile străine sînt încîntate ori de cîte ori pot sîcîi puţin guvernul nostru, şi nu pierd nici un prilej s-o facă. Limba noastră este, pesemne, foarte bine cunoscută în ţinuturile acelea nordice, căci dacă acele scrisori ar fi fost scrise de către domnii cei mai rafinaţi de la curtea noastră,

n-ar ti fost mai desăvîrșite. O altă concluzie este că, judecînd după stima acordată lucrării lui Marmontel în țările respective, desigur că în privința politicii nu sînt atît de înaintați ca noi. Totuși, l-au citit pe Montesquieu. Tuturor acestor onoruri, trebuie să le mai adăugăm și plăcerea de a fi fost răzbunați de către Voltaire. Acesta din urmă i-a desființat pe Cogé, Riballiers și pe alți teologi fanatici, autori ai cenzurii, printr-o satiră de o veselie copilărească și de o răutate înfricoșătoare. Se intitulează : *Honnêtetés théologiques*. Toate astea te așteaptă, dar nu vii.

Tot la băi, Marmontel s-a întîlnit cu doi episcopi cu care a avut plăcerea să se ciorovăiască pe săturate, ceea ce pentru el e o mare plăcere. Preasfintele fețe bisericești spuneau, oftînd, că, după cum se desfășoară evenimentele, religiei nu-i mai rămîn nici cincizeci de ani de existență. Ce păcat ! Ziceau că ușile iadului se află la Ferney [388], uitînd ce e scris, și anume, că iadul nu va avea nicicînd supremația.

Surioarei i-a făcut atît de bine călătoria la Sceaux încît abia așteaptă să se întoarcă acolo, iar noi așteptăm întoarcerea prințului și a vremii bune ca să facem rost de cai. Ar fi tare nostim dacă dînsa și-ar afla înfrîngerea exact în locul unde s-a rătăcit cîndva în mod cu totul inutil cu Perronnet. Îți mai aduci aminte ? Și fiindcă a venit vorba, ai aflat ceva despre Vialet ? Sînt destul de curios să-l văd pe Suart și cred că pe bună dreptate.

Rămîneți cu bine, noapte bună, dragele mele prietene. Ar fi trebuit să fiți la Paris pe 4 sau 5 octombrie. Deci, așa vă țineți voi de cuvînt ! Vă sărut din toată inima și vă iubesc nespus.

CL

10 septembrie 1768 [389]

Stimate Doamne și dragi Prietene,

Nu fac nimic, dar absolut nimic, nu mă ocup nici măcar de Salonul acela al cărui sfîrșit Grimm și cu mine

sperăm să nu-l apucăm. Şi asta nu pentru că seara, la culcare, nu mi-ar fi mintea plină cu cele mai frumoase planuri pentru a doua zi. Dimineaţa însă, cînd mă scol, mă simt năpădit de un dezgust, de o amorţeală, de o aversiune faţă de cerneală, pană şi cărţi, care trădează ori lene din partea mea, ori ramolisment. Prefer să stau cu braţele încrucişate, picior peste picior, în apartamentul doamnei şi domnişoarei şi să-mi pierd două sau trei ore glumind şi tachinîndu-le în legătură cu tot ceea ce zic sau fac dumnealor. După ce le-am sîcîit bine, mi se pare că e prea tîrziu ca să mă mai apuc de lucru ; mă îmbrac şi plec. Unde ? zău dacă ştiu ; uneori mă duc la Naigeon sau la d'Amilaville ; alteori la Domnişoara Bayon, care se aşază la clavecin şi-mi cîntă tot ce vreau. Anticarii de pe cheiuri constituie ultima mea resursă.

Ce mă necăjeşte acum e că n-o să avem nici struguri, nici vin. În rest, am impresia că-mi folosesc timpul cît se poate de bine.

Am avut de plimbat doi englezi ; au plecat după ce au văzut totul şi acum constat că-mi lipsesc foarte mult. Oamenii nu erau dintre cei prea entuziaşti privind ţara lor ; constataseră că limba noastră a atins cel mai înalt grad de perfecţiune, în timp ce a lor a rămas aproape barbară. „Asta pentru că, le-am zis eu, nimeni nu-şi bate capul cu a voastră, în timp ce noi avem patruzeci de gîşte care păzesc Capitoliul“ [390], comparaţie ce li s-a părut cu atît mai justă cu cît, asemenea gîştelor romane, ale noastre păzesc Capitoliul dar nu-l apără.

Cele patruzeci de gîşte au premiat, acum, de curînd, o piesă proastă a unui tinerel, Sabatin Langeac ; piesa e chiar mai imatură decît autorul ei ; Marmontel a fost blagoslovit cu ea ; a citit-o în şedinţă publică, dar nici lectura sa încîntătoare n-a putut masca sărăcia piesei ; a fost premiată în locul unei excelente satire asupra inutilităţii disputelor, excelentă atît prin tonul adaptat cît şi prin conţinut, prezentată la concurs de un anume domn de Rulière şi exclusă sub pretextul că ar conţine aluzii la diverse personalităţi. Acest verdict al gîştelor a provocat o scenă destul de violentă între Marmontel şi un tînăr poet numit Champfort [391], o persoană foarte amabilă, destul de talentată, afişînd cu succes o atitudine modestă dar

fiind în fond de o îngîmfare perfect conturată. E ca un balonaș din care țîșnesc rafale puternice de vînt, dacă-l înțepi cu un ac. Iată debutul balonașului. — „Piesa pe care ați preferat-o, domnilor, este desigur excelentă. — Și de ce, mă rog ? — Pentru că e mai valoroasă decît piesa lui La Harpe [392]. — Ar putea valora mai mult decît a lui La Harpe și totuși să fie foarte proastă. — Dar pe a lui La Harpe am văzut-o. — Și vi s-a părut bună ? — Foarte bună. — Asta dovedește că nu vă pricepeți. — Dacă piesa lui La Harpe e proastă și totuși e mai bună decît aceea a tînărului Sabatin, aceasta din urmă e așadar detestabilă ? — S-ar putea. — Și-atunci de ce se premiază o piesă detestabilă ? — De ce nu ați pus această întrebare cînd a fost premiată piesa dumneavoastră ?“ etc., etc. Cum, necum, în timp ce Marmontel îl scutura bine pe Champfort, publicul, la rîndu-i, tăbărîse pe Academie.

Omul de la Geneva îl persecută în continuare pe bietul La Bletrie [393]. Ascultă cum i-a dat la cap de curînd.

Un cerșetor țipa în gura mare
Choiseul se-nduioșează și-i dă bani.
Prostul atunci de trecători se leagă,
Choiseul e drept ; îl lasă la dușmani.
Drag La Bletrie, mai taci cu bombăneala,
Înhață banii, și rabdă ciomăgeala.

Drăguțul de La Bletrie i-a solicitat Academiei să delibereze asupra unei hotărîri prin care orice enciclopedist și orice adept al *Enciclopediei* să fie pe veci exclus din acest for.

Iată deci cum s-a dezonorat Academia franceză ; am să-ți povestesc acum, conform promisiunii, în ce fel s-a dezonorat Academia de pictură.

Știi doar că avem aici o școală de pictură, de sculptură și de arhitectură unde locurile se ocupă prin concurs. Școala durează trei ani ; elevii beneficiază de casă, masă, încălzire, lumină, învățătură și trei sute de livre pe an. După încheierea celor trei ani, unii absolvenți sînt trimiși la Roma, unde mai avem încă o școală. Acolo, se bucură de aceleași avantaje ca și la Paris și primesc o sută de franci în plus pe an. În fiece an ies din școala de la Paris

trei absolvenţi care pleacă la şcoala de la Roma, lăsînd aici trei locuri libere, pentru alţi trei candidaţi. Gîndeşte-te cît de importante sînt locurile cu pricina pentru nişte copii ai căror părinţi, în general, sînt săraci şi amărîţi şi au cheltuit o groază de bani pentru aceşti copii ; oamenii au muncit ani în şir, iar atunci cînd locurile sînt atribuite pe baza unor părtiniri ale examinatorilor şi nu pe meritul concurenţilor, se comite o nedreptate strigătoare la cer.

Orice elev, bun sau slab, poate concura. Academia dă un subiect. Anul acesta s-a dat triumful lui David, după ce l-a înfrînt pe filistinul Goliat. Fiecare elev execută o schiţă şi o iscăleşte. Prima apreciere a Academiei are drept scop să aleagă acele schiţe care sînt demne să intre în concurs ; de obicei, este vorba de şapte sau opt schiţe. Tinerii autori ai acestor schiţe, fie ei pictori, fie sculptori, sînt obligaţi să-şi execute tablourile sau basoreliefurile conform schiţelor pe baza cărora au fost admişi. În această etapă, candidaţii sînt închişi fiecare în cîte o încăpere separată şi-şi lucrează piesele respective. După ce le termină, operele sînt expuse în faţa publicului vreme de mai multe zile, iar Academia atribuie premiul şi comunică numele candidaţilor admişi în prima sîmbătă de după sărbătoarea Sfîntului Ludovic.

În ziua cu pricina, piaţa Luvru e înţesată cu artişti, elevi şi cetăţeni de tot soiul. Lumea aşteaptă în tăcere hotărîrea Academiei.

Premiul de pictură a fost acordat unui tînăr, pe nume Vincent. De îndată au izbucnit ovaţii şi aplauze. Într-adevăr talentul fusese răsplătit. Laureatul, purtat pe umeri de către colegii săi, a fost plimbat de jur împrejurul pieţei ; după ce s-a bucurat de cinstea unei atari manifestaţii, a fost depus în faţa internatului şcolii. E o ceremonie tradiţională care-mi place şi te va bucura şi pe dumneata.

După aceea, lumea a aşteptat în tăcere premiul de sculptură. Trei basoreliefuri erau remarcabile. Tinerii elevi care le executaseră şi sperau că premiul va fi atribuit unuia dintre ei, îşi spuneau, prieteneşte : „Am făcut un lucru destul de bun, dar tu ai făcut unul frumos ; dacă tu iei premiul, am să mă consolez“. Ei bine, doamnelor, au fost dezamăgiţi toţi trei. În urma unor intrigi, premiul a fost acordat unui oarecare Moette, elevul lui Pigalle. Prietenul

nostru și amicul său Le Moine [304] s-au dezonorat. Primul îi spunea celui de-al doilea : „Dacă premiul nu i se acordă elevului meu, părăsesc Academia“, iar acesta din urmă n-a avut curajul să-i răspundă : „Dacă Academia nu te poate păstra decît cu prețul unei nedreptăți, ar fi mult mai onorabil să te piardă“. Să ne întoarcem însă la evenimentele din piața Luvru.

Consternată, lumea amuțise. Un elev, Milot, căruia publicul, membrii cinstiți ai Academiei și colegii îi și atribuiseră premiul, a leșinat. Atunci s-au auzit murmure, apoi strigăte, injurii, huiduieli mînioase. A urmat o hărmălaie înfricoșătoare. Primul care a vrut să iasă din Academie a fost frumosul abate Pommier. membru onorific. Ușa era blocată ; a cerut să i se facă loc. Mulțimea s-a dat la o parte și în timp ce o străbătea, i se striga : „Treci, măgar împuțit ce ești“...

După acesta, a apărut elevul premiat pe nedrept ; colegii săi mai tineri l-au tras de haine și i-au zbierat în față : „Cîrpaciule, cîrpaci nenorocit. otreapă, n-ai să intri ; mai degrabă te facem bucățele cu mîna noastră“. Și iar s-au întețit vociferările și huiduielile de nu se mai înțelegea om cu om. Moette, tremurînd tot, zăpăcit complet. le spunea : „Domnilor ! nu-i vina mea. Academia e de vină“. Lumea îi răspundea : „Dacă nu ești o otreapă, du-te înapoi și spune-le că nu vrei să intri“. Deodată s-a ridicat o voce din mulțime, zicînd : „Să-l așezăm în patru labe și să-l plimbăm împrejurul pieții cu Milot în spate“. Gata gata să se și pună în aplicare acest plan. Între timp, academicienii nu îndrăzneau să-și facă apariția fiindcă știau că vor fi fluierați, huiduiți, batjocoriți. Așa s-a și întîmplat și încă în modul cel mai răsunător cu putință. Degeaba tot striga Cochin : „Nemulțumiții n-au decît să vină să se înscrie la mine pe listă“, nimeni nu-l asculta, toți protestau, fluierau sau huiduiau. Pigalle, cu pălăria pe cap și cu tonul grosolan pe care i-l știi, s-a adresat unui cetățean, crezînd că e artist, dar omul nu era, și l-a întrebat dacă se crede capabil să judece mai bine decît el însuși. Cetățeanul, punîndu-și pălăria pe cap, i-a răspuns că nu se pricepe la basoreliefuri dar în schimb îi recunoaște perfect pe impertinenții de teapa interlocutorului său. Îți imaginezi poate că înnoptîndu-se, lucrurile s-au potolit. Nu întru totul.

Elevii, indignaţi, s-au întrunit şi au pus la cale o nouă manifestaţie de ostilitate ce urma să aibă loc la prima şedinţă a Academiei. S-au interesat exact cine fusese pentru Milot şi cine pentru Moette. S-au adunat cu toţii în simbăta următoare în piaţa Luvru, înarmaţi cu toate instrumentele necesare unui ţărăboi în lege şi ferm hotărîţi să le folosească ; această hotărîre nu a rezistat însă în faţa fricii pe care le-o inspirau gărzile şi închisoarea. S-au mulţumit să formeze un gard viu prin mijlocul căruia toţi academicienii aveau să fie siliţi să treacă. Boucher, Dumont [395], Vanloo şi alţi cîţiva apărători ai talentului au apărut primii şi de îndată au fost înconjuraţi, felicitaţi, îmbrăţişaţi şi aplaudaţi. Sosește Pigalle. Nici nu apucă să se angajeze în mijlocul mulţimii cînd cineva strigă : „Cu spatele". Toată lumea face stînga împrejur şi-l salută cu dosul. Aceeaşi cinste i se face şi lui Cochin, aceeaşi cinste Doamnei şi Domnului Vien, aceeaşi cinste celorlalţi.

Academicienii au pus să se sfărîme toate basoreliefurile ca să nu mai rămînă nici o urmă a nedreptăţii lor. V-ar face poate plăcere să-l cunoaşteţi pe al lui Milot ; l-am văzut şi am să vi-l descriu.

În dreapta, trei filistini înalţi, foarte trişti, foarte umiliţi ; unul dintre ei e cu mîinile legate la spate ; un izraelit se îndeletniceşte cu legarea braţelor celorlalţi. Mai încolo, tînărul David condus spre carul său de către nişte femei, printre care una, prosternată, îi îmbrăţişează picioarele ; altele îl duc pe braţe, cea din urmă îi pune coroana pe cap. Alături se vede carul la care sînt înhămaţi doi cai focoşi ; lîngă capul acestora, un băiat ţine frîiele şi se pregăteşte să i le dea eroului. În prim plan, un izraelit vînjos îi înfige lui Goliat o suliţă în cap. Goliat e uriaş şi înfricoşător, stă răsturnat pe spate, cu părul întins pe jos. Mai spre stînga, nişte femei dansează, cîntă, îşi acordează instrumentele. Printre cele care dansează e una, un fel de bacantă, care bate într-o tobă şi-şi întinde cu o infinită graţie braţele şi picioarele. Tot în prim plan, o altă dansatoare îşi ţine copilul de mînă, şi copilul dansează, dar se uită ţintă la capul acela înfiorător iar chipul lui exprimă spaima şi totodată bucuria. În planul ultim, bărbaţi, femei, cu gura deschisă, cu braţele ridicate, aclamă.

Examinatorii au spus că nu acesta a fost subiectul ; li s-a răspuns că de fapt îi reproșau candidatului faptul că are geniu. S-au legat de carul triumfal, ceea ce nu constituie nici măcar o licență. Cochin, mai abil, mi-a scris că fiecare om judecă prin prisma sa, că cel premiat i s-a părut mai talentat ; argumente ale unui om lipsit de gust și de bună-credință. Alții au recunoscut că basorelieful lui Milot e într-adevăr excelent dar că Moette e mai abil ; atunci au fost întrebați la ce mai folosesc premiile de vreme ce se analizează omul și nu opera.

Ascultă acum o coincidență ciudată. În momentul cînd Milot era nedreptățit de Academie, dar exact în momentul acela, citeam o scrisoare de la Falconnet în care-mi spunea : „Am cunoscut un elev al lui Le Moine, numit Milot ; mi s-a părut talentat și cinstit ; încearcă să mi-l trimiți. Îți las deplină libertate să stabilești condițiile". Mă duc fuga la Le Moine și-i aduc la cunoștință comisionul ce mi-a fost încredințat. Le Moine ridică brațele spre cer și zice : „Providența ! Asta-i mîna Providenței !" Eu însă, pe un ton mai dur, îl reped : „Providența ! Providența ! Ți-oi fi închipuind poate că Providența există doar ca să dreagă prostiile pe care le faceți voi !"

Tocmai atunci apare Milot : îl poftesc să vină pe la mine. A doua zi se înființează. Era descompus ca după o boală lungă : avea ochii roșii și umflați și mi-a spus pe un ton sfîșietor : „După ce am trăit șaptesprezece ani pe spinarea bieților mei părinți, tocmai în momentul cînd speram atîta ! După ce am muncit șaptesprezece ani din zori și pînă în noapte ! Vai, domnule, sînt pierdut. Dacă aș avea măcar speranța să iau premiul la anul ; dar e aproape sigur că n-o să-l iau, din cauza unui Stouffle, unui Foucaut !" Acestea sînt numele celor doi concurenți din anul ăsta. I-am propus să plece în Rusia ; m-a rugat să-l las pînă a doua zi să se gîndească și să se sfătuiască cu prietenii lui. S-a întors acum cîteva zile și iată ce mi-a răspuns : „Domnule, sînt cum nu se poate mai mișcat de oferta dumneavoastră ; îmi dau seama cîte avantaje prezintă, dar eu nu-mi exploatez talentul din interes. Trebuie să le ofer membrilor comisiei o ocazie să revină asupra nedreptății săvîrșite ; trebuie să ajung la Roma ori să mor !".

Iată, dragele mele prietene, cum se descurajează și se calcă în picioare meritele ; iată cum se dezonorează unii pe ei înșiși și breasla căreia îi aparțin ; iată cum nenorocesc un elev, ba de fapt doi, deoarece, vreme de șapte ani, colegii îi vor da mereu peste nas celui admis într-un mod atît de rușinos și uite așa se ajunge uneori chiar la vărsare de sînge.

Academia era dispusă să-i decimeze pe elevi. Boucher, decanul Academiei, a refuzat să asiste la o asemenea deliberare. Vanloo le-a demonstrat că sînt cu toții la fel de vinovați sau de nevinovați ; că nu sînt supuși codului militar și că el unul nu răspunde de consecințe. Într-adevăr, dacă s-ar fi aprobat un atare proiect, elevii exmatriculați erau foarte hotărîți să tabere cu săbiile pe Cochin și să-l facă harcea-parcea. Cochin, fiind cel mai favorizat și mai invidiat, s-a ales cu cea mai zdravănă porție de ură din partea elevilor și cu dezaprobarea publicului.

I-am scris acum cîteva zile : „Ei bine, ați fost huiduiți, fluierați, batjocoriți de către elevii voștri. S-ar putea prea bine să greșească, dar pot să pun mîna în foc că au dreptate. Acești copii au și ei ochi și ar fi prima dată cînd s-ar înșela“.

Într-adevăr, cum au fost expuse lucrările, cum au și fost judecate de către elevi, care au zis : Asta-i cea mai bună.

Am aflat cu această ocazie un lucru deosebit despre Falconnet. Fiul lui participase la concurs. Lucrările fuseseră expuse, și aceea a tînărului Falconnet nu era bună. Tatăl său l-a luat de mînă și, plimbîndu-l prin Salon, i-a zis : „Uite, judecă și tu“. Băiatul a lăsat capul în jos și a tăcut. Atunci tatăl, întorcîndu-și spre juriu, spre confrații săi, le-a spus : „A prezentat o lucrare proastă și nu are curajul să și-o retragă. Nu el o va scoate deci de aici, ci eu“. Apoi a luat tabloul fiului său la subsuoară și a plecat. Măcar de-ar fi fost la Paris și ar fi participat la ședința Academiei, ursuzul ăsta care e un om drept și nu-l poate suferi pe Pigalle !...

De cînd au fost tipărite poeziile care au participat la concurs, s-au scris aceste stihuri referitoare la micul Sabatin, la Saint-Florentin, la Phelippeaux, la Langeac :

Semnat : L u d o v i c
și mai jos : P h e l i p p e a u x.

Ei bine, domnișoară, iată întrebarea mea : dacă un rînd de al meu face cît o pagină de-a dumitale, cum o să te descurci ? Cînd te vei achita ? Dormi însă liniștită, am o conștiință și știu prea bine că un grăunte de aur valorează mai mult decît o grămadă de gologani de aramă.

De patru zile d'Amilaville locuiește pe rue Saint-Honoré, iar de trei zile Doamna Duclos a plecat. Nu mai speră să-și revadă prietenul și s-a despărțit de el cu mare jale: E un suflet bun și nobil. A suferit mult. Cînd Doamna de M... [396] era de față, bolnavul o trata exact ca pe o infiermieră. Cînd lipsea, adopta din nou un ton cuviincios.

Am fost alaltăieri să-l văd. Erau prezenți acolo doamna cu pricina, fiica dînsei, frumosul decan, Grimm, d'Alembert, Doamna d'Epinai, nu mai știu cine și cu mine.

Tot păsăretul ăsta ciripea pre limba sa și-ți jur că ți-ar fi plăcut să te afli prin preajma acestei colivii. S-a făcut observația că și în natură există curtenie și că animalele își fac și ele curte ; că omul își are modul său propriu de a fi curtenitor : și iată cum a alunecat discuția spre moravurile diferitelor popoare. Unii sălbateci se ard cu chibritul, musulmanii se ciopîrțesc cu cuțitul ; spaniolii clănțăne de frig sub cîte o streașină, cu ghitara în brațe ; francezii fac giumbușlucuri, se înfoaie, ironizează, își pun în evidență picioarele și dinții. Domnul decan e adeptul unei purtări foarte pure din punct de vedere fizic, complet degajată de toată imoralitatea acestei pasiuni. Purtarea femeilor e foarte ciudată în această privință : ca dovadă neciopliții lați în umeri care se poartă urît cu ele și pe care dumnealor îi adoră. Eu unul credeam că femeile rămîn alături de asemenea bărbați numai fiindcă nu sînt niciodată sigure că sînt iubite, că au adică o reacție dictată de vanitate. Acest subiect duce departe, așa încît i-am lăsat să discute între ei.

M-am întors acasă ; nu mai bătea vîntul acela care te lua pe sus ; se încălzise, cerul era plin de stele și m-am bucurat că prietenele mele vor putea face niște plimbări plăcute.

Nu ți-am povestit nimic despre starea bolnavului nostru. E mai slăbit și mai prăpădit ca oricînd ; temperatura nu-i scade deloc, durerile nu-l lasă, ganglionii îi sînt și mai umflați ; sub bărbie i-au apărut unii noi iar cei de la subsuoară sînt atît de inflamați încît nu poate să lase brațele în jos. Bordeu zice că-i semn rău ; Tronchin că e semn bun. Tare mă tem că Bordeu e un medic mare. Doamna Duclos mi-a spus că simptomele și durerile au fost exact așa cum le-a prevăzut el. În rest, are un apartament dintre cele mai vesele : sub ferestrele lui se află crîngul președintelui Hérault și al altora ; mai încolo sînt pomii grădinii Tuileries.

Ei bine, sublima scrisoare către Saint-Florentin n-a fost inutilă. A trimis prin cineva cîțiva ludovici care au fost lăsați în mod cuviincios pe un colț al căminului și a promis ajutoare și o vizită personală. Așadar nu este cu totul inutil să știi să scrii, iar elocința poate sfărîma și pietrele. Dacă vă dă mîna, mai îndoiți-vă și acum de povestea lui Orfeu și a lui Amfion, strămoșii mei !

Dimineața beau lapte, seara limonadă ; mă simt bine ; chiar mă mir ; iar baronul îmi dovedește, prin Stahl și Becher, că nu e cazul... să mă mir.

Aș mai avea o altă scrisoare frumoasă să-ți arăt, un articol de Poinsinnet să-ți trimit și să răspund la ultima dumitale scrisoare, dar n-am răgaz. Adu-mi aminte de toate astea, plus de-o fabulă și de una sau două povestiri de-ale mele.

- Continuați citețitrele să fiți sănătoase : e una dintre condițiile tratatului nostru. Am primit chiar acum o scrisoare : este de la una din domnișoarele Artaud, care mă roagă să vă anunț că Domnul Dupérier a murit în ajunul zilei de Sfînta Maria. A închis ochii la ora două ; la trei după-amiază i se și sigilase casa.

Respectele mele tuturor. Nu e loc pentru nimic mai mult.

CLII

21 septembrie 1768 [397]

Stimate Doamne şi dragi Prietene,

Nu v-am spus eu că primul preşedinte de Maupeou [398] va dobîndi Ministerul de Justiţie şi Domnul d'Aligre îl va înlocui în calitate de prim preşedinte, astfel încît vi-l puteţi închipui pe vice-preşedinte stînd în fotoliul său şi recitînd monologul lui Wasp din *l'Écossaise* [399] : „Iar eu nu m-am ales cu nimic !" Lamoignon [400] jurase că-şi va păstra titlul, atîta vreme cît îl va socoti capabil să-i aducă foloase. A sosit clipa cînd slăbirea capacităţilor sale intelectuale i-a dat de ştire că s-ar afla într-o mare încurcătură dacă ar fi vorba să-şi îndeplinească obligaţiile de serviciu, dacă ar fi reintegrat în slujbă. Familia i-a pus în faţa ochilor suma uriaşă la care se ridică datoriile sale. Regele i le plăteşte ; iar el îşi dă demisia. Acest Lamoignon era un om cumsecade care dormea, bea şi mînca zdravăn. Nimeni pe lume n-a ştiut mai bine ca el cît preţuieşte o friptură bună. Era în chip de mare cancelar ceea ce abatele Sallier era în chip de bibliotecar al regelui : mîncăi vestiţi, mult mai la curent cu privilegiile decît cu obligaţiile decurgînd din slujbele lor.

Altă veste mare : imbecilul acela de l'Averdi [401] nu mai e controlor general. Se retrage cum nu se poate mai josnic, după ce a făcut o avere imensă şi n-a realizat nici o singură operaţie serioasă. Lumea zice că pe lîngă cele peste două sute de mii de livre furate, jefuite, s-a mai ales şi cu o pensie de cincizeci de mii de livre. Îi aud pe cîte unii zicînd că aceste furturi se repartizează pe un număr atît de mare de capete şi de obiecte, încît Statul suferă destul de puţin de pe urma lor ; ei nu iau însă în consideraţie mulţimea de fraude şi abuzuri ale subalternilor asupra cărora şefii sînt siliţi să închidă ochii atunci cînd doresc ca aceşti subalterni abuzivi şi corupţi să închidă ochii la rîndu-le asupra celor comise de ei. Domnii din Parlament vor trebui pînă la urmă să admită că un om poate fi leu paraleu la el acasă şi totuşi să fie un prost şi jumătate în materie de finanţe. Dacă aş fi avut vreo pu-

tere, l-aș fi luat pe măgarul ăsta de ureche, l-aș fi adus în fața adunării confraților săi și le-aș fi spus : „Ăsta vă e omul, vi-l dau legat și, de vreme ce habar n-aveți despre ce e vorba, încercați să nu vă mai amestecați în treburile mele“. Edictul prin care interzice să se publice orice scriere referitoare la guvern și la finanțe va atesta pe veci imbecilitatea lui.

L-a înlocuit un anume domn d'Invaux, fost intendent la Amiens.

O a treia întîmplare de care mă bucur ceva mai mult decît de precedentele : acum cîteva zile, regele i-a spus Domnului d'Aiguillon că pare trist, neliniștit, palid și obosit ; deși d'Aiguillon protesta că nu e nici trist, nici neliniștit, nici palid, nici obosit, regele insista de zor, ba îi mai spunea și că are nevoie de odihnă fără îndoială și că-l sfătuiește să se odihnească ; și cu toate că Domnul d'Aiguillon se jura și zicea că se simte plin de vlagă și bunăvoință întru slujirea majestății sale, regele o ținea una și bună. D'Aiguillon îngrijorat se duce la Saint-Florentin și-i spune că s-a ars și că Statele generale din Bretania se vor desfășura fără el. „Ce, ești nebun ! îi răspunde Saint-Florentin. Nu-s nici cincisprezece zile de cînd am vorbit cu regele. Am primit ordin să-ți fac lista cu instrucțiuni și de asta mă și ocup“. Totuși, cuprins de îngrijorare la rîndu-i, Saint-Florentin se duce la rege și-i spune ce au pe suflet el și Domnul d'Aiguillon. Regele îi răspunde glacial : „În ce hal ai ajuns ! De cincisprezece zile l-am numit pe ducele de Duras în locul lui și ești singurul om care încă nu știe“. De atunci încoace, lumea constată că mistrețul ăsta de Saint-Florentin e parcă ceva mai puțin agresiv ; îi prinde bine să fie întrucîtva în dizgrație.

Cît despre d'Aiguillon, cu caracterul pe care-l are, o să crape de necaz. Dacă Domnului de la Chalotais [402] i s-ar face dreptate și i s-ar da înapoi funcția, ar fi bine. Domnul de Duras e un om de onoare, dar tot curtean rămîne.

Ați auzit vreodată vorbindu-se despre o anume Doamnă Philippe, văduva unui înalt funcționar de la Finanțe ? S-a măritat acum trei luni cu un băiat tînăr pe nume de Lavillemenu. Acest domn de Lavillemenu e un om cinstit care n-a vrut să-și păcălească nevasta ; în conse-

cinţă s-a stabilit prin mai multe scrisori scrise de mîna Doamnei Philippe că Domnul de Lavillemenu nu se va culca cu dînsa. Căsătoria se încheie în aceste condiţii. În noaptea nunţii, Doamna de Lavillemenu aprinde toate lumînările din dormitorul dînsei, îl parfumează cu casolete orientale şi, în ciuda condiţiilor stabilite, îşi aşteaptă soţul care dormea într-un mic apartament separat şi n-a venit.

În noaptea următoare, aceeaşi iluminaţie, aceleaşi parfumuri, aceeaşi speranţă că soţul va veni, dar soţul nu apare. În cea de-a treia noapte, pe la ceasurile două, cucoana coboară, intră în camera soţului. Acesta simte o mînă plimbîndu-i-se pe trup, aude suspine şi se trezeşte. Întreabă cine e. O voce alterată de hohote de plîns îi răspunde „eu". Soţia îşi revendică drepturile ; soţul îi reaminteşte condiţiile. Urmează, dintr-o parte lacrimi, din cealaltă argumente. Cucoana formulează pretenţii din ce în ce mai modeste, le reduce la una singură, imploră o singură dovadă de stimă. Domnul pretinde că nu se poate ; e neînduplecat. Ştie că un tratat se anulează printr-o singură încălcare a condiţiilor sale, nu printr-o mie. Se face ziuă şi femeia pleacă foarte nemulţumită.

De atunci se vaietă ca din gură de şarpe şi scandalul a devenit public. Nu mai e de trăit în casa aceea şi uite aşa, după trei luni de căsătorie, cei doi soţi s-au despărţit. Ştiu toate astea de la d'Amilaville, Domnul de Lavillemenu stă la el. L-am întîlnit de mai multe ori la bolnavul nostru. E un om foarte blînd, serviabil, politicos ; nici prin gînd nu ţi-ar trece că ar fi în stare de o împotrivire atît de hotărîtă. Mi-am cercetat serios conştiinţa şi a trebuit să-mi mărturisesc că dacă însuşi Necuratul luînd chip potrivit ar veni la două noaptea să plîngă, să ofteze şi să geamă lîngă perna mea, niciodată n-aş avea tăria să-l izgonesc fără să-l fi mulţumit, mai ales dacă n-ar fi avut alte pretenţii decît Doamna de Lavillemenu. Lumea cleveteşte pe tema asta de ţi-e mai mare dragul. Unii ţin cu soţul şi sînt pentru respectarea condiţiilor ; alţii cu soţia şi-i sprijină drepturile. În ceea ce mă priveşte, numai scena din noaptea cu pricina mă stinghereşte, căci sînt un om bun la suflet.

Peste foarte scurt timp mă voi afla într-o situaţie întrucîtva diferită de aceea a Domnului de Lavillemenu, dar la

fel de dificilă, mai ales avînd în vedere acea bunătate cu care mă tot laud. E vorba despre o întrevedere misterioasă. Locul unde se va desfăşura rămîne la alegerea mea : fie într-un mare castel la doi paşi de barieră, fie la Paris într-o anumită casă, fie într-o căsuţă de pe lîngă Vaugirard. Doamnă de Blaci, pomeniţi-mă, vă rog, în rugăciunile dumneavoastră. Trimiteţi-mi repede o fiolă cu balsam sau rugaţi-vă lui Dumnezeu pentru mine. Cînd se va sfîrşi această aventură, am să v-o povestesc pe larg. Am consultat nişte oameni înţelepţi ; din păcate, toţi sînt de aceeaşi părere, şi anume, că trebuie să mă duc. Aşadar, mă voi duce. Pînă atunci sînt cum nu se poate mai îngrijorat cu privire la cele ce mi se vor comunica sau mi se vor cere.

Acel domn d'Invaux este după cîte ştiu un fel de filosof lipsit de ambiţie, leneş, trăieşte în preajma prietenilor săi, înconjurat de cărţi ; e foarte cult şi foarte civilizat, pare-se. De dragul cui o fi acceptînd să devină controlor general ? E văr cu Domnul de Malesherbes şi, în consecinţă, întrucîtva rudă cu abatele [403].

Din moment ce tot îmi golesc sacul, vă voi spune că Domnul de Falbaire, autorul dramei *L'Honnête criminel* [404], foarte bun prieten cu un medic muzician pe nume Laborde, unul dintre admiratorii Domnişoarei Guimare, se afla, nu ştiu cum, invitat la un dineu la frumoasa cu pricina. După-masă, lumea a jucat cărţi. Fisele i-au atras Domnului de Falbaire atenţia. Pe una din feţe se afla *Evanghelia* aşezată pe un altar, pe cealaltă o cruce mică şi următoarea inscripţie : *conventus cleri gallicani, anno* 1765 [405]. Iată, după părerea mea, o trăsătură caracteristică a corupţiei acestui secol, mai ales după zvonurile care au circulat. Vai, Doamnă de Blaci, grozăvia deznădejdii s-a cuibărit în lăcaşurile sfinte !

O anumită poveste, aproape demnă de un roman, despre care v-am vorbit odinioară, se apropie de sfîrşit. Nu de mult, am rostit, la Sainte Périne, rugăciunile pentru muribunzi. Tare ciudată este varietatea rolurilor mele pe lumea asta. Uneori îmi vine să şi rîd. Pe mine ar trebui într-adevăr, să mă cheme părintele Ladispoziţiatuturor.

Prinţul Gallitzin, care, ori de cîte ori îmi scrie vă menţionează în modul cel mai politicos, este la Bruxelles,

unde va sta toată iarna. Va pleca apoi la Petersburg împreună cu soţia sa, pe care tot o mai iubeşte. Împărăteasa a aprobat căsătoria. Din fericire. Ceea ce însă nu ştiţi este că mă voi certa cu el dacă nu mă duc să-i sărut nevasta. Nu ştie ce să-mi facă doar doar să mă convingă. S-ar părea însă că nu voi putea, oricît aş vrea. Altceva i afacerea cu tablourile în privinţa cărora fusese atît de mîrşav înşelat, a reuşit de minune. Bănuiesc că Majestatea Sa Imperială vrea să-l numească în funcţia deţinută de generalul Betsky. N-ar fi rău. Tocmai i-am scris lucrurile cele mai încurajatoare pentru el şi mai măgulitoare pentru soţia lui. Poate că, spre deosebire de ceilalţi profeţi, proorocesc fără să-mi dau seama.

Stimată Domnişoară, nu vă fie cu supărare. dar aţi luat-o razna ; cum s-ar putea face o comparaţie între un bătrîn aproape intrat în putrefacţie, plin de ulceraţii şi cataplasme, şi o femeie grasă, apetisantă, durdulie, sănătoasă, veselă cu care ţi-ar veni încă să păcătuieşti dacă ar accepta ? Ascultă-mă pe mine, omul acela murise cu zece ani înainte de-a fi fost îngropat, iar mama, dacă nu intervine nimic, o să ne scrie tuturor epitafurile. Cînd facem cîte un guturai, ceea ce ni se întîmplă uneori, avem oare darul de a scăpa de el la fel de repede ca dînsa ? E o femeie zdravănă din toate punctele de vedere, zdravănă la minte, la suflet şi la trup şi, pe legea mea, nu veţi avea durerea s-o moşteniţi. Dumneata ai şi început să te cam ramoleşti, pe cînd dînsa se bucură de o memorie excelentă. Îţi convine să vorbeşti, după ce ai fost atît de alarmată de pe urma unei nenorocite de plimbări. Ai grijă de dumneata şi spune-i Domnului abate că o să-i sucesc gîtul dacă îi căşună să te ducă mai departe decît se cuvine.

Boala lui d'Amilaville e o blestemăţie pe care nimeni n-o poate dibui. A avut o criză în cursul căreia locul şi durata durerilor s-au schimbat, dar asta nu-i un avantaj. Glandele lui sînt un simbol al imobilităţii. Nu mă admira prea mult că mă duc atît de des pe la el ; acolo găsesc totdeauna o companie dintre cele mai plăcute. Trilurile cănăraşului mă amuză cum nu se mai poate. E cel mai dibaci sistem de fericire din cîte s-au alcătuit vreodată. Cînd îl cauţi, e gata pentru plăcere. Îşi are şi el micile lui necazuri, dar îşi abate repede atenţia de la ele. Are

o mie de rețete de bucurie, și zece mii de a cinsti picțiseala și tristețea. Are un ton foarte vioi și s-ar putea să mă înșel rău de tot, dar cred că nu există nimic pe lumea asta care să-l preocupe dincolo de un anumit punct. E realmente omul lui Rabelais, *facere officium suum taliter qualiter, semper benedicere de domino priori, sine vi ire mundum quomodo vult* [406]. Asta-i suprema sa înțelepciune.

Aș putea să pun mîna în foc că nu te-ai gîndit să-i spui nici un cuvînt din partea mea Domnului de La Fargue, care probabil se va fi simțit jignit. Îl iert pentru credința lui în botezul clopotelor, e o credință inofensivă, dar încrederea oarbă în doctori îl va ucide.

De dragul dumitale voi da ocol de cîteva ori parcului cu domnișoarele de pe rue Saint-Thomas-du-Louvre [407]. Să vă trimit o scrisoare frumoasă, un articol, două povestiri ? Am eu altele. Știi prea bine, portretele acelea ale prințului [408] pe care aveam sarcina să le obțin, ei bine, toată povestea s-a transformat într-o mistificare și s-a și scris o jumătate de volum. Îmi rezerv aceste preocupări pentru sezonul mort. Fie că le obțin, fie că nu, povestea cu portretele te va îndreptăți să zici că uneori sînt și eu un ticălos și jumătate.

Permiteți-mi să vă prezint tuturor respectele mele. Spuneți-mi și mie cîte ceva despre Doamna de Blaci. Vai mie ! nici nu se mai gîndește la pasiunea mea pentru dînsa, deși e foarte sinceră !

CLIV

Paris, 8 octombrie 1768 [409]

Și asta încă nu e totul ; duminică, Laverdi a lucrat cu regele și apoi a plecat liniștit de tot la Neuville, la vila sa de la țară, ca să-și vadă de treburile curente. Luni, așteptă să-i vină diverse persoane cărora le acordase audiență. Își propunea să se întoarcă marți la funcțiile sale obișnuite dar, chiar în ziua aceea, Domnul de Saint-Florentin a apărut la el pe la ora zece dimineața. Cînd a dat cu ochii de secretarul de stat, Laverdi i-a spus : „Domnule

conte, e prea devreme pentru o vizită“ și avea dreptate. Se zice că regele nu are niciodată un chip mai senin și o atitudine mai sinceră față de un ministru decît în ajunul dizgrațierii acestuia. Nu știu dacă o fi adevărat ; în orice caz, crezi că aș putea să-l dezaprob ? Curtenii sînt atît de obișnuiți să cerceteze diversele expresii ale fizionomiei stăpînului lor, încît, dacă acesta nu și le-ar controla, i s-ar ghici pe loc gîndurile și ar fi copleșit de atîtea solicitări, încît n-ar mai reuși să-și concedieze un slujitor de care ar fi nemulțumit fără să dezamăgească un mare număr de oameni ce-i sînt poate dragi. E o fățărnicie cu atît mai necesară cu cît suveranul are un caracter mai maleabil, fără să mai punem la socoteală presiunile oamenilor abili cînd este vorba să pună mîna pe o succesiune, precum și presiunile protectorilor lor. Nu-i rămîne deci decît această metodă ca să-și apere libertatea alegerii și să preîntîmpine toate calomniile care l-ar dezorienta.

De curînd s-a întîmplat aici o mică aventură ce dovedește că toate frumoasele noastre predici asupra intoleranței, încă nu au dat cine știe ce roade. Un băiat tînăr provenind dintr-o familie onorabilă, unii zic că era ucenic la o farmacie, alții că era băiat de prăvălie la un băcan, avea intenția să urmeze niște cursuri de chimie; stăpînul său i-a dat încuviințarea cu condiția să-și plătească singur întreținerea : băiatul se declară de acord.

La sfîrșitul trimestrului, stăpînul și-a cerut banii și ucenicul i-a plătit. La scurt timp după aceea, stăpînul cere iar banii și ucenicul îi obiectează că abia i-a dat. Stăpînul neagă faptul că ar fi primit banii. Afacerea ajunge în fața judecătorilor. Stăpînul e pus să depună jurămîntul : jură. Nici n-a apucat bine să jure strîmb că ucenicul și-a și scos la iveală chitanța și iată-l pe stăpîn amendat și dezonorat ; era un pungaș care-și merita soarta ; ucenicul însă a fost cel puțin zăpăcit, ceea ce l-a costat mai scump chiar decît viața. Primise ca plată sau altcumva, de la un negustor ambulant numit Lécuyer, două exemplare ale lucrării *Creștinismul dezvăluit*[410], și-i vînduse stăpînului său unul din aceste exemplare. Individul îl dă pe mîna locotenentului de poliție. Negustorul ambulant, soția sa și ucenicul sînt arestați toți trei și nu de mult au fost puși

la stîlpul infamiei, biciuiţi şi însemnaţi cu fierul înroşit în foc ; ucenicul a fost condamnat să tragă la galere nouă ani, negustorul cinci ani şi nevasta a fost condamnată să-şi petreacă tot restul vieţii într-un spital. Hotărîrea judecătorească asociază *Creştinismul dezvăluit* cu *Omul cu patruzeci de scuzi* [411] şi cu *Vestalele*, tragedie pe care noi am citit-o în manuscris. Sartine [412] a stîrnit indignarea unanimă. Îţi dai seama de consecinţele acestei sentinţe ? Un negustor ambulant îmi aduce o lucrare interzisă. Dacă achiziţionez mai mult decît un exemplar sînt considerat uneltitor, sînt acuzat că practic un comerţ ilicit şi mă expun celor mai înfricoşătoare consecinţe. Cunoşti *Omul cu patruzeci de scuzi* şi-ţi va fi foarte greu să ghiceşti pentru ce motiv se află inclus în acea hotărîre judecătorească infamantă. Ei bine, aceasta e urmarea profundului resentiment al marilor seniori faţă de Voltaire pentru articolul *Tiran* din *Dicţionarul portabil* [413], de care îţi aduci poate aminte. Nu-l vor ierta niciodată fiindcă a spus că e mai bine să ai de-a face cu o singură fiară sălbatică, pe care o poţi evita, decît să te împiedici mereu de o şleahtă de tigri mici cu funcţii subalterne. Iată de ce *Dicţionarul portabil* a fost ars pe rug în cadrul procesului tînărului La Barre [414] care de fapt nici nu avea cartea cu pricina.

Mă tem ca nu cumva, în ciuda întregii consideraţii de care se bucură, în ciuda protectorilor săi, a tuturor talentelor sale atît de rare, a tuturor minunatelor sale lucrări, oamenii aştia să nu-i facă figura bietului nostru patriarh. Ştiu prea bine că posteritatea va revărsa asupra lor toată ruşinea cu care vor fi vrut să-l copleşească pe Voltaire ; îl va învia oare acest lucru pe omul făcut scrum ? Ştii că acum trei zile au deliberat asupra unui decret în acest sens ?

Mă întorc la cei doi nenorociţi pe care i-au condamnat la galere. Cînd vor scăpa de acolo, ce vor face ? Nu le mai rămîne decît să se facă tîlhari de drumul mare. Pedepsele infamante ce-l lipsesc pe om de orice resurse sînt mai rele decît pedeapsa capitală ce-i ia doar viaţa.

L-am văzut pe Domnul de La Fargue [415] ; e foarte slab, foarte descompus, foarte palid. Mi-a dat întîi veşti despre

dumneavoastră, despre sănătatea dumneavoastră, mi-a vorbit despre dorința dumitale de a mă vedea la Isle, unde chiar aș vrea să mă aflu ; apoi mi-a înfățișat rezultatul minunat al scrisorii mele către Domnul Trouard. Oare acesta să fie norocul meu, ca din vreo douăsprezece afaceri asemănătoare de care m-am ocupat de trei, patru luni încoace, tocmai aceasta, care mă interesează de o mie de ori mai mult decît toate celelalte, să fie exact aceea ce nu va reuși ?

Zilele astea trebuie să iau masa cu Domnul Dubucq și cu o doamnă din înalta societate al cărei nume nu mi s-a spus. Bănuiți desigur, Doamnă de Blacy, că nu-l voi uita pe micuțul văr, care, sper, nu mai trăiește doar cu gîndul la maimuțe și papagali.

Altă problemă despre care uitasem să-ți vorbesc. Dacă se închide poșta de pe rue Sainte-Anne, așa cum se zvonește, ce ne facem, ce-o să se aleagă din dragostea noastră ?

Se mai zice că dobînda se va fixa la cinci la sută.

Frumos îți șade, Domnișoară, să te plîngi de mine ! Numără scrisorile mele și fă-mi dreptate, rogu-te.

D'Amilaville, vai de el ! bietul d'Amilaville suferă, se cocoșează, slăbește, se micșorează văzînd cu ochii : nu mai poate să umble aproape deloc. Dacă Tronchin îl salvează, voi crede în medicină și în minuni.

Acum copilul e sănătos, în schimb s-a îmbolnăvit mama, podagra i s-a urcat la cap, la piept și la ochi. O să-i treacă ; o să se aleagă doar cu spaima și noi cu cîteva răbufniri de mînie pe care am fost nevoiți să le înghițim. Doamna Diderot, spre deosebire de covîrșitoarea majoritate a femeilor, nu știe să sufere.

De vreo opt zile mă supără stomacul, dar o să-mi treacă fiindcă nu-i dau nici o atenție.

Dacă vă e frig faceți focul ce, Dumnezeu ! și n-o să mai răciți. Nu mă adresez nici dumitale, nici Doamnei de Blacy, vă știu eu, sînteți două mortăciuni prăpădite : n-aveți decît să boliți cît veți pofti ; dar mama, dînsa care, ca să fie sănătoasă n-are nevoie decît de voință, vedeți, asta mi se pare insuportabil !

Mă întrebi dacă știu ce a fost la 4 octombrie ? Nici nu catadicsesc să răspund la așa ceva.

Toate acele buchete de flori mă vor bucura nespus căci îmi place să sărut dar şi mai mult să fiu sărutat ; păstraţi-mi deci sărutările pentru cînd vă veţi întoarce : nu riscă să mucegăiască. Ceea ce m-a bucurat însă cel mai mult a fast că am aflat de la Domnul de La Fargue că te voi revedea peste şase săptămîni ; mi s-a părut că şase săptămîni trec mai repede decît o lună şi jumătate.

Nu-i face Domnului Le Gendre cinstea de a-i atribui toată acea minunată elocinţă ce te uimeşte : nu sînt decît frînturi dezlînate din diversele scrisori de condoleanţe ce i s-au scris şi pe care şi le-a amintit. Prietenul Dijon e prea ocupat cu alte lucruri şi nu-i mai arde să înflăcăreze mintea rece a viitorului său socru. Pe de altă parte, foarte bine face acesta din urmă că vă răsfaţă pe amîndouă. Nu ştie secretul.

Nici un strop de vin ! Vă convine, Domnişoară, să spuneţi una ca asta. Sora mea e foarte mulţumită de recoltă. Mă tem însă că vinul de anul ăsta n-o să ţină. Există însă un leac, şi anume, să-l bem mai repede.

Vă felicit pentru recoltă. Dacă grîul e scump în continuare, înseamnă că nu mai este din cel de anul trecut şi că cel de anul acesta nu s-a treierat încă. Nu am încredere în monopol. Monopolul asupra grîului nu poate fi dăunător atîta vreme cît nu e sprijinit de o autoritate reală.

Ce faceţi cu Domnul Gras ? N-are decît să facă afaceri cu grîne cît o pofti, dar să nu vă ardă. E inutil să-i recomandăm mamei să pună lucrurile la punct şi să ridice tonul.

Slavă Domnului ! aşadar dom Micou Marin a plecat ; n-o să-ţi mai iasă sufletul de oboseală din cauza lui. Dacă nu ţi-a oprit cel puţin două scrisori, nu mai înţeleg nimic, întrucît mi s-a părut că am scris în fiecare zi.

Prinţul Galitzin e la Bruxelles, unde va rămîne două luni. De acolo va pleca la Berlin, ca să stea toată iarna, dacă va fi lăsat în pace. De la Berlin se va duce la Petersburg, unde vreau neapărat să-şi ia şi nevasta, căci se spune despre dînsa că, dacă-i lipseşte ceva, acel ceva nu este subtilitatea, elogiu ce se poate aduce aproape oricărei femei ; pe mieluşeaua Domnului o consider totuşi o excepţie şi o iubesc fiindcă e o raritate şi fiindcă are alte

frumoase și deosebite calități. Ah ! dacă ar vrea măcar pentru un an. Domnișoară, mai propuneți-i o dată.

Vai ! vai ! vai ! te iei la întrecere cu portăreasa, și-ți trebuie și dumitale fețe bisericești ! La urma urmei, nici nu-i așa rău în chip de soluție de compromis. Un preot gol pușcă e un bărbat ca oricare altul : întreabă-l pe abatele Marin, sau pe Doamna de Maux de la Vitry.

Nu, Domnișoară n-am să vă mai spun că vă iubesc; sau dacă am să v-o spun, înseamnă că m-a luat gura pe dinainte și că nu voi fi putut rezista puterii obișnuinței.

Mi se pare că alaltăieri ți-am spus că te urăsc. Nu-i adevărat, să nu mă crezi.

Salut-o pe mama din partea mea ; salut-o și pe Doamna de Blacy și terminați o dată cu guturaiele alea care mă scot din sărite. deși sînt boli onorabile.

CLVI

26 octombrie 1768 [417]

Am înțeles : Domnișoara ține regim. La opt zile o dată ; mai des nu poate scrie. Cum se petrec lucrurile ? dacă cumva Gaudot s-a îmbătat seara, amînă pe a doua zi deschiderea pachetului ; dacă cumva comisionarul de la Hôtel de Clermont e leneș, amînă dusul pe rue Saint-Honoré ; dacă cumva las un interval între vizitele la bolnavul nostru, se fac cincisprezece zile în care nu am nici o veste de la prietenele mele. Și atunci mă cuprinde mînia și scriu o scrisorică duioasă ca aceea pe care o citiți acum.

Ruda dumneavoastră Fourmont e un morocănos și jumătate ; și-a pierdut nevasta, și s-ar putea să nu fie o pagubă chiar atît de mare ; a obținut de la ea tot ce se putea obține și nu-l condamn. Moștenitorii turbează, dar așa le trebuie. Au cerut cu surle și trîmbițe o anume lectică, despre care s-a vorbit o grămadă pe vremuri. S-au adresat Doamnei Geoffrin [418] ; dînsa le-a răspuns că lectica a intrat în posesia Domnului de Fourmont dar că, în orice caz, dacă i s-ar da un preț potrivit, ar putea fi răscumpărată evitîndu-se toate aceste noi sîcîieli pentru o mizerie

ca aceea. Domnul de Fourmont fiind un procesoman fără pereche, iar cucoana de pe rue Saint-Honoré cîtuşi de puţin, dumnealui se pune de-a curmezişul, susţine sus şi tare validitatea intrării sale în posesia lecticii şi-i oferă Doamnei Geoffrin arme împotriva moştenitorilor. Doamna Geoffrin îi răspunde că omul n-are ce face cu arme atunci cînd nu vrea să se lupte. Urmează o replică a domnului de la Gisors ; apoi replică la replică, şi uite aşa se ajunge la violenţe verbale, la ostilitate, şi de la Gisors soseşte o ultimă scrisoare plină cu injurii grosolane însoţite de ameninţarea cu un pamflet. Ca urmare, cucoana de pe rue Saint-Honoré, urcă pînă la mine, în pod, se prăbuşeşte pe un scaun şi-mi pune în faţă toate documentele ei. M-am supărat ; i-am scris Domnului de Fourmont o scrisoare politicoasă dar hotărîtă ; i-am arătat că doresc pacea, dar nu i-am ascuns faptul că, dacă va fi să ne războim, o să mă lupt pe viaţă şi pe moarte. Totodată l-am prevenit că întrucît mă voi lupta cu una dintre rudele dumneavoastră, aş considera că încalc toate normele de bună-cuviinţă dacă nu v-aş cere în prealabil o dezlegare. N-aţi putea cumva să vă duceţi să-l mîngîiaţi puţin pe acest mistreţ furios ? Vă jur că s-a băgat într-o afacere urîtă şi că, dacă Doamna Geoffrin se plînge prietenilor dînsei, va fi răzbunată. Sînteţi de acord, nu-i aşa, că o femeie pe care o costă zece mii de franci, ba poate şi mai mult, o faptă bună greşit înţeleasă, e îndreptăţită să se supere şi să pretindă, la preţul acesta, să fie lăsată în pace ! Te rog draga mea, scrie-i cîteva cuvinte împăciuitoare arţăgosului de Fourmont şi asigură-l că, dacă nu se astîmpără, vreme de o lună de zile în şir voi născoci cele mai ridicole povestiri cu privire la omul de la Gisors şi că din două în două zile se vor vinde pe stradă cu doi sfanţi bucata şi că o să ştiu eu cum să-l fac să turbeze de-a binelea, fără să mă compromit.

Se zice că Laverdi a fost izgonit fără nici o pensie. Se mai zice că primul proiect al lui d'Invaux este să-i izgonească din finanţe pe toţi juriştii, întrucît sînt nişte oameni pe care trebuie să-i cumperi unul cîte unul şi cu bani grei.

D'Invaux are niște relații nemaipomenite : e prieten cu Montigni, Turgot, Morellet[419]. Acesta din urmă va deveni foarte dur. A fost numit secretar al biroului de comerț, post ce-i aduce o rentă de 12 000 de livre. Dacă încrederii în sine datorată valorii personale i se mai adăuga acum și aceea pe care ți-o dă bogăția, cine oare îl va mai putea suporta ?

Acel domn de la Villemenu e tînăr de tot ! Ceea ce vă va uimi pe deplin este faptul că e blîndețea, bunătatea, politețea, amabilitatea întrupată ; cît despre doamna respectivă, e o femeie cumsecade, grasă, adică durdulie bine, are un ten frumos, niște ochi mari, sprîncene negre și zău, nu e deloc de lepădat. Trebuie să fie o ciudățenie la mijloc, și nu îndrăznesc s-o descifrez ; acest om atît de blînd, de bun și de amabil are un ton bizar.

După părerea dumitale, procedeul său e deci foarte inuman ? Bunătatea dumitale mă încîntă, iar conștiința începe să mi se liniștească. Ai dreptate : aș fi fost un bărbat abominabil.

Așadar, întîlnirea misterioasă te intrigă ? Dealtfel a și avut loc ; iată copii după cele patru scrisori care au precedat-o.

Prima scrisoare

Stimate Domn, dacă nouăsprezece ani de absență nu m-au șters cu desăvîrșire din amintirea dumneavoastră, vă rog să-mi acordați o zi cînd să vă pot comunica niște lucruri foarte importante pentru mine și poate și pentru dumneavoastră. Există trei locuri unde v-aș putea vedea în condiții de secret absolut, așa cum doriți dumneavoastră : aici, la Paris, sau dincolo de bariera Saint-Michel, unde mi s-a pus la dispoziție o casă în care sper să pot lichida o mare durere ce mă chinuie. Motivul acestei dureri este atît de cunoscut încît fără îndoială îl știți și dumneavoastră. Dacă nu v-ați schimbat foarte mult față de cum erați, am toate motivele să cred că-mi veți acorda

privilegiul pe care-l solicit. Adresați-mi, vă rog, răspunsul aici : nimeni nu-mi deschide scrisorile.

Răspuns

Stimată Doamnă,

Sînt la dispoziția dumneavoastră. Dintre cele trei locuri pe care mi le propuneți, vă rog să-l alegeți pe cel ce vă este mai comod ; mă voi afla acolo în ziua și la ora indicate de dumneavoastră. Există unele sentimente pe care timpul le anulează, dar mai există și altele pe care un om de onoare le păstrează toată viața.

Cu respect...

A doua scrisoare

Vă recunosc, stimate Domn, după ultimele cuvinte ale scrisorii dumneavoastră, iar întîlnirea noastră ar fi avut deja loc, dacă n-aș fi dorit să mă încredințez pe deplin că vom avea liniște. E absolut necesară pentru ceea ce avem a ne spune. Cu această ocazie voi încerca să vă asigur încă o dată de stima mea deplină.

A treia scrisoare

Am aranjat, în sfîrșit, întrevederea noastră pentru marți, 11, luna curentă. Veți veni la..., la ora cinci fix. Apartamentul meu se află la numărul... la mezanin. Lăsați trăsura la colțul străzii... și urcați pe scara de la capătul coridorului din partea... Așteptarea are darul de a-mi atenua durerea. S-ar putea să mă înșel amarnic, dar cred că veți ști să-mi alinați durerea, ceea ce ar fi cu neputință oricărei alte ființe omenești.

Am avut multe aventuri stranii în viața mea, dar nici una de felul acesteia. M-a pus pe gînduri vreme îndelungată. D'Amilaville însă, pe care l-am consultat și care m-a sfătuit să mă duc, va trebui să admită că ghicisem despre ce este vorba. Dumneavoastră, Doamnelor, vă jur că, dacă vă întîlnesc, vă voi mărturisi totul. Te asigur, domnișoară Volland, că nu are nici o legătură cu situația

Domnului de la Villemenu şi că am nevoie de mai puţină indulgenţă decît el. După această mărturisire, te rog să nu te dezici : ori avem, ori nu avem principii. Puţin balsam, doamnă de Blacy, măcar o picătură, dar nici o rugăciune. Vă mulţumesc însă pentru ambele, deşi nu mai am ce face cu aşa ceva.

Boala mamei amînase petrecerea dată în cinstea copilului [420] pentru miercurea următoare : erau de faţă Brou, Naigeon, un provincial pe care nu-l cunoşti şi Touche, dacă îl ştii, comisarul meu care e prea drăguţ ca să lipsească, plus un domn de Fèvre, care o adoră pe fiica mea. Nu mai pun la socoteală femeile şi muzicanţii. Am stat la masă pînă la două noaptea. N-am băut nici un strop de apă ; toţi se clătinau pe picioare, numai eu nu. Zece sticle de şampanie roşie, trei de şampanie albă, spumoasă, o sticlă de Canaris, lichioruri de două sau trei feluri şi cafea ; n-am avut nici insomnie, nici dureri de cap. Nu-ţi mai spun că, după plecarea celorlalţi musafiri, comisarul Touche şi cu mine am jucat table pînă la cinci dimineaţa ; apoi m-am întors la regimul meu, lapte dimineaţa, limonadă seara şi acum iată-mă din nou proaspăt ca un trandafir, niţel cam tomnatec ce-i drept.

Prinţul era gata să mă scoată din minţi, dar fiind un om cinstit şi bun, totul s-a aranjat.

Aşadar, iar va veni Mărin pe la dumneavoastră ? Stimată domnişoară, dacă n-o să vă facă plăcere, nu contaţi pe mine ca să vă compătimesc.

Portretele ! Portretele ! Balamucul provocat de evacuarea căsuţei şi de instalarea noastră într-o casă mobilată ne-a cam dat peste cap mistificarea. Eu am scris acest volum ; aşa şi nu altfel s-au petrecut lucrurile. Da, din păcate ! Iar am ajuns într-o casă mobilată.

Speram să-mi rămînă loc pentru exprimarea unor sentimente duioase. Speram de asemenea să-i răspund Doamnei de Blacy, dar uitaţi că mi-am umplut cele patru pagini : mi-am făcut porţia. Noapte bună, Doamnelor.

CLVII

4 noiembrie 1768 [12]

Stimate doamne și dragi prietene,

Ați primit cumva un pachet mare pe care l-am trimis la biroul Percepției pentru a fi contrasemnat ? Oare mama e cît de cît de acord cu părerile mele ? Oare va deveni apostolul inoculărilor la țară ? În orașele mari, binele se lovește de mii de obstacole, deoarece aici se găsesc totdeauna nenumărați indivizi interesați ca răul să se perpetueze ; aici, mărunte interese particulare, considerente personale lipsite de orice valoare se opun propășirii obștești ; aici, un lucru este respins numai fiindcă a fost propus de către un străin, un concurent, un om invidiat.

Pornind de la țară, inocularea ar fi putut intra în orașe fără opoziție ; de la orașe însă, ar întîmpina toate greutățile imaginabile ca să ajungă pînă la țară. S-a preconizat ca pentru început experiențele să fie efectuate asupra celor ce acordă o infinită importanță vieții lor. Așa ceva n-are nici o noimă. Dacă aceste experiențe ar fi fost făcute asupra unor ființe josnice, toată lumea le-ar fi aplaudat.

Am început pe un ton grav și sever pentru că sînt drept ; spre sfîrșit tonul mi s-a mai îmblînzit fiindcă există oameni pe care nu pot fi mînios multă vreme, oameni care știu prea bine acest lucru și abuzează.

Laverdi se simte minunat. Și-a dobîndit pensia de douăzeci de mii de franci. Și-a concediat bucătarul. Și-a angajat o bucătăreasă. Joacă rolul omului sărac și-i lasă pe golanii de pe stradă să cînte pe melodia *La Bourbonnoise* :

Duminică, regele
I-a spus lui Laverdi
I-a spus lui Laverdi
Duminică, regele
I-a spus lui Laverdi :
„Luni să pleci de-aci".

Cei doi regi s-au întîlnit [422]. Şi-au spus toate dulcegăriile posibile : — „V-aţi suit pe tron la o vîrstă foarte fragedă ! — Sire, supuşii majestăţii voastre au fost şi mai norocoşi decît ai mei. — Încă nu am avut onoarea să cunosc familia majestăţii voastre. — Ar fi cu neputinţă ; majestatea voastră nu rămîne destulă vreme printre noi iar familia mea e atît de numeroasă ! Supuşii mei sînt familia mea". Şi apoi toţi crocodilii ce se aflau de faţă au început să plîngă.

Acest despot nordic este extrem de amabil. E cinstit, generos. A fost la Gobelins. I s-au arătat tapiseriile, iar ducele de Duras, însoţitorul său, l-a întrebat care i se pare a fi cea mai frumoasă ; regele a desemnat una ; imediat ducele i-a spus că primise ordin din partea regelui, stăpînul său, să i-o dăruiască. Soufflot, Cochin, Vanloo şi alţii erau şi ei acolo. Regele i-a cerut lui Vanloo să-i facă portretul.

O florăreasă a vrut să-i ofere un buchet. Domnul de Duras a împiedicat-o şi atunci florăreasa i-a spus : „Lasaţi-mă, domnule, să mă apropii. Nu-i lucru obişnuit să vezi un rege umblînd pe jos prin oraş".

A văzut *Varvick* [423] şi s-a plictisit ; *Falsele infidelităţi* [424] l-au amuzat. L-a felicitat pe Barth, care i-a răspuns că rangul îl predispune la indulgenţă.

Cu marchiza de Coaslin şi cu Domnul Dubucq urma să iau masa clandestin ; şi ştii de unde am aflat ? Tocmai de la Pantin, datorită Domnişoarei Guimare [425].

Nu-mi mai pomeni de Fourmont al dumitale. Scriindu-i numele, simt, stimată Domnişoară, că mi se întunecă mintea şi mă trec fiorii.

N-am fost chiar pînă la Monomotapa [426]. Întîlnirea a avut loc la Vincennes ; tot mama a ghicit. Aşadar locul unde s-a petrecut scena e cunoscut. Subiectul însă ? aici e aici. Încercaţi să vi-l imaginaţi, doamnelor, şi după ce veţi fi căzut de acord spuneţi-vă imediat : „Nu, nici gînd".

N-am suprimat nici o scrisoare ; sînt patru : trei de la doamna îndurerată, una de la mine.

Nu vă faceţi griji în privinţa sănătăţii mele. Niciodată nu m-am simţit mai bine ca a doua zi după cheful

acela şi, în continuare, mă simt la fel de bine. Cîte un pic de destrăbălare, din cînd în cînd, nu strică.

În ce moment le vine bărbaţilor mintea la cap ? A doua zi după ce le-a venit femeilor ; şi ziua aceea, o tot aşteaptă.

Aţi făcut bine că aţi lăsat-o pe biata voastră călugăriţă s-o evoce în fiecare dimineaţă pe prietena ei. Vai ! ce bilet bun are La Châtre ![427]

Ce poate fi mai obişnuit, cînd viile degeră, decît să li se facă sete canibalilor ? Cred că oamenii nu se mai duc la spectacole. Totdeauna mă cuprinde mirarea cînd văd pe cîte cineva ieşind din biserică. Jucăm cu toţii întru cîtva rolul bătrînului de pe rue Fromenteau. Ştii povestea. Nişte muşchetari făceau un chef monstru într-un local deşucheat. S-a adunat lumea. În mulţime era şi o fată căreia bătrînul cu pricina i se adresează, vrînd să afle ce se petrece şi fata îi spune. Uimit, bătrînul o întreabă : „Domnişoară, nu cumva..." Cum aş putea să duc întrebarea pînă la capăt ? dacă o lungesc nu mai are nici un haz.

Domnul Digeon e mai subtil decît Doamna de Blacy, dar eu sînt mai subtil decît el.

Dacă soţul se va purta cu el aşa cum prevezi dumneata, zău că i se poate aplica vorba aceea : Dacă tot e să te muşte, puţin îţi pasă de-i cîine ori căţea.

N-am cîtuşi de puţin pretenţia, Doamnelor, să înţeleg ceva din acea carte care pentru dumneavoastră a fost de neînţeles ; îmi aduc aminte perfect că şi eu m-am poticnit în diverse pasaje foarte obscure.

S-o statornicească datorită instrucţiunii publice ? s-o menţii prin forţa generală a unui popor pe care nu-l convingi cu uşurinţă să-şi ardă recoltele ! căci atunci cînd poporul este instruit, aceasta este pentru el consecinţa inevitabilă a unui edict prost.

Cînd vei dori să-mi începi scrisorile cu diverse duioşii, procedează în aşa fel încît să nu mă fi supărat înainte.

Îi aştept în vizită pe abatele Le Monnier şi pe Domnul Trovard. L-am cam iscodit pe abate în privinţa reuşitei afacerii noastre. Nu mi-a spus nimic, n-a vrut să-mi

spună nimic. De fapt ăsta nu-i un semn rău. Vai, de-ar reuși ! Cred că aș muri de bucurie, Doamnă de Blaay. Aș da în schimbul acestui succes o noapte petrecută cu o femeie pe care aș iubi-o, pe care aș iubi-o... ca pe dumneata.

Bolnavul nostru a făcut o constatare ciudată, și anume că glandele i se umflă cînd îl lasă durerile și reciproc. Acum glandele sînt uriașe, așa încît nu mai are dureri ; doarme, dar nu poate umbla. Mănîncă, dar în silă. Tronchin nu-și mai dă seama care e situația, căci a renunțat la primul tratament : tatonează.

De Voltaire ne-a trimis o fabulă încîntătoare de două sau trei sute de versuri : *Le Marseillais et Le Lion.* Nimeni n-ar putea povesti cu mai mult haz, cu mai multă veselie, ușurință și grație. E o lucrare de tinerețe ; dacă pun mîna pe ea, v-o trimit.

M-am certat cu Grimm. Un tînăr principe de Saxa-Gotha e aici. Ba trebuia să-l vizităm, ba să-l ducem la Domnișoara Biheron [428], ba să luăm masa cu el. Aceste corvezi m-au exasperat și i-am spus-o cu hotărîre. Certitudinea că ne vom împăca și speranța că nu se va mai întîmpla una ca asta mă consolează de tristețea pe care mi-o provoacă cearta. Toată această paradă ridicolă mi se părea insuportabilă.

Domnul Devaines s-a însurat. Mi-a scris o epistolă încîntătoare invitîndu-mă să mă împrietenesc cu familia sa. Am refuzat categoric.

Am primit o scrisoare sfîșietoare de la Sainte-Périne.

Baronul a făcut cîteva drumuri la Paris. Nu mă iartă că l-am lăsat pradă singurătății, îmi dau seama. Ce era să fac : să-l las pe d'Amilaville să sufere de unul singur la Paris, iar eu să mă duc să mă distrez o lună, două, la Grandval ? Ai mai întîlnit vreodată o asemenea mentalitate ? Mă fac că nu-l văd cît e de bosumflat. Cînd s-o sătura, o să-i treacă.

Doamna de Therbouche [429] m-a înnebunit. Știi că iar a ajuns în abisul camerei mobilate. Într-o bună zi o să-i pun cruce, o las în plata domnului și mă retrag la mine acasă.

M-am apucat să dau dispoziţii să li se plătească ceea ce li se cuvine celor cinci sau şase creditori. Doamnă de Blacy, pomeniţi-mă deci în sfintele dumneavoastră rugăciuni.

Tare mă tem că prietenul nostru Naigeon s-a cam îndrăgostit de frumoasa doamnă ; se ferchezuieşte în fiecare seară, dar nu spre Luvru îl poartă paşii. Dacă se însoară cu ea ! Are momente cînd e al naibii de îngrijorat.

Slavă Domnului ! Salonul meu se apropie de sfîrşit. Dacă ai fi aici, ţi-aş citi fragmente care te-ar amuza, dar ce să-i faci, nu te poţi bucura de toate deodată.

În curînd va avea loc un proces foarte ciudat. O fată vrea să se mărite ; se duce să-şi scoată actul de botez şi se pomeneşte că a fost botezată în chip de băiat. După părerea mea sexul pruncului trebuie verificat în prealabil !

Rămîneţi cu bine, stimate doamne şi dragi prietene. Vă urez să aveţi parte de vreme frumoasă ; vedeţi cît sînt de generos.

Trebuie să vă transmit mii de gînduri respectuoase de la Bruxelles [430]. Niciodată nu sînteţi uitate. Din partea mea, nici o vorbă bună pentru Domnişoara Volland : aşa ceva se merită, nu se comandă. Nu-i aşa că am ajuns un încrezut ?

CLVIII

12 noiembrie 1768 [431]

Stimate doamne şi dragi prietene,

Nu vreţi să mă supăr, în consecinţă nu mă voi supăra. Vă voi vorbi pe tonul cel mai calm, de vreme ce aşa preferaţi.

V-am expediat, contrasemnat de Domnul d'Ormesson, un pachet conţinînd o broşură şi o scrisoare. N-am aflat nimic cu privire la acest pachet.

În scrisoarea următoare v-am întrebat dacă l-aţi primit. Nici ca urmare a scrisorii, nici a pachetului care a precedat-o, n-am primit vreo veste.

Într-o a treia scrisoare vă rugam s-o implorați pe mama să accepte să devină o discipolă a lui Gati [432]. Nici un răspuns.

În consecință îmi este absolut imposibil să ghicesc de ce sînteți aproape mulțumite de punctualitatea mea, de vreme ce nu-mi dau seama în ce măsură primiți cîte ceva de la mine.

Un preacucernic domn de Saint-Fargeau i-a judecat pe negustorul ambulant și pe vînzătorul de la băcănie. Același judecător era de părere, nu de mult, să-l supună torturilor pe un fiu ca să-l silească să-și acuze tatăl ; pretindea că există cazuiști [433] care autorizează o atare atrocitate. Un tînăr consilier i-a răspuns : „Nu prea i-am citit pe cazuiștii dumneavoastră deci habar n-am ce îngăduie, dar cunosc natura și știu ce interzice".

Vă vine a crede că fata aceea botezată în chip de băiat riscă să-și compromită situația, și asta, după cît se pare, din cauza zevzeciei unui dascăl ?

V-am spus cumva că am aflat, de la Domnișoara Guimare și de la Pantin, că cina aceea clandestină cu Domnul Dubucq trebuia să aibă loc la Doamna de Coaslin ? Degeaba tot citesc și recitesc scrisorile dumitale, nicio-dată nu-mi pomenești nimic despre ceea ce am spus sau nu. Ce-o fi însemnînd oare nebunia asta ? Ce-o fi vrînd Doamna de Coaslin de la mine ?

Aveam trei prieteni : de unul mă cam răcisem ; cu celălalt sînt aproape certat ; cel de-al treilea e pe moarte. Sînt atît de dezgustat de oameni din pricina aceasta, încît eram gata gata să mă închid în casă.

Baronul s-a întors ; ieri, luni am mîncat cu el. Lucrurile s-au mai îndreptat. Era și abatele Galliani acolo ; ne-a ținut o predică lungă împotriva exportului de grîne și asta pentru un motiv destul de neobișnuit, și anume, că trebuie să păstrezi legile proaste pretutindeni unde în ministere nu există oameni destul de inteligenți ca să le aplice pe cele bune, contracarînd în același timp inconvenientele ce rezultă chiar și din inovațiile cele mai avantajoase.

A predicat împotriva importanței acordată agriculturii tot dintr-un motiv foarte bizar : zicea că agricultura este cea mai importantă dintre activități și că au fost necesare patru mii de ani de eforturi pentru a o înjosi, și că a încerca s-o scoți din această stare de decădere înseamnă să-i reduci pe duci și principi la zero iar regele să fie condus în Parlament de-o escortă alcătuită din doisprezece brutari. „De acord, părinte, i-am răspuns eu, dar peste douăsprezece mii de ani". Vai, cîte lucruri lipsite de consecințe pentru plugari se vor tot face, pînă cînd cortegiul unui rege va fi alcătuit doar din agricultori !

De Voltaire a publicat două fabule, *Marsiliezul și leul* și *Cei trei împărați la Sorbona* ; amîndouă sînt reușite, dar prima e de-a dreptul încîntătoare. Cunosc pe cineva care și-ar asuma riscul să vi le trimită, dacă ar putea măcar să spere că va afla de le-ați primit sau nu. Vedeți bine că nu mă supăr, nimeni n-ar putea fi mai potolit ca mine.

Cu privire la ciudatul abate, trebuie să vă spun că odinioară se apucase să facă apologia lui Tiberius și Nero. Ieri a început-o pe a lui Caligula. Pretindea că Tacitus și Suetonius n-au fost decît niște amărîți care și-au împănat operele cu obrăzniciile și bîrfelile vulgului.

Totuși prefer asemenea nebunii ce dovedesc geniu, erudiție, gîndire, în locul platelor și plicticoaselor trăncăneli despre I—H. și apostolii săi.

Baronul a făcut însă o remarcă la care mă gîndisem cu mult înaintea lui : prin ce întorsătură ciudată, religia unui om ce și-a petrecut viața predicînd împotriva templelor și a preoților și astfel și-a pierdut-o, e totuși plină de temple și preoți.

Nu înțeleg cum e posibil să faci atîta drum ca să stai numai două zile la Isle. Fără îndoială că aceste două zile au fost vesele : gazdele de la castel nu sînt triste și nici musafirii.

Nu-mi plac femeile răutăcioase ; e un lucru aproape nefiresc. Nouă, celor puternici, ni se potrivește răutatea. Dacă Domnul Evrard s-a ținut de cuvînt, ați avut desigur plăcerea să asistați la spectacolul la care vă așteptați.

Aici se face totul pentru a-l plictisi pe amabilul rege al Danemarcei. Acele capete pătrate n-au găsit altă so-

luție decît să-l ducă la spectacole și să-i bage pe gît cîte paisprezece acte pe zi. Oamenii ăștia nu mai știu cu ce să-i umple zilele unui călător care stă o lună într-o țară unde ai ce vedea vreme de zece ani.

Acest rege dă adesea dovadă de multă subtilitate în răspunsurile sale, mai ales în situații dificile. Regele nostru îi spunea, de pildă, arătîndu-i-o pe Doamna de Flavacourt : —„Sire, o vedeți pe femeia asta ; e frumoasă ; vă vine a crede că are cincizeci și opt de ani ? da, cincizeci și opt de ani : e cu un an mai tînără decît mine. — Sire, îi răspunde tînărul suveran, văd că în regatul majestății voastre nimeni nu îmbătrînește".

Cu prințul acesta s-a întîmplat exact invers decît cu ceilalți ; contrariul fabulei *Bețele plutitoare.*

Abia aștept să se termine povestea dumneavoastră cu rambursarea și urmările ei, ca să rîdem pe săturate !

Degeaba vă tot spun că dacă nu vă faceți bine, o să vă urăsc pe toate ; numai Domnișoara Volland se sperie.

N-aveți decît să suspinați cît poftiți după abatele Marin ; nu vreau să-mi mai pese.

Eu unul, răsuflu ușurat. Biata artistă [434] n-a ajuns încă la bariera Charenton, dar nici mult nu mai are ; am să vă spun toată povestea la timpul potrivit.

Primiți, vă rog, și binevoiți a transmite respectele mele. Nu m-am schimbat cîtuși de puțin, draga mea ; cîtuși de puțin. Dacă te îndoiești, vino să vezi.

CLX

Paris, 22 noiembrie 1768 [435]

Stimate doamne și dragi prietene,

Întoarcerea dumneavoastră n-a fost încă fixată. Oare vremea urîtă din ultimul timp nu vă va grăbi plecarea ? Ce-oți fi făcînd la castelul Isle ce nu s-ar putea face, chiar mai bine, pe rue Saint-Thomas-du-Louvre ? Aveți aici o grădină ca să vă bucurați de prima rază de soare ; prieteni de care vă e dor și care vă așteaptă ; o măsuță verde numai bună ca să vă sprijiniți coatele de ea ; nou-

tăți adevărate sau scornite, aflate direct de la sursă ; o sobă în jurul căreia vă puteți aduna cînd e ger ; cîteva distracții imposibile la țară ori de cîte ori ploaia, vijelia, lapovița nu vă mai îngăduie să vă depărtați de casă. Sînt zile cînd am putea foarte bine, în trei sau în patru, să-l scuturăm pe abatele Marin de tot mărunțișul.

Unde-s vremurile cînd nerăbdarea, ciuda, mînia mea ți-ar fi făcut mare plăcere ? Cînd ai fi fost încîntată că n-am destulă răbdare să aștept pînă îți parvin scrisorile mele și pînă primesc răspunsul dumitale ? Cînd dacă ar fi trecut două zile fără să afli vești de la mine mi-ai fi făcut reproșuri ca după o tăcere de două săptămîni ? Azi toate astea ți se par nedrepte ; calculezi cu o precizie admirabilă ; nimeni n-ar putea avea mai multă înțelepciune decît ai dobîndit dumneata ; nu te mai superi ; nu vrei să mă mai supăr nici eu ; așa să fie : n-am să mă mai supăr.

Doamna Van Loo era să moară de pe urma unei inflamații grave a plămînilor ; acum însă nu mai expectorează sînge și puroi și, pînă la noi ordine, bate străzile.

Doamna de Coaslin nu mă va vedea : i-am spus-o categoric Domnului Dubucq, care a sosit la mine exact în momentul cînd deschideam pachetul Doamnei de Blacy. Spune-i acestei minunate mame să fie pe deplin liniștită în privința fiului ei ; are tot ce-i trebuie, Domnul Dubucq mi-a dat cuvîntul său de onoare și el nu e omul care să promită ceva ce nu vrea să facă, nici să garanteze că un lucru s-a realizat, atunci cînd nu e adevărat. Scrisorile pe care mi le trimiți prin d'Amilaville îmi parvin fără să trebuiască să plătesc taxă ; nu ți-am răspuns mai devreme la această întrebare fiindcă mi s-a părut lipsită de orice importanță.

De unde o cunosc pe Guimare ? O știu de cînd lumea și, la vîrsta mea, există o sută de motive ca s-o cunosc pe Guimare. La fetele de soiul ei găsești nu știu cîte resurse esențiale pe care nu poți spera să le întîlnești la o femeie cinstită ; și unde mai pui că alături de ele te poți purta așa cum îți vine : frumos, fără să ți-o iei în cap : urît, fără să-ți fie rușine.

În plus, Domnul Falbaire, autorul lucrării *L'Honnête criminel,* care o frecventează nu știu de ce, prin indiscreția sa m-a pus în gardă împotriva mașinației Domnului Dubucq și a Doamnei de Coaslin.

M-am prezentat la misterioasa întîlnire, dar am refuzat categoric să fac ceea ce se aștepta de la mine. Ce se aștepta ? Dacă mama își pune mintea să cugete puțin, pînă coase două tivuri o să și ghicească. În ceea ce vă privește însă pe dumneavoastră, doamnelor, vă sfătuiesc să nu vă bateți capul. Problema vă depășește.

De ce dracu nu-și leapădă călugărița dumneavoastră haina monahală și nu se refugiază într-un loc neștiut de nimeni, unde să trăiască și să moară în pace ? Dați-i acest sfat pe care nici Doamna de Blacy nu-l va dezaproba. Atunci cînd trăiești într-o temniță, trebuie să fii Epictet în persoană ca să nu te înrăiești în așa hal încît să-ți osîndești sufletul la chinurile iadului.

Îmi voi da toată silința să vă trimit acele fabule de Voltaire, dar ați fi deosebit de amabile dacă ați veni să vi le luați personal. Trimițîndu-vă asemenea divertisment, de fapt nu prea dau dovadă că mi-aș cunoaște interesul, întrucît, dacă puteți avea avantajele de la oraș la țară, nu văd de ce ați veni de la țară la oraș.

Dacă m-am împăcat cu Grimm ? Cred că da, sau aproape : lucrurile s-au petrecut așa cum prevăzusem : m-a durut în suflet, dar n-am fugit de vizita cu pricina.

Prințul [436] a venit la mine îmbrăcat foarte simplu și a stat două ore : asta s-a petrecut miercuri. Joi, am stat toată ziua cu el la baron, fără să-l cunosc, sau cel puțin așa credeau cu toții ; baronul însă mă avertizase, așa încît amăgitorii au fost amăgiți ; mi-am jucat rolul ca un înger.

În ceea ce-l privește pe Sainte-Périne, s-a însurat cu o nepoată a Domnului de Neufond ; abia azi am aflat-o ; îți dai așadar seama cît e de necesar ca uitarea să se așterne asupra întregii povești.

I-am demonstrat artistei noastre, cu două ceasuri înainte de plecare, că în mai puțin de un an și trei luni a cheltuit aproape opt sute de galbeni. A plecat ; e la

Bruxelles. Prinţul Galitzin o va reda, în deplină demnitate, patriei şi familiei sale ; n-am nici o vină că fiul ei nu a ajuns secretarul unui ambasador.

Amicul Naigeon face tot ce poate ca să se vîre în capcană. *Eheu ! quanto laboras in Charybdi, digne puer meliore flamma!* [437] Domnul abate Marin vă va tălmăci acest soi de latinească.

Dealtfel, frumoasa doamnă a crezut că o să moară de pe urma unor tulburări isterice însoţite brusc de o inflamaţie a pîntecului şi de o hemoragie.

Ai dreptate să regreţi că n-ai citit acest Salon ; cuprinde, zău aşa, unele lucruri destul de frumoase şi altele mai puţin grave, dar mai amuzante.

Nu ştiu cine va pleda pentru fata aceea botezată anapoda [438]. Dacă te-ai gîndit cît de cît la această afacere, ţi-ai dat seama că în fond prezintă mai multe dificultăţi decît ai fi crezut la prima vedere.

Înainte de a ne pronunţa cu atîta hotărîre în privinţa punctualităţii dumitale, aş vrea să ştiu la ce număr am ajuns eu.

Nu mai există vin bun în pivniţa surorii mele ; mi-a trimis ultimele două butoaie amărîte care mai rămăseseră.

Tot ce-mi spui despre mama e basm de adormit copiii. Uite cum stau lucrurile. Îi bagi în cap că n-o mai ţin picioarele. Doamna de Blacy îi ţine de urît şi dumneata te duci să baţi potecile singură cu abatele. Tactica nu e rea.

O iubesc la nebunie pe fiica mea. Zice că mămica ei se roagă lui Dumnezeu, iar tăticu face fapte bune ; că modul meu de a gîndi seamănă cu bocancii pe care nu-i încalţi de ochii lumii, ci ca să-ţi fie cald la picioare ; compară faptele ce ne sînt nouă de folos dar le dăunează celorlalţi cu usturoiul pe care nu-l mîncăm deşi ne place, fiindcă le-ar mirosi urît celor din jur ; zice că, atunci cînd se uită la ceea ce se petrece în preajma ei, nu mai îndrăzneşte să rîdă de egipteni ; că, dacă ar fi mamă şi ar avea mulţi copii şi dacă printre aceştia s-ar afla unul foarte, foartă rău, nu s-ar putea nicicînd hotărî să-l ia de picioare şi să-l arunce cu capul în sobă. Şi

toate astea în decurs de o oră și jumătate, pînă să fie gata cina.

Mi s-a părut că este atît de evoluată, încît duminica trecută, avînd în vedere că maică-sa m-a trimis cu ea la plimbare, m-am hotărît și i-am spus tot ce trebuie să știe despre condiția feminină [439]. Am abordat problema întrebînd-o : „Știi care e diferența între cele două sexe ?“ Apoi, am profitat de ocazie și i-am comentat toate complimentele care li se adresează femeilor. „Acestea înseamnă, i-am zis eu : Domnișoară, n-ați vrea, de dragul meu, să vă dezonorați, să vă compromiteți situația, să ajungeți să fiți izgonită din societate și să vă îngropați de vie într-o mănăstire, osîndindu-i pe părinții dumneavoastră să moară de inimă rea ?“ Am învățat-o ce trebuie să spună și ce nu, ce trebuie să asculte și ce nu ; i-am spus că e datoare să se supună mamei sale ; i-am arătat ce înfricoșătoare este ingratitudinea unui copil care o amărăște pe aceea ce și-a riscat viața ca s-o aducă pe lume ; că mie îmi datorează afecțiune și respect doar pentru că sînt binefăcătorul ei, dar că lucrurile nu stau tot așa în ceea ce o privește pe mama sa. I-am înfățișat adevăratul temei al decenței, și anume, necesitatea de a acoperi acele părți ale trupului a căror vedere provoacă viciile. Nu i-am ascuns nimic din tot ceea ce se poate mărturisi în limitele decenței și, cînd am ajuns aici, mi-a spus că acum, după ce am pus-o la curent cu aceste lucruri, dacă ar mai comite vreo greșeală ar fi cu mult mai vinovată, întrucît n-ar mai putea să-și găsească o scuză nici în neștiință, nici în curiozitate. Cu privire la formarea laptelui în maméle și la obligația de a-l folosi ca hrană pentru copil, nu de a-l irosi [440], a exclamat : „Vai, tăticule, ce îngrozitor e să arunci la gunoi mîncarea copilului tău !“ Cîte nu s-ar putea realiza cu o asemenea inteligență, dacă am avea curaj ! la urma urmei ar fi suficient să-i lăsăm la îndemînă anumite cărți.

Cu privire la această discuție am consultat diverși oameni înzestrați cu bun simț ; toți mi-au spus că am procedat bine. De ce oare ? poate fiindcă n-are rost să dezaprobi un lucru care n-are leac.

Fata mi-a mai spus că aceste probleme n-o preocupaseră niciodată întrucît își dădea seama că aveau probabil să se ivească exact în momentul potrivit ca să le afle : că nu s-a gîndit încă la căsătorie, dar că nu se va ascunde în clipa cînd o va munci această toană și ne va spune pe șleau, atît mamei sale cît și mie : „Tăticule, mămico, măritați-mă", deoarece nu i se pare că ar fi un lucru de care să-i fie rușine.

Dacă aș pierde acest copil, cred că aș muri de durere : o iubesc mai mult decît aș putea să-ți spun.

Habotnicia, impunînd practici întristătoare, provoacă în general o proastă dispoziție ce se răsfrînge asupra celor din preajmă.

În fine, abatele Galliani și-a spus clar părerea. În politică ori nu este nimic demonstrat, ori e evident că exportul e o nebunie. Îți jur, draga mea, că pînă în prezent nimeni n-a spus vreun cuvînt în această privință ; l-am implorat așadar să-și publice opiniile.

Iată numai una din ideile sale : Ce înseamnă să vinzi grîu ? — Înseamnă să dai grîu și să primești în schimb bani. — Nu-ți dai seama ce vorbești ; înseamnă a da grîu și a primi în schimb tot grîu. În momentul de față poți cumva să schimbi, obținînd totodată un profit, grîul pe care îl ai cu cel ce ți se va vinde ?

Ne-a demonstrat toate consecințele acestei legi ; și sînt uriașe. Ne-a explicat cauzele scumpetei actuale și am constatat că nici unul nu le bănuisem. Nicicînd în viața mea nu l-am ascultat cu atîta plăcere.

Încă o dată, dragele mele prietene, aveți grijă ca nu cumva femeia aceea ticăloasă să vă ghicească intențiile. Ce încurcătură vreți să se mai producă în privința rambursării ?

Nu înțeleg ce vrei să spui în legătură cu bariera de la Charenton : ori ai citit greșit, ori nu știam eu ce scriu.

Ți-am spus ce s-a întîmplat cu portretul Doamnei Bouchard ; în ciuda străduințelor artistului, a rămas totuși cam nebulos, defect ce nu se poate remedia decît pictînd din nou tot tabloul.

Da, ce să-ţi spun, tînărul rege ne-a văzut pe toţi pînă n-a mai putut[441] ! Era o afacere aranjată în ciuda miniştrilor săi şi a miniştrilor noştri. Urma să cinăm la baronul Gleychen, şi dînsul să apară pe nepusă masă şi să ne găsească acolo, dar s-a îmbolnăvit de atîtea festivităţi şi de atîta plictiseală. Baronul pretinde că este vorba doar de o amînare ; sper din toată inima să fie aşa, ca să le demonstrăm acestor măgari că în alte ţări se face caz de noi.

Nu voiam să particip la acest dineu, ceea ce a provocat între baron şi mine exact aceeaşi scenă ca aceea ce avusese loc cu opt zile mai devreme între Grimm şi mine.

Binefacerile nu-mi reuşesc. Am primit la noi în casă o consăteancă venită la Paris din cauza unor necazuri. Vreme de trei luni de zile, cît a dormit cu fiică-mea în pat, s-a distrat băgînd atîtea fitiluri încît mi-a înnebunit toată casa.

Stai acolo liniştită la Isle şi habar n-ai cît de mult m-ai putea ajuta dacă ai fi la Paris. Tocmai am primit poruncă de la împărătească să achiziţionez cabinetul Gaignat.

În casa Domnului plouă cu bombe, dar tremur tot timpul de teamă ca nu cumva vreunul dintre aceşti curajoşi artilerişti să n-o păţească rău. S-au dezlănţuit mii de draci : ba *Scrisorile filosofice* traduse sau, mă rog, chipurile traduse din englezeşte de Toland ; ba *Scrisori către Eugénie* ; ba *Sacra contagiune* ; ba *Cercetarea profeţiilor* ; ba *Viaţa lui David sau omul după inima lui Dumnezeu*[442]. Vai, Doamnă de Blacy, tare mă tem că Fiul Omului e la uşă ; că venirea profetului Ilie se apropie şi că nu mai e mult pînă la domnia lui Antichrist. În fiecare zi, cînd mă scol, mă uit pe fereastră să văd dacă n-a început să se plimbe pe străzi tîrfa Babilonului cu pocalul în mînă şi dacă nu se arată încă pe cer vreunul din semnele prezise. Ce faceţi la Isle ? Întoarceţi-vă repede încoace ca să luăm parte împreună la înviera generală a morţilor. Dacă aşteptaţi pînă s-o stinge soarele, cum o să vă mai întoarceţi la Paris ? Nu-i prudent să călătoreşti, cînd nu se vede nimic.

Dar Domnul Trouard nu vine. Dacă m-aș duce să-l văd aș face chiar atît de rău ?

Vă salut și vă îmbrățișez pe toate laolaltă și pe fiecare în parte, cu nuanțele de rigoare.

Și eu mă simt bine, cu limonada mea dimineața și cu laptele rece seara. Gati pretinde că acest regim nu-i chiar atît de năstrușnic pe cît s-ar putea crede.

Nu adorm ca dumneavoastră, domnișoară, deși ar fi momentul.

CLXI

30 noiembrie 1768 [443]

Așadar sîmbăta viitoare vă întoarceți, dragele mele prietene ; voi avea deci plăcerea să vă revăd și să vă îmbrățișez. Nici nu vă puteți închipui cîtă nevoie am să vă văd, și cît de profund o resimt. De cincisprezece zile îmi văd prietenul pierind încetul cu încetul sub ochii mei. Am avut de făcut pentru el tot soiul de comisioane sfîșietoare. Am suferit mai mult decît v-aș putea spune, am vărsat nenumărate lacrimi ; iar pentru liniștea celorlalți și întrucîtva și a mea, aș fi fost în stare să mă bag în cele mai supărătoare încurcături.

În toiul acestor frămîntări a avut loc un incident imposibil de prevăzut și capabil să-mi otrăvească toată viața de aci încolo. Veți afla totul. Vă declar solemn că voi muri singur și că nimănui nu-i va reveni misiunea înfiorătoare de a mă anunța că mi se apropie sfîrșitul. Vai ! cîte lecții am primit în trei sau patru zile.

D'Amilaville să mai reziste pînă la primăvară ! nu va mai rezista poate nici o săptămînă, poate nici o zi [444]. Cînd suferințele lui vor înceta, ale mele abia vor începe ; într-adevăr, cine știe ce mi se poate întîmpla fiindcă am răsfoit de față cu martori niște hîrtii, ca urmare a rugăminții lui, el fiind încă în viață ? Cine știe ce voi fi lăsat printre hîrtiile acelea, prea numeroase și într-o prea mare dezordine, ca să le fi putut examina cu suficientă atenție. Cine știe ce mai pot spune oamenii rău inten-

ționați. Cum, necum, dacă n-aș fi avut curajul să trec peste toate inconvenientele de care-mi dădeam seama, am fi riscat cu toții niște neplăceri infinit mai grave. Trebuie să mai așteptăm ca să le reducem, poate, la zero. La revedere, dragele mele prietene, primiți vă rog respectele mele. Vă scriu la Chaalons, deoarece mă tem că scrisoarea mea ar putea ajunge la Vitry după plecarea dumneavoastră. Neglijența jupînului Gaudet ne-a încurcat toate socotelile și s-ar prea putea să sosiți la Paris înainte ca eu să fi primit ultima dumneavoastră scrisoare. Oricare ar fi însă situația, sîmbătă 3 decembrie, veți avea cai la Clayes. Așadar, sîmbătă pe 3, sufletul meu chinuit atîta vreme se va mai ușura un pic. Veniți, veniți odată, bunele mele prietene.

CLXV

10 august 1769 [445]

Stimate doamne și dragi prietene,

Vai cît e de cald ! Mi se tot pare că vă văd pe cîteșitrele în cămășuțe de baie. Aveți întru totul dreptate, domnișoară, atunci cînd spuneți că pe o asemenea căldură e înfiorător de greu să muncești ; totuși trebuie, n-ai ce-i face : te mulțumești să bombăni în gînd și în scris.

Știți însă ce mă necăjește cel mai tare ? că nu am cui să-i citesc o mulțime de articolașe delicioase. Cum v-ar mai amuza și ce stimulent în muncă ar constitui pentru mine speranța că vă pot amuza ! Cu ocazia publicării unui poem mediocru, intitulat *Narcisse* [446], am scris un articol frumos prin naivitatea, căldura și ideile sale voluptoase. Cuprinde tot ceea ce se poate imagina și totuși, Doamna de Blacy l-ar putea citi în fața lumii fără să roșească și fără să se bîlbîie.

După-amiaza nu pot să scriu, chiar dacă aș avea chef, deoarece nu mă lasă fiica mea ; pretinde ca atunci cînd sînt singur, trebuie să stau cu ea.

Ce frumos a evoluat copila asta, şi singură de tot ! Acum cîteva zile m-am apucat s-o întreb ce este sufletul. „Sufletul ! mi-a răspuns ea ; păi, atunci cînd se alcătuieşte trupul se alcătuieşte şi sufletul".

Pretinde de asemenea că dacă omul e nemuritor iar animalul moare definitiv, şi aceasta datorită superiorităţii inteligenţei celui dintîi faţă de cel din urmă, şi ea trebuie să moară, deoarece între ea şi mine diferenţa este chiar mai mare decît aceea dintre ea şi un animal.

Fusesem chemat la Grandval pentru a aplana un conflict casnic şi mi-a părut foarte rău că n-am fost : ori de cîte ori ratez ocazia de a fi de folos cuiva, regret mult.

Mă dusesem la masă la castelul La Chevrette ; eram hotărît să-mi iau traista-n băţ în amurg şi să mă întorc acasă ; nici gînd. Am stat şi la cină. A picat şi Sedaine [447]. Ne-a citit o lucrare de-a lui, *Le Faucon*, operă comică, iar la două noaptea încă nu ajunsesem la mine acasă.

Abatele [448] îmi scrie lucruri dure ; şi puţin îi pasă dacă-i răspund sau nu ; dar eu nu-i voi răspunde ; nu vreau să ştie că vă simţiţi bine şi că tot mai ţineţi la el ; nici dumneavoastră nu trebuie să ştiţi că se bucură de cea mai înfloritoare sănătate ; că, cu cît se simte mai bine, cu atît se gîndeşte mai mult la dumneavoastră ! şi tocmai asta nu-mi poate ierta.

Nu mi-aţi făcut reproşuri ; aşa o fi ; s-ar putea nici să nu vă fi gîndit că merit aşa ceva. Doamna de Blacy însă, care mă iubeşte, mi-a cam făcut şi vă asigur că scrisorile dînsei nu sînt chiar blînde ! Credeam că ştie să-i muştruluiască doar pe preoţi şi pe călugări ; cînd colo, îi înjură bine şi pe filosofi.

Aflaţi, stimate doamne şi dragi prietene, că sînt şi voi rămîne neschimbat cît voi trăi, iar dacă păţesc un necaz, aşa ca ieri, vă scriu imediat.

Spune-mi, draga mea, eşti cumva bolnavă ?

Accept mîna mamei ; mă ridic în sfîrşit de jos, căci de două săptămîni stau în genunchi ; pun mîna pe condei şi-mi repar greşeala.

Ieri a fost mare tărăboi la Compania Indiilor. Ministrul a zdrobit-o. Abatele Morellet a publicat un me-

moriu care a avut un efect dezastruos. Lumea îl compară pe abate cînd atacă Compania cu abatele Terrasson cînd apăra sistemul lui Law [449]. Dacă aș fi în locul lui, nu mi-ar plăcea comparația.

Nebunul acela de conte de Lauraguais a scris o scrisoare infamă împotriva abatelui, dar asta încă nu e tot : s-a mai dezlănțuit alt scandal la Comedia Franceză ; ați putea oare ghici cauza acestui tămbălău ? Eu sînt cauza, adică *Le Père de Famille,* care se joacă azi, cu toată împotrivirea dușmanilor mei. Brizard joacă rolul tatălui, Molé pe al îndrăgostitului, Domnișoara Doligny pe al Sofiei, Doamna Préville pe al Ceciliei : pe al Comandorului însă nu știu cine îl interpretează. Bietul Comandor are ghinion.

Vă jur că mi se pare foarte penibil faptul că, fără voia mea, sînt tîrît într-un scandal public. Cu prima ocazie, am să vă anunț dacă a fost o cădere sau un succes.

La revedere, stimate doamne și dragi prietene. Mîinile îmi transpiră în așa hal încît se udă hîrtia. Ați terminat strînsul recoltei ?

Vă salut și vă sărut pe frunte, pe ochi, pretutindeni pe unde îmi veți îngădui.

Azi 10 august 1769

CLXVI

28 august 1769 [450]

Așa e bine, duioasa mea prietenă ; îmi povestești cum îți petreci timpul, cum te distrezi, ce e cu recolta. Presupui că mă interesează și ai dreptate. Așadar hambarele și grînarele vă sînt pline ochi ! Așadar veți fi foarte bogate ! Așadar, anul acesta nu vor fi oameni săraci, în afara celor leneși ! Nici nu-ți poți închipui ce plăcere îmi face.

Piciorul mamei mă cam îngrijorează. Nu știu cum se face, dar sănătatea voastră mă neliniștește mai puțin decît a dînsei. Și totuși, vă iubesc pe toate în mod egal.

Ba nu ! Nu e adevărat ! Nici mama, nici fiica mai mare n-ar vrea una ca asta. Dacă vrei, citeşte-le acest pasaj ; sper că vor avea bunăvoinţa să mă înţeleagă şi să nu se supere. Iată deci o vorbă duioasă, şi eu sînt cel ce-a rostit-o : poate că va mai atrage după sine şi altele din partea mea.

Ciornele mele sînt indescifrabile. Cel ce le copiază pentru Grimm îşi va strica ochii din cauza mea ; eu însă voi vedea. Vă jur că doresc la fel de aprig să vă trimit hîrtiile de care fac caz, pe cît de aprig doriţi să le primiţi. Nu vă daţi seama că în afară de plăcerea de a-mi sluji prietenul, cea mai frumoasă răsplată este, pentru mine, să-mi amuz o clipă prietenele ?

Voi petrece ziua de mîine, joi, la Grandval. N-am reuşit să umplem o caleaşcă. Mi se pare că nu e un an bun pentru prietenie. Sper că a noastră va fi la adăpost de această epidemie.

În sfîrşit s-a jucat *Le Père de Famille !* Molé Saint-Albin e sublim ; Brizard, pasabil ; Cécile, adică Doamna Préville , nu-i cine ştie ce : Germeuil e slab ; Comandorul Auger e mediocru cu excepţia cîtorva scene. Domnişoara Doligny, Sofia, e destul de bine. Trebuie să fiu însă drept şi să recunosc că şi-au pus tot meşteşugul în slujba piesei şi că au jucat într-un mod atît de omogen încît ansamblul a compensat erorile de amănunt. Şi-apoi, v-o spun fără părtinire, piesa are un ritm atît de rapid, e atît de violentă şi de tare, încît e imposibil s-o distrugi. În sfîrşit, a fost înţeleasă şi a obţinut aplauze. Nu ştiu cum să caracterizez aceste aplauze. Toate spectacolele au parte de o lume şi de un tumult înspăimîntător. Nimeni nu-şi mai aduce aminte de un atare succes, mai ales la prima reprezentaţie, cînd piesa era, ca să zic aşa, aproape necunoscută. Lumea e unanimă, şi trebuie să recunosc şi eu, piesa e într-adevăr foarte mare şi foarte frumoasă. Eu însumi am fost uimit. Produce cu totul alt efect pe scenă decît la lectură. Absenţa dumneavoastră ne-a lipsit pe toţi de o foarte mare bucurie. Dacă toate rolurile ar fi interpretate cum e al lui Saint-Albin, ar fi copleşitor. Să nu mi se ceară s-o iau de la început, căci n-aş mai rezista. Nu mai am o minte capabilă să construiască un

asemenea edificiu. Duclos zicea, după ce-a văzut-o, că trei piese pe an de calibrul acesteia ar ucide tragedia. Numai să se obișnuiască publicul cu atari emoții apoi să vedem dacă-i mai poate suporta pe Destouches [451] și Lachaussée [452]. Voiam să știu dacă o comedie trebuie scrisă așa cum am scris-o eu, sau așa ca Sedaine. Acum răspunsul e categoric și pentru mine, și pentru restul lumii.

Prietenii mei sînt în culmea fericirii ; i-am văzut pe toți. Ți-ar veni să crezi că Marmontel a plîns cînd m-a îmbrățișat !

Fiica mea a fost la teatru și s-a întors năucită de uimire și entuziasm. În toiul tuturor acestor lucruri, mă crezi poate fericit, dar nu sînt ; nu știu ce se petrece în străfundul sufletului meu, dar e ceva care mă doare ; sînt tare amărît.

Bietul Grimm se va întoarce exact în ajunul ultimei reprezentații.

Opera lui mă copleșește [453]. Dacă ai vedea masa uriașă pe care o alcătuiește și cantitatea de lectură pe care o presupune, ai crede că de dimineață pînă seara am tot citit și am tot scris.

Compania Indiilor a fost distrusă. Abatele Morellet s-a cam dezonorat. A redactat un memoriu împotriva Companiei ; s-a dovedit astfel a fi un mercenar ce-și vinde guvernului condeiul ca să-l îndrepte împotriva concetățenilor săi. Domnul Neckre [454] i-a răspuns pe un ton grav, demn și disprețuitor, care fără îndoială l-a durut. Abatele își propune să-i răspundă ; cu alte cuvinte după ce a înjunghiat omul, vrea să-și mai ofere și plăcerea de a-i călca în picioare cadavrul. Abatele e mai clarvăzător decît noi toți ; știe că de azi într-un an, nimeni n-o să se mai gîndească la fapta lui necinstită, iar el va beneficia în liniște de pensia ce i s-a promis.

La revedere, buna și duioasa mea prietenă. Întinde-mi amîndoi obrajii ca să-i sărut și să-ți urez : „La mulți ani !“ Domnul Perronet, lîngă care am stat adineauri, la teatru, m-a rugat să adaug, în buchetul meu, o floare și din partea lui.

Mamă, Doamnă de Blacy, sînteţi atît de bune să-i daţi fiecare cîte o sărutare din partea mea domnişoarei Volland ? Vă exprim tuturor respectul meu.

Azi 23 august 1769

Am văzut-o a doua oară pe Doamna Bouchard : soţul dînsei mi s-a părut ceva mai bine.

CLXVII

Paris, 31 august 1769 [455]

Stimate doamne şi dragi prietene,

Sînt cu sufletul la gură. E momentul să sosească Grimm şi să-i dau în primire. M-am săturat de meseria asta şi veţi admite că a citi toate platitudinile care apar e cea mai plată meserie din lume. Să mi se dea atîtea kilograme de aur cît cîntăresc eu, şi ştiţi doar că nu sînt chiar firav, şi tot n-aş vrea să mai continui. Bucuraţi-vă, am scăpat în sfîrşit complet de această ediţie a *Enciclopediei*, datorită impertinenţei unuia dintre editori. Nenorocitul ăsta de Pancoucke [456], plin de aroganţa parvenitului şi crezînd că se poate purta cu mine aşa cum se poartă probabil cu amărîţii cărora le dă o pîine disproporţionat de scumpă şi care sînt obligaţi să-i înghită mizeriile, şi-a permis să ridice tonul la mine acasă, dar nu i-a mers cîtuşi de puţin. L-am lăsat să dea din gură cît a poftit, pe urmă, m-am sculat brusc, l-am luat de mînă şi i-am zis : „Domnule Pancoucke, oriunde te-ai afla pe lumea asta, pe stradă, la biserică, la bordel, cu oricine ai vorbi, trebuie totdeauna să vorbeşti politicos : acest lucru e cu atît mai necesar cu cît vorbeşti cu un om ca mine, care nu prea e răbdător, şi cu cît te mai afli şi în casa mea. Aşadar, du-te în mă-ta cu lucrarea dumitale cu tot ; nu vreau s-o mai fac. Chiar dacă mi-ai da douăzeci de mii de galbeni şi aş putea s-o termin cît ai clipi din ochi, tot n-aş face-o. Binevoieşte şi ieşi din casa mea şi lasă-mă-n pace“. Cred, deci, că am scăpat de-o grijă.

Le Père de Famille continuă să aibă mare succes. Deşi Parisul s-a cam golit, piesa face totuşi săli pline. Poimîine va avea loc ultima reprezentaţie ; nu vor să-i epuizeze succesul ; o păstrează pentru la iarnă : dealtfel, Molé nici n-ar mai rezista multă vreme.

Acum opt zile mă aflam într-un fotoliu de orchestră, între Domnul Perronet şi Doamna de La Ruette. M-am invitat la dînsul, să-i văd lucrările de la Neuilly [457], cu condiţia să fim numai în patru, cu el cu tot. Bun ; soseşte şi ziua cu pricina ; ne dădusem întîlnire la mine acasă ; în locul Domnului Perronet iată că vine să mă ia Domnul de Senneville ; pornim şi cînd colo, ne pomenim paisprezece sau cincisprezece la masă, fără să mai punem la socoteală şi gazda care n-a apărut. A ieşit foarte bine : Domnul de Senneville a fost cît se poate de vesel şi de amabil ; am vorbit puţin şi despre Doamna Le Gendre ; mi-a mărturisit că o cam plăcuse. Ne-am întors împreună în trăsura Domnului Perronet ; m-a lăsat la Pont-Tournant şi ne-am despărţit destul de mulţumiţi unul de celălalt.

Trăiesc închis în casă ; citesc, scriu ; scriu lucruri destul de bune despre nişte cărţi foarte proaste pe care le citesc. Nu văd pe nimeni fiindcă nu mai e nimeni la Paris. Domnul Bouchard [458] mi-a făcut o vizită şi am fost foarte bucuros că l-am văzut venind de pe rue des Vieux-Augustins pînă pe rue Taranne şi urcînd patru etaje ; asta e isprava unui om perfect sănătos.

Cînd nu există cărţi noi cărora să le fac recenzia, fac extrase din cărţi care încă nu s-au scris, dar se vor scrie.

Cînd nu am nici această posibilitate, destul de fecundă, dealtfel, mai am una, şi anume, să scriu mici lucrări.

Am alcătuit un dialog între d'Alembert [459] şi mine : discutăm destul de vesel şi chiar destul de limpede, în ciuda aridităţii şi dificultăţii subiectului. După acest Dialog mai urmează unul mult mai întins care-l lămureşte pe cel dintîi : se intitulează : *Visul lui d'Alembert*. Interlocutorii sînt : d'Alembert care visează, Domnişoara d'Espinasse [460], prietena lui d'Alembert şi doctorul Bordeaux [461]. Dacă aş fi fost dispus să sacrific bogăţia conţinutului în favoarea noblеţii tonului, personajele mele ar fi fost Democrit, Hipocrate şi Leucip ; necesitatea de a respecta verosimilul m-ar fi obligat să mă menţin însă în

limitele înguste ale filosofiei antichității, ceea ce ar fi reprezentat o pierdere prea mare. Lucrarea e nemaipomenit de extravagantă și cuprinde totodată cea mai profundă filosofie ; mi-a trebuit multă abilitate ca să-i atribui ideile mele unui om care visează : adesea trebuie să-i dai înțelepciunii aspectul nebuniei, ca să-i ușurezi intrarea în circuit ; prefer să se zică : „La urma urmei nu-i chiar atît de aiurit pe cît s-ar părea", în loc să spun eu : „Ascultați-mă, vă spun niște lucruri foarte înțelepte".

Plimbările noastre, adică ale fetiței și ale mele, continuă. În timpul celei mai recente, mi-am propus s-o fac să înțeleagă că nu există nici o virtute care să nu aibă parte de două recompense : plăcerea de a săvîrși binele și aceea de a dobîndi bunăvoința celorlalți : nici un viciu care să nu antreneze două pedepse : una în străfundul conștiinței noastre, cealaltă în sentimentul de aversiune pe care fără îndoială îl inspirăm celorlalți. Tema e bogată ; am analizat majoritatea virtuților, apoi i l-am înfățișat pe invidios cu ochii duși în fundul capului și cu chipul livid și scofîlcit ; pe necumpătat cu stomacul lui șubrezit și cu picioarele deformate de podagră ; pe desfrînat cu astmul său și cu rămășițele mai multor boli care nu se mai vindecă sau care nu se vindecă decît în detrimentul întregii mașinării. Lucrurile merg bine, nu vom avea prejudecăți ; vom avea însă discreție, moravuri sănătoase și principii solide, conforme celor statornicite de veacuri la toate popoarele. Această ultimă remarcă îi aparține.

Ieri am participat la o cină foarte ciudată : am petrecut aproape toată ziua la un prieten comun, cu doi călugări cîtuși de puțin bigoți. Unul dintre ei ne-a citit primul volum al unui tratat de ateism nou-nouț și foarte viguros, plin de idei inedite și îndrăznețe ; și m-am lămurit astfel că această doctrină este doctrina curentă pe coridoarele mănăstirilor. În rest, acești doi călugări erau căpetenii în tagma lor ; aveau inteligență, haz, bunăcuviință și cultură. Oricare le-ar fi opiniile, oamenii sînt totdeauna morali atunci cînd își dedică trei sferturi din viață studiilor ; pun mîna în foc că acești călugări atei sînt cei mai corecți din toată mănăstirea lor. M-au amuzat eforturile acestui apostol al materialismului de a găsi în ordinea eternă a naturii o confirmare a legilor ; ceea ce vă

va amuza însă mult mai mult pe dumneavoastră, este inocența cu care acest apostol pretindea că sistemul său, deși atacă tot ce e mai respectat pe lumea asta, e nevinovat și nu-l expune la nici un fel de consecințe neplăcute ; în tot volumul nu e nici o singură frază de pe urma căreia să nu i se poată trage arderea pe rug.

Drept unic răspuns adresat iubitei mele, îi trimit o scrisoare de la Domnul Dubucq, primită aproape în același moment cu a dînsei.

Vă salut pe toate trei și vă sărut din inimă. Așa, poftiți încoace ; întindeți-mi obrajii, iubita mea ; mamă, dați-mi mîna ; cît despre dumneavoastră, domnișoară Volland, fie precum vă este voia.

Bravo ! era să uit să vă spun că pînă la urmă am avut curajul să mă duc la țară, să iau masa la Domnul de Salverte. Am petrecut o zi foarte liniștită, foarte simplă, foarte plăcută. Cei doi soți se iubesc și se înțeleg perfect cu părinții. Pe drum, m-am oprit la Casanove și am găsit-o pe Doamna Casanove înzestrată tot cu aceiași obraji frumoși, ochi frumoși, dinți foarte frumoși, ceea ce i-am și spus după cum m-am priceput eu mai bine. Soțul ei a avut bunăvoința să întoarcă din cînd în cînd capul ca să ne putem giugiuli nestingheriți ; aveți în vedere că lucrurile s-au petrecut la țară și că, în consecință, rămîn fără consecințe.

CLXX bis

în preajma datei
de 9 octombrie 1769 [463]

...Întrebarea dumitale referitoare la cometă m-a condus spre o idee ciudată, și anume, că ateismul se învecinează cu un soi de superstiție aproape tot atît de puerilă ca și cealaltă. Nimic nu e lipsit de importanță într-o ordine naturală pe care o leagă și o determină o lege generală ; mie mi se pare că totul e la fel de important. Nu există fenomene mari sau mici. Bula papală *Unigenitus* [463] e la fel de necesară ca și răsăritul și apusul soarelui.

E greu să te lași orbește în voia torentului universal ; e imposibil să i te împotrivești. Eforturile neputincioase sau victorioase fac parte de asemenea din ordinea naturală. Dacă-mi închipui că sînt liber să te iubesc, comit o eroare. Nici vorbă de așa ceva. Vai, ce sistem frumos pentru cei ingrați ! Turbez cînd văd că m-am încurcat în această afurisită de filosofie, pe care gîndirea mea e nevoită s-o aprobe, iar inima s-o dezmintă. Nu pot îndura gîndul că sentimentele mele față de dumneata, că ale dumitale față de mine ar putea fi determinate de cine știe ce pe lumea asta și că Naigeon le consideră dependente de trecerea unei comete. Mai mai să mă fac creștin ca să-mi promit că te voi iubi cît voi trăi pe acest pămînt și că apoi te voi regăsi și pe tărîmul celălalt, tot pentru a te iubi. E un gînd atît de drag încît nu mă mir că sufletele duioase țin la el. Dacă Domnișoara Olympe ar fi pe patul de moarte, ți-ar spune : „Draga mea verișoară, nu plînge, ne vom vedea din nou". Și așa, uite unde m-a dus perfida dumitale întrebare referitoare la cometă.

CLXXVI

12 octombrie 1770 [464]

Stimate doamne și dragi prietene,

Trebuie totuși să vă povestesc cum mi-am făcut de cap. O iau din acea dimineață de vineri cînd, între orele zece și unsprezece, am fost luat pe sus de la Isle. Am sosit la Chaalons pe la șase seara. Doamna Duclos [465] aude caii și trăsura oprindu-se pe strada dînsei ; dă fuga în prag crezînd c-o să le îmbrățișeze pe doamnele de Maux și de Prunevau [466] pe care le aștepta ; imaginați-vă ce uimită a fost cînd a dat cu ochii de mine, pe care nu mă aștepta. Asta însă nu înseamnă că n-am fost foarte bine primit.

O credeam pe Doamna de Maux la Bourbonne, țintuită la pat de o boală de femei ; îmi scrisese la Langres că doctorul Juvet a condamnat-o la pat pînă în 25 ; am venit fără să știu ce va face dînsa ; dînsa a venit fără să știe de mine ; să ne fi vorbit și tot nu s-ar fi putut nimeri

mai bine. La ora şapte, la un ceas după mine, alt vizitiu, alţi cai, alte trăsuri : Doamna de Maux, Doamna de Pruneveau şi un anume domn de Foissi, scutier al Domnului duce de Chartres, bărbat de treizeci de ani, dar cu o judecată şi o inteligenţă de om de patruzeci şi cinci de ani ; plin de solicitudine, de blîndeţe, de politeţe, de ingenuitate şi de veselie ; ajunsese la Bourbonne de pe urma unei sciatici dobîndită în slujba maimarilor acestei lumi. Acolo le cunoscuse pe cucoane ; se plăcuseră reciproc ; el îşi întîrziase întoarcerea ca să le însoţească ; cedase trăsura uneia dintre cameriste şi ocupase locul vacant din trăsura Doamnei de Maux ; dînsa l-a dus la Vandoeuvre, la Domnul de Provenchères ; deşi nu se cunoşteau, Domnul de Provenchères l-a primit după cum merita ; a sosit la Chaalons, la Domnul Duclos cu care de asemenea nu se cunoştea şi care, tot aşa, l-a primit cum nu se poate mai bine.

Iată-ne deci pe toţi deodată la Chaalons, la Domnul Duclos ; soţia lui era într-adevăr extrem de încîntată că-i sîntem oaspeţi. În viaţa mea n-am văzut o fiinţă mai fericită ; a făcut tot ce se poate face ca să ne simţim bine în casa dînsei şi toate astea cu atîta suflet şi cu asemenea demonstraţii de prietenie încît nu le pot descrie ; ar fi trebuit să le vedeţi. Am stat la Chaalons sîmbătă şi duminică ; luni dimineaţa am plecat ; Doamna de Maux şi ceilalţi au mai stat încă două zile.

Duminică a avut loc închiderea stagiunii aşa că ne-am dus la teatru. Cel care a făcut prezentarea, ştiindu-mă în sală, m-a blagoslovit în public cu nişte aprecieri destul de bine întoarse din condei. Mă cunoaşteţi, deci vă puteţi da seama ce jenat m-am simţit ; m-am tot făcut mic, mic, mic în lojă ; de ruşine eram gata gata să mă ascund sub fustele cucoanelor.

În timp ce toată lumea în afară de gazdă încă mai dormea, mi s-au pus caii la trăsură ; am mîncat împreună micul dejun şi ne-am despărţit ; buna Doamnă Duclos a început să plîngă ; soţul dînsei la fel ; şi mie mi-au dat lacrimile, iar mititelul meu ginere a plecat de teamă să nu facă şi el tot aşa. Am aflat apoi că aceeaşi scenă tristă a avut loc şi la plecarea Doamnei de Maux. Am sosit aici la 26 septembrie, pe înserat ; aş fi sosit la prînz dacă vizi-

tiul nostru, la ieşirea din Château-Thierri, n-ar fi luat-o pe drumul spre Soissons în loc s-o ia spre Paris. Am plecat la opt jumătate dimineaţa din Château-Thierri şi, din cauza acestei greşeli, am fost siliţi să ne întorcem cale de trei leghe şi ne-am pomenit înapoi la Château-Thierri la ora patru după-amiaza.

Am o grămadă de plictiseli cotidiene şi de treburi curente ; gîndiţi-vă şi dumneavoastră cîte s-au adunat într-o absenţă de două luni. Nevasta mea e sănătoasă, dar fiica mea fusese bolnavă, chiar foarte bolnavă şi încă mai era cînd am venit ; acum se simte mai bine. În ceea ce mă priveşte am şi pierdut tot ce acumulasem cît am fost pe drumuri : şi grăsimea, şi puterea, şi veselia. În primele trei zile mi s-a părut că trăiesc într-o atmosferă infectă. Atîta m-am tot ostenit şi agitat încît maşinăria s-a cam dereglat. Am fost bolnav trei zile ; n-am putut să ies din casă ; mi-a trecut şi, după alte trei zile, iar m-a apucat. Stomacul îmi face figuri, iar intestinele nu-şi îndeplinesc bine funcţiile. A sosit şi ziua mea ; a trebuit, pentru plăcerea celor din jur, să fac faţă unor excese gastronomice care m-au dat gata.

Cum am sosit m-am dus în vizită la Doamna şi Domnul Digeon. Am găsit-o doar pe doamna, în haine de doliu dar cu chipul radiind de sănătate şi veselie [467]. Am stat de vorbă cam două ceasuri. Ieri l-am întîlnit pe Domnul Digeon ; ne-am îmbrăţişat foarte afectuos. I-am spus ce părere bună avem despre el şi dumneavoastră, şi eu. Cu cîteva zile înainte fusesem în vizită la Doamna Bouchard ; am petrecut o seară foarte veselă : dînsa, un abate al cărui nume nu-l mai ştiu, de la Chaux şi cu mine am filosofat cînd foarte năstruşnic, cînd foarte serios. Mi s-a părut că arată bine. Dacă fluţurii vor sosi, lucrurile sînt complet puse la punct între noi : cîţi fluturi, atîtea sărutări ; dar nici un singur sărut în acelaşi loc ; şi întrucît vor fi mulţi fluturi, sper să nu rămînă nici o singură bucăţică, fie cît de mică, din toată persoana mea nesărutată de mai multe ori ; afară doar de cazul cînd cucoana ar prefera să răscumpere toate aceste sărutări, acceptînd în schimb o singură sărutare de-a mea, dar plasată într-un loc ales de mine. Am fost la castelul La Briche, unde Domnul Grimm şi Doamna d'Epinai s-au

refugiat ca să scape de zidarii care au dărîmat turnuleţul de la stradă al actualei sau al fostei case a Doamnei d'Epinai, pe rue Sainte-Anne. Muncind serios, am reuşit să fiu la zi cu afacerile mele ; îmi voi recăpăta sănătatea şi veselia ; cînd ? cînd vă veţi întoarce. Sper, şi le împărtăşesc şi altora speranţa mea, că evenimentul se va produce în cel mai scurt timp ; iar speranţa asta e atît de duioasă încît toată lumea se agaţă imediat de ea.

Vă sărut pe toate din străfundul inimii : încep cu mama. Nu mă acuzaţi, şi n-o acuzaţi nici pe dînsa, că am uitat ziua mea de naştere ; era ziua unei sărbători pentru dînsa, aceea cînd undeva departe i se pregătea un copil frumuşel care avea s-o iubească, s-o respecte şi să-i rămînă aproape de suflet toată viaţa. După mama urmează, de drept, iubita mea. Dacă aş vrea, aş putea să nu-i spun nici cel mai neînsemnat cuvînt de duioşie, pentru că mă cunoaşte, e sigură de mine, iar depărtarea, tăcerea, absenţa mea nu-i pot provoca nici un fel de îngrijorare în legătură cu sentimentele mele. În ceea ce vă priveşte, Domnişoară Volland, fiţi dreaptă cu dumneavoastră şi totul va fi lămurit ; şi apoi, luîndu-vă pe cîteşitrele deodată în braţe, vă voi repeta tot ce v-am spus de mii de ori, şi anume, că mai mult ca oricînd îmi sînteţi nespus de dragi ; că altfel nici nu s-ar putea şi că sînt hotărît (oh ! nu, asta nu e o hotărire) spre dumneavoastră mă mînă un sentiment foarte adevărat, foarte vechi, neclintit, căruia nu-i pot rezista şi nici nu încerc să-i rezist. Întorceţi-vă, întorceţi-vă odată şi mă veţi găsi aşa cum poate nu mă bănuiţi, dar aşa cum am fost totdeauna.

La revedere, bunele, dragele mele prietene ; la revedere.

CLXXXIV

Petersburg, 29 decembrie 1773 [468]

Stimată domnişoară şi dragă prietenă,

După ce apele Nevei m-au chinuit vreme de cincisprezece zile, în sfîrşit m-am refăcut. Acum mă simt bine. Majestatea Sa Imperială îmi acordă în continuare aceeaşi

bunăvoință. Voi fi făcut cea mai frumoasă călătorie[469]. Grimm și cu mine vom pleca în cursul lunii februarie. Te salut și te îmbrățișez cu aceeași duioșie din totdeauna. Mii de gînduri afectuoase, Doamnei de Blacy, iubita mea, și Doamnei și Domnului Bouchard, abatelui Le Monnier și Domnului Gaschon. Cîte n-o să avem a ne spune la gura sobei dumitale!

La Petersburg, 29 decembrie 1773.

E ajunul anului nou. Restul se înțelege de la sine.

CLXXXVI

Haga, 9 aprilie 1774[470]

Stimate doamne și dragi prietene,

După ce am străbătut șapte sute de leghe în douăzeci și două de zile, am sosit la Haga pe 5, luna curentă, sănătos tun și mai puțin obosit după acest drum uriaș decît am fost uneori după cîte o plimbare. Mă întorc lîngă dumneavoastră copleșit de onoruri. Dacă aș fi vrut să mă îmbogățesc de pe urma vistieriei imperiale, cred că aș fi fost în măsură s-o fac ; am preferat însă să închid gurile rele de la Petersburg și să-i determin pe bănuitorii de la Paris să mă creadă. Toate ideile ce-mi bîntuiau mintea cînd am plecat de la Paris s-au spulberat după prima noapte petrecută la Petersburg. În consecință, comportarea mea a devenit mai cinstită și mai nobilă. Nemaisperînd nimic și netemîndu-mă de nimic, am putut vorbi ce am socotit de cuviință. Oare cînd vom avea bucuria de a ne revedea ? Poate peste două săptămîni ; poate mult mai tîrziu. Împărăteasa m-a însărcinat cu editarea Regulamentelor numeroaselor și folositoarelor instituții pe care le-a înființat[471]. Dacă editorul olandez o fi turc, ca de obicei, îl las baltă și vin să tipăresc lucrarea la Paris. Dacă pot să obțin condiții rezonabile, rămîn aici pînă la sfîrșitul acestei munci care oricum nu va fi veșnică. Deși vremea a fost atît de frumoasă încît și să fi ascultat de poruncile noastre tot n-ar fi putut fi mai grozavă, deși am avut cele mai minunate zile și cele mai bune drumuri, tot am lăsat

în urma noastră patru caleşti sfărîmate. Cînd îmi aduc aminte trecerea Douinei [472], la Riga, pe o gheaţă prin ale cărei crăpături ţîşnea apa de jur împrejurul nostru, sloiurile scufundîndu-se şi legănîndu-se sub greutatea caleştii şi trosnind din toate părţile, mă înfior şi acum de o atare primejdie. Eram gata să-mi rup umărul şi braţul pe bac, la Mittau, unde vreo treizeci de oameni se îndeletniceau cu purtarea pe braţe a caleştii noastre riscînd să cadă şi să ne arunce pe toţi claie peste grămadă în rîu. De la Hamburg am fost nevoiţi să ne expediem cuferele la Amsterdam, cu căruţa poştală. O caleaşcă încărcată cît de cît n-ar fi rezistat la nişte drumuri atît de grele.

Mă aflu la prinţul Gallitzin, a cărui bucurie, cînd m-a văzut, o puteţi ghici judecînd după aceea pe care o veţi resimţi şi dumneavoastră puţin mai devreme sau puţin mai tîrziu !

Cred că v-am mai spus că după ce mi-a acordat cea mai graţioasă primire, după ce mi-a îngăduit să intru zilnic, de la trei la cinci sau la şase în cabinetul majestăţii sale, împărăteasa a binevoit să-mi aprobe toate cererile pe care le-am formulat la plecare. Am rugat-o să suporte cheltuielile călătoriei, şederii şi întoarcerii mele, precizînd că un filosof nu călătoreşte ca un mare senior ; a fost de acord. I-am solicitat un flecuşteţ a cărui valoare provenea doar din faptul că fusese utilizat de majestatea sa ; mi l-a dăruit cu graţie şi cu dovezile celei mai distinse consideraţii. Am să vă povestesc totul, dacă nu cumva am şi făcut-o [473]. I-am mai cerut un ofiţer de la curte ca să mă conducă pînă la destinaţie teafăr şi nevătămat şi mi l-a acordat, dînd totodată personal porunci privind caleaşca şi pregătirile pentru călătoria mea.

Stimate doamne şi dragi prietene, vă jur că acest episod din viaţa mea a fost cît se poate de satisfăcător pentru orgoliul meu. Zău că va trebui să mă credeţi pe deplin în tot ce am să vă povestesc despre această femeie extraordinară ! Cu atît mai mult cu cît acest elogiu nu va fi fost plătit şi deci nu va fi rostit de o gură venală. Vă salut, vă îmbrăţişez şi vă transmit respectuoasa mea afecţiune. Aţi fi foarte nedrepte dacă nu aţi fi încredinţate că mă întorc cu exact aceleaşi sentimente pe care le aveam cînd

m-am despărţit de dumneavoastră ; ar însemna că sufletele dumneavoastră s-au schimbat, nu inima mea.

Respectele mele Doamnei Bouchard. Dacă îl vedeţi pe Domnul Gaschon, amintiţi-i vă rog de mine. Stimată Domnişoară Volland, vă sărut din toată inima. Oare nu v-aţi mai restabilit ?

Haga, 9 aprilie 1774

CLXXXVII

Haga, 31 mai 1774 [474]

Stimate doamne şi dragi prietene,

Fac tot ce pot ca să-mi grăbesc întoarcerea lîngă dumneavoastră. Sînt dispus să sacrific bani, dar asta e tot ce pot să fac.

În ciuda afectuoasei prietenii a prinţului şi a prinţesei, mor de plictiseală, de îngrijorare şi de nerăbdare.

Mă veţi găsi foarte îmbătrînit.

La orizontul vieţii dumneavoastră s-a ivit un eveniment însemnat ce va fi fără îndoială urmat de multe altele [475]. Uneori aş dori să fiu şi eu martor, alteori mă felicit că sînt departe.

Nu vă scriu noutăţi fiindcă nu ştiu nici una. Nu aştept nici de la dumneavoastră, pentru că cele pe care mi le-aţi scrie nu mi-ar parveni.

Spuneţi-mi doar că sînteţi sănătoase, că mă aşteptaţi cu nerăbdare, că tot vă mai sînt drag ; mi-ar prinde mai bine decît diverse noutăţi.

Un atare bileţel, atîta cer prieteniei dumneavoastră, şi mi-l datoraţi după spaima pe care mi-a provocat-o starea sănătăţii dumneavoastră.

Vă salut, vă prezint respectele mele şi vă îmbrăţişez din toată inima.

Fiica mea îmi scrie că a avut uneori privilegiul să vă vadă [476] ; procedaţi, vă rog, astfel încît să profite de pe urma acestui privilegiu şi inspiraţi-i cîte ceva din prudenţa şi înţelepciunea dumneavoastră.

Complimente Domnului Gaschon și respectele mele Doamnei Bouchard.

Vă îmbrățișez pe toți, dar pe doamne puțin mai strîns, iar pe dumneata încă și mai strîns decît pe doamne.

Haga, azi 31 mai 1774

CLXXXVIII

Haga, 15 iunie 1774 [477]

Stimate doamne și dragi prietene,

Ceea ce am făcut eu n-a fost o călătorie plăcută ; a fost o călătorie foarte onorabilă. Am fost tratat ca un reprezentant al oamenilor civilizați și inteligenți din țara mea. Așa mă și consider cînd compar distincțiile cu care am fost copleșit, cu ceea ce eram îndreptățit să sper pentru mine personal. Plecasem doar cu recomandarea binefăcătoarei mele, lucru mult mai sigur decît meritele, și-mi ziceam : „Îi vei fi prezentat împărătesei ; îi vei mulțumi ; după vreo lună de zile va dori poate să te mai vadă o dată ; îți va pune unele întrebări ; peste încă o lună, te vei prezenta să-ți iei rămas bun de la dînsa și te vei întoarce acasă". Admiteți, dragele mele, că așa s-ar fi petrecut lucrurile la orice altă curte, în afara celei de la Petersburg ?

Aici, dimpotrivă, ușa cabinetului suveranei îmi este deschisă în fiecare zi, de la ora trei pînă la cinci, uneori chiar șase după-amiaza. Intru, mi se spune să iau loc și discutăm cu aceeași libertate pe care mi-o acordați dumneavoastră ; cînd ies din cabinet, sînt nevoit să-mi mărturisesc că am un suflet de rob într-o țară considerată a aparține unor oameni liberi și că mi-am descoperit un suflet de om liber într-o țară considerată a fi o țară de robi. Ah ! dragele mele prietene, ce suverană ! ce femeie extraordinară ! Elogiul meu nu va fi atribuit venalității, căci am impus dărniciei sale nemaipomenite niște limite foarte înguste ; lumea va trebui să mă creadă, atunci cînd o voi înfățișa prin intermediul propriilor ei cuvinte ; va trebui să admiteți cu toții că sub chipul Cleopatrei

adăpostește sufletul lui Brutus ; e hotărîtă ca el și seducătoare ca ea ; are o incredibilă ținută în ceea ce privește ideile și toată grația și vioiciunea posibilă în ceea ce privește exprimarea ; împinge dragostea de adevăr pînă la limita extremă a rezonabilului ; cunoaște problemele imperiului, așa cum le cunoașteți dumneavoastră pe cele ale casei proprii : vă voi povesti toate astea, dar cînd ? zău că aș vrea s-o fac peste opt zile, căci în ritmul în care am călătorit de la Petersburg la Haga nu-mi trebuie mai mult timp ca să ajung de la Haga la Paris. Majestatea Sa Imperială și generalul Betzky, ministrul, m-au însărcinat însă cu editarea planului și statutelor diferitelor așezăminte întemeiate de suverană în țara sa pentru instruirea tineretului și fericirea tuturor supușilor. Voi lucra cît voi putea mai repede, și sper că nu vă îndoiți, dragi prietene, că sînt tot atît de grăbit să mă întorc lîngă cei dragi mie, pe cît sînt și ei de dornici să mă vadă din nou. Pînă una alta, aflați că s-au întîmplat trei minuni în favoarea mea ; prima : la ducere am beneficiat de patruzeci și cinci de zile la rînd de vreme bună ; a doua : am petrecut cinci luni de zile la curte, fără să stîrnesc răutatea omenească, și asta în ciuda caracterului meu de o sinceritate rar întîlnită și care dă apă la moară calomniilor unor curteni invidioși și rău intenționați ; a treia : la întoarcere, treizeci de zile la rînd, timp neobișnuit de frumos în această perioadă a anului, fără nici un alt accident în afară de niște calești fărîmate : am schimbat caleașca de patru ori. Cîte amănunte interesante nu vă voi povesti la gura sobei ! Am început să mai scap de urmele bătrîneții pe care mi le lăsase oboseala ; doresc atît de mult să vă găsesc sănătoase, încît mă mîngîi cu această nădejde. Mă bizui mult pe îngrijirile date de Doamna de Blacy și de Doamna Bouchard. Le salut și le îmbrățișez pe amîndouă. Doamna Bouchard, care nu iartă ușor nici măcar un fleac, îmi va îngădui probabil să-i port multă vreme o pică serioasă pentru o supărare de pe urma căreia încă mai pătimesc. Prima dată cînd veți da ochii cu Domnul Gaschon, spuneți-i că dacă problema sa nu e încă rezolvată, asta nu înseamnă că l-am uitat ; împrejurările nu erau cîtuși de puțin prielnice într-o țară a cărei suverană știe să socotească. L-am văzut pe Euler [478], pe bunul și respectabilul

Euler, de mai multe ori : el este autorul cărților de care are nevoie nepotul dumneavoastră. Sper că va fi mulțumit. Prințesa Gallitzin s-a ocupat de această treabă înainte de plecarea mea și, de cînd m-am întors, se ocupă de ea prințul Henry. Îmi veți spune : De ce-i lași pe alții să facă ceea ce poți face tu însuți ? Iată de ce : ediția uneia din cărți, publicată la Petersburg, este epuizată, iar ediția celuilalt volum s-a realizat la Berlin, pe unde n-am vrut să trec, deși regele mă invitase. Nu apa Nevei mi-a făcut rău, ci o dublă criză de inflamare a intestinelor la ducere ; niște colici și o durere cumplită de piept din cauza frigului de la Petersburg, cît am stat acolo ; o căzătură pe bac la Mitau, de pe urma căreia era să mă prăpădesc, la întoarcere ; durerea pricinuită de căzătură și de celelalte accidente mi-a trecut, iar dacă sănătatea dumneavoastră ar fi cam tot atît de înfloritoare ca și a mea, aș fi foarte mulțumit.

Îl lăsasem pe Grimm bolnav la Petersburg ; acum e în convalescență și gata de întoarcere [479] ; e foarte nefericit : principesa de Armstadt, prietena lui, mama marii ducese, doamna pe care o însoțise, a murit. Nici nu pot să vă spun cît de gravă este pentru el pierderea acestei femei. Fiica mea mi-a comunicat că în lipsa mea ați fost bune cu ea ; vă mulțumesc din suflet. Nu vă temeți pentru sănătatea mea ; ne culcăm devreme, seara nu mîncăm aproape nimic. Încă nu am curajul să mă apuc de lucru ; trebuie să le dau răgaz ciolanelor mele zdruncinate să se refacă ; ăsta e rolul somnului ; de aceea, de cînd m-am întors, dorm cîte opt, nouă ore la rînd. Prințul e ocupat cu munca sa politică ; prințesa duce o viață care nu e deloc compatibilă cu tinerețea, vioiciunea spiritului ei și gusturile frivole specifice vîrstei sale ; iese puțin, nu primește aproape deloc, are profesori de istorie, de matematică, de limbi străine ; pleacă de bunăvoie de la un mare dineu la curte ca să se ducă acasă unde o așteaptă lecțiile ; își dă silința să-i fie pe plac soțului ei ; supraveghează personal educația copiilor săi ; a renunțat la gătelile scumpe ; se scoală și se culcă devreme, iar viața mea se conformează obiceiurilor casei. Ne distrăm ciondănindu-ne ca dracii ; nu sînt totdeauna de aceeași părere cu prințesa, deși amîndoi sîntem cam atinși de anticomanie ; cît despre prinț, s-ar zice că n-are

alt ţel decît să ne contrazică în toate privinţele : Homer e un dobitoc, Plinius un tîmpit şi jumătate ; chinezii sînt cei mai cinstiţi oameni de pe lume şi tot aşa. Şi întrucît oamenii aceia nu ne sînt nici veri primari, nici prieteni la cataramă, disputele noastre sînt pline de veselie, de antren, de glume şi, uneori, drese cu un pic de amor propriu. Prinţul, care a achiziţionat atîtea tablouri, preferă să mărturisească deschis că nu se pricepe, decît să-i acorde vreunui amator meritul de a înţelege pictura.

La revedere, dragele mele prietene ; primiţi vă rog respectuoasa mea duioşie şi nu uitaţi că sînt pe deplin al dumneavoastră, aşa cum am fost şi cum voi fi toată viaţa.

CLXXXIX

Haga, 3 septembrie 1774 [480]

Stimate doamne şi dragi prietene,

Cuferele mele au fost expediate ieri la Rotterdam ; din toată prada nu mi-am oprit decît ce încape într-o geantă, pentru o călătorie de cinci, şase zile.

Prinţul şi prinţeza Gallitzin fac tot ce pot ca să mă oprească pînă la sfîrşitul lunii ; pretind că ar trebui să aştept, alături de dînşii, ultima hotărîre a curţii cu privire la un proiect a cărui realizare împărăteasa a fixat-o în cursul acestei luni ; dar nu se va întîmpla aşa. Editarea lucrării nu s-a terminat încă ; i-am acordat în sinea mea tipografului încă opt zile ; după ce trece acest termen, să termine lucrarea cine o pofti. În ciuda tuturor amabilităţilor gazdelor mele, în ciuda faptului că şederea mea la Haga e plăcută, mă usuc pe picioare ; trebuie să vă revăd pe toţi. Să-mi fi spus cineva, cînd am plecat de la Paris, că o călătorie pe care mi-o închipuiam de vreo cinci, şase luni, va dura aproape de trei ori mai mult, i-aş fi spus de la obraz că minte. În sfîrşit, acum mă întorc acasă şi n-o să mai plec cîte zile oi avea : a trecut vremea cînd socoteam anii şi a sosit vremea cînd trebuie să socotim lunile ; cu cît eşti mai sărac, cu atît trebuie să-ţi administrezi mai bine veniturile. Poate că mi-au mai rămas vreo

zece ani în fundul sacului [481]. Din aceşti zece ani, inflamaţiile reumatismele şi ceilalţi membri ai acestei incomode familii îmi vor mai răpi vreo doi, trei ; să încercăm să-i economisim pe ceilalţi şapte pentru odihnă şi pentru celelalte bucurii mărunte pe care ţi le mai poţi oferi după ce ai trecut de şaizeci de ani. Acesta-mi este planul şi sper că veţi fi de acord să mă sprijiniţi. Credeam că fibrele sufletului se atrofiază cu vîrsta ; nici gînd ; nu ştiu dacă nu cumva sensibilitatea mea chiar s-a accentuat : totul mă emoţionează, totul mă afectează ; voi fi cel mai jalnic bătrînel plîngăreţ din cîţi veţi fi cunoscut vreodată. Rămîneţi cu bine, dragele mele prietene ; încă puţin şi ne vom revedea. Vă salut şi vă îmbrăţişez din toată inima. Doamnă de Blacy, pare-se că cineva, în lipsa mea, mi-a tăiat craca de sub picioare. Dacă aţi rămas aşa cum vă ştiu, mai bine aţi fi făcut să mă păstraţi. Dacă aţi renunţat la rigiditatea principiilor dumneavoastră, vă felicit pentru pervertirea şi inconstanţa dumneavoastră. Ce-o să mă mai sărute Doamna Bouchard dacă nu şi-a pierdut interesul faţă de ştiinţele naturii ! Am bucăţi de marmură şi le dau pe sărutări ; am metale şi le dau pe alte sărutări ; am minerale şi le dau tot pe sărutări. Cum o să se descurce ca să plătească toată Siberia ? Dacă fiecare sărutare trebuie să aibă un loc diferit, o sfătuiesc să-şi adune prietenele ca s-o ajute. Sărutările mele, vă daţi seama, vor fi cît se poate de mici, dar Siberia e foarte mare. Aţi fi comis aceeaşi greşeală ca şi mine dacă le-aţi fi îngăduit Domnului şi Doamnei Dijon să mă uite. Dacă îl vedeţi pe Domnul Gaschon înaintea mea, spuneţi-i o vorbă bună din partea mea. Probabil că nu şi-a dat încă demisia din postul său de satelit al plăcerii, cea mai excentrică dintre toate planetele, care îl plimbă după ea pe tot felul de orizonturi. Rămîneţi cu bine, dragele mele prietene. Rămîneţi cu bine : mă voi întoarce în curînd lîngă dumneavoastră şi nu voi mai pleca.

APENDICE [482]

Fragmente nedatate

1

M-am dus la masă la baron... A apărat, cu moderaţia pe care o ştii, cauza lui Boulainvilliers [483] şi a astrologiei judiciare şi am admis că Saturn are asupra noastră cam acelaşi efect ca un fir de praf asupra orologiului din turnul unei biserici. Întrucît nimic nu se aseamănă mai bine cu un vis decît conversaţia dintre doi sau trei bărbaţi foarte treji şi întrucît ajungi la Cusco, în toate zilele, cu poştalionul din provincia Champagne [484], ne-am pomenit discutînd problema germenilor preexistenţi. Ştii ce-s minunile astea ? Dumneata, eu, toţi oamenii prezenţi, trecuţi şi viitori, cuprinşi unii într-alţii pînă la ovarul Evei şi testiculul lui Adam, primele două cutii de unde au ieşit cu timpul atîţia proşti, fără să-i mai punem la socoteală şi pe apărătorii acestui sistem. Şi cum o nebunie aduce alta după sine, mi s-a năzărit că, aşa cum sînt ani proşti pentru mere, pere, piersici, struguri, s-ar putea să existe ani proşti pentru oameni, ani cînd sînt cu toţii de calitate proastă. Şi apoi ne-am apucat să discutăm despre mulţimea de experienţe ce s-ar putea face, ca de pildă să lipseşti pomii de capacitatea de-a rodi, aşa după cum unii îi lipsesc pe oameni. Şi apoi, am întemeiat un mare colegiu de călugări dedicaţi exclusiv studierii naturii ; şi uite aşa cu poştalion de Pontoise, am ajuns taman la Cusco.

Am rămas singur cu baronul, discutînd o obiecţie foarte serioasă, şi anume : crearea animalelor. De ce oare, epuizată, natura nu mai produce altele noi ? Mi-au venit cîteva idei interesante în această privinţă. Am atras atenţia asupra faptului că pe cer se aprind uneori sori noi iar alţii se sting. Mă vei întreba unde vreau să ajung cu sorii mei aprinşi şi stinşi. Vei vedea. Am adăugat : al

nostru poate aşadar avea acecaşi soartă. Să mi se spună deci ce se întîmplă în cazul acesta cu toate animalele ? Dispar. Dar dacă soarele se aprinde din nou, constat că pe globul nostru renasc plantele, fructele, insectele şi, după toate probabilităţile, animalele şi omul, adică toate produsele naturale ale solului. — Chiar şi omul, mă vei întreba ?... — Da ! omul, dar nu aşa cum este acum ; mai întîi, sub o înfăţişare pe care n-o ştiu ; apoi sub alta pe care de asemenea n-o ştiu ; şi pe urmă, după cîteva sute de milioane de ani şi tot atîtea transformări pe care nu le ştiu, iată animalul biped ce poartă numele de om. Toate aceste idei, adevărate sau greşite, ne ajută să ne petrecem timpul într-un mod deosebit de interesant. Îl pasionează pe prietenul cu care stau de vorbă... etc.

2

Azi, miercuri, baronul, Naigeon, un anume Bron pe care nu-l cunoşti şi cu mine am fost la un pic-nic la Saint-Cloud. Am petrecut o zi înţeleaptă, aiurită şi totodată veselă. Vulcanicul Naigeon e încîntător. Vai ce-au mai rîs de mine fiindcă vreau cu tot dinadinsul să fiu ars pe rug ! prudentul Naigeon mai clănţăne şi acum de frică, pun mîna în foc. Măcar dacă ar fi cît turnurile de la Notre-Dame, l-aş mai ierta.

Iată despre ce era vorba. Ziceam că mi-ar fi cu neputinţă să nu-l stimez pe un om care, chemat în faţa parlamentului pentru o lucrare îndrăzneaţă, ar răspunde cu hotărîre, orice ar fi să i se întîmple : *da, eu am scris-o ; aşa gîndesc şi nu mă voi dezice.* Discuţia pornise de la atitudinea laşă a lui Helvétius ; am invocat drept scuză faptul că are o mamă, o soţie şi copii. Am mai zis că aş suferi profund dacă aş călca adevărul în picioare retractîndu-l, dacă aş ajunge să spun exact contrariul celor gîndite, după ce am scris ceea ce gîndesc, dacă m-aş dovedi, în ochii judecătorilor, concetăţenilor şi prietenilor mei un laş, dacă mi-aş văduvi opiniile de toată autoritatea lor, dacă i-aş refuza adevărului o mărturisire şi un sacrificiu pe care sute de fanatici le-au închinat minciunii. Mai ziceam

că cel ce uită că într-o atare împrejurare își primejduiește viața îmi cîștigă stima datorită fermității și integrității caracterului său, că aș vrea să-i fiu tată, frate, prieten. Le-am adus ca argument pe Socrate, expunîndu-l astfel ironiei lor ; iertată fie-mi fapta aceasta. Am proiectat evenimentul în trecut și i-am pus să recitească pagini din istorie. Ei bine, draga mea, m-au strivit sub argumentele lor. Trebuie să-ți mărturisesc însă că nu m-au făcut să-mi schimb părerea. Pretindeau că toate astea nu-s decît exaltări poetice. Ideea îmi surîde, căci tare aș vrea să nu fiu nebun. După părerea dumitale, cine are dreptate, ei sau eu ? Hotărăște imparțial. Dacă greșesc, trebuie să-mi schimb sufletul și asta fără să fiu nemulțumit de cel pe care-l am. Mi-ai face o mare plăcere scutindu-mă de o sarcină atît de anevoioasă.

Niciînd o problemă importantă n-a fost tratată într-un mod mai vesel și mai puțin pedant, deoarece am rîs ca niște copii. De cîte ori n-am dorit să fi fost și dumneata de față ! Ai fi auzit raționamente corecte și glume bune ; ai fi mîncat un delicios pește în sos de vin și m-ați fi convins, dumneata și peștele, că, în asemenea condiții, trebuie cu tot dinadinsul să trăiești. Au tot zis că părerea mea dovedește că sînt un om tare friguros și totodată complet lipsit de poftă de mîncare ; mai ziceau și că nu iubesc pe nimeni etc., etc. Au povestit că Pollionius, blamat pentru faptul că a admirat niște versuri proaste de ale lui Augustus, a răspuns că cel ce are sub comanda sa douăzeci de legiuni și deține puterea de a exila nu scrie niciodată versuri proaste. Le-am replicat că-l prefer pe cel ce, scos din ocna la care fusese osîndit fiindcă socotise că niște versuri de-ale tiranului Denys sînt proaste, și consultat din nou cu privire la alte versuri, le-a citit și a zis, în loc de orice alt răspuns : „Duceți-mă înapoi în fundul ocnei".

Vai nouă, draga mea ! niște apărători de profesie ai adevărului care dau înapoi atunci cînd trebuie să-l mărturisească ! Poate că și eu aș fi laș într-o asemenea situație. dar m-aș disprețui. Dacă nu ești sigur că ai curajul să-ți susții afirmațiile, nu-ți rămîne decît să taci. Nu vreau ca omul să-și caute moartea cu tot dinadinsul, dar nici nu accept să fugă de ea. Oh ! Naigeon, dacă dragii tăi Seneca și Epictet te-ar auzi, ce-ar zice !

Găsesc că a-ţi dezavua sentimentele, mai ales cînd este vorba despre un lucru grav, e o ruşine. Nu pot îngădui ca un om ce acceptă să fie numit filosof, să prefere viaţa, nenorocita asta de viaţă, în loc să mărturisească adevărul, aşa cum se cuvine. Nu admit să mintă în faţa tribunalului. Nu pot tolera ca una să tipăreşti, alta să spui. Ce încredere să mai aibă poporul, şi e numeros poporul ăsta, în discursurile voastre, dacă le retractaţi ? O să vă lase să vorbiţi şi, judecîndu-vă după faptele voastre, o să vă dispreţuiască, şi o să aibă dreptate. Şi bagă de seamă, toţi cei care-i dezaprobă pe Vanini, Giordano Bruno şi pe alţi cîţiva, îl condamnă vehement pe Voltaire că sărbătoreşte paştele. Şi totuşi, aceasta nu constituie o dezavuare la fel de categorică a opiniilor proprii ca aceea făcută în faţa unui tribunal, în prezenţa tuturor oamenilor adunaţi acolo ; şi apoi, nu eşti de acord că un atare act de fermitate conferă o mai mare greutate afirmaţiilor cuiva ? Cuvintele scrise cu sîngele filosofului sînt infinit mai convingătoare. Fii liniştită, draga mea, pentru mine a trecut vremea vitejiilor de acest gen. Nu mă preţuiesc îndeajuns încît să-mi închipui că-mi apăr propria mea cauză. E o chestiune în care nu sînt cîtuşi de puţin angajat...

Naigeon, Suart, baronul şi dovleacul ăla mare de Bergier şi-au scos ochii pe tema sacrificiului suprem ca mărturie întru adevăr. Îi ascultam în tăcere ; îmi cercetam conştiinţa ca să constat că e de nestrămutat în această privinţă. Vai, draga mea, ce ar putea răspunde filosoful care, tăinuindu-l în faţa lumii, reneagă adevărul proclamat cîndva, la întrebarea unui om din popor : „cine eşti tu ? eşti cinstit ? eşti mincinos ? în cine să am încredere ? în tine aşa cum eşti în faţa judecătorului ? în tine aşa cum eşti în faţa prietenilor ?“ cum s-ar comporta omul acela laş, ipocrit şi fals ? exact aşa cum pretind amicii mei că e bine să te comporţi. Stai jos. Închide ochii. Alcătuieşte-ţi o imagine a omului de seamă ; pune-l să vorbească şi spune-mi dacă acelea ar fi cuvintele pe care i le-ai atribui. Pentru prima dată am văzut cum sînt călcaţi în picioare Socrate, Platon şi Pitagora şi mi-a vent să le spun ce i-a zis odată un uriaş unui pigmeu ce ridicase bîta împotriva lui : „vrei să-mi fărîmi glezna ?“

NOTE

1 Aceasta este prima dintre scrisorile lui Denis Diderot către Sophie Volland care s-au păstrat. Scrisorile trimise de Diderot în primii patru ani de la întîlnirea lor, probabil în vara anului 1755, s-au pierdut sau au fost distruse. După opinia editorilor francezi ai corespondenței (Yves Florenne), prima scrisoare a lui Diderot către Sophie Volland a fost trimisă la 1 iulie 1755. S-au păstrat 189 de scrisori, ultima fiind datată 3 septembrie 1774. Lipsesc scrisorile dintre anii 1774 și 1784, ultimii zece ani din viața lor. Corespondența dintre ei trebuie să fi continuat însă pînă la sfîrșitul vieții, deoarece Angélique de Vandeul, fiica lui Diderot, scria în *Memoriile* ei, în pasajul despre Doamna Volland : „A fost cuprins, pentru fiica ei, de o pasiune care a durat pînă la moartea unuia și a celuilalt".

Scrisorile au fost păstrate în manuscris, fiind numerotate de Sophie Volland cu cifre arabe, probabil în ordinea primirii lor. Prima scrisoare cunoscută, datată 10 mai 1759, poartă numărul 135 (primele 134 de scrisori fiind distruse sau pierdute), iar ultima scrisoare conservată, datată 3 septembrie 1774, poartă numărul 553. În *Notele* ediției franceze (Yves Florenne) și ale ediției în limba română este restituită această numerotare a manuscriselor originale. Cifrele romane reproduc numerotarea din ediția folosită pentru alcătuirea versiunii în limba română.

După manuscrisul autograf, cu adăugiri făcute de Diderot însuși, Abel-François-Nicolas Coroillon de Vandeul, ginerele lui Diderot, ajutat desigur de Angélique de Vandeul, fiica Filosofului, a făcut o copie, destul de infidelă, care, în absența manuscriselor, a servit pentru publicarea primei ediții a scrisorilor, în 1830, urmată de alte două ediții, la fel de aproximative. Abia în 1930 a apărut o ediție care reproduce manuscrisele autografe : LETTRES À SOPHIE VOLLAND. *Textes publiés d'après les manuscrits originaux, avec une introduction, des variantes et des notes pas André Babelon*, Paris. Gallimard. 1930 (8e édition 1938). Publicarea corespon-

dentei generale a lui Diderot de către Georges Roth a contribuit la clarificarea multor detalii privind scrisorile către Sophie Volland. Pentru prima dată scrisorile au fost publicate integral, într-o versiune conformă cu manuscrisul autograf, în ediția: LES LETTRES DE DIDEROT À SOPHIE VOLLAND. *Edition établie et présentée par Yves Florenne*, Paris, Le Club français du livre, 1965.

2 În pădurea *Marly* (arondismentul Saint-Germain-en-Laye), arhitectul *Jules Hardouin-Mansart* (1646—1708) a construit pentru Ludovic al XIV-lea un castel înconjurat de douăsprezece pavilioane simbolizînd semnele zodiacului. Castelul a fost distrus în secolul al XIX-lea. În parcul castelului se aflau celebrii cai sculptați de *Guillaume Coustou* (1667—1746), care au fost instalați în Place de la Concorde din Paris (*Les Chevaux de Marly*).

3 Baronul *Henri-Charles de Gleichen* (1735—1807), diplomat, reprezentantul în Franța al margravului de Bayreuth (Bavaria), a cărui soție (sora lui Frederic al II-lea, regele Prusiei) murise de curînd. Gleichen, șambelanul ei, îi fusese profund atașat (Nota ed. fr.).

4 *Paul Henri Dietrich, baron d'Holbach* (1723—1789), filosof francez, colaborator al *Enciclopediei*. A expus în mod sistematic ideI materialist-mecaniciste și ateiste în lucrarea *Système de la Nature* (1770). Este autorul scrierii antireligioase *Le Christianisme dévoilé* (1767), în care profesează un ateism militant. (Vezi nota 410) A publicat în *Enciclopedie* peste patru sute de articole de chimie, mineralogie și geologie. Adversar al despotismului luminat, liber cugetător, d'Holbach a scris și articolele *Prêtres*, *Représentants* și *Théocratie*. Baron și bogat proprietar de terenuri, d'Holbach și-a pus averea la dispoziția filosofilor și a gînditorilor liberali ai epocii, primiți cu ospitalitate la *Grandval* (Seine-et-Oise), proprietatea *Doamnei d'Aine*, soacra baronului d'Holbach, sau în salonul de pe rue Royale-Saint-Roch, unde Diderot era un oaspete frecvent întîlnit. În scrisorile către Sophie Volland, d'Holbach este numit de Diderot *baronul*.

5 *Melchior, baron de Grimm* (1723—1807), scriitor și critic german. I-a succedat abatelui Raynal ca redactor al unei corespondențe literare, filosofice și critice intitulată *Correspondance littéraire* (17 volume, publicată în 1812—1813), jurnal al vieții

literare și artistice din Paris, trimis în copii manuscrise unor personalități influente din Europa (ducesa de Saxa-Gotha, regele Poloniei, regina Suediei etc.) Grimm a fost prietenul cel mai apropiat al lui Diderot, care a colaborat intens la *Correspondance littéraire*, începînd din 1756 (*Lettre à Landois*), destinînd jurnalului lui Grimm articole de critică de artă intitulate *Salons* (1759—1781) și alte scrieri.

6 *Doamna Volland*, „la chère mère" sau *Morphyse* cum o numea Diderot în scrisorile către Sophie, Anne-Elisabeth François Brunel de La Carlière (?—1772), fiica unui medic al ducelui de Berry, căsătorită cu Jean-Robert Volland (?—1752 sau 1753), scutier, avocat în Parlamentul Parisului, iar din 1739 director general al administrației impozitului pe sare *(la gabelle)* în Franța. Doamna Volland moștenise de la soțul ei domeniul *Isle*. pe valea Marnei, lîngă Vitry-le-François, cuprinzînd un castel cu dependințele lui, patru ferme, o moară de apă și diverse drepturi senioriale și feudale. Soții Volland au avut patru copii : *Jean-Nicolas Volland* (n. 1714 — mort înainte de 1758) ; *Marie-Jeanne* (n. 1715), căsătorită în 1737 cu *Vallet de Sallignac*. După falimentul acestuia, în 1762, și-a luat numele de *Madame de Blacy*, după numele unui sat de lîngă Vitry-le-François ; *Louise-Henriette*, numită de Diderot SOPHIE VOLLAND (27 noiembrie 1716 — 22 februarie 1784) ; *Marie-Charlotte*, cu zece ani mai tînără ca Sophie (m. 1768), „la chère sœur" sau *Uranie*, cum o numea Diderot în scrisori, căsătorită în 1749 cu *Jean-Gabriel Le Gendre*, inginer de poduri și șosele, inspector general la Ponts et Chaussées (administrația de stat care se ocupa cu problemele privind drumurile, podurile și canalele). Familia Le Gendre a locuit la Paris pe rue des Vieux-Augustins, apoi pe rue des Bons-Enfants și, în sfîrșit, pe rue Sainte-Anne, domicilii frecvent evocate de Diderot în corespondența sa. (Vezi nota 343).

7 *Jean-François de Saint-Lambert* (1716—1803), scriitor francez, colaborator al *Enciclopediei*, pentru care a redactat unele articole celebre de morală, politică și economie etc. (*Fantaisie, Fragilité, Génie, Législateur, Luxe*). A reflectat principiile enciclopediste în lucrarea sa *Principes des moeurs* [...] ou *Catéchisme universel* (1798). Considerat de contemporani drept unul din marii poeți ai secolului, datorită poemului descriptiv *Les Saisons* (1764), monden și seducător, a fost prieten cu Madame

du Châtelet (Émilie Tonnelier de Breteuil, marchiză du Châtelet, 1706—1749), viitoarea prietenă a lui Voltaire, apoi cu Madame d'Houdetot. Acad. fr. 1770.

8 *Doamna d'Houdetot (Elisabeth de La Live de Bellegarde, contesă d'Houdetot*, 1730—1813), cumnata Doamnei d'Épinay. Prietenă timp de mulți ani cu poetul Saint-Lambert, Doamna d'Houdetot i-a inspirat o puternică pasiune lui Rousseau, care i-a atribuit eroinei din romanul său *La Nouvelle Héloïse* spiritul, veselia și inteligența ei și a evocat-o în *Les Confessions.*

9 Marie-Charlotte Le Gendre.

10 Scrisoarea nr. 138.

11 Este vorba de *Jean-Jacques Rousseau* (1712—1778) și scrierea sa *Lettre à d'Alembert sur les spectacles* (1758), care a marcat ruptura publică dintre Rousseau și Diderot. La început prieten cu Diderot, pe care l-a vizitat în timpul detenției acestuia în castelul Vincennes, în 1749 (pentru ideile exprimate în *Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient)*, colaborator al *Enciclopediei*, pentru care a redactat partea muzicală și foarte importantul articol *Économie politique*, Rousseau a rupt relațiile cu colaboratorii *Enciclopediei* în urma apariției articolului *Genève*, scris de d'Alembert (vezi nota 57) și publicat în vol. VII al *Enciclopediei* (1757), în care, la instigarea lui Voltaire, era deplînsă absența unui teatru la Geneva, unde să se poată reprezenta capodoperele dramatice. Rousseau i-a replicat pe larg în *Lettre à d'Alembert sur les spectacles* (1758), denunțînd imoralitatea comediei și influența corupătoare a teatrului. Prietenia lui Rousseau cu Diderot s-a alterat considerabil și din cauza unei fraze din drama lui Diderot *Le Fils naturel* (1757) : „*Il n'y a que le méchant qui soit seul*", în care bănuitorul Rousseau văzuse o aluzie personală. Cearta lui Rousseau cu Diderot, cu Grimm și cu Doamna d'Épinay a rămas definitivă.

12 *Antoine Petit* (1718—1794), celebru medic francez.

13 *Marchizul de Ximénès* (1726—1817), autorul unei tragedii, *Don Carlos*, citită și comentată de Diderot (Nota ed. fr.).

14 Cutia era o tabacheră în care Sophie intenționa să alăture portretului miniatură al lui Diderot pe cel al surorii sale Marie-Charlotte Le Gendre (Nota ed. fr.).

15 Doamnei Le Gendre.

16 *Châlons* era reşedinţa lui Jean-Gabriel Le Gendre, inginer de poduri şi şosele în Champagne.

17 Despre persoanele din anturajul Doamnei Volland şi al fiicelor sale (Domnul Gaschon, Domnişoara Boileau, Domnişoara Artault) nu se cunosc date biografice.

18 Scrisoarea nr. 150.

19 Tatăl lui Diderot, *Didier Diderot*, meşteşugar (*maître coutelier* — meşter de cuţite) înstărit din *Langres* (Haute-Marne), centru tradiţional de fabricare a cuţitelor, murise la 4 iunie 1759. Născut la Langres, la 5 octombrie 1713, Denis Diderot era fiul cel mai mare al unei familii cu şapte copii, dintre care în 1759 mai trăiau trei : Filosoful, *Denise Diderot* (1715—1797), „Soeurette", surioara, şi canonicul *Didier-Pierre Diderot* (1722—1787). O soră se călugărise şi murise nebună la 27 sau 28 de ani, eveniment care, după afirmaţiile fiicei lui Diderot, Angélique de Vandeul, l-ar fi îndemnat pe Diderot să scrie romanul *La Religieuse* (scris în 1760, publicat în 1796).

20 *Apologie de l'abbé de Prades* (partea a treia scrisă de Diderot). La 18 noiembrie 1751, *Jean Martin, abate de Prades* (c. 1720—1782), scriitor francez, prieten cu Diderot şi colaborator al *Enciclopediei*, susţinuse cu succes la Sorbona teza de doctorat *Quel est celui sur la force duquel Dieu a répandu le souffle de la vie ?*, acuzată de iezuiţi de a fi promovat sensualismul şi religia naturală, în ciuda *Apologiei* pronunţată de Diderot. În 1752, datorită persecuţiilor iezuiţilor, abatele de Prades (care a scris pentru *Enciclopedie* articolul *Certitude)*, împreună cu alţi colaboratori ai *Enciclopediei* din rîndul clerului, abatele Pestré (autorul unor mari articole filosofice, *Bacon, Bonheur, Cartésianisme)* şi abatele Yvon (autorul articolelor *Âme, Aristotélisme, Athée, Athéisme)*, au fost siliţi să se exileze

21 Scrisoarea nr. 142.

22 Scrisoarea nr. 152.

23 Scrisoarea nr. 155.

24 *Isle*, proprietatea Doamnei Volland (vezi nota 6).

25 În text : „le petit château", spaţiu imaginar deseori evocat în scrisori, unde Diderot visa să trăiască împreună cu Sophie.

26 Marie-Charlotte Le Gendre.

27 *Claude-Gaspard de Prysie* (?—1784), ofiţer de gardă, prieten al familiei Volland.

28 Abatele *Le Monnier*, prieten şi corespondent al lui Diderot.

29 Émilie, fiica Doamnei Le Gendre, era bolnavă. Identitatea și soarta acestei fiice nu este pe deplin elucidată de către comentatorii lui Diderot.

30 Scrisoarea nr. 160.

31 Banca de pe aleea d'Argenson, la Palais-Royal, unde Diderot se întîlnea cu Sophie și cu sora ei Marie-Charlotte.

32 Scrisoarea nr. 161.

33 Referire la ziua de 25 august, Saint-Louis la catolici. Sophie se numea în realitate Louise-Henriette.

34 Scrisoarea nr. 162.

35 *Vignory*, mică localitate din departamentul Haute-Marne, arondismentul Chaumont, unde se află ruinele unui castel din secolele XI și XII.

36 În text : „on", desemnează pe Doamna Volland.

37 Scrisoarea nr. 163.

38 Se pare că Diderot a fost doar de două ori la Isle, în 1759 și 1770.

39 Marie-Charlotte Le Gendre.

40 În text „vordes", plantație cu plopi, sălcii sau răchită.

41 Marie-Charlotte Le Gendre.

42 *Uranie*, numele dat de Diderot Doamnei Le Gendre, de la Urania, muza Astronomiei și a Geometriei în mitologia greacă.

43 Referire la decretul consiliului regelui din *8 martie 1759*, prin care era revocat privilegiul acordat *Enciclopediei* (act oficial asigurînd unui librar monopolul unei lucrări și acordîndu-i autorizația de a o publica), era interzisă distribuirea celor șapte volume apărute pînă atunci și tipărirea celorlalte, sub amenințarea unei pedepse exemplare („à peine de punition exemplaire"). La *21 iulie 1759*, un nou decret ordona rambursarea subscriptorilor pentru volumele care nu apăruseră, dar nici unul dintre subscriptori n-a solicitat restituirea banilor. Pentru a continua apariția *Enciclopediei*, librarii-editori au propus lui Malesherbes, directorul editurilor (vezi nota 400), ca tipărirea să continue în străinătate, sau în Franța cu acordul tacit al guvernului. Pentru Diderot, elaborarea și publicarea celor șaptesprezece volume ale *Enciclopediei* a fost, începînd din 1746, preocuparea fundamentală. La 21 ianuarie 1746, cancelarul d'Auguesseau a acordat unor librari parizieni asociați (Le Breton, Briasson, Durand și David) reînnoirea unui privilegiu pentru a publica *Encyclopédie* sau *Dictionnaire uni-*

versel des arts et des sciences, traduit des Dictionnaires Anglais de Chambers et de Harris, avec des additions. Conducerea ediţiei a fost încredinţată abatelui de Malves, membru al Academiei de ştiinţe, asistat de Diderot şi de d'Alembert (Vezi nota 57), însărcinaţi să refacă articolele după traducere. La 16 octombrie 1747, Diderot şi d'Alembert l-au înlocuit pe abatele de Malves la conducerea *Enciclopediei.* Ajutaţi de cavalerul de Jaucourt, care şi-a investit întreaga avere şi activitate în redactarea Dicţionarului (Vezi nota 157), Diderot şi d'Alembert au făcut apel la cîţiva mari scriitori, Voltaire, Montesquieu, precum şi la reputaţi specialişti : Rousseau (articole despre muzică), Helvétius, Condillac (filosofie), abatele Morellet, abatele Yvon (teologie), d'Holbach (chimie), Daubenton (istorie naturală), Tronchin (medicină), Marmontel (critică literară), Dumarsais (gramatică), Quesnay, Turgot (economie politică). Printre colaboratori se aflau numeroşi muncitori şi meseriaşi care au participat la informarea tehnologică (Barrat, Bonnet, Laurent, Fournier, Longchamp, Mallet), ingineri, medici, instituţori şi alţi reprezentanţi ai profesiunilor liberale. La 25 iunie 1751, a apărut primul volum (2 050 de exemplare) din *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres, mis en ordre et publié par M. Diderot, de l'Académie Royale des Sciences et Belles-Lettres de Prusse, et, quant à la partie mathématique, par M. d'Alembert, de l'Académie Royale des Sciences de Paris et de celle de Prusse et de la Société Royale de Londres,* precedat de o dedicaţie către d'Argenson, ministru al justiţiei, şi de *Discours préliminaire,* scris de d'Alembert. Însoţită de laudele entuziaste ale lui Voltaire, care o considera o lucrare „imensă şi nemuritoare" *(Le Siècle de Louis XIV),* atacată violent de iezuiţi *(Journal de Trévoux),* dar protejată de Malesherbes, directorul editurilor, de marchiza de Pompadour, favorita lui Ludovic al XV-lea *(Jeanne-Antoinette Poisson, marchiză de Pompadour,* 1721—1764, prietenă cu scriitorii şi filosofii vremii, duşmană a iezuiţilor), *Enciclopedia* a continuat să apară prin eforturile uriaşe ale lui Diderot, animatorul şi principalul ei redactor : volumul II a apărut în 1732, volumul III în 1753, volumul IV în 1754, volumul V în 1755, volumul VI în 1756, volumul VII în 1757. Volumele VIII—XVII, tipărite clandestin, au apărut în ianuarie 1766. Animatorul ei principal şi responsabil al

întregii lucrări după retragerea lui d'Alembert (1758), însărcinat cu alcătuirea planului, recrutarea colaboratorilor, revizia manuscriselor, Diderot a scris numeroase articole (peste o mie) cu subiectele cele mai variate : filosofie, literatură, istorie, geografie, chimie, metalurgie, fiziologie, economie politică, morală, teologie (*Acier, Aigle, Argent, Art, Autorité politique, Bas, Bassesse, Boa, Bramines, Capuchon, Caucase, Citoyen, Droit naturel, Encyclopédie, Homme, Intolérance, Irréligieux, Jésuite, Journalier, Malfaisant, Mosaïque, Multitude, Naître, Sarrasins, Scie, Spinosiste* etc., etc.).

44 *David*, unul dintre cei patru librari-editori ai *Enciclopediei*, autorul articolului *Droit de copie*, apărut în volumul V, în care se afirma că *Enciclopedia* are o importanță națională și „aparține Franței".

45 *Pyrrhon* (c. 365—275 î.e.n.), filosof grec, întemeietorul scepticismului.

46 Frazele subliniate în text, probabil citate din scrisorile primite de Diderot de la Sophie, sînt singurele fragmente care s-au păstrat, în această formă indirectă. Singura pagină autografă rămasă de la Sophie Volland este testamentul ei, prin care i-a lăsat lui Diderot un exemplar din *Essais* de Montaigne și un inel pe care îl purtase : „Je donne et lègue à Monsieur Diderot sept petits volumes des *Essais* de Montaigne, reliés en maroquin rouge, plus une bague que j'appelle ma pauline".

47 Scrisoarea nr. 167, scrisă de la *Grandval* (Le Grand Val), domeniu al familiei d'Holbach, situat lîngă Sucy, în Brie (regiune în estul bazinului parizian), proprietatea *Doamnei d'Aine*, mama celei de-a doua soții a lui d'Holbach, Charlotte-Suzanne. Prima soție a lui d'Holbach fusese fiica cea mare a Doamnei d'Aine, Basile-Geneviève-Suzanne, decedată în 1754. Diderot a fost deseori invitatul lui d'Holbach la Grandval, de unde i-a trimis Sophiei numeroase scrisori.

48 *Doamna Diderot*, soția Filosofului, născută Anne-Antoinette Champion, cu trei ani mai în vîrstă decît Diderot. (n. 1710). — În ciuda opoziției violente a tatălui său, care l-a închis chiar într-o mănăstire, Diderot s-a căsătorit în secret cu frumoasa lenjereasă „Nanette", în noaptea de 6 decembrie 1754; dar nepotrivirea dintre soți a dat naștere încă de la început la grave neînțelegeri, care cu timpul s-au accentuat. În 1747 s-a născut o primă fiică, Angélique, decedată după o lună. A

urmat un fiu, Jacques-François-Denis (1745), mort la vîrsta de cinci ani de o febră violentă, apoi alt fiu, Denis-Laurent (1750), mort în acelaşi an dintr-un accident (femeia care-l ducea la botez l-a scăpat din braţe pe treptele bisericii). A doua *Angélique*, născută în 1753, căsătorită la 9 septembrie 1772 cu Abel-François-Nicolas Coroillon de Vandeul, i-a prilejuit lui Diderot numeroase bucurii.. Angélique de Vandeul, care împreună cu soţul ei s-a îngrijit îndeaproape de editarea operelor postume şi a corespondenţei lui Diderot (vezi nota 1), a murit în 1824.

49 Doamna Volland şi Sophie locuiau la Paris pe *rue des Vieux-Augustins*.

50 *Doamna d'Epinay (Louise Tardieu d'Esclavelles, dame de la Live d'Épinay*, 1726—1783), scriitoare franceză, în salonul căreia se întîlneau Duclos, Voltaire, Grimm etc. A scris diferite eseuri despre educaţie, *Memorii* şi a lăsat o bogată corespondenţă. A fost iubita lui Grimm. În 1756—1757, l-a invitat pe Rousseau la Ermitage, reşedinţa sa depinzînd de castelul *La Chevrette*, la nord de Paris, lîngă Montmorency. Aici Rousseau s-a îndrăgostit de Doamna d'Houdetot, cumnata Doamnei d'Épinay (Vezi nota 8). Certat cu Diderot şi cu Grimm, Rousseau a părăsit reşedinţa Ermitage şi s-a stabilit la Montmorency.

51 *Arnolphe Daumont* (1720—1800), medic (Nota ed. fr.)

52 *André-François Le Breton* (1708—1779), unul din editorii *Enciclopediei*. În februarie 1745, Le Breton s-a asociat cu germanul Sellins şi cu englezul Mills pentru a traduce în limba franceză *Cyclopoedia or an Universal Dictionary of arts et sciences* de Ephraim Chambers, apărută la Londra în 1728. Despărţindu-se de aceşti colaboratori, Le Breton a obţinut, în februarie 1745, un prim privilegiu pentru a edita, în patru volume, *Dictionnaire universel des arts et des sciences*, apoi, la 18 octombrie, a semnat un contract cu trei colegi parizieni pentru publicarea unei *Enciclopedii* franceze, care va începe să apară începînd din 1751 (Vezi nota 43). În 1764, căutînd o informaţie în unul din cele zece volume imprimate dar încă nedifuzate, Diderot a descoperit că, pentru a evita neplăcerile cu cenzura, Le Breton începuse de doi ani să falsifice unele articole ale sale (de exemplu articolul *Sarrasins*, în care Diderot preconiza toleranţa generală în materie religioasă şi se-

pararea puterii de stat de religie), precum și articolele scrise de Saint-Lambert, d'Holbach și Jaucourt. Indignat de „trădarea" lui Le Breton, dar convins că volumele nu puteau fi retipărite, Diderot a consimțit totuși să ducă pînă la sfîrșit opera începută.

53 Sentimentele Doamnei Volland față de afecțiunea dintre Sophie și Diderot n-au fost întotdeauna binevoitoare, „chère maman" dînd uneori dovadă de o severitate și de o rigoare destul de curioase, dat fiind vîrsta fiicei sale, care îl întîlnise pe Diderot la treizeci și nouă de ani, iar în 1759 avea patruzeci și trei de ani. Doar cu cîteva luni înainte de data primei scrisori care s-a păstrat, Diderot i se plîngea lui Grimm, la 1 mai 1759, că intrînd în cameră la Sophie pe o scară secretă („le petit escalier"), fuseseră surprinși de Doamna Volland : „Nous restâmes debout, Sophie et moi. Sa mère ouvrit un secrétaire, prit un papier et s'en retourna ; depuis, on parle d'aller à la terre et pour cette fois l'enfant est du voyage. On va l'entraîner pour la faire périr d'ennui. Quel avenir !" (apud ed. fr.).

54 Scrisoarea se întrerupe aici.

55 Scrisoarea nr. 171.

56 *Didier-François d'Arclais de Montamy*, majordom al ducelui d'Orléans, autor al lucrării *Traité de la peinture sur émail*, editată de Diderot în 1765 și parțial redactată de el. Montamy locuia la Palais-Royal (Nota ed. fr.).

57 *Jean Le Rond d'Alembert* (1717—1783), filosof, scriitor și matematician francez, autor al unor lucrări de algebră, astronomie și mecanică, datorită cărora a fost ales membru al Academiei de științe la douăzeci și patru de ani. Animator, împreună cu Diderot, al *Enciclopediei* la începuturile ei (vezi nota 43), a scris *Discours préliminaire*, a redactat sau a revăzut articolele de matematică și fizică și a scris articole importante din alte domenii : *École (Philosophie de l'), Fortune, Nature, Situation* etc. După apariția volumului IV al *Enciclopediei*, d'Alembert a fost ales în Academia franceză (1754). Datorită disputelor provocate de apariția, în volumul VII, a articolului său *Genève*, în 1757 (Vezi nota 11), și interzicerii *Enciclopediei*, în 1759, nemulțumit de onorariile primite de la editori, d'Alembert a abandonat codirecția lucrării, dar a continuat să-i furnizeze articole de matematică.

58 Referire la lucrarea lui d'Alembert *Mélanges de littérature, d'histoire et de philosophie*, publicată la Berlin în 1783.

59 *Pierre-Louis Moreau de Maupertuis* (1698—1759), matematician și eseist francez, a introdus newtonismul în Franța, începînd din 1730. Între 1741 și 1756 a fost chemat de către Frederic al II-lea la Academia regală a Prusiei.

60 *Étienne de Silhouette* (1709—1767), om politic francez, controlor general al finanțelor (1759). Autorul unor reforme eficiente, primite la început cu satisfacție, Silhouette a căzut în dizgrație datorită proiectului de a crea un impozit pe semnele exterioare ale bogăției (numit subvenție generală), care l-a făcut nepopular și ridiculizat (de aici provine cuvîntul fr. *silhouette*).

61 Scrisoarea nr. 173.

62 Identitatea acestui personaj („le père Hoop") din societatea lui d'Holbach nu este încă elucidată. S-a presupus că ar fi vorba de John Hope, medic scoțian, care a întemeiat, împreună cu Adam Smith, David Hume și Ramsay, o Societate de Filosofie, dar se pare că John Hope n-a părăsit niciodată Scoția, și în nici un caz în 1760, cînd s-a căsătorit, sau în 1761, cînd a fost numit profesor la Universitatea din Edinbourg. S-a sugerat că ar fi vorba de unul din frații Hope, Thomas, Henry sau Adrian, fiii lui Charles Hope, conte de Hopetown, dintre care unul a fost oaspetele lui Voltaire, la proprietatea acestuia Les Délices, lîngă Geneva, la 3 octombrie 1760. Cu mult înainte de 1760, „le père Hoop", de care este vorba deseori în scrisorile lui Diderot, se întorsese din Spania în Scoția pentru a pedepsi pe unul din frații săi (Scrisoarea XLIV). După aceea reluase comerțul și călătoriile, fusese în China, se întorsese în Europa și, la Paris, îl întîlnise pe d'Holbach (Nota ed. fr.).

63 Contele de *Saint-Germain*, aventurier celebru în Franța între 1750 și 1760, care uimea saloanele pariziene prin memoria sa prodigioasă și experiențele de spiritism, pretindea că ar deține secretul unui elixir de viață lungă și tinerețe veșnică. A murit în 1780 la Eckernfoerndt (Sleswig).

64 Paradoxul, animat de dialog, folosit cu strălucire de Diderot în romane (*Le Neveu de Rameau*, *Jacques le Fataliste et son maître*), dezvoltă în această scrisoare una din ideile fundamentale ale gîndirii diderotiene : materia este eternă, vie și

sensibilă, moleculele de materie unindu-se provizorlu pentru a forma o ființă organizată.

65 În timpul *Războiului de Șapte Ani*, care în anii 1756—1763 a opus Franța, Austria și pe aliații lor, Angliei și Prusiei (conflict care a avut la origine dorința Mariei-Tereza de a relua Austriei Silezia, precum și rivalitatea colonială franco-engleză), Anglia a început ostilitățile sechestrînd trei sute de nave de comerț franceze din Atlantic (1755), pentru a împiedica Franța să vină în ajutorul coloniștilor din Canada. În august și septembrie 1758, englezii au izbutit cîteva debarcări pe coastele Franței. În 1759, francezii au încercat să reunească flotele lor din Mediterana și Atlantic pentru a face o debarcare în Anglia, dar flota din Mediterana a fost înfrîntă la Lagos, iar flota din Atlantic la Belle-Ile.

66 *Charles-Juste de Beauvau* (1720—1793), guvernator al provinciei Languedoc, mareșal al Franței, a construit la Paris un palat în care se află în prezent ministerul de Interne. Acad fr. 1771.

67 La plecarea lui Saint-Lambert la război, Doamna d'Houdetot a compus următoarele două catrene :

„L'amant que j'adore
Prêt à me quitter,
D'un moment encore
Voudrait profiter.

Félicité vaine
Qu'on ne peut saisir,
Trop près de la peine
Pour être un plaisir". (Nota ed. fr.)

68 La împlinirea unui an de la atentatul împotriva lui, la 3 septembrie 1758, Iosif I, regele Portugaliei, i-a expulzat pe iezuiți și le-a confiscat bunurile.

69 Scrisoarea nr. 177.

70 Articolul *Sarrasins (Philosophie des)*, scris de Diderot pentru *Enciclopedie*. Pasajul care urmează reproduce fragmente din acest articol.

71 Proprietarul castelului Grandval înaintea lui d'Holbach (Nota ed. fr.).

72 În text : „*Parfaite Union*", poreclă dată de Doamna d'Aine vecinei sale, Doamna de Back (Nota ed. fr.).

73 Camerista Doamnei d'Aine.

74 *Abb Allah al-Mamun* (786—833), calif abbasid, fiul lui Harun al-Rachid şi al unei sclave persane, a pus să fie traduse în arabă cărţile filosofice greceşti. Dinastia Abbasizilor a detronat pe Omeyazi în 750 şi a domnit pînă în secolul al XIII-lea la Bagdad, din care a făcut un strălucit centru de artă.

75 Doctrine religioase purtînd numele întemeietorilor lor: *Jansenius* (Cornelius Jansen, 1585—1630), teolog olandez; *Luis Molina* (1536—1600), iezuit spaniol (pentru *Pyrrhon* vezi nota 45).

76 Manicheism, doctrină religioasă-filosofică din Orientul Apropiat, întemeiată de preotul persan *Manes (Mani Manichaeus*, c. 216—c. 276) prin îmbinarea eclectică a unor elemente din mitologia mazdeană, gnostică, budistă şi creştină, bazată pe o concepţie dualistă asupra binelui (lumina) şi răului (întunericul, identificat cu materia).

77 Intendentul lui d'Holbach (Nota ed. fr.).

78 *Claude-Adrien Helvétius* (1715—1771), filosof francez, exponent al ideilor materialiste şi ateiste, adept al sensualismului lui Condillac, colaborator al *Enciclopediei*, pentru care a scris articole de filosofie socială, afirmînd că omul este produsul mediului social. Tratatul său *De l'esprit* (1758) a fost condamnat de Parlament să fie ars pe rug, pedeapsă executată în februarie 1759 în faţa Palatului de Justiţie. În scrierea *De l'homme, de ses facultés individuelles et de son éducation* (1772) Helvétius şi-a reafirmat ideile materialiste şi ateiste.

79 Scrisoarea nr. 178.

80 Probabil o inadvertenţă cronologică. Fragmentul despre poetul persan *Saadi* (c. 1200—c. 1291), ca şi celelalte pasaje din poezia arabă, au fost publicate pentru prima dată în *Correspondance littéraire* a lui Grimm, la 1 noiembrie 1762.

81 În *Gulistan* este vorba de „un tînăr îndrăgostit de un băiat frumos". Diderot spune povestea „cum a citit-o", modificînd însă acest amănunt (Nota ed. fr.).

82 Scrisoarea nr. 179.

83 Scrisoarea nr. 193.

84 Reşedinţa lui Jean-Gabriel Le Gendre.

85 Începînd din vara anului 1760, în fiecare an, Doamna Volland o lua pe Sophie la Isle, proprietatea ei de lîngă Vitry-le-François (vezi nota 6), unde rămîneau timp de şase luni. Acestor absenţe anuale li se datorează însă majoritatea scrisorilor lui Diderot, care îi scria prietenei sale cel puţin două scrisori pe

săptămînă, joia şi duminica, zilele pe care le petrecea cu doamnele Volland cînd acestea se aflau la Paris.

86 *François Aliſand de Maux*, avocat în Parlament (Vezi nota 231).

87 *Barbey de Courteille*, intendent al Finanţelor (Nota ed. fr.).

88 Pentru 25 august, cînd Sophie (Louise-Henriette) îşi sărbătorea ziua numelui.

89 *Étienne-Noël Damilaville* sau *D'Amilaville* (1723—1768), publicist francez, prieten cu Voltaire şi Diderot, colaborator al *Enciclopediei*, autorul articolelor *Pain bénit*, *Paix* şi *Population* şi al articolului *Vingtième* scris împreună cu Diderot. Funcţionar la biroul Vingtième (impozit creat în 1749, reprezentînd a douăzecea parte din venit), Damilaville trimitea „en franchise" (fără taxă) scrisorile prietenilor săi (Diderot, enciclopediştii, Voltaire — instalat la Ferney). Datorită ştampilei lui Damilaville (controlul Finanţelor), corespondenţa filosofilor circula liber. Biroul lui Damilaville se afla pe *Quai des Miramionnes*, în Île Saint-Louis.

90 Castelul *La Chevrette*, proprietatea Doamnei d'Épinay.

91 Gaudet, substitut al procurorului general la Vitry-le-François (Nota ed. fr.).

92 Sophie a suferit de un abces la sîn.

93 *Réflexions sur la poésie*, cf. *Oeuvres de l'Alembert*.

94 Referire la poemele epice *La Gerusalemme liberata* (1575) de Torquato Tasso şi *La Henriade* (1723) de Voltaire.

95 Referire la *L'Epître du Diable à Voltaire*, pamflet împotriva lui Voltaire, probabil de *Charles Palissot de Montenoy* (1730—1814), unul din adversarii filosofilor, pe care i-a atacat în comedia *Les Philosophes* (1760). *Voltaire (François-Marie Arouet)* (1694—1778) a început să colaboreze la *Enciclopedie* în 1754, scriind articolele literare *Éloquence*, *Esprit*, *Imagination*, apoi i-au fost solicitate articolele *Français*, *Gazette*, *Gens de lettres* şi *Histoire*. În 1757 l-a inspirat lui d'Alembert articolul *Genève*, care a suscitat replica violentă a lui Rousseau şi alterarea relaţiilor acestuia cu enciclopediştii (vezi nota 11). După interzicerea *Enciclopediei*, în 1759, şi înteţirea atacurilor împotriva autorilor ei, Voltaire s-a avîntat în bătălia enciclopedică scriind satire şi pamflete virulente împotriva duşmanilor *Enciclopediei*, Élie Fréron (*Le Pauvre Diable*, 1758, *L'Ecossaise*, 1760), Jean-Jacques Lefranc de Pompignan (*La Vanité*, 1760 ; *Les Quand*, 1760 ; *L'Ensemble des monosyllabes : les Pour, les Qui, les Quoi*,

les Oui, les Non, Hymne, 1760), *Journal de Trévoux (La Maladie du Jésuite Berthier*, 1759). Angajat, de asemenea, în lupta filosofică prin povestirile filosofice *Candide* (1759), *L'Ingénu* (1764) etc., Voltaire a fost ţinta unor atacuri violente din partea adversarilor săi filosofi, iezuiţi, savanţi sau ziarişti.

96 Vezi nota 13.

97 Tragedia *Tancrède* de Voltaire, care exaltă spiritul cavaleresc, a fost reprezentată pentru prima dată la 3 septembrie 1760.

98 Scrisoarea nr. 195.

99 *Bernard-Joseph Saurin* (1706—1781), dramaturg francez, autorul tragediei *Spartacus*, reprezentată la 20 septembrie 1760, la a cărei premieră a asistat şi Diderot.

100 *Discours sur la Satyre des Philosophes* (1760), atribuit de Diderot lui Saint-Lambert, ar fi fost scris în realitate de *Rességuier (Clément-Ignace, cavaler de Rességuier*, 1724—1797), comandant militar la Marsilia, scriitor caustic, autor de versuri satirice împotriva marchizei de Pompadour (cf. scrisoarea XXXVIII).

101 Piesa *Le Joueur* de Diderot n-a fost reprezentată niciodată.

102 Scrisoarea nr. 197.

103 Romanul *La Religieuse* a fost scris de Diderot în 1760, dar a fost publicat în 1796.

104 Colaboratorii *Enciclopediei*. În pofida interzicerii *Enciclopediei* (vezi nota 43) şi a condamnării dicţionarului de către papa Clement al XIII-lea, Diderot şi editorii au obţinut, la 3 septembrie 1759, rambursarea subscriptorilor (4300 de subscriptori în ciuda preţului ridicat al dicţionarului) prin livrarea de planşe, cîte un volum de 250 de planşe pe an. La 8 septembrie 1759, Diderot a obţinut un nou privilegiu, pentru a publica planşe însoţite de notiţe explicative *(Recueil de mille planches gravées en taille douce sur les sciences, les arts libéraux et mécaniques, avec les explications des figures en quatre volumes in folio)*. Cele 11 volume de planşe ale *Enciclopediei* au apărut între 1762—1772, reprezentînd artele mecanice şi înfăţişînd lucrători în ateliere sau pe cîmp, maşini, unelte, etapele fabricării obiectelor etc.

105 Scrisoarea nr. 200.

106 Portretul în ulei la care se referă Diderot a fost executat în 1760 la Chevrette la cererea lui Grimm, de către pictorul *Garaud* de la Académie de Saint-Luc şi a fost gravat de Delannoy. În

Salon de 1767, Diderot scrie despre acest portret : „Je n'ai jamais été si bien fait que par un pauvre diable appelé Garaud, qui m'attrapa comme il arrive à un sot de faire un bon mot. Celui qui voit mon portrait par Garaud me voit".

107 *J.-Ch. Trudaine*, fiul lui Daniel-Charles Trudaine (1703—1769), intendent la finanțe, director la Ponts et Chaussées (administrația de stat pentru problemele privind drumurile, podurile și canalele), care a întemeiat împreună cu Perronnet (Vezi nota 265) Școala de Poduri și Șosele (1747) și a construit cîteva din marile căi de circulație din Franța.

108 Eufemism sugerînd o înclinație particulară a Doamnei Le Gendre către persoane de sex feminin.

109 Scrisoarea nr. 203.

110 *Louis-Henri d'Alainville*, ofițer de cavalerie, prieten al lui Diderot (Nota ed. fr.).

111 Soții d'Holbach au avut două fiice și doi fii. Una din fiice s-a căsătorit cu marchizul de Châtenay, cealaltă cu contele de Nolivos, un fiu a intrat în armată și altul în magistratură (Nota ed. fr.).

112 Sfîrșitul scrisorii lipsește.

113 Scrisoarea nr. 207.

114 *Jean-Baptiste Greuze* (1725—1805), pictor și desenator francez. În Salonul din 1765, Diderot a exprimat o admirație entuziastă pentru două schițe ale lui Greuze, *Le Fils ingrat* și *Le Mauvais fils puni*. La rîndul său, Greuze a pictat un portret al lui Diderot, după care Augustin de Saint-Aubin a realizat o gravură în 1766.

115 *Doamna Geoffrin (Marie-Thérèse Rodot*, 1699—1777), celebră datorită salonului ei de pe rue Saint-Honoré din Paris, unde se întîlneau filosofi și scriitori (Helvétius, d'Alembert, d'Holbach, Morellet, Saint-Lambert, Grimm, abatele Raynal, Marivaux, Marmontel), savanți și artiști (Falconet, Soufflot, Pigalle, Vernet, Boucher, Van Loo), a contribuit la sprijinirea și subvenționarea *Enciclopediei*.

116 Vezi nota 15.

117 Abatele *Ferdinando Galiani* (1728—1787), diplomat, economist și scriitor italian, secretar la ambasada regatului Napoli la Paris (1759—1764), prieten cu enciclopediștii francezi. A scris lucrări de economie (*La Monnaie*, 1748—1751 ; *Dialogue sur le commerce des blés*, 1770), în care a combătut teoriile fiziocra-

ților și a formulat o teorie a valorii. A avut o vastă corespondență cu Doamna d'Épinay, remarcabilă prin observațiile asupra societății franceze din secolul al XVIII-lea.

118 Dramaturgul *Bernard-Joseph Saurin* (Vezi nota 90) proiectase tragedia *Le Siège de Calais*, inspirată de evenimentele din timpul Războiului de O sută de ani (1337—1453), cînd orașul a fost ocupat de englezi (1347) și a fost salvat de la distrugere prin sacrificiul a șase burghezi, în frunte cu Eustache de Saint-Pierre, care s-au predat regelui Angliei Eduard al III-lea. Ocupat timp de două secole de englezi, orașul a fost eliberat de François de Guise (1558). Sculptorul Auguste Rodin (1840—1917) a creat, în 1884, grupul monumental *Les Bourgeois de Calais*, care se află la muzeul Rodin din Paris.

119 *Hymne aux Tétons*, Imn închinat sînilor (fr.).

120 *Contele de Bissy*, membru al Academiei franceze (Nota ed. fr.).

121 Vezi nota 13.

122 *Pierre Brumoy*, iezuit, autorul traducerii unei culegeri din tragicii greci (Nota ed. fr.).

123 Diderot nu se referă la căzătura de la Chevrette din 17 septembrie, lîngă bazinul cu lebede (relatată în scrisoarea XXXVII), ci la un alt accident, survenit în 27 septembrie (relatat în scrisoarea XLII) cînd, răsturnîndu-se trăsura cu care mergea spre o fabrică de tutun pentru a se informa asupra procesului de fabricație, se lovise la cap.

124 *Les Intérêts de la France mal entendus*, tratat de economie agrară de *Ange Goudard*, apărut în 1756—1757, 3 vol. (Nota ed. fr.).

125 Sfîrșitul scrisorii lipsește.

126 Scrisoarea nr. 210.

127 *Charles-Georges Le Roy* (1723—1789), ofițer, maestru de vînătoare la Versailles, prieten cu Diderot și cu Helvétius, colaborator al *Enciclopediei* (pentru care a scris articolele *Forêt*, *Garenne* și *Instinct*), autorul lucrării *Lettres philosophiques sur la perfectibilité et l'intelligence des animaux.*

128 *Jean-Baptiste-Marius-Nicolas d'Aine*, fiul Doamnei d'Aine și fratele Doamnei d'Holbach, pe care Diderot îl numește familiar „mon fils d'Aine".

129 *Germain-Louis de Chauvelin* (1685—1762), om politic francez, ministru al Justiției (Garde des Sceaux), secretar de stat la ministerul Afacerilor externe.

130 Stenografia, pe atunci necunoscută încă în Franța.

131 Vezi nota 62.

132 *Droit d'aînesse*, dreptul de primogenitură, avantajînd într-o succesiune primul născut.

133 Scrisoarea nr. 211.

134 *Conciliul (Sinodul) de la Trento* (oraș din nordul Italiei), convocat de papa Paul al III-lea (1545—1563) la cererea lui Carol Quintul, pentru a examina și reforma doctrina catolică în urma progreselor Reformei protestante.

135 Biserica Saint-Roch din Paris, nu departe de străzile Rivoli și Saint-Honoré. Construită în anii 1653—1722, conține numeroase opere de artă, picturi și sculpturi de Coysevox, Le Moyne, Claude Vignon, Falconet, Pradier, Girardon, Chassériau. Aici au fost înhumați Pierre Corneille, Le Nôtre, Diderot.

136 Referire la *Robert-François Damiens* (1715—1757), care l-a lovit pe Ludovic al XV-lea cu un cuțit (1757) și a fost condamnat să fie sfîrtecat în Place de Grève din Paris.

137 *Charles de Marguetel de Saint-Denis de Saint-Évremond* (c. 1615—1703), moralist și critic francez.

138 Începutul frazei lipsește.

139 Scrisoarea nr. 213.

140 *Lordul Albemarle* și iubita lui Louise Gaucher, zisă Lolotte, care a devenit marchiză d'Hérouville (Nota ed. fr.).

141 În ziua de 11 noiembrie la catolici.

142 *Angélique*, fiica lui Diderot (vezi nota 48).

143 *Vallet de Sallignac*, soțul surorii celei mari a Sophiei (vezi nota 6) și fratele acestuia *Vallet de la Touche* (m. 11 decembrie 1759), armatori interesați în comerțul cu Olanda și cu Țările baltice, au dat faliment din cauza dificultăților ivite în comerțul maritim în urma Războiului de Șapte Ani. Falimentul a pricinuit întregii familii mari neplăceri financiare.

144 *Vallet de Villeneuve*, fiul lui Vallet de la Touche.

145 Scrisoarea nr. 214.

146 Fabula abatelui Galiani relatată în această scrisoare a apărut în publicația lui Grimm *Correspondance littéraire*, în ianuarie 1787.

147 *Gottfried Wilhelm Leibniz* (1646—1716), filosof, savant cu preocupări enciclopedice. Sistemul filosofic leibnizian consideră că universul este o ierarhie de *monade*, substanțe spirituale indivizibile, independente unele de altele, concordanța

dintre ele fiind asigurată de „armonia prestabilită", creată de monada monadelor, Dumnezeu. După Leibniz, lumea noastră, creată de Dumnezeu, este „cea mai bună dintre lumile posibile". În povestirea sa *Candide ou l'Optimisme* (1759), Voltaire a dat o replică discipolilor lui Leibniz.

148 *Clarissa Harlowe* (1748), roman de *Samuel Richardson* (1689—1761), scriitor englez. În scrisorile către Sophie, Diderot se referă deseori la romanul epistolar *Clarissa Harlowe*, povestea unei tinere virtuoase care, persecutată de familie, caută refugiu lîngă un libertin, Lovelace, cinic dar seducător, care o va face să moară de supărare înainte de a fi ucis în duel. Acest roman celebru a fost tradus de abatele Prévost (1751), care a tradus şi alte romane ale lui Richardson, *Pamela* (1742) şi *Grandison* (1755).

149 *Povestea lui Tom Jones, copil găsit* (1749), roman de scriitorul englez *Henry Fielding* (1707—1759).

150 *Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand* (1760) de Voltaire.

151 În bătălia de la *Poltava* (iulie 1709), regele Suediei, Carol al XII-lea (1682—1718) a fost înfrînt de ţarul Rusiei Petru I (1672—1725).

152 *Petru I*, fiul lui Alexis I şi al Nataliei Narişkin, a doua soţie a acestuia, a fost desemnat succesor, dar corpul de gardă a impus încoronarea simultană a lui Petru şi a fratelui său Ivan al V-lea, sub regenţa surorii lor Sofia Alexeeva, pe care în 1684 Petru a eliminat-o de la putere.

153 *Samoiezi*, numele rusesc al poporului nenet din Siberia, de limbă şi cultură finougrică.

154 *Histoire naturelle* de *Buffon (Georges-Louis Leclerc, conte de Buffon*, 1707—1788), naturalist şi scriitor francez, care a avut intuiţia evoluţiei şi a transformării speciilor.

155 Abcesul la sîn de care suferea Sophie.

156 Scrisoarea nr. 217.

157 *Louis, chevalier de Jaucourt* (1704—1779), erudit francez, autorul lucrării *Histoire de la vie et des oeuvres de Leibniz* (1734), fidel colaborator al lui Diderot la redactarea *Enciclopediei*. Avînd studii de matematică, medicină şi teologie, şi remarcabile cunoştinţe în domeniul literaturilor antice şi moderne, al gramaticii, politicii, istoriei, artelor şi filosofiei, informaţia lui universală şi devotamentul pentru *Enciclopedie*

l-au făcut să redacteze cca 17.000 de articole din cele 60.660 pe care le conţin cele şaptesprezece volume ale dicţionarului (*Cruauté, Guerre, Hérétique, Impôt, Inquisition, Monarchie, Patrie, Peuple, Philosophique (Esprit), Presse, Repressailles, Roman, Ville,* etc.). Diderot i-a adus un vibrant omagiu în prefaţa *(Avertissement)* volumului VIII.

158 Pentru a constitui o dotă fiicei sale Angélique, Diderot a căutat în repetate rînduri să-şi vîndă biblioteca. În 1765, biblioteca i-a fost cumpărată de Ekaterina a II-a (1729—1796), împărăteasa Rusiei (pentru 15.000 de livre şi o pensiune de 300 de pistoli), care l-a lăsat s-o folosească pînă la sfîrşitul vieţii.

159 Scrisoarea nr. 218.

160 Camerista familiei Diderot (Nota ed. fr.).

161 Scrisoarea nr. 219.

162 *Manufacture nationale des Gobelins,* celebră manufactură de tapiserii, situată la Paris, în arondismentul XIII, întemeiată de Colbert în 1662, în casele familiei Gobelins, vestiţi meseriaşi vopsitori instalaţi în secolul al XV-lea pe malurile rîului Bièvre.

163 *Jean-François Marmontel* (1723—1799), scriitor francez, autorul unor tragedii fără mare succes, a devenit celebru prin *Contes moraux* (1761) şi mai ales prin cele două romane ideologice, *Bélisaire* (1767) şi *Les Incas* (1777). Colaborator al *Enciclopediei* (autorul articolelor *Corruption, Critique, Épopée, Gloire* etc.), şi-a reunit articolele sub titlul *Éléments de littérature.*

164 *Charles-Eugène-Gabriel de La Croix, marchiz de Castries* (pronunţat Castre), mareşal al Franţei (1727—1801), a jucat un rol important în timpul Războiului de Şapte Ani, îndeosebi în bătălia de la Rossbach (1757). Ministru al marinei (1780), apoi guvernator al ţinuturilor Flandre şi Hainaut, în timpul Revoluţiei a luptat în armata emigranţilor alături de Prusia.

165 *Ferdinand de Brunswick* (1735—1806), general în serviciul Prusiei. Comandantul armatei austro-prusace în 1792, a lansat un manifest ameninţînd Parisul dacă era atacată familia regală. Învins de către armatele Revoluţiei la Valmy (1792), apoi de către Napoleon la Iena (1806).

166 *Henri-Philippe, marchiz de Ségur* (1724—1801), mareşal al Franţei.

167 *By God,* pe legea mea (engl.).

168 *Mareşalul Maurice de Saxa* (1696—1750), fiul natural al lui August al II-lea, elector de Saxa şi viitor rege al Poloniei, şi al Aurorei von Königsmarck, numit mareşal al Franţei în 1744, unul din cei mai cunoscuţi militari ai secolului, învingător la Fontenoy, Lawfeld etc.

169 *Henri de La Tour d'Auvergne, viconte de Turenne* (1611—1675), mareşal al Franţei, participant la Războiul de Treizeci de Ani în Flandra, pe Rin şi în Italia. A cucerit Alsacia în 1675 şi a murit la Sasbach, ucis de un glonte.

170 *Pierre Carlet de Chamblain de Marivaux* (1688—1763), scriitor francez, a reînnoit comedia prin analiza subtilă a dragostei la începuturile ei (*La Surprise de l'amour*, 1722 ; *La Double Inconstance*, 1723 ; *Le Jeu de l'amour et du hasard*, 1730 ; *Le Triomphe de l'amour*, 1732 ; *L'Heureux Stratagème*, 1733 etc.) A scris romane remarcabile prin realismul situaţiilor şi justeţea analizei (*La Vie de Marianne*, 1731—1741 ; *Le Paysan parvenu*, 1735).

171 Tragedia *Iphigénie en Aulide* (1674), de Racine, tragedie a abnegaţiei, inspirată de legenda fiicei lui Agamemnon şi a Clitemnestrei. Spre deosebire de tragedia lui Euripide cu aceeaşi temă, Racine a introdus personajul Erifila, captiva lui Ahile îndrăgostită de învingătorul ei şi rivala Ifigeniei ; dovedindu-se că era fiica Elenei, urma să fie sacrificată în locul Ifigeniei, dar s-a sinucis înaintea sacrificiului.

172 *Ascylte*, personaj din *Satiriconul* lui Petronius (20 ?—60 e.n.). *Si seorsim a fratre una nocte dormieris*, Dacă vei dormi o noapte doar despărţit de amant (lat.). Diderot citează din memorie după *Satiriconul* lui Petronius (129,8), unde fraza este : *Recipies nervos tuos, si triduo sine fratre dormieris*, Îţi vei recăpăta puterile, dacă vei dormi trei zile fără amant.

173 Numele dat de Diderot Doamnei Volland (Vezi nota 6).

174 *Orgon*, personaj din comedia lui Molière *Tartuffe* (1644).

175 *Noël Duval*, avocat, om de încredere al familiei Volland (Nota ed. fr).

176 Cafeaua, importată de la Santo-Domingo, era foarte răspîndită în saloane şi cafenele, care în secolul al XVIII-lea au jucat un rol important în viaţa literară. La Paris existau cca. trei sute de cafenele, printre care celebrele *Procope* şi *Café de la Régence*, unde Diderot a situat conversaţia lui cu nepotul muzicianului Rameau (cf. romanul *Le Neveu de Rameau*).

177 *Abatele Chappe d'Auteroche*, astronom, mort în 1769 (Nota ed. fr.).

178 Este povestea Doamnei de Verdelin şi a lui Margency, relatată şi în *Memoriile* Doamnei d'Epinay, Partea a II-a, cap. VI (Nota ed. fr.).

179 Editorul francez Yves Florenne notează că sfîrşitul acestei scrisori ar lăsa să se înţeleagă că în 1760, după cinci ani de cînd se cunoşteau, relaţiile dintre Diderot şi Sophie n-ar fi ajuns la o fază intimă, lucru dezmînţit de întreaga corespondenţă.

180 Scrisoarea nr. 221 (11 noiembrie 1760).

181 Scrisoarea nr. 224.

182 *Hypermnestre* de Lemierre. Tragedia *Tancrède* de Voltaire (Vezi nota 97).

183 *Bouillon*, oraş în Belgia (Luxembourg). În urma revocării privilegiului pentru publicarea *Enciclopediei*, editorii au luat contact pentru publicarea dicţionarului în străinătate (Vezi notele 43 şi 104).

184 Aluzie la aventura povestită în scrisoarea XLVII, din 20 octombrie 1760.

185 Tragedia *Caliste* de *Charles-Pierre Colardeau* (1732—1776), reprezentată în premieră la 12 noiembrie 1760, n-a avut decît zece reprezentaţii.

186 În text :

„La nature, crois-moi, dans le sein d'une mère
Pousse un cri plus plaintif que dans celui d'un père".

187 *Marie-Jeanne Labores de Mézières*, căsătorită *Riccoboni* (1714—1792), actriţă şi scriitoare. Soţul ei Antoine Riccoboni, actor şi scriitor, o părăsise de mult (Nota ed. fr.).

188 *Lampedusa*, insulă din Mediterana, între Malta şi Tunisia, aparţinînd Italiei.

189 *George al III-lea* (1738—1820), rege al Marii Britanii şi Irlandei (1760—1820).

190 Scrisoarea nr. 231. Începutul scrisorii lipseşte.

191 Piesa *Le Père de famille* de Diderot a fost reprezentată la Marsilia în noiembrie 1760 şi la Paris la 18 februarie 1761.

192 În anul 1760, Voltaire s-a instalat la *Ferney* (azi Ferney-Voltaire), în regiunea Gex, lîngă graniţa elveţiană. Dezamăgit de frecventarea curţilor regale de la Paris şi Berlin şi pentru a scăpa de persecuţii, Voltaire a căutat liniştea în Elveţia, ră-

mînînd însă lîngă frontiera Franței, și a cumpărat, în 1755, proprietatea Saint-Jean, pe care a numit-o „Les Délices", de unde a participat la redactarea *Enciclopediei,* scriind pamflete și satire împotriva dușmanilor ei, dar Marele Consiliu al Genevei i-a interzis să monteze spectacole în reședința sa. Atunci Voltaire a cumpărat o casă la Lausanne, apoi, în 1758, castelul Gournay, iar în 1759 castelul Ferney, lîngă graniță, de unde, la cea mai mică alertă, ar fi putut trece în Elveția, „pămîntul libertății" (Jules Michelet, *Histoire de France),* țară reputată în secolul Luminilor pentru toleranța religioasă și libertatea politică, unde Voltaire, Rousseau și alți gînditori ai epocii s-au retras pentru a se sustrage persecuțiilor Vechiului regim din Franța. În reședința sa Ferney, pe care a făcut-o să prospere economic și pe care nu o va părăsi pînă în 1778, cu puțin timp înainte de moarte, Voltaire a primit numeroși oaspeți, filosofi, scriitori, artiști, a luat apărarea victimelor persecuțiilor religioase (Calas, Sirven) și a desfășurat o prodigioasă activitate literară.

193 *Histoire universelle* (1753) de Voltaire.

194 Scrisoarea nr. 260.

195 Probabil textele care însoțeau planșele *Enciclopediei* (Vezi nota 104).

196 *Joseph de La Porte* (1713—1779), critic literar.

197 *H.L.J.B. Bertin* (1710—1792), controlor general al finanțelor.

198 *Adelaïde-Louise-Pauline Hus* (1734—1805), actriță la Théâtre-Français, apoi la Petersburg.

199 Scrisoarea nr. 261.

200 Personaj din romanul *Clarissa Harlowe* de Richardson (Vezi nota 148).

201 *Telemac,* fiul lui Ulise și al Penelopei *(Odiseea);* a inspirat scriitorului francez *Fénelon (François de Salignac de La Mothe-Fénelon,* 1651—1715) romanul *Les Aventures de Télémaque* (1695 ; publ. 1699), care a cunoscut un mare succes în Franța și în numeroase alte țări.

202 În 1757, Diderot a abordat critica de artă, scriind cu regularitate cronici despre expozițiile bienale de pictură și sculptură, cunoscutele *Salons,* destinate publicației lui Grimm *Correspondance littéraire,* în care au apărut aprecieri despre operele expuse la Saloanele din 1759—1771, 1775 și 1781 (fa-

vorabile artiştilor Greuze, Vernet, La Tour, Chardin, Hubert Robert, nefavorabile lui Boucher).

203 *Cacouacs*, nume misterios dat enciclopediştilor de unul din adversarii lor cei mai înverşunaţi, Moreau, care în comedia *Les Cacouacs* ridiculiza acea seducătoare dar primejdioasă seminţie a filosofilor, înfăţişaţi ca duşmani ai moralei, religiei şi statului.

204 *Briochet*, celebru mînuitor de marionete, instalat în secolul al XVII-lea la Pont-Neuf (Nota ed. fr.).

205 Infidelitatea conjugală a soţiei dramaturgului Saurin (Vezi nota 99).

206 *Clytemnestre* (1761), tragedie în 5 acte şi în versuri de *Brancas de Lauraguais* şi *Jacques-Charles-Louis de Clinchamp de Malfilâtre* (1733—1767), nereprezentată.

207 *Sophie Arnould* (1744—1802), cîntăreaţă franceză, soprană lirică de mare reputaţie, interpreta privilegiată a lui Rameau şi a lui Gluck. A scris spirituale şi savuroase memorii (*Arnouldiana*).

208 Abatele *Guillaume Raynal* (1713—1796), istoric şi filosof francez, a renunţat la preoţie pentru a se consacra filosofiei, a frecventat saloanele lui d'Holbach şi Helvétius şi a scris *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*, scriere anticolonialistă şi anticlericală, publicată clandestin în 1770, datorită căreia autorul a fost nevoit să se exileze.

209 Scrisoarea nr. 263.

210 Personaj din romanul *Clarissa Harlowe* de Richardson (Vezi nota 148).

211 Pe Grimm.

212 Referire la lucrarea lui d'Alembert *Opuscules mathématiques*, vol. II (Nota ed. fr.).

213 *Henric I de Lorena, duce de Guise* (1550—1588), supranumit *Le Balafré*, a luptat împotriva protestanţilor la Jarnac şi Moncontour, a contribuit la organizarea masacrelor din Noaptea Sfîntului Bartolomeu (1572) şi a devenit conducătorul *Ligii* protestante. Henric al III-lea a pus să fie asasinat în pădurea Blois.

214 Relatată în scrisoarea LX (p. 204—207 din volumul de faţă).

215 Explicaţiile care însoţeau planşele *Enciclopediei* (Vezi nota 104).

216 *Miss Sarah Sampson*, „tragedie burgheză" de scriitorul german *Gotthold Ephraim Lessing* (1729—1781).

217 Scrisoarea nr. 264.

218 În primul paragraf este vorba de Doamna d'Épinay și de Grimm, în al doilea de Le Breton, unul din editorii *Enciclopediei* (Vezi nota 52) și de soția lui.

219 Probabil este vorba de un porc (Nota ed. fr.).

220 De la Montbard la Geneva, adică de la Buffon (care-și împărțea timpul între Paris și domeniul său Montbard) la Voltaire, instalat la Ferney, lîngă granița elvețiană (Vezi nota 192).

221 Scrisoarea nr. 265.

222 Termenul de *libertin*, desemnînd în secolele XVII și XVIII un curent de gîndire caracterizat prin idei panteiste și o morală care se vrea independentă de religie, curent deschis ideilor materialiste și care anunță filosofia Luminilor, este folosit aici mai degrabă cu sensul lui modal (ca manieră de a trăi), fiind aplicat celor care, avînd moravuri libere, se lasă fără reținere în voia plăcerii.

223 Pentru planșele și articolele *Enciclopediei*.

224 Scrisoarea nr. 267.

225 *Lettres de Charles Goujou à ses frères* (1761), în *Facéties* de Voltaire.

226 *Prosper Jolyot, sieur de Crais-Billon*, zis *Crébillon* (1674—1762), autor dramatic francez, cenzor teatral. Piesa lui Voltaire *Le Droit du Seigneur*, considerată indecentă de către Crébillon, a fost totuși reprezentată.

227 *William Pitt, conte de Catham* (1708—1778), om politic englez, prim-ministru și ministru de război în timpul Războiului de Șapte Ani. Sub impulsul lui, începînd din anul 1759, marina britanică a desfășurat ofensiva împotriva coloniilor franceze (India și Canada), victoria engleză fiind completă (Québec a fost ocupat în 1760, Pondichéry a capitulat în 1761). A fost obligat să demisioneze în 1761 datorită neînțelegerilor cu George al III-lea.

228 Referire la executarea, la Lisabona, la 20 septembrie 1761, a 70 de condamnați, printre care și iezuitul *Malagrida*, acuzați de a fi participat la un complot care a provocat moartea regelui.

229 *Duclos*, superiorul ierarhic al lui d'Amilaville. Soția lui Duclos era iubita lui d'Amilaville (Nota ed. fr.).

230 Scrisoarea nr. 289.

231 *Doamna de Maux (Jeanne-Catherine Quinault,* născută în 1725), soţia lui Alifand de Maux (Vezi nota 86), fiică naturală a doi actori, Quinault-Dufresne şi Catherine de Seine. Începînd din 1769, va ocupa un rol relativ important în viaţa sentimentală a lui Diderot (Vezi nota 465).

232 Scrisoarea nr. 290.

233 *Théodore Le Tonnelier de Breteuil* îl înlocuise pe Silhouette (Vezi nota 60), în 1757 (Nota ed. fr.).

234 Probabil *Jean-Baptiste Antoine Suard* (1732—1817), scriitor şi ziarist francez, protejat de Doamna Geoffrin şi de Domnişoara de Lespinasse, cenzor dramatic, autorul unor *Memorii* şi al unei corespondenţe istorice şi literare, secretar perpetuu (1803) al secţiei literare la Institut de France.

435 *Angelo Gatti,* medic florentin (Nota ed. fr.).

236 Vezi nota 127.

237 Referire la *Émile ou De l'éducation* (1762), roman pedagogic în care Rousseau a expus principiile unei educaţii conforme naturii, care păstrînd calităţile naturale ale individului şi dezvoltarea spontană a personalităţii, îl pregăteşte pentru viaţa în societate, dezvoltîndu-i corpul, inteligenţa şi inima prin descoperirea naturii, apoi a culturii şi a societăţii umane Cap. IV *(Profession de foi du vicaire savoyard),* unde Rousseau a formulat o morală naturală şi un deism bazat pe sentimentul frumuseţii şi armoniei naturii, a contribuit la condamnarea operei, care a avut o puternică influenţă în opinia publică. La 15 iunie 1762, Grimm publicase în *Correspondance littéraire* un articol despre *Émile.*

238 Romanul *Pamela* de Richardson (Vezi nota 148).

239 *Antoine Van Dyck* (1599—1641), pictor, desenator şi gravor flamand. *Belisarios* (c. 500—565), general bizantin, originar din Tracia sau Illyria ; în timpul lui Iustinian a extins cuceririle bizantine din Africa de Nord, Italia şi Sicilia.

240 Scrisoarea nr. 292.

241 Doamna d'Épinay care, în urma dificultăţilor financiare ale soţului ei, fusese silită să vîndă domeniul La Chevrette (Vezi nota 50) şi să se instaleze la proprietatea sa *La Briche,* lîngă Saint-Denis.

242 Ca şi Voltaire, care a petrecut trei ani (1750—1753) la curtea din Berlin, sperînd zadarnic să devină ministrul luminat al lui Frederic al II-lea, regele Prusiei, Diderot s-a lăsat atras

de mirajul unui despotism luminat care, în secolul al XVIII-lea era înţeles ca guvernarea autoritară a unui stat pe care suveranul l-ar fi putut face să progreseze aplicînd, spre binele comunităţii, teoriile politice ale filosofilor vremii.

243 Doamna d'Holbach. Salonul familiei d'Holbach era situat pe *rue Royale-Saint-Roch.*

244 *N.-A. Boulanger* (m. 1759), colaborator al *Enciclopediei,* autorul lucrării *Recherches sur l'origine du despotisme oriental,* publicată postum la Geneva, în 1761.

245 Vallet de Fayole şi Mélanie de Sallignac, copiii Doamnei de Sallignac, sora Sophiei Volland. Tînărul avea douăzeci şi doi de ani iar Mélanie şaptesprezece ani.

246 Scrierea lui Rousseau *Profession de foi du vicaire savoyard* (inserată în cap. IV din *Émile),* publicată în 1762, în timp ce se afla la Montmorency, în castelul Mareşalului de Luxembourg, i-a atras autorului ostilitatea Parlamentului şi a corpurilor religioase, datorită pledoariei în favoarea unei religii naturale opusă religiei revelate. Urmărit de ura bisericii catolice, persecutat de foştii săi prieteni, filosofii, Rousseau a fost silit să plece în Elveţia.

247 Încă din 1749, în *Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient,* etapă importantă în orientarea spre materialismul ateu, Diderot afirmase, în consens cu sensualismul lui Condillac, că ideile morale, ca şi cunoştinţele omului, provin din simţuri şi depind de starea organismului uman.

248 Scrisoarea nr. 294.

249 Apologia *pasiunii,* care inspiră operele geniale, marile creaţii ale spiritului uman, deseori întîlnită în scrisori, este una din ideile prin care Diderot anunţă spiritul romantic.

250 Ideile despre Racine vor fi reluate şi dezvoltate de Diderot în *Le Neveu de Rameau,* roman satiric scris sub formă de dialog între *Lui* (Jean-François Rameau, nepotul compozitorului Jean-Philippe Rameau, 1683—1764) şi *Moi* (filosoful Diderot), dialog de o vervă ameţitoare, care dezvăluie neliniştile şi gîndurile lui Diderot privind problema moralei. Început în 1762, reluat timp de douăzeci de ani, romanul a rămas inedit în timpul vieţii lui Diderot, fiind cunoscut abia în 1805 prin traducerea germană realizată de Goethe. În 1891, eruditul Monval a descoperit la un anticar manuscrisul autograf al lui Diderot.

251 Aluzie probabilă la Doamna Le Gendre (Nota ed. fr.). Sau la doamna d'Holbach ?

252 Doamna Le Breton (Vezi nota 52).

253 Cu privire la planşele *Enciclopediei*, vezi nota 104.

254 Suma primită pentru primele şapte volume ale *Enciclopediei* (400 de livre pentru fiecare volum) fusese considerată nesatisfăcătoare de către d'Alembert (Vezi nota 57).

255 Fratele lui Diderot, canonicul Didier-Pierre Diderot (Vezi nota 19).

256 Volumul din Horaţiu urma să devină şi mai preţios pentru Diderot datorită portretului Sophiei executat de pictoriţa Anne Vallayer. Portretul s-a pierdut.

257 Scrisoarea nr. 296.

258 Moartea unei fetiţe a familiei d'Amilaville, anunţată în scrisoarea precedentă (LXXVI).

259 *Metastasio (Pietro Trapassi,* 1698—1782), poet şi dramaturg italian, autorul unor cunoscute librete de operă.

260 La Doamna d'Épinay.

261 Probabil un fragment dintr-o scrisoare de la Sophie (Vezi nota 46).

262 Expulzarea iezuiţilor din Franţa (6 august 1762). În urma falimentului preotului iezuit La Valette (1707—1762), care se lansase în comerţ, Parlamentul a închis colegiile iezuiţilor şi a condamnat toate regulamentele „Societăţii lui Isus" ; expulzarea iezuiţilor, adversari înverşunaţi ai *Enciclopediei*, a facilitat sarcina lui Diderot şi publicarea dicţionarului.

263 *Afacerea Calas*, condamnarea şi executarea calvinistului *Jean Calas*, acuzat de a-şi fi asasinat fiul pentru a-l împiedica să devină catolic (Marc-Antoine Calas fusese găsit spînzurat, la Toulouse, în 1761). Datorită pasiunilor religioase provocate de proces, Calas fusese tras pe roată (10 martie 1762), fiul său Pierre condamnat la exil iar cele două fiice închise într-o mănăstire. Convins de nevinovăţia lui Calas, Voltaire, împreună cu un avocat celebru, Élie de Beaumont, sprijinit de prietenii săi, a început o campanie febrilă împotriva intoleranţei religioase, a fanatismului şi a erorilor judiciare. După trei ani de luptă înverşunată, Calas a fost reabilitat, la 9 martie 1765.

264 Scrisoarea nr. 299.

265 *Jean-Rodolphe Perronnet* (1708—1794), celebru inginer de poduri şi şosele, a condus construcţia unui mare număr de poduri, dintre care podul Concorde din Paris şi podul de la Neuilly ; membru în mai multe academii.

266 Scrisoarea nr. 300.

267 Scrierea *Éloge de Richardson* a fost publicată de Diderot la Lyon în 1762.

268 Scrisoarea nr. 302.

269 Scrisoarea nr. 303.

270 Plecînd de la definiţia cuvîntului *instinct*, Diderot abordează în această scrisoare unele idei fundamentale ale esteticii sale privind *frumosul, geniul, gustul* etc.

271 *Philippe de La Hire* (1640—1718), astronom şi matematician francez, continuatorul lui Pascal în geometrie, autorul lucrărilor *Traité des coniques* şi *Nouvelle méthode en géométrie pour les sections des superficies coniques cylindriques*, cunoscut pentru lucrări de geodezie. Acad. des Sciences, 1678.

272 *Alexis Claude Clairaut* (1713—1765), astronom şi matematician francez, a întreprins cercetări asupra curbelor cu dublă curbură, datorită cărora a fost ales în Académie des Sciences la vîrsta de optsprezece ani.

273 Scrisoarea nr. 307.

274 D'Alembert (vezi nota 57) era fiul natural al *Cavalerului Destouches (Louis Camus, chevalier Destouches*, 1668—1726), comisar general al artileriei franceze şi al *Doamnei de Tencin (Claudine-Alexandrine Guérin, marchiză de Tencin*, 1682—1749), scriitoare franceză, în al cărei salon celebru din Paris se întîlneau filosofi şi scriitori (Duclos, abatele Prévost, Marmontel, Piron, Mably, Helvétius).

275 *Élie de Beaumont* (1732—1786), avocat în Parlamentul Parisului, solicitat de Voltaire să apere familia Calas. Memoriul apărării *(Mémoire à consulter et consultation pour la dame Anne-Rose Cabibel, veuve Calas et ses enfants)*, tipărit de Le Breton la 23 august 1762, a fost semnat de Élie de Beaumont şi de alţi cincisprezece avocaţi (Nota ed. fr.).

276 Doamna Diderot, a cărei boală de stomac a fost menţionată de Diderot în scrisorile LXXXVI şi LXXXVII.

277 Scrisoarea nr. 309.

278 Tot despre boala Doamnei Diderot.

279 După publicarea scrisorii *Lettre sur les aveugles à l'usage de ceux qui voient*, datorită orientării materialiste a gîndirii sale, a argumentelor împotriva providenței și finalității creației, Diderot a fost arestat și deținut la castelul *Vincennes* (iulie-noiembrie 1749).

280 *Montesquieu (Charles de Secondat, baron de la Brède et de Montesquieu*, 1689—1755), scriitor francez, președinte al Parlamentului din Bordeaux. Scrierea sa *Lettres persanes* (1721), în care corespondența imaginară a doi persani prilejuiește o satiră virulentă a moravurilor și instituțiilor epocii, a cunoscut un succes imens, contribuind la răspîndirea unui procedeu literar deseori folosit de filosofii secolului Luminilor (Voltaire etc.), ficțiunea străinului, care le-a permis critica societății timpului. Interesat de istorie și de filosofia politică (a formulat teoria influenței climatului), a scris *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* (1774), operă detașată din scrierea sa fundamentală *L'Esprit des lois*, apărută în 1748, și care a întemeiat doctrina constituțională liberală bazată pe separația puterii legislative, executive și judiciare. A scris pentru *Enciclopedia* lui Diderot articolul *Goût*, fără a-i frecventa însă pe enciclopediști. Acad. fr., 1728.

281 *Philippe Dormer Stanhope, conte de Chesterfield* (1694—1773), om de stat, diplomat, orator și ziarist englez, autorul unei vaste corespondențe, prieten cu Pope, Swift, lordul Bolingbroke, Voltaire și Montesquieu.

282 *John Churchill, duce de Marlborough* (1650—1722), general și om politic englez, comandantul armatei engleze în timpul războiului de succesiune în Spania, a obținut victorii la Blenheim (1704), Malplaquet (1709) etc. A devenit legendar datorită unui cîntec popular francez, sub numele de Malbrough.

283 În scrisoarea I (Vezi nota 2).

284 *Tebaida*, regiune meridională din vechiul Egipt (capitala Teba, la sud de Cairo). În primele secole ale erei noastre, numeroși creștini se refugiau în deșertul din această regiune pentru a duce o viață monahală.

285 *André Le Nôtre* (1613—1700), desenator de grădini și arhitect francez, a creat stilul grădinilor „à la française", caracterizat printr-o schemă geometrică, cu vaste perspective, utilizînd

jocuri de apă și statui. Creatorul parcurilor Vaux-le-Vicomte, Versailles etc.

286 *Gonesse*, capitală de canton în departamentul Val-d'Oise (arondismentul Montmorency), nu departe de Grandval.

287 Scrisoarea nr. 310.

288 Inexact. Diderot a vorbit deseori despre Montamy (vezi nota 56).

289 De la Helvétius (Nota ed. fr.).

290 Abatele Galiani (Vezi nota 117).

291 *François Arnaud, abate de Grandchamp* (1721—1782), om de litere francez.

292 *La Gazette*, primul ziar francez, întemeiat în 1631 de Théophraste Renaudot, a devenit în 1762 *Gazette de France*, ziar oficial apărînd de două ori pe săptămînă. În timpul Revoluției a devenit cotidian, sub titlul *Gazette nationale de France*. A încetat să apară în 1914.

293 Volumul VIII al *Enciclopediei* pentru care Diderot a scris prefața *(Avertissement)* în 1765 (volumele VIII-XVII ale *Enciclopediei* au fost puse la dispoziția subscriptorilor în ianuarie 1766).

294 Scrisoarea nr. 311.

295 Scrisoarea nr. 312.

296 La 25 septembrie 1762, Diderot a primit, prin intermediul lui Voltaire și al prințului Dimitri Mihailovici Galitzin (1735—1803), ambasadorul Rusiei la Paris, din partea Ekaterinei a II-a, împărăteasa Rusiei, invitația de a continua tipărirea *Enciclopediei* la Petersburg, invitație pe care Diderot a refuzat-o după expulzarea iezuiților, principalii adversari ai *Enciclopediei* (Vezi nota 262).

297 Scrisoarea nr. 313.

298 *La Trappe*, ordin al călugărilor cistercieni, întemeiat la mănăstirea Notre-Dame-de-la-Trappe în 1140, reformat în 1664 de Rancé, care a impus o disciplină extrem de rigidă și austeră (inclusiv tăcerea).

299 *Viața și opiniile lui Tristram Shandy*, roman de scriitorul englez *Laurence Sterne* (1713—1768), publicat între 1760 și 1767.

300 Falimentul fraudulos al cumnatului Sophiei, Vallet de Salligнac. Urmînd să fie arestat, a dispărut.

301 Scrisoarea nr. 315.

302 *La Farce de Maître Pierre Pathelin*, farsă franceză de autor necunoscut, scrisă prin 1464 : un avocat fără procese care a

extorcat de la un negustor; Maître Guillaume Joceaulme, o bucată de postav, este păcălit la rîndul lui de un păstor, Thibaut l'Agnelet.

303 În text : *souleurs*, regionalism preluat de vocabularul general al limbii franceze (cf. Littré etc.).

304 *La Fargue*, ofiţer de marină, căsătorit cu sora lui Sallignac (Nota ed. fr.).

305 Vezi nota 245.

306 Pentru aniversarea zilei de naştere (Diderot, născut în 1713, implinise patruzeci şi nouă de ani).

307 Castelul *Maisons*, azi *Maisons-Laffitte* (arondismentul Saint-Germain-en-Laye), construit între 1642 şi 1651 pentru René de Longueil de către arhitectul François Mansart (1598—1666). În 1818 a fost cumpărat de bancherul Jacques Laffitte, iar în 1905 a fost achiziţionat de stat şi transformat în muzeu.

308 *Rue des Vieux-Augustins*, locuinţa din Paris a Doamnei Volland şi a Sophiei.

309 Scrisoarea nr. 316.

310 Scrisoarea nr. 318.

311 *Antoine-Gabriel de Sartine, conte d'Alby* (1729—1801), om politic francez, locotenent general al poliţiei (1759—1774).

312 Abatele Galiani (Vezi nota 117).

313 Scrisoarea nr. 320.

314 Doamna d'Épinay.

315 *André Morellet* (1727—1819), scriitor şi filosof francez, colaborator al *Enciclopediei* (articole despre religie) şi autor al lucrării *Mélanges de littérature et de philosophie au XVIIIe siècle*. În anul 1760, după reprezentarea piesei *Les Philosophes*, în care Palissot, unul din adversarii *Enciclopediei*, îi ridiculiza pe Diderot, Helvétius, Grimm, Doamna Geoffrin şi Rousseau, abatele Morellet a ripostat printr-o broşură incisivă, *Vision de Charles Palissot*, datorită căreia a fost arestat.

316 *Panurge*, personaj din cartea *Pantagruel* de Rabelais (*Les Horribles et Épouvantables Faits et Prouesses du très renommé Pantagruel*, 1532), ingenios, şiret şi isteţ, dar fără scrupule.

317 Scrisoarea nr. 353. Între scrisoarea CII (nr. 327), datată 25 noiembrie 1762, şi scrisoarea CIII (nr. 353), datată 23 februarie 1765, există un hiatus de doi ani şi trei luni (26 de scrisori ale lui Diderot s-au pierdut sau au fost distruse).

318 Scrisoarea nr. 376.

319 Vezi nota 265.

320 Scrisoarea nr. 380.

321 În anul 1765, d'Holbach a făcut o călătorie în Anglia, care exercita o mare atracţie pentru gînditorii francezi, deoarece reprezenta modelul unui regim politic liberal, al monarhiei constituţionale guvernînd prin cele două Camere ale Parlamentului, Camera Comunelor şi Camera Lorzilor. După exilul în Anglia (1726—1729). Voltaire publicase *Lettres philosophiques* sau *Lettres anglaises* (1734), în care prezenta Anglia ca ţara libertăţii religioase, politice, filosofice şi literare, contrapunînd-o monarhiei absolute şi instituţiilor Vechiului regim din Franţa. Printre filosofii francezi care au făcut călătorii în Anglia în secolul al XVIII-lea s-au aflat Helvétius, Rousseau ş.a.

322 Personalitate complexă şi contradictorie, Diderot a fost deopotrivă atras de luminile raţiunii şi de elanurile sensibilităţii, ilustrînd una din caracteristicile spaţiului mintal al epocii Luminilor, cînd, la mijlocul secolului, „minţile luminate" şi „sufletele sensibile" coexistă, uneori întruchipate în aceeaşi persoană, ca Diderot.

323 Scrisoarea nr. 296.

324 *Diis Manibus*, Zeilor Mani (spiritele morţilor în religia romană).

325 *David Garrick* (1717—1779), actor englez, director al teatrului Drury Lane (1747—1776) ; prin celebrele sale interpretări a contribuit la restituirea teatrului lui Shakespeare.

326 *Grand Châtelet* şi *Petit Châtelet*, vechi fortăreţe parisiene care împiedicau accesul în *Cité* (insulă de pe Sena şi nucleul primitiv al Parisului). *Grand Châtelet*, construcţie situată pe malul drept al Senei, era sediul jurisdicţiei regale. A fost demolată în 1802, pe locul ei construindu-se actuala piaţă Châtelet.

327 *David Hume* (1711—1776), filosof, economist şi istoric englez, unul din iniţiatorii agnosticismului modern, adept al empirismului lui Locke. În timpul primei călătorii în Franţa (1734—1737), a redactat lucrarea *Traité de la nature humaine.* În perioada şederii în Franţa ca secretar de ambasadă (1763—1766) l-a întîlnit pe Rousseau, pe care l-a invitat în Anglia în 1766, dar certîndu-se cu Hume, filosoful francez s-a întors în Franţa în 1767.

328 În text : *le petit Huron*, aminteşte de personajul uneia din povestirile filosofice ale lui Voltaire, *L'Ingénu* (1767) şi de mitul „bunului sălbatic" una dintre temele literare frecvent

întîlnite în operele filosofilor din secolul Luminilor, prin care erau atacate ipocrizia socială, corupţia moravurilor, instituţiile şi legile Vechiului regim din Franţa.

329 Scrisoarea nr. 397.

330 Probabil *Le Neveu de Rameau.*

331 *Dubucq*, colon la San-Domingo, pe care Diderot l-a luat drept model pentru personajul Poultier din comedia *Est-il bon ? est-il méchant ?* (terminată în 1781).

332 *Suarez* şi *Escobar*, iezuiţi spanioli, cel de al doilea celebru pentru a fi fost atacat de Pascal în *Les Provinciales* (1656—1657). Numele lui a dat naştere cuvîntului *escobarderie*, sinonim cu prefăcătorie, echivoc, restricţie mintală (Nota ed. fr.).

333 *M. Lattré*, gravor de hărţi şi planuri (Nota ed. fr.).

334 În oraşul Reims urma să aibă loc inaugurarea statuii lui Ludovic al XV-lea executată de sculptorul *Jean-Baptiste Pigalle* (1714—1785) şi instalată în centrul pieţei trasată după planurile lui Jean-Gabriel Le Gendre, cumnatul Sophiei. Monumentul, care-l reprezenta pe Ludovic al XV-lea avînd alături de el două figuri simbolice, Franţa şi Cetăţeanul, a fost inaugurat la 26 august 1765. A fost distrus de populaţie în timpul Revoluţiei, la 16 august 1792.

335 După falimentul şi dispariţia soţului ei Vallet de Sallignac, sora mai mare a Sophiei, Marie-Jeanne, a luat numele de *Blacy* (vezi nota 6).

336 Scrisoarea nr. 398.

337 În salonul familiei d'Holbach, desemnat familiar cu acest termen de către Diderot.

338 Probabil *Le Neveu de Rameau.*

339 Scrisoarea nr. 400.

340 Scrisoarea nr. 401.

341 *Étienne Falconet* (1716—1791), sculptor francez, a condus atelierele de sculptură ale manufacturii de la Sèvres (1757—1766), creînd numeroase modele în care graţia delicată se îmbină cu sensibilitatea. Statuile prezentate la expoziţii *(Salons)* pînă în 1765 l-au făcut pe Diderot să-i compare cu Phidias : *Pygmalion et Galathée* (1763), *La Baigneuse, L'Hiver*. Capodopera sa este statuia ecvestră a lui Petru cel mare, pe care Ekaterina a II-a l-a cerut s-o ridice la Petersburg, unde Falconet a stat cîţiva ani (1766—1779). A creat un bust al lui Diderot, care se află la Leningrad.

342 Primul dintre cei șapte copii ai familiei, Denis Diderot a fost destinat de tatăl său să devină preot pentru a-i succeda unui unchi canonic, și a făcut studii la colegiul iezuiților din Langres, dar nefiind atras de cariera ecleziastică, a încercat să fugă din colegiu. După ce a reunit un consiliu de familie, tatăl său l-a condus el însuși la Paris, unde Diderot a studiat probabil la colegiul Louis-le-Grand, sau la colegiul Harcourt, obținînd, în 1732, titlul de „maître-ès-arts".

343 În 1764, Gabriel Le Gendre, numit inspector general la Poduri și Șosele, se instalase la Paris cu soția, locuind la început pe rue des Vieux-Augustins, la Doamna Volland, care se retrăsese provizoriu la Isle împreună cu fiica sa, lăsînd mobilele în depozit la Château du Coq sau Château des Porcherons, rue Saint-Lazare, în grija unui anume Vallier. Le Gendre a cumpărat, pe rue Sainte-Anne, o locuință pe care a amenajat-o cu grijă, timp în care a închiriat un apartament pe rue Neuve-des-Bons-Enfants, la Palais-Royal (decemprie 1765). La rîndul său, Doamna Volland a închiriat, în aprilie 1766, o locuință depinzînd de Hôtel d'Uzès, pe *rue Saint-Thomas-du-Louvre*, unde au locuit pînă în iulie 1772 și unde Doamna Volland a murit, la 5 aprilie 1772, în vîrstă de optzeci de ani (Nota ed. fr.).

344 Scrisoarea nr. 402.

345 *Carmontelle (Louis Carogis*, zis *Carmontelle*, (1717—1806), pictor, arhitect, gravor și dramaturg francez, autorul unor comedii ușoare reunite în volumele *Proverbes dramatiques* (1768—1781) și *Théâtre de campagne* (1775).

346 Scrisoarea nr. 410.

347 Ideea că marii actori, departe de a simți violent pasiunile pe care le exprimă, își calculează lucid efectele scenice, este dezvoltată de Diderot în *Paradoxe sur le comédien* (1773). Ca și în alte scrieri, Diderot manifestă preferință pentru pictură (pentru artele bazate pe imaginație) față de teatru.

348 *Clairon (Claire de la Tude*, zisă *Clairon*, 1723—1803), actriță franceză, a interpretat eroine tragice din teatrul clasic și din piesele lui Voltaire. *Mademoiselle Dumesnil (Marie-Françoise Marchand*, zisă *Dumesnil*, 1711—1803), actriță franceză, a interpretat cu strălucire roluri din tragediile lui Racine și ale lui Voltaire. Pentru *Sophie Arnould*, vezi nota 207.

349 Tragedia *Tancrède* de Voltaire (Vezi nota 97).

350 *François Boucher* (1703—1770), pictor, desenator și gravor francez, maestru al picturii galante și rococo, numit în 1765 prim pictor al lui Ludovic al XV-lea.

350 bis Cu privire la monumentul construit la Reims de Pigalle, vezi nota 334.

351 Relațiile dintre Rousseau și Voltaire deveniseră din ce în ce mai precare. Condamnat de Parlament după publicarea scrierii sale *Profession de foi du vicaire savoyard* (1762), Rousseau rătăcise din loc în loc, obsedat de ideea persecuției și a unui complot îndreptat împotriva lui (Vezi nota 246). La Geneva, prietenii încercau să obțină anularea condamnării, dar Voltaire îi atîța pe adversarii lui Rousseau : prietenul lui Voltaire, Jean-Robert Tronchin (1710—1793), om politic și bancher elvețian, a încercat să justifice condamnarea scrierilor lui Rousseau *Émile* și *Le Contrat social* de către Marele Consiliu al Genevei într-un pamflet *(Lettres écrites de la campagne)*, la care Rousseau a replicat scriind *Lettres de la montagne* (1764). Continuînd atacurile, Voltaire a cerut pedeapsa capitală împotriva lui Rousseau în *Le Sentiment des Citoyens*. Populația din Motiers (teritoriu al regelui Prusiei, în Val-Travers, lîngă Neuchâtel) i-a lapidat locuința (septembrie 1765) și Rousseau a fost silit să se refugieze pe insula Saint-Pierre, în mijlocul lacului Bienne, de unde însă l s-a ordonat să plece (oct. 1765). Atunci Rousseau a acceptat invitația filosofului Hume de a-l însoți în Anglia.

352 *André-Julien Rodier*, intendent al Marinei, protector al tînărului Fayole, nepotul Sophiei (Nota ed. fr.).

353 *Enciclopedia.* La sfîrșitul anului 1765, volumele VIII—XVII erau terminate, fiind distribuite clandestin subscriptorilor în ianuarie 1766, cînd a apărut și volumul IV de planșe. Titlul, modificat din prudență, lăsa să se creadă că opera a fost publicată în străinătate : *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une Société de gens de lettres. Mis en ordre par M. *** À Neufchatel, chez Samuel Fauche et Compagnie, libraires et imprimeurs, 1765.*

354 Scrisoarea nr. 412.

355 Frații *Tronchin* din Geneva, bancherul *(Jean-Robert)* și medicul *(Théodore)*, prieteni cu Voltaire, cu care au purtat o vastă corespondență.

356 *Théophile Bordeu* (1722—1776), medic francez, cunoscut pentru lucrările sale despre apele termale (cele din Béarn) și despre

sistemul glandular. A colaborat la *Enciclopedie* şi, împreună cu Barthez, a întemeiat vitalismul. Apare în scrierea lui Diderot *Le Rêve de d'Alembert* (1769, publicată în 1830), împreună cu d'Alembert şi Julie de Lespinasse.

357 Scrisoarea nr. 414.

358 După moartea *Delfinului* (Louis, 1729 — 20 decembrie 1765), unicul fiu al lui Ludovic al XV-lea şi al Mariei Leszczińska, căsătorit cu Marie-Josèphe de Saxa, cu care a avut cinci copii (dintre care Ludovic al XVI-lea, Ludovic al XVIII-lea şi Carol al X-lea), Diderot a fost solicitat să proiecteze monumentul funerar ordonat de Ludovic al XV-lea, pentru care a schiţat trei variante (cf. scrisoarea CXXX din 3 februarie 1766).

359 *Jean-Nicolas Volland*, fratele mai mare al Sophiei, mort la patruzeci de ani (Vezi nota 6).

360 *Charles-Nicolas Cochin*, zis *Cochin le Jeune* (1715—1790), desenator, gravor, ornamentist francez, autorul unor scrieri despre artă, a preconizat întoarcerea la Antichitate şi a contribuit la impunerea stilului neo-clasic.

361 *Mademoiselle Doligny*, actriţă cunoscută pentru talentul şi cumin̦enia ei, i-ar fi dat marchizului de Gouffier un răspuns celebru : „Mă preţuiesc prea puţin ca să fiu soţia dumneavoastră, şi prea mult ca să vă fiu iubită“ (Nota ed. fr.).

362 *Mathieu-Antoine Bouchaud*, jurist, colaborator al *Enciclopedici*.

363 Scrisoarea nr. 418.

364 Scrisoarea nr. 432.

365 *Mousseau*, sat lîngă Paris (azi Plaine-Monceau), unde pe vremea aceea se aflau reşedinţe agreabile. Diderot se afla acolo împreună cu prietenul său *Jacques-André Naigeon* (1738—1810), colaborator al *Enciclopediei*, legatarul şi executorul său testamentar pentru manuscrisele şi publicaţiile postume, editorul operelor sale complete în 1798.

366 În scrisoarea precedentă (CXXXVII), Diderot prezisese că Marie-Charlotte Le Gendre va primi, în mai puţin de trei luni, o declaraţie categorică din partea lui Digeon. *Jacques-Marie Digeon*, preceptor al fiului Doamnei d'Houdetot şi, ulterior, al fiului Doamnei Le Gendre, s-a îndrăgostit de aceasta, dar s-a căsătorit în cele din urmă cu fiica ei, Élisabeth Le Gendre.

367 *Louis de Lavergne, conte de Tressan,* fost guvernator în Lorena şi mare mareşal la curtea regelui Poloniei. Medievist şi fizician, colaborator al *Enciclopediei* (Nota ed. fr.).

368 După falimentul şi dispariţia tatălui său Sallignac, Fayole, fiul Doamnei de Blacy, sora Sophiei, primise un post la Cayenne (Guyana franceză) şi se căsătorise cu fiica unui colon.

369 Prinţul Galitzin, ambasadorul Rusiei la Paris (vezi nota 296), şi Domnişoara Dornet, iubita lui, fostă balerină la Operă, erau invitaţii Doamnei Volland la Isle (cf. scrisoarea CXXXVII).

370 Falconet se afla la Petersburg (Vezi nota 341).

371 Scrisoarea nr. 435.

372 Noua locuinţă a Doamnei Volland (Vezi nota 343).

373 *Robert d'Arbrissel,* fondatorul şi stareţul mănăstirii Fontevrault, în secolul XI, despre care se spune că se culca alături de călugăriţe pentru a dovedi propria sa virtute ca şi pe a lor. (Nota ed. fr.).

374 Scrisoarea nr. 436.

375 *Le Romain,* inginer, colaborator al *Enciclopediei,* pentru care a scris articole despre zaharuri. (Nota ed. fr.).

376 *Claude-François Bergier,* avocat la Parlament (Nota ed. fr.).

377 *Contele de Kreutz* sau *Creutz,* ambasadorul Suediei (Nota ed. fr.).

378 *Jean de Nivelle* (1422—1477), fiul cel mare al lui Jean al II-lea de Montmorency, a refuzat să lupte împotriva ducelui de Bourgogne, în ciuda ordinului şi apelului propriului său tată, de unde se pare că ar proveni expresia populară : „Il ressemble au chien [à ce chien] de Jean de Nivelle, qui s'enfuit quand on l'apelle".

379 Mătuşa este Doamna Billard, sora este Doamna Diderot, nepoata este Angélique.

380 Referire la fabula lui La Fontaine *Les Deux Amis* (VIII, 11). Cei doi prieteni trăiau la *Monomotapa,* numele unui imperiu al cafrilor.

381 *Deuil-La-Barre* şi *Groslay,* comune din departamentul Val-d'Oise, arondismentul Montmorency.

382 Prinţul Galitzin.

383 Scrisoarea nr. 438.

384 În *Salonul* din 1767, cel mai interesant împreună cu cel din 1765, Diderot a expus unele din ideile sale estetice, definind frumosul, pateticul, sublimul, emoţia artistică etc. (Vezi nota 202).

385 *Louis-Michel Van Loo* sau *Vanloo* (1707—1771), pictor francez din familia pictorilor Van Loo, autorul unui portret al lui Diderot (1767) care se află la muzeul Luvru din Paris.

386 Vezi nota 163.

367 *Gérard Van Swieten* (1700—1772), inventatorul unui remediu (care-i poartă numele) împotriva sifilisului. (Nota ed. fr.).

388 *Ferney*, reşedinţa lui Voltaire. (Vezi nota 192).

389 Scrisoarea nr. 443.

390 *Académie française*, cea mai veche dintre cele cinci academii care formează *Institut de France*, întemeiată de Richelieu în 1635, are 40 de membri, însărcinaţi cu redactarea şi ţinerea la zi a unui Dicţionar (*Dictionnaire de la langue française*, 8 ediţii apărute între 1694 şi 1932) şi elaborarea unei *Gramatici* (publicată în 1933).

391 *Sébastien Roch Nicolas*, zis *de Chamfort* (1741—1794), moralist francez, povestitor spiritual şi improvizator caustic, a scris fabule, poezii, epigrame şi sentinţe, reunite în volumul postum *Pensées, maximes et anecdotes*. La început entuziasmat de Revoluţie dar speriat de Teroarea iacobină, s-a sinucis. Acad. fr.

392 *Jean-François Delaharpe* zis *La Harpe* sau *Laharpe* (1739—1803), poet dramatic şi critic literar francez, cunoscut pentru *Cours de littérature ancienne et moderne* (1799), la început partizan al libertăţii în teatru, apoi, după Revoluţie, apărător al regulilor clasice. Acad. fr. 1776.

393 *Abatele J.-Ph. René de La Blétrie* (1698—1772), oratorian, om de litere şi istoric, autorul unei traduceri din Tacit.

394 *Jean-Baptiste Lemoyne* (1704—1778), sculptor francez, membru al Academiei franceze în 1739, sculptorul oficial al lui Ludovic al XIV-lea, autorul busturilor *Réaumur*, *Noël-Nicolas Coypel*, *Montesquieu* (1760) etc.

395 *Jean-Jacques Dumont, zis Le Romain* (1701—1781), pictor francez dintr-o celebră familie de pictori şi sculptori, rector (1752), apoi cancelar (1768) al Academiei de pictură, autor al unor scene istorice sau mitologice (*Mucius Scaevola*, *Moïse*, *Hercule et Omphale*).

396 Madame de Maux şi Madame Duclos erau amîndouă iubitele lui Damilaville, grav bolnav de o maladie care avea să-i ia viaţa.

397 Scrisoarea nr. 445.

398 Referire la evenimentele importante din ultimii ani ai dom-
niei lui Ludovic al XV-lea, cînd *René-Nicolas de Maupeou* (1714—1792), prim-preşedinte al Parlamentului din Paris, numit cancelar al Franţei în 1768, a format un „triumvirat" antiparlamentar împreună cu *ducele d'Aiguillon (Emmanuel-Armand de Vignerot, duce d'Aiguillon,* 1720—1778), guvernatorul regiunii Bretagne şi cu *abatele Terray (Joseph-Marie Terray,* 1715—1778), controlor general al finanţelor începînd din 1769. Maupeou a contribuit la căderea lui *Choiseul (Étienne-François de Choiseul,* 1719—1785), care din 1758 pînă în 1770 a ocupat de fapt funcţia, deşi nu a avut titlul, de prim-ministru, a expulzat pe iezuiţi, duşmanii cei mai înverşunaţi ai *Enciclopediei* (Vezi nota 262) şi a sprijinit opoziţia Parlamentului (ca şi în trecut, în secolul al XVIII-lea parlamentele erau în Franţa instanţe judecătoreşti, iar Parlamentul din Paris era cea mai înaltă curte de justiţie). Avînd o poziţie echivocă faţă de situaţia politică din Franţa, Parlamentul (reprezentînd nobilimea de robă), apărător al tuturor privilegiilor şi ostil în realitate filosofilor (vezi condamnarea scrierii lui Helvétius *De l'esprit,* cf. nota 78), avea totuşi în comun cu aceştia aversiunea faţă de iezuiţi. Opoziţia parlamentară care cerea, începînd din 1763, convocarea Stărilor generale (în Vechiul regim, adunare politică formată din reprezentanţii celor trei stări — nobilimea, clerul, starea a treia), devenise foarte violentă în urma conflictului care, începînd din 1765, a opus Parlamentul din Rennes (Vezi nota 402) ducelui d'Aiguillon, conflict care a adus la suprimarea parlamentelor de către Maupeou, la exilarea Parlamentului din Paris în 1771 şi la abolirea venalităţii sarcinilor judecătoreşti.

399 *L'Écossaise* (1760), comedie de Voltaire, care satirizează apărătorii bisericii.

400 *Guillaume Lamoignon* (1683—1772), cancelar al Franţei în timpul lui Ludovic al XV-lea, era tatăl lui *Malesherbes (Chrétien-Guillaume de Lamoignon de Malesherbes,* 1721—1794) magistrat francez, prim-preşedinte la *Cour des aides* (instanţă însărcinată cu judecarea pricinilor privind *les aides* — impozitele pe vînzarea mărfurilor şi a băuturilor) şi director al editurilor (1750), care a contribuit la asigurarea libertăţii presei, a sprijinit filosofii şi publicarea *Enciclopediei.*

401 *Clément-Charles-François de L'Averdi* (1723—1793), jurisconsult şi financiar, controlor general al finanţelor din 1763.

402 *Louis-René de Caradeuc de La Chalotais* (1701—1785), magistrat francez, procuror general la Parlamentul din Bretagne. Adversar al iezuiților, șef al opoziției parlamentare, a luptat împotriva ducelui d'Aiguillon, guvernatorul regiunii Bretagne.

403 Morellet (Vezi nota 315).

404 *Charles-Georges Fenouillot de Falbaire de Quingey*, autorul piesei *L'Honnête Criminel*, dramă în cinci acte și în versuri, publicată în 1767. (Nota ed. fr.).

405 *Conventus cleri gallicani, anno 1765*, Întrunirea clerului galican, anul 1765 (lat.).

406 *Facere officium suum taliter qualiter, semper benedicere de domino priori, sine vi ire mundum quomodo vult*, Să-și facă datoria ca atare, să vorbească totdeauna de bine pe superior, fără constrîngere să meargă lumea așa cum vrea (lat.).

407 Noul domiciliu parizian al Doamnei Volland și al Sophiei.

408 Portretele prințului Galitzin, pe care Diderot se străduia să le obțină de la Domnișoara Dornet, fosta iubită a acestuia.

409 Scrisoarea nr. 447.

410 *Le Christianisme dévoilé* (1767), scriere de ateism și propagandă antireligioasă de d'Holbach.

411 *L'Homme aux quarante écus* (1767), roman de Voltaire, care satirizează pe bogătași.

412 Vezi nota 336.

413 *Dictionnaire portatif*, primul titlu al importantului *Dictionnaire philosophique* (1764) de Voltaire.

414 În 1766, cavalerul de *La Barre*, în vîrstă de optsprezece ani, acuzat fără dovezi de a fi mutilat un crucifix, a fost condamnat să i se taie mîna dreaptă și să fie decapitat. Odată cu cadavrul lui a fost ars (1 iulie) exemplarul din *Dictionnaire philosophique* de Voltaire care fusese găsit la el. Atacat în mod direct, Voltaire a publicat, la 14 iulie, *La Relation du chevalier de La Barre* și s-a refugiat în Elveția.

415 Vezi nota 304.

416 În mod curios, aceasta este singura aluzie la moartea Doamnei Le Gendre, sora Sophiei, survenită probabil după 15 septembrie 1768, data aproximativă a unui bilet al lui Diderot către Damilaville, în care îi scria că a însoțit-o pe Marie-Charlotte Le Gendre la Meudon. Nu se cunosc data exactă, nici circumstanțele morții celei pe care Diderot *o* numea cu afecțiune „la chère soeur", adresîndu-i-se și ei în multe din scrisorile către Sophie. Editorul francez Yves Florenne remarcă,

în mod judicios, că moartea ei rămîne o enigmă, cu atît mai tulburătoare cu cît Diderot nu face nici o referire explicită la acest eveniment care trebuie să-i fi afectat profund pe amîndoi, iar tonul scrisorilor către Sophie continuă să fie vesel, amuzat şi degajat.

417 Scrisoarea nr. 449.

418 Vezi nota 115.

419 *Philippe Claude Montigny* (1734—1800), ebenist parizian, specializat în mobile de mare lux, n-a lucrat decît pentru rege şi curte. Şi-a datorat celebritatea mobilelor din abanos, ornate cu aramă fin cizelată şi cu incrustaţii de sidef.
Anne Robert Jacques Turgot, baron d'Aulne (1727—1781), economist francez, autorul lucrării *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (1766). A susţinut că problema cerealieră se află în centrul economiei naţionale. Controlor general al finanţelor (1774), a suprimat vama internă pentru a asigura libertatea comerţului şi a industriei. Pentru *Morellet*, vezi nota 315.

420 *Angélique*, fiica lui Diderot.

421 Scrisoarea nr. 451.

422 Ludovic al XV-lea (1710—1774) şi Christian al VII-lea (1749—1809), regele Danemarcei, aflat în vizită la Paris.

423 *Le Comte de Warwich*, tragedie de La Harpe (Vezi nota 392), reprezentată pentru prima dată la 7 noiembrie 1763.

424 *Les Fausses Infidélités*, comedie într-un act, în versuri, de M. Barthe, reprezentată pentru prima dată la 25 ianuarie 1768. (Nota ed. fr.).

425 *Marie-Madeleine Guimard*, căsătorită *Despréaux* (1743—1816), celebră dansatoare la Operă. (Nota ed. fr.).

426 Vezi nota 380.

427 În text : „Ah ! le bon billet qu'a La Châtre", locuţiune spirituală pentru a ironiza un angajament neserios, evocînd un episod din viaţa scriitoarei Ninon de Lenclos (1620—1705) : marchizul de La Châtre, care *o* iubea profund, fiind obligat să plece pentru un timp, a pus-*o* să semneze un angajament că-i va fi credincioasă ; cîteva zile mai tîrziu, în timp ce încălca promisiunea, Ninon ar fi exclamat rîzînd : „Oh ! le bon billet qu'a La Châtre !"

428 *Marie-Catherine Biheron* (1730—1815), specialistă în anatomie. (Nota ed. fr.).

429 *Anne-Dorothée Lisiewska-Therbouche*, pictoriță mediocră de la curtea regelui Prusiei. (Nota ed. fr.).
430 De la prințul Galitzin.
431 Scrisoarea nr. 452.
432 Medicul florentin Angelo Gatti.
433 Atacul împotriva cazuiștilor (teologi care rezolvă cazuri de conștiință prin regulile moralel creștine) vizează intoleranța religioasă și fanatismul clerului catolic, deosebit de aspru criticate de Diderot în scrisori.
434 Madame de Therbouche.
435 Scrisoarea nr. 454.
436 Prințul de Saxa-Gotha pe care Grimm i-l prezentase lui Diderot sub numele fals de Ehrlich. Întîlnirea este relatată în *Correspondance littéraire* de Grimm, la 15 decembrie 1768.
437 *Eheu ! quanto laboras in Charybdi, digne puer meliore flamma !* Vai, cît te căznești în Charybda, copile demn de o flacără mai bună ! (lat). Diderot citează din memorie după Horațiu, *Ode*, (1, 27, 18—20), unde textul original este : *A ! miser, / quanta laborabas Charybdo, / digne puer meliore flamma !*, Ah ! nenorocitule ! în ce Charybdă te căzneai, copile demn de o flacără mai bună.
438 Cf. sfîrșitul scrisorii CLVII.
439 Angélique Diderot, născută la 2 septembrie 1753, avea cincisprezece ani.
440 Diderot expune în această scrisoare unul din preceptele secolului al XVIII-lea în materie de educație, întoarcerea la natură, care cerea, printre altele, contrar modei timpului, ca mamele să-și alăpteze ele însele copiii.
441 În *Correspondance littéraire* din 15 decembrie 1768 a apărut o relatare asupra recepției dată de Christian al VII-lea, regele Danemarcei, la 20 noiembrie 1768, la care au fost invitați să participe toți filosofii. (Nota ed. fr.).
442 Lucrări tipărite la Amsterdam în 1768 : *Lettres philosophiques, par John Toland. Trad. de l'anglais par le baron d'Holbach* (lucrare editată și adnotată de Naigeon), Londra, 1768 ; *Lettres à Eugénie, ou Préservatif contre les préjugés* (scriere atribuită lui d'Holbach și lui V. Fréret) ; *Contagion sacrée ou Histoire naturelle de la superstition, ouvrage traduit de l'anglais*, Londra, 1768 ; *Examen des prophéties qui servent de fondement à la religion chrétienne. Trad. de l'Anglais Anthony Collins par le baron d'Holbach*, Londra, 1768 ; *David ou*

l'Histoire de l'homme selon le coeur de Dieu, par Peter Annet. Trad. par le baron d'Holbach, Londra, 1768.

443 Scrisoarea nr. 455.

444 Damilaville, prietenul şi colaboratorul lui Diderot la elaborarea *Enciclopediei*, a murit la 13 decembrie 1768, la vîrsta de patruzeci şi cinci de ani.

445 Scrisoarea nr. 476. În anul 1769 a început, probabil, legătura lui Diderot cu Doamna de Maux (Vezi nota 231), care va dura pînă la sfîrşitul anului 1770. După cum remarcă editorul francez Yves Florenne, în scrisorile către Sophie se strecoară o oarecare jenă, un ton mai rece şi mai distant decît în scrisorile precedente, deşi Diderot continuă să-i scrie cu regularitate.

446 Poemul în patru cînturi *Narcisse dans l'île de Vénus*, de *Jacques-Charles-Louis de Clinchamp de Malfilâtre* (1733—1767), poet francez, mort prematur, a fost publicat postum, în 1769.

447 *Michel-Jean Sedaine* (1719—1797), autor dramatic francez, autor de cîntece, vodeviluri, drame istorice, librete de operă comică (*Rose et Colas, Richard Coeur de Lion*). Discipol al lui Diderot, a scris în 1765 drama burgheză *Le Philosophe sans le savoir*. Acad. fr. 1786.

448 *Le Monnier* (Nota ed. fr.).

449 *John Law* (1671—1729), financiar scoţian, a preconizat crearea unei bănci de stat, a unui sistem de credit şi circulaţia hîrtiei monedă. Intendent al finanţelor, a creat Compagnie Française des Indes şi a organizat, în timpul Regenţei, un sistem de bancă de depozit şi de sconturi, devenită bancă de emisie, care, din vina speculatorilor, s-a soldat cu un faliment (1720).

450 Scrisoarea nr. 478.

451 *Philippe Néricault*, zis *Destouches* (1680—1754), autor dramatic francez, a scris cca 30 de piese în care verva comică este diminuată de intenţia moralizatoare (*Le Philosophe marié, Le Glorieux*). Acad. fr. 1723.

452 *Pierre-Claude Nivelle de La Chaussée* (1692—1754), autor dramatic francez, a contribuit la crearea dramei burgheze. Piesele sale (*Le Préjugé à la mode, Mélanide, L'École des mères, L'Homme de fortune*) aparţin genului „comédie larmoyante".

453 Grimm plecase la 18 mai 1769 în Germania, unde urma să rămînă cinci luni, solicitîndu-l pe Diderot să asigure apariţia în continuare a publicaţiei *Correspondance littéraire*.

454 *Jacques Necker* (1732—1804), financiar și om politic francez de origine elveţiană. Bancher la Paris (1765), a devenit director general al finanţelor în 1777 și a întîmpinat opoziţia parlamentelor și a curţii pentru că a creat adunări generale provinciale de stabilire a impozitelor. Din cauză că a dezvăluit mărimea datoriei publice și cheltuielile privilegiaţilor, a fost silit să demisioneze în 1781. Rechemat de Ludovic al XVI-lea ca ministru de stat în 1788, n-a putut restabili situaţia financiară și a convocat Adunarea notabililor. Înlăturarea lui, la 11 iulie 1789, a contribuit la dezvoltarea mișcării revoluţionare. În 1790 s-a retras la domeniul său Coppet, în Elveţia. Jacques Necker este tatăl scriitoarei *Germaine de Staël* (1766—1817).

455 Scrisoarea nr. 480.

456 *Charles-Joseph Panckoucke* (1736—1798), librar și editor francez, a publicat operele lui Voltaire și ale lui Buffon, a cumpărat ziarul *Mercure de France*, căruia i-a dat o dezvoltare considerabilă, a publicat *Encyclopédie méthodique et par ordre de matières* (1772, terminată în 1832) și a întemeiat, în noiembrie 1799, ziarul *Le Moniteur* sau *La Gazette nationale*.

457 Podul de la Neuilly, construit de Perronnet (Vezi nota 265).

458 *Bouchard*, director al Fermelor, prieten al familiei Volland (Nota ed. fr.).

459 În eseurile filosofice *Entretien entre d'Alembert et Diderot*, *Le Rêve de d'Alembert* (1769, publicat în 1830) și *Suite de l'entretien*, Diderot a expus ideile sale materialiste, a respins distincţia dintre materie și spirit, afirmînd că nu există decît o singură substanţă, materia în mișcare, dotată cu sensibilitate, latentă sau vie.

460 *Julie de Lespinasse* (1732—1776), în al cărei salon celebru se întîlneau d'Alembert, Condillac, Condorcet, Turgot, Marmontel etc. A lăsat o bogată corespondenţă.

461 Bordeu. (Vezi nota 356).

462 Scrisoarea nr. 488. Această scrisoare, care provine din hîrtiile recopiate de Naigeon, adresată, după alţi editori, Doamnei de Maux, este inserată de Yves Florenne printre scrisorile către Sophie Volland, pornind de la următoareie argumente: Diderot reia discuţia despre cometă pe care o abordase în scrisorile către Sophie din 22 septembrie și 1 octombrie; lipsește o scrisoare între cele două precedente, iar Diderot continua să-i scrie Sophiei cu regularitate, în ciuda pasiunii (trecă-

toare) pentru Doamna de Maux ; tonul, accentul acestei scrisori ar corespunde celor din scrisorile către Sophie.

463 *Unigenitus Dei Filius*, titlul, după primele cuvinte, al bulei papale promulgată de Clement al XI-lea (8 septembrie 1713) condamnînd 101 propoziţii extrase din *Réflexion morales* de jansenistul Pasquier Quesnel. Aplicarea ei în Franţa, impusă de regentul Filip d'Orléans în 1720, a provocat numeroase incidente.

464 Scrisoarea nr. 512.

465 Doamna Duclos. (Vezi nota 229).

466 Fiica Doamnei de Maux, *Doamna de Prunevaux*, pentru care Diderot pare să fi avut o slăbiciune, probabil împărtăşită. (Nota ed. fr.). În luna august 1770, Diderot făcuse două călătorii, la Langres şi la Bourbonne, pentru a se întîlni cu Doamna de Maux şi cu fiica acesteia.

467 Gabriel Le Gendre murise, iar Digeon (Vezi nota 366), fostul preceptor al fiului Doamnei Le Gendre, de care fusese îndrăgostit, se căsătorise cu fiica acesteia, Élisabeth Le Gendre, instalîndu-se pe rue Sainte-Anne.

468 Scrisoarea nr. 544. Între anii 1770 (Scrisoarea CLXXX, din 5 decembrie 1770) şi 1773 (Scrisoarea CLXXXI, din 18 iunie 1773, scrisă din Haga) există un nou hiatus în corespondenţa lui Diderot către Sophie Volland. Între timp, Doamna Volland murise, în vîrstă de optzeci de ani, la 5 aprilie 1772, iar domeniul Isle fusese vîndut, la 28 martie 1773, Sophie şi sora sa, Doamna de Blacy, instalîndu-se pe rue de Montmartre.

469 Invitat de Ekaterina a II-a la Petersburg, Diderot a întreprins această călătorie în iunie 1773, s-a oprit un timp la Haga, a stat cinci luni la Petersburg, la curtea imperială şi s-a întors în Franţa, după o nouă şedere de cinci luni la Haga, în octombrie 1774.

470 Scrisoarea nr. 549.

471 *Plans et Statuts des différents établissements ordonnés par l'Impératrice Chaterine II*, de mareşalul Betzki, ministrul artelor, lucrare tradusă în limba franceză de Clerc (Amsterdam, 1775).

472 *Dvina de vest* (Daugava), fluviu în U.R.S.S., trece prin Riga şi se varsă printr-o deltă în Marea Baltică.

473 În scrisoarea precedentă, Diderot povestea că în ajunul plecării lui, Ekaterina a II-a a scos din deget un inel cu por-

tretul ei, pe care i l-a înmînat şambelanului său Nariskin pentru a-i fi oferit lui Diderot (Scrisoarea CLXXXV).

474 Scrisoarea nr. 551.

475 Partajul moştenirii rămasă de la Doamna Volland, efectuat în mai 1774 (Nota ed. fr.).

476 Angélique Diderot se căsătorise, la 9 septembrie 1772, cu Abel-François-Nicolas Coroillon de Vandeul, fiul unei familii burgheze din Langres.

477 Scrisoarea nr. 522.

478 *Leonhard Euler* (1707—1783), matematician elveţian, a cărui operă îmbrăţişează ansamblul ştiinţelor exacte ale vremii, autor al calculului variaţiilor, a avut contribuţii în domeniul teoriei numerelor, analizei matematice, geometriei, mecanicii raţionale, hidrodinamicii etc. A dezvoltat teoria mişcării planetelor şi a cometelor.

479 Grimm a părăsit Petersburgul în aprilie 1774 şi a sosit la Paris în septembrie 1774.

480 Scrisoarea nr. 553. Aceasta este ultima scrisoare care s-a păstrat din corespondenţa lui Diderot către Sophie Volland.

481 Într-adevăr, Diderot avea să mai trăiască zece ani, dar scrisorile, pe care cu siguranţă i le-a scris Sophiei în acest interval, au fost pierdute sau distruse, ca şi cele din primii patru ani. În acest răstimp a avut loc unica întîlnire a lui Diderot cu Voltaire (1778). Rînd pe rînd au dispărut de lîngă el prieteni şi cunoscuţi: Mademoiselle de Lespinasse, Madame Geoffrin, Voltaire (30 mai) şi Rousseau (2 iulie) în 1778; d'Alembert şi Madame d'Épinay în 1783. Prietenii săi Grimm şi d'Holbach erau bolnavi. La *22 februarie 1784* a murit SOPHIE VOLLAND, iar cîteva luni mai tîrziu, la *31 iulie 1784*, DIDEROT a murit la Paris de un atac de apoplexie.

482 După opinia editorului Yves Florenne, aceste două scrisori, cu date ipotetice, situate în vara sau toamna anului 1769, şi care în *Corespondenţa generală* a lui Diderot sînt adresate Doamnei de Maux, ca şi scrisoarea despre cometă (CLXX bis) pot fi raportate mai degrabă la Sophie Volland. Ele sînt semnificative pentru gîndirea şi caracterul lui Diderot.

483 *Contele de Boulainvilliers*, autorul lucrării *Traité de l'astrologie judiciaire* (Nota ed. fr.).

484 *Cusco*, capitala incaşilor. Expresie echivalentă cu dictonul: Toate drumurile duc la Roma.

CUPRINS

Notă asupra ediției 5
Studiu introductiv 7

Anul 1759

Paris, 10 mai 36
2 iunie 39
15 iunie 42
10 iulie 43
25 iulie 43
Langres, 31 iulie 44
Langres, 11 august 47
Langres, 14 august 51
Guémont, 17 august 52
Isle, 19 august 60
Grandval, 1 octombrie 68
Grandval, duminică 14 octombrie 71
Grandval, 17 octombrie 76
Grandval, sfîrșitul lunii octombrie 82
Grandval, 1 noiembrie 93
Grandval, 3 noiembrie 99

Anul 1760

31 august 102
5 septembrie 106
La Chevrette, 10 septembrie 109
La Chevrette, 17 septembrie 113
Grandval, 25 septembrie 115
La Chevrette, 30 septembrie 117
Grandval, 12 octombrie 131
Grandval, 14—15 octombrie 136
Grandval, 18 octombrie 148
Grandval, 20 octombrie 152
Grandval, 1 noiembrie 167
Paris, 3 noiembrie 172

493

8 noiembrie 175
În ziua de Sfîntul Martin 194
21 noiembrie 195
1 decembrie 201

Anul 1761

12 septembrie 203
17 septembrie 207
28 septembrie 210
2 octombrie 215
7 octombrie 218
19 octombrie 223

Anul 1762

14 iulie 226
18 iulie 234
25 iulie 241
31 iulie 247
8 august 252
19 august 255
22 august 259
29 august 261
2 septembrie 265
16 septembrie 270
23 septembrie 274
26 septembrie 280
30 septembrie 283
3 octombrie 287
7 octombrie 290
14 octombrie 293
17 octombrie 298
24 octombrie 301
31 octombrie 305

Anul 1765

23 februarie 309
20 iulie 310
1 august 313
6 octombrie 317
13 octombrie 324

Sfîrşitul lunii octombrie 326
13 noiembrie 328
21 noiembrie 337
30 noiembrie 339

Anul 1766

27 ianuarie 344
14 februarie 348
20 februarie 352
7 martie 358

Anul 1767

13 septembrie 359
Grandval 28 septembrie 366
4 octombrie 371
11 octombrie 379

Anul 1768

10 septembrie 381
21 septembrie 391
Paris, 8 octombrie 396
26 octombrie 401
4 noiembrie 406
12 noiembrie 410
Paris, 22 noiembrie 413
30 noiembrie 420

Anul 1769

10 august 421
23 august 423
31 august 426
9 octombrie 429

Anul 1770

12 octombrie 430

Anul 1773

Petersburg, 29 decembrie 433

Anul 1774

Haga, 9 aprilie 434
Haga, 31 mai 436
Haga, 15 iunie 437
Haga, 3 septembrie 440
Apendice, fragmente nedatate 442
Note 448

corespondențe memorii jurnale

Lei 21

univers